

ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟ Βήμα

- **Β. Βουϊδάσκη** : Η εργασία ως δικαίωμα και οι κοινωνικές της επιπτώσεις
- **Θ. Γκιούρας** : Εργασία, ιστορία και «διδαχή»
- **Γ. Λιοδάκης** : Η καπιταλιστική ανάπτυξη της ελληνικής γεωργίας
- **Χ. Μπελλές** : Μαστίχη: Ένα προϊόν που σημάδεψε τη Χιώτικη κοινωνία
- **Κ. Λάμνις** : Λογικές βάσεις της κριτικής και της επιρροής τους στις κοινωνικές επιστήμες
- **Μ. Αδάμου** : Εθνικό κράτος και εκπαιδευτικό σύστημα στο δυτικοευρωπαϊκό χώρο
- **Θ. Αλεξίου** : Κοινωνιολογική προσέγγιση της ιατρικής και του ιατρικού θεσμού
- **Π. Βύρας, Ι. Νέστορος** : Ρόλος και ταυτότητα του φύλου
- **Βιβλιοκριτικές**

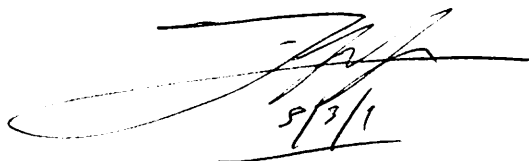
ΤΟ ΒΗΜΑ
ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

τριμηνιαία επιστημονική επιθεώρηση

ΤΟΜΟΣ ΣΤ΄

Τεύχος 29

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

Handwritten signature and date: 5/3/11

ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

SOCIAL SCIENCE TRIBUNE

Περιεχόμενα

Βασίλειος Βουϊδάσκης: Η εργασία ως δικαίωμα και οι κοινωνικές της επιπτώσεις	5
Θανάσης Γκιούρας: Εργασία, Ιστορία και «Διδαχή»: Μια μικρή σπουδή με αφορμή τον Karl Bücher και τον Παναγή Λεκατσά	41
✓ Γεώργιος Λιοδάκης: Η καπιταλιστική ανάπτυξη της ελληνικής γεωργίας: Μία κριτική του νεο-λαϊκισμού	69
Χρήστος Μπελλές: Μαστίχη: Ένα προϊόν που σημάδεψε τη Χιώτικη κοινωνία	103
✓ Κώστας Λάμνιαν: Λογικές βάσεις της κριτικής και η επιρροή τους στις κοινωνικές επιστήμες	127
Μαρία Αδάμου Εθνικό κράτος και εκπαιδευτικό σύστημα στο δυτικοευρωπαϊκό χώρο	155
Θανάσης Αλεξίου: Κοινωνιολογική προσέγγιση της ιατρικής και του ιατρικού θεσμού	187

Παναγιώτης Ι. Βύρας, Ιωάννης Ν. Νέστορος:

Ρόλος και ταυτότητα του φυλου:

Κοινωνική μάθηση ή βιολογική αναγκαιότητα; 223

Βιβλιοκριτικές 235

Η εργασία ως δικαίωμα και οι κοινωνικές της επιπτώσεις

Βασίλειος Κ. Βουϊδάσκης*

Περίληψη

Η έννοια της εργασίας ως σημαντικό κοινωνικό μέγεθος, στις σύγχρονες κοινωνίες πήρε διάφορες σημασίες ανάλογα με τη χωροχρονική της αξιολόγηση. Η εργασία αποτελεί σήμερα ένα από τα σημαντικότερα κοινωνικο-οικονομικά δικαιώματα και η θεσμοθετική του κατοχύρωση στοίχισε μεγάλους και αιματηρούς αγώνες της εργατικής τάξης. Είναι επίσης αξιοσημείωτο το γεγονός ότι αυτό το τόσο θεμελιώδες κοινωνικο-οικονομικό δικαίωμα, είναι δυνατόν, στη δυσλειτουργική του μορφή, να προκαλέσει πράξεις κοινωνικής βίας και επιθετικότητας μέσα και έξω από τον εργασιακό χώρο.

1. Εννοιολογική προσέγγιση

Μέσα στο πλαίσιο των κοινωνικών δικαιωμάτων στη σύγχρονη κοινωνία, το «δικαίωμα για εργασία» θεωρείται πρωταρχικό και θεμελιώδες. Αποτελεί όμως ταυτόχρονα, εξαιτίας της κατάστασης που επικρατεί στην αγορά εργασίας, ένα από τα σοβαρότερα προβλήματα που απασχολούν σήμερα την πολιτική και την οικονομία.

Κάθε προσπάθεια επιστημονικής προσέγγισης του όρου «δικαίωμα εργασίας», προϋποθέτει την αποσαφήνιση της ίδιας της έννοιας και της σημασίας του όρου της εργασίας, ενώ παράλληλα

* Αναπληρωτής Καθηγητής Κοινωνιολογίας στο Πανεπιστήμιο Κρήτης.

θα πρέπει να διερευνηθεί σε ποιο βαθμό και μέτρο έχει αυτή αναγνωριστεί και θεσμικά κατοχυρωθεί ως κοινωνικό δικαίωμα.

Κατά την κοινωνικο-ιστορική του πορεία, ο όρος «εργασία» συνδέθηκε πολλές φορές με διάφορες έννοιες και σημασίες, οι οποίες άλλοτε προσέγγιζαν λιγότερο ή περισσότερο η μια την άλλη, ενώ άλλες φορές διαφοροποιούνταν εντελώς μεταξύ τους, ανάλογα με τις κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες της κάθε εποχής και τα πολιτικο-ιδεολογικά ρεύματα που κυριαρχούσαν τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή.

Γενικά, η εργασία μπορεί να γίνει κατανοητή ως το σύνολο των δυνατοτήτων απασχόλησης, οι οποίες βρίσκονται στη διάθεση της εθνικής οικονομίας μιας χώρας. Σε αυτή την περίπτωση ο όρος περιλαμβάνει κάθε μορφή ανθρώπινης δραστηριότητας και απασχόλησης σε όλα τα επίπεδα ικανοτήτων και αμοιβών και συμπεριλαμβάνει εργαζόμενους και εργοδότες¹. Εργασία δεν μπορεί να θεωρηθεί μόνο μια δραστηριότητα, η οποία περιορίζεται στα στενά πλαίσια άσκησης κάποιου επαγγέλματος, αλλά περιλαμβάνει κάθε μορφή κοινωνικής δράσης, άσχετα αν αυτή πραγματοποιείται εντός ή εκτός του εργασιακού χώρου².

Ως εργασία εκλαμβάνεται και η παραγωγική διαδικασία σε εκείνες τις περιπτώσεις, στις οποίες η απασχόληση είναι άμισθη. Είναι η αντίθετη μορφή της μισθωτής εργασίας, όπου ο εργαζόμενος αμοιβεται για μια συγκεκριμένη απασχόλησή του. Εδώ πρόκειται ακριβώς για την οικιακή εργασία, τη δωρεάν παροχή εργασίας για φιλανθρωπικούς σκοπούς και τη δημιουργική απασχόληση κατά τον ελεύθερο χρόνο.

Στην πιο πρακτική και ουσιαστική της έννοια και μορφή, η εργασία μπορεί να θεωρηθεί σαν μια δραστηριότητα με σκοπό την απόκτηση εισοδήματος και μια διαδικασία για την εξεύρεση των αναγκαίων βιοσυντηρητικών αγαθών, πρόκειται δηλαδή για τη βιοποριστική απασχόληση. Για να υπάρξει εργασία σε αυτή την περίπτωση απαιτείται συχνά η λήψη μέτρων, τα οποία δημιουργούν τις προϋποθέσεις για βιοποριστική απασχόληση, όπως π.χ. η κατάλληλη εκπαίδευση, η οποία προετοιμάζει και ανοίγει το δρόμο για εργασία. Εργασία όμως, και μάλιστα απόλυτα θεμιτή και νόμιμη, θεωρείται και η απασχόληση, κατά την οποία αντί της καταβολής μισθού, παρέχονται στον εργαζόμενο αντισταθμιστικά οφέλη, όπως κοινωνική ασφάλεια, ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, συνταξιοδότηση κλπ.

Προσεγγίζοντας την έννοια της εργασίας από μια άλλη οπτική γωνία, αυτή μπορεί να θεωρηθεί σαν μια αποστολή, ή πολύ πε-

ρισσότερο, σαν μια ανάγκη. Στην περίπτωση αυτή η εργασία έχει σαν σκοπό να κρατά τον άνθρωπο στη διαδικασία της δημιουργικής ελευθερίας, ενώ ταυτόχρονα του παρέχει τη δυνατότητα να εξελίσσεται διαρκώς και να δημιουργεί τον ανθρώπινο πολιτισμό. Σαν ένα βασικό κοινωνικό μέγεθος της ανθρώπινης ύπαρξης, η έννοια της εργασίας παίρνει κατά καιρούς αντίστοιχα τη σημασία της δωρεάς ή της αποστολής, του προνομίου ή της υποχρέωσης, της ευχαρίστησης ή του βάρους για τους ανθρώπους.

Με την εργασία μπορεί ο άνθρωπος να βρει την προσωπική του καταξίωση και αυτοπραγμάτωση. Αυτό όμως είναι δυνατόν να συμβεί μόνο μέσα στην κοινωνία και σε συνεργασία με τους άλλους ανθρώπους. Μέσω της εργασίας δηλαδή, υπάρχει άμεση αλληλεξάρτηση μεταξύ των εργαζομένων και ο καθένας είναι υπόλογος προς το κοινωνικό σύνολο για την αποδοτικότητα της εργασιακής του απασχόλησης. Με την έννοια αυτή, η εργασία εμπειριέχει ένα καθοριστικό και προσδιοριστικό στοιχείο της ανθρώπινης συνύπαρξης, αφού ο μόχθος του καθένα τίθεται στην υπηρεσία του κοινωνικού συνόλου. Η εργασία δεν είναι στην πραγματικότητα ένα βάρος, το οποίο ανατέθηκε στον άνθρωπο και επομένως δεν εκφράζεται με τη βιβλική ιστορία της δημιουργίας, κατά την οποία αυτή δόθηκε ως τιμωρία για το αμάρτημα των πρωτοπλάστων³.

Άξιο αναφοράς είναι σε αυτό το σημείο το γεγονός ότι και στις βιομηχανικά αναπτυγμένες κοινωνίες, κοντά στη δημιουργική και με νόημα εργασία, υπάρχει και εκείνη χωρίς σημασία και νόημα. Δεν είναι επίσης αυτονόητο ότι ο άνθρωπος χρησιμοποιεί πάντοτε και σε κάθε δραστηριότητά του όλες τις ικανότητες και τις δυνάμεις που διαθέτει, ούτε ότι μέσω της εργασίας του επιτυγχάνεται πάντα η αυτοπραγμάτωσή του, δηλαδή δεν ολοκληρώνεται κάθε φορά σαν προσωπικότητα και δε δημιουργεί πάντα μέσω αυτής καλές κοινωνικές σχέσεις⁴. Γι' αυτό το λόγο εργασία, με τη στενότερη έννοια του όρου, δεν είναι απλά η συμμετοχή σε μια δημιουργική δραστηριότητα. Γίνεται κατανοητή μόνο σαν ανθρώπινη δραστηριότητα για την εξοικονόμηση του «επιούσιου», πάντα όμως κάτω από λογικά αποδεκτές κοινωνικές συνθήκες. Κατανοείται σαν μια συνεχής ανθρώπινη προσπάθεια για την επιβίωση καθένα ξεχωριστά και όλων μαζί, με ατομική και συλλογική ευθύνη και υπευθυνότητα.

Σύμφωνα με το Fr. Hegel, η εργασία είναι το μέσο για την ικανοποίηση των επιμέρους αναγκών και την εξασφάλιση των αντίστοιχων επιμέρους τρόπων για την προετοιμασία και την απόκτη-

ση των αγαθών. Μόνο με την εργασία και τις ποικιλόμορφες διαδικασίες της γίνεται επεξεργασία και αξιοποιείται εκείνο το υλικό, το οποίο προέρχεται από τη φύση για όλους αυτούς τους σκοπούς⁵. Η εργασία είναι ο έμψυχος συντελεστής της παραγωγής, ο οποίος κινητοποιεί τους άψυχους, το έδαφος και το κεφάλαιο. Η εργασία μαζί με το έδαφος αποτελούν τους φυσικούς συντελεστές της παραγωγής⁶.

Η εργασία είναι, κατά τον Κ. Marx, μια διαδικασία ανάμεσα στον άνθρωπο και τη φύση, μια διαδικασία κατά την οποία ο άνθρωπος με την ίδια του την πράξη, ρυθμίζει και ελέγχει την ανταλλαγή της ύλης με τη φύση. Παρεμβαίνει απέναντι στην ίδια τη φυσική ύλη σαν μια φυσική δύναμη. Θέτει σε κίνηση τις ζωτικές φυσικές δυνάμεις του, χέρια, πόδια, κεφάλι, για να οικειοποιηθεί τη φυσική ύλη, αφού της προσδώσει μια μορφή χρήσιμη για τη δική του ζωή. Επειδή όμως με αυτή του την κινητοποίηση επιδρά πάνω στη φύση, έξω από τον εαυτό του και την αλλάζει, αλλάζει ταυτόχρονα και την ίδια του τη φύση⁷.

Η προσέγγιση του δικαιώματος της εργασίας από την οπτική γωνία του δικαίου, θα πρέπει να βασίζεται στην έννοια της εργασίας σαν βιοποριστική δραστηριότητα. Η δίκαιη απαίτηση για απασχόληση με νόημα, δεν μπορεί να έχει την προέλευσή της απλά στο δικαίωμα για εργασία, όμως αποτελεί ένα σοβαρό κριτήριο για τη διαμόρφωση της εργατικής ζωής, εάν μάλιστα λάβει κανείς υπόψη του τις δυσάρεστες συνέπειες εξαιτίας της ανεργίας.

Κατά την κοινωνικό-ηθική και δικαιοτική διαπραγμάτευση του ρόλου της εργασίας στην κοινωνία ως κοινωνικό δικαίωμα, πρέπει να έχει κανείς υπόψη του δύο βασικές απόψεις:

α) Σε μια εποχή, στην οποία η πλήρης απασχόληση δεν είναι σε καμιά περίπτωση κάτι το αυτονόητο, τίθεται αμέσως το ερώτημα για το δικαίωμα της εισόδου στην εργασιακή διαδικασία και αντίστοιχα για το δικαίωμα της παραμονής σε αυτή. Στην πρώτη περίπτωση χαρακτηρίζεται ως «δικαίωμα για εργασία» και στη δεύτερη ως «δικαίωμα στην εργασία». Η σημαντικότητα αυτού του διπλού δικαιώματος για εργασία και στην εργασία, θα φανεί καθαρά κάποια στιγμή στο μέλλον, όταν η εργασία θα είναι «το σπανιότερο αγαθό» και σαν συνέπεια αυτού θα παρουσιάζεται ο καταμερισμός της σαν το σοβαρότερο πρόβλημα της κοινωνίας μας.

β) Κατά τη διαμόρφωση των εργασιακών συνθηκών, θα πρέπει να γίνονται σεβαστές τόσο οι βασικές αρχές των ανθρωπίνων δι-

καιωμάτων, όσο και η αξία του ανθρώπου, πάνω στην οποία αυτά στηρίζονται. Αυτή η άποψη μπορεί να χαρακτηριστεί ως «δικαίωμα από την εργασία» ή «δικαίωμα της εργασίας».

Από τη μεριά της κοινωνικής ηθικής, προβάλλει εδώ ως βασικό, το ερώτημα για το νόημα που αποδίδεται στην εργασία. Ήδη κατά τη θρησκευτική Μεταρρύθμιση αναπτύχθηκε η μέχρι σήμερα γνωστή εργατική ηθική, κατά την οποία δίδεται απάντηση στο ερώτημα, αν η εργασία είναι δικαίωμα, καθήκον ή υποχρέωση. Σύμφωνα με αυτή τη μεταρρυθμιστική προτεσταντική ηθική, η εργασία γίνεται ο σκοπός της ζωής και στηρίζεται σε μια αρχικά θρησκευτικά θεμελιωμένη υποχρέωση του ατόμου έναντι της εργασίας. Η εκπλήρωση της υποχρέωσης αυτής κυριαρχεί πάνω από την ανθρώπινη ύπαρξη. Η εργασία και το κέρδος γίνονται αυτοσκοπός της ζωής. Ο άνθρωπος θα πρέπει να εργάζεται και να ζει σύμφωνα με τις εντολές του Θεού και να συμβάλλει με αυτό τον τρόπο στην αύξηση του μεγαλείου και της δόξας του⁸. Η απώλεια χρόνου είναι γι' αυτό το λόγο, η μεγαλύτερη αμαρτία.

Αυτή η ενδιαφέρουσα εργασιακή αντίληψη του Προτεσταντισμού, που απλώνεται σε όλους τους τομείς της ζωής και συμπεριλαμβάνει όλες τις κοσμοθεωριακές τοποθετήσεις και τη σκοπιμότητα των πράξεων των ανθρώπων, οδήγησε το M. Weber στην κλασική θεωρία του, η οποία έγινε γνωστή ως «προτεσταντική θέση». Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, μια από τις ρίζες του σύγχρονου καπιταλισμού θα πρέπει να αναζητηθεί στον Προτεσταντισμό. Όσο περισσότερο έχει επηρεασθεί μια χώρα από τον Προτεσταντισμό, τον Καλβινισμό και τον Πουριτανισμό, τόσο εντονότερα το οικονομικό της σύστημα φέρει καπιταλιστικά χαρακτηριστικά και τόσο ριζοσπαστικότερη είναι η αντίθεση μεταξύ εργασίας και ελεύθερου χρόνου. Παλαιότερες αναλύσεις από ερευνητές, κατέληξαν σε παρόμοια συμπεράσματα⁹.

Αυτό ακριβώς το «ενδιαφέρον για κέρδος», το οποίο έχει θρησκευτική προέλευση και οι κοινωνικές επιδράσεις του στον καπιταλισμό του 19ου αιώνα με την εκλογικευμένη εργασία, εμφανίστηκαν στην πορεία της ιστορίας ως τα σημαντικότερα σημεία απόκρουσης και επίθεσης της μαρξιστικής κοσμοθεωρίας.

Από την οπτική γωνία της μαρξιστικής και νεομαρξιστικής κοσμοθεωρίας, η έννοια του δικαιώματος της εργασίας προσλαμβάνει μια άλλη διάσταση σε σχέση με την αντίληψη της καπιταλιστικής ιδεολογίας του δυτικού κόσμου.

Ο Engels θεωρεί το δικαίωμα για εργασία ως ένα χρήσιμο σύνθημα για τον ταξικό αγώνα, όμως αυτό είναι άνευ σημασίας

σε μια καπιταλιστική κοινωνία, στην οποία η σχετική λειτουργία εξαρτάται από το δίκαιο των καπιταλιστών πάνω σε μια στρατιά ανέργων και σε μια βιομηχανική στρατιά εφέδρων εργατών¹⁰.

Σύμφωνα με τις θεωρίες του, το δικαίωμα για εργασία είναι (με την αστική σημασία) παράλογο, ένας αξιοθρήνητος ευσεβής πόθος, πίσω από τον οποίο βρίσκεται η εξουσία του κεφαλαίου, πίσω από την εξουσία του κεφαλαίου, η ιδιοποίηση και κατοχή των μέσων παραγωγής από τους εργοδότες, η αλλοτρίωση της εργατικής τάξης και επομένως η διατήρηση της μισθωτής εργασίας, της συσσώρευσης του κεφαλαίου και των υπάρχοντων εργασιακών σχέσεων¹¹.

Το γεγονός ότι στην καπιταλιστική κοινωνία δεν μπορεί να βρει πρακτική εφαρμογή το δικαίωμα για εργασία, είναι (κατά κάποιο τρόπο) φανερό από την πραγματικότητα των τελευταίων 150 χρόνων, καθώς επίσης και από τη θεωρία, την οποία ανέπτυξε ο Κ. Marx, βασιζόμενος στην πραγματικότητα. Η εργασία είναι ένα δικαίωμα πάνω στο οποίο θα μπορεί να στηρίζεται η εκμετάλλευση του ανθρώπου από τον άνθρωπο¹².

Στην πραγματικότητα, ο αγώνας της εργατικής τάξης για το δικαίωμα της εργασίας, είναι το ίδιο σημαντικός με τον αγώνα για την κατάργηση της εκμετάλλευσης, για την αλλαγή της εργασίας από μέσο υποδούλωσης σε ένα εργαλείο της ελευθερίας για τον καθένα. Το βασίλειο της ελευθερίας αρχίζει στην πραγματικότητα εκεί, όπου παύει η εργασία να καθορίζεται από την ανάγκη και τις εξωτερικές σκοπιμότητες. Βρίσκεται επομένως από τη φύση των πραγμάτων, στη μεριά της (κυρίως) υλικής παραγωγής¹³.

2. Η κοινωνικο-ιστορική εξέλιξη της εργασίας ως κοινωνικό δικαίωμα

Βασικό και πρωταρχικό σε σημασία, από όλα τα κοινωνικά δικαιώματα, είναι το δικαίωμα για εργασία. Και αυτό επειδή όταν γίνεται λόγος για τη βασική αξία της εργασίας, εννοεί κανείς με αυτό και τα συνδεδεμένα με αυτήν κοινωνικά δικαιώματα. Σε αυτά ανήκουν το δικαίωμα για καλές εργασιακές συνθήκες, για μια σίγουρη και υγιεινή εργασία, το δικαίωμα για μισθό και προπά-ντων, το δικαίωμα για ελεύθερο χρόνο. Ανήκουν ακόμα τα ειδικά δικαιώματα προστασίας για τα παιδιά, τους νέους και τις γυναίκες, η προστασία της μητέρας και η προστασία των αλλοδαπών

εργατών. Ακόμα το δικαίωμα για συνενώσεις, το δικαίωμα για συνδικαλισμό και συλλογικές κινητοποιήσεις, όπως η απεργία, και το δικαίωμα λόγου στο χώρο εργασίας και στα σχετικά κέντρα λήψης αποφάσεων¹⁴.

Κάτω από τις σκληρές συνθήκες εργασίας στην αρχαία εποχή, οι άνθρωποι αναπολούσαν ένα μακρινό παρελθόν, όταν αυτοί δεν ήταν αναγκασμένοι να εργάζονται. Στον παράδεισο δεν ήταν υποχρεωμένοι να εργάζονται, γι' αυτό και η έξοδός τους από αυτόν συνδέθηκε με την κατάρα να κερδίζουν το ψωμί τους με τον ιδρώτα τους. Γι' αυτό ακριβώς μπορεί ολόκληρη η ιστορία της ιδεολογίας της εργασίας να αποδοθεί με την έκφραση: η εργασία ως κατάρα και η εργασία ως η πρώτη ανάγκη για τη ζωή.

Μέχρι την ιστορική συγκυρία, κατά την οποία η εργασία απέκτησε σημαντική αξία, και σαν συνέπεια αυτού, δημιουργήθηκε μια ολόκληρη δυναμική κοινωνική εργατική τάξη, απελευθερωμένη από την προκατάληψη για τη χειρωνακτική εργασία και 'μαζί μ' αυτό' από την εκμετάλλευση κάποιων άλλων, είχε αναπτυχθεί η ιδέα ότι η χειρωνακτική εργασία ήταν ένα βάρος. Όταν απαλλάσσονταν οι άνθρωποι από το βάρος αυτής της κατάρας, θεωρούσαν ότι απελευθερώνονταν και μετακινούνταν από μια κατώτερη κοινωνική τάξη, σε μια ανώτερη.

Στον κόσμο του Ομήρου, στην πρώιμη γνωστή ελληνική εποχή, δεν μπορούσε κανείς να διανοηθεί τους ανθρώπους, τους ήρωες αλλά ακόμα και τους θεούς, χωρίς την ανθρώπινη και καθημερινή τους απασχόληση. Στην εποχή του Ησίοδου, η κατάσταση ήταν ακόμα καλύτερη. Οι άνθρωποι αισθάνονταν την ανάγκη να εργαστούν, όπως και στην εποχή του Ομήρου, αλλά το κυριότερο ήταν το γεγονός ότι η εργασία ακόμα και η χειρωνακτική, δε θεωρούνταν ντροπή. Οι Βοιωτοί μάλιστα ένωσαν περήφανοι για την εργασία τους και ήταν μεγάλη τιμή γι' αυτούς να μπορούν να εργάζονται. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι εργάζονταν και οι βασιλιάδες, οι άρχοντες και ολόκληρος ο κοινωνικός τους περίγυρος¹⁵.

Στην εποχή του Πλάτωνα, υπήρχε ήδη κάποιο είδος ειδίκευσης και ένας σχετικός καταμερισμός της εργασίας. Ένας μεγαλοκτηματίας, όπως ο Πλάτωνας, δεν ήξερε πώς οδηγεί κανείς το άροτρο και πώς χρησιμοποιεί την αξίνα. Θεωρούσε την εργασία αναγκαία για βιοπορισμό, δεν άρμοζε όμως αυτή, κυρίως η χειρωνακτική, στην υψηλή αποστολή των φυλάκων που είχαν την ευθύνη για την προστασία της πόλης αλλά ούτε σε εκείνους, οι οποίοι ασχολούνταν με τη φιλοσοφία, καταπιάνονταν με τα κοινά και

επρόκειτο να κυβερνήσουν. Αυτή ταίριαζε σε άλλες κατώτερες κατηγορίες ανθρώπων¹⁶.

Για τον Αριστοτέλη, η πόλη που είχε το καλύτερο πολίτευμα και δίκαιους άντρες, δεν επέτρεπε στους πολίτες της να ζουν τη ζωή των χειρώνακτων ή των εμπόρων. Μια τέτοια ζωή θεωρούνταν ταπεινή και ασυμβίβαστη με την αρετή, γι' αυτό και δεν έπρεπε να είναι γεωργοί όσοι επρόκειτο να γίνουν πολίτες, γιατί ήταν απαραίτητος γι' αυτούς ο ελεύθερος χρόνος για την αναζήτηση και την απόκτηση της αρετής, καθώς και την άσκηση των πολιτικών τους καθηκόντων¹⁷.

Η άποψη, την οποία είχαν οι αρχαίοι Ρωμαίοι για την εργασία, ήταν διαφορετική από εκείνη των αρχαίων Ελλήνων. Χωρίς να θεωρούν την εργασία επιζήμια, δεν πίστευαν ότι ήταν αναγκαία. Απαιτούσαν από την πολιτεία «άρτον και θεάματα», γεγονός το οποίο σχολίασε αργότερα ο Κ. Μαρξ, επισημαίνοντας ότι το ρωμαϊκό προλεταριάτο ζούσε σε βάρος της κοινωνίας, ενώ η σύγχρονη κοινωνία ζει σε βάρος του προλεταριάτου¹⁸.

Η αξιολογική θεώρηση της εργασίας ως κοινωνική πραγματικότητα, διαφοροποιείται κατά την εποχή του Μεσαίωνα και της φεουδαρχίας στον ευρωπαϊκό χώρο. Η Καθολική Εκκλησία δε θεωρούσε την εργασία κακό ή ντροπή, γι' αυτό και οι μοναχοί της ασχολούνταν και με τη χειρωνακτική εργασία. Όλοι είχαν την ηθική υποχρέωση και την οικονομική ανάγκη να εργάζονται. Η ανάγκη για εργασία επεκτεινόταν σχεδόν σε όλους τους ανθρώπους και μόνο οι ζητιάνοι αποτελούσαν εξαίρεση, αφού τους αναγνωριζόταν το δικαίωμα της ζωής χωρίς να εργάζονται. Αυτή η διάκριση δεν αποτελούσε αρνητικό κοινωνικό φαινόμενο μέχρι –τουλάχιστο– ενός σημείου, αφού σύμφωνα με τις θρησκευτικές αντιλήψεις της εποχής, πάνω σε αυτούς εκδηλωνόταν η φιλευσπλαχνία του Θεού και των ανθρώπων¹⁹.

Η κοινωνική κατάσταση άλλαξε ριζικά μετά την κατάρρευση της φεουδαρχίας και την εμφάνιση του καπιταλισμού. Οι άνεργοι, οι ζητιάνοι και οι τεμπέληδες της φεουδαρχικής κοινωνίας, αυξήθηκαν πολύ και άρχισαν να γίνονται επικίνδυνοι. Για την αντιμετώπιση αυτού του κινδύνου, τους καταδίωκαν και τους τιμωρούσαν με απαγχονισμό ή με την εργασία. Αργότερα όμως, όταν άρχισαν να φαίνονται τα οικονομικά οφέλη από τη συσσώρευση του κεφαλαίου, με κύριο συντελεστή την εργατική δύναμη, η έννοια της εργασίας προσέλαβε μια άλλη διάσταση. Αναπτύχθηκε μια ιδεολογία, η οποία οδήγησε στο θεσμοθετημένο εξαναγκασμό όλων για εργασία, μη θεωρώντας άξιο να ζει, όποιον δεν εργάζε-

ται. Τη νέα αυτή κατάσταση, η οποία διαμορφώθηκε στις καπιταλιστικές κοινωνίες, περιγράφει ο Κ. Marx στο «Κεφάλαιο»²⁰.

Τα πρώτα νομοθετικά μέτρα αυτής της μορφής, ξεκίνησαν ήδη από τα μέσα του 16ου αιώνα από την Αγγλία, επεκτάθηκαν στη Γαλλία, στην Ολλανδία και σε άλλες χώρες. Σύμφωνα με αυτή τη νομοθεσία, οι άνεργοι, οι τεμπέληδες και οι ζητιάνοι, εξαναγκάζονταν σε εργασία με φυλάκιση, ακόμα και με σωματικά βασανιστήρια και εξευτελισμούς. Όλοι έπρεπε να έχουν μια εργασία, τουλάχιστο για βιοπορισμό. Κάτω από αυτές τις συνθήκες έπρεπε όλοι να εργάζονται, τόσο εκείνοι που ήταν αντικείμενα εκμετάλλευσης όσο και οι εκμεταλλευτές τους. Και είναι γεγονός ότι ιδίως οι τελευταίοι, και όταν ακόμα δεν ασχολούνταν με χειρωνακτική εργασία, δεν απουσίαζαν από την εργασιακή διαδικασία²¹.

Σε αυτή την πρώιμη περίοδο του καπιταλισμού, όταν κάθε ώρα εργασίας έφερνε τη χαρά του κέρδους στους κεφαλαιοκράτες και ο συσχετισμός της παραγωγικότητας ήταν ανάλογος με το χρόνο απασχόλησης του εργατικού δυναμικού, ήταν φυσικό κάθε μη εργάσιμη ώρα και ημέρα να επιφέρει σε αυτούς οικονομική ζημία. Γι' αυτό διευρυνόταν το ωράριο εργασίας όλο και περισσότερο και μειώνονταν οι αργίες. Η Κυριακή παρέμεινε ως ημέρα ανάπαυσης, αλλά οι πολλές εορτές καταργήθηκαν, επειδή προκαλούσαν οικονομική ζημία όχι μόνο στους εργοδότες αλλά και στην εθνική οικονομία²².

Στη συνέχεια, κατά την πορεία της βιομηχανικής επανάστασης με όλες τις θετικές αλλά και τις αρνητικές της συνέπειες, σημειώθηκαν κοσμογονικές κοινωνικές αλλαγές στις βιομηχανικές κοινωνίες. Οι απελευθερωμένες με την κατάργηση της φεουδαρχίας αγροτικές δυνάμεις, αναζητούσαν συνεχώς μια θέση εργασίας στα αστικά κέντρα.

Η αλματώδης τεχνολογική πρόοδος όμως, η οποία οδήγησε στην αυτοματοποίηση των βιομηχανικών μονάδων, είχε σαν συνέπεια τη μείωση των εργατικών θέσεων και την εκτόπιση πολλών εργαζομένων από τη θέση εργασίας, την οποία κατείχαν. Αυτό το γεγονός, μαζί και με τις άλλες κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες που δημιουργήθηκαν και τις σημαντικές κοινωνικές εξελίξεις που ακολούθησαν, οδήγησαν στο γνωστό εργατικό ζήτημα, το οποίο έπρεπε να αντιμετωπισθεί από τις οργανωμένες βιομηχανικές κοινωνίες. Η εργασία, από κατάρρα και καταναγκασμός θεωρήθηκε μεγάλο αγαθό και κοινωνικό δικαίωμα για κάθε άνθρωπο, για την απόκτηση των αναγκών, για τη ζωή, μέσων και όχι μόνο.

Μια πρώτη ανεπιτυχής προσπάθεια αναγνώρισης της εργασίας

ως δικαίωμα, έγινε από τον Turgot, τον υπουργό του Ludwig XVII, λίγο πριν την έκρηξη της Γαλλικής Επανάστασης. Το σχετικό διάταγμα, το οποίο εξέδωσε το 1776, έλεγε ότι ο Θεός έδωσε στους ανθρώπους ανάγκες και συγχρόνως τους εξανάγκασε να εργάζονται για να τις ικανοποιούν. Γι' αυτό το λόγο έδωσε σε κάθε άνθρωπο το δικαίωμα της εργασίας και της ιδιοκτησίας²³. Η έλλειψη ωστόσο δυναμικής επιχειρηματολογίας και πειθούς από μέρους του, δεν του επέτρεψαν να το κατοχυρώσει θεσμικά.

Κοινωνιολογικά είναι πολύ ενδιαφέρον, το γεγονός ότι ούτε στη Γαλλική Διακήρυξη των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων έγινε δυνατόν να κατοχυρωθεί το δικαίωμα της εργασίας, παρά το γεγονός ότι επιδιώχθηκε. Μια επιτροπή έφερε στη Γενική Συνέλευση ένα άρθρο, σύμφωνα με το οποίο θα πρέπει ο καθένας να έχει τη δυνατότητα να εξασφαλίζει τα αναγκαία μέσα για την επιβίωση με την ιδιοκτησία, την εργασία, ή την υποστήριξη των συγγενών του. Δυστυχώς όμως απέτυχε και αυτή η προσπάθεια θεσμοθέτησης του εργασιακού δικαιώματος και την ίδια τύχη είχαν και οι δυο επόμενες προσπάθειες το 1791 και 1793 αντίστοιχα²⁴.

Πρώτος ο μεγάλος Γερμανός φιλόσοφος J. Fichte απαίτησε τη θεσμοθέτηση του δικαιώματος της εργασίας, παραθέτοντας συγχρόνως πολύ ισχυρή επιχειρηματολογία. Το δικαίωμα της εργασίας είναι, κατά το J. Fichte, σημαντικότερο και από το δικαίωμα της ιδιοκτησίας. Είναι ένα δικαίωμα με διαχρονική ισχύ, που δόθηκε από τη φύση στον άνθρωπο και το οποίο είναι τόσο ισχυρό όσο και το φυσικό δίκαιο. Δίπλα στο δικαίωμα της εργασίας τοποθέτησε ο Fr. Fichte και την υποχρέωση για εργασία²⁵.

Οι βαθύτερες ρίζες της κατοχύρωσης του δικαιώματος της εργασίας, βρίσκονται κυρίως στο 19ο αιώνα και είναι μια συνέπεια της βιομηχανικής επανάστασης. Τότε, η μοίρα εκατομμυρίων εργατών, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν στις βιομηχανικές πόλεις, έγινε αντικείμενο σκληρών πολιτικών και κοινωνικών συγκρούσεων. Οι ελπίδες των εργαζομένων για τη βελτίωση των συνθηκών της ζωής τους στο νέο τόπο διαμονής τους, διαψεύστηκαν και οι ίδιοι χρειάστηκε να αντιμετωπίσουν πολύ δυσάρεστες και σκληρές καταστάσεις. Ο K. Marx και ο Fr. Engels περιέγραψαν με μεγάλη ακρίβεια αυτή τη νέα κοινωνική πραγματικότητα για τους εργαζόμενους. Σαν μέσο για την αντιμετώπισή της και σαν φυγή από το αδιέξοδο, επέλεξαν και καθιέρωσαν την κοινωνική κριτική και κυρίως τη συνεχή επαναστατική δράση του προλεταριάτου²⁶.

Νέα διάσταση και νέα προοπτική στο δικαίωμα της εργασίας έδωσε στη συνέχεια ο Ch. Fourier. Στα έργα του θεμελίωσε με

ισχυρά επιχειρήματα το δικαίωμα της εργασίας σαν ένα βασικό ανθρώπινο δικαίωμα, συνδέοντάς το ταυτόχρονα και με το δικαίωμα της ελευθερίας. Πίστευε ότι και τα δύο αυτά ανθρώπινα δικαιώματα είναι εξίσου σημαντικά και ότι το ένα χωρίς το άλλο είναι κενό περιεχομένου²⁷. Ο K. Marlo τονίζει στη δική του επιχειρηματολογία, ότι ο άνθρωπος δεν έχει μόνο το δικαίωμα για εργασία, αλλά και το δικαίωμα στη δημιουργική εργασία. Αυτό σημαίνει ότι θα πρέπει να αξιοποιεί την εργατική του δύναμη όχι μόνο για να ικανοποιεί τις φυσικές του ανάγκες, αλλά πέρα από αυτό, θα πρέπει να προσπαθεί να επιτύχει ένα όσο γίνεται καλύτερο βιοτικό επίπεδο²⁸.

Και άλλες παρόμοιες προσπάθειες για την αναγνώριση και νομοθετική κατοχύρωση του δικαιώματος της εργασίας έγιναν σε ολόκληρη τη διάρκεια της επαναστατικής περιόδου του 19ου αιώνα, χωρίς ωστόσο να οδηγήσουν σε κάποια θετικά αποτελέσματα. Η μεγάλη προσπάθεια που καταβλήθηκε τη χρονική αυτή περίοδο για την επιβολή των πολιτικών δικαιωμάτων και ελευθεριών «αρνητικής θέσης» (Status negativus) καθώς και των συμμετοχικών δικαιωμάτων «ενεργητικής θέσης» (Status activus), δεν άφησε πολλά περιθώρια για τη διεκδίκηση και την κατοχύρωση και των κοινωνικών δικαιωμάτων²⁹. Μόνο κατά τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα με την Οκτωβριανή επανάσταση στη Ρωσία, θεσμοθετείται επίσημα το δικαίωμα της εργασίας και συμπεριλαμβάνονται στα συντάγματα των χωρών του πρώην υπαρκτού σοσιαλισμού, διατάξεις, στις οποίες τα κοινωνικά δικαιώματα και κυρίως η εργασία κατείχαν την πρώτη θέση.

Με τη δημιουργία του ανώτερου κεντρικού αμερικανικού δικαστηρίου, πριν από την έναρξη του πρώτου παγκόσμιου πολέμου, απέκτησε ο αγώνας για την εφαρμογή των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, προπάντων των κοινωνικών, ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Κυρίως όμως με τη δημιουργία διεθνών οργανισμών και προπάντων της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας «International labor Organization» (ILO), το θέμα της κατοχύρωσης του δικαιώματος της εργασίας προσέλαβε νέες και ελπιδοφόρες διαστάσεις και στο δυτικό καπιταλιστικό κόσμο. Παρά την εντύπωση όμως διεθνοποίησης του προβλήματος των ανθρωπίνων δικαιωμάτων γενικά, η διεθνής αναγνώριση και η επίσημη προστασία τους ήλθε μόνο μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, με την ίδρυση του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών το 1945³⁰.

Εδώ θα πρέπει να τονισθεί με έμφαση, ότι συνεχίζοντας τις προσπάθειές της η Διεθνής Οργάνωση Εργασίας και κατά την πε-

ρίοδο του μεσοπολέμου, κατάφερε να ευαισθητοποιήσει τόσο τις κυβερνήσεις των χωρών όσο και άλλους μη κρατικούς φορείς και θεσμούς, δημιουργώντας έτσι θετικές προϋποθέσεις για τις μελλοντικές εξελίξεις. Κατάφερε να φέρει σε διάλογο τόσο αντιπροσώπους των κρατών-μελών, όσο και εκπροσώπους των εργαζομένων και των εργοδοτών. Είναι πολύ σημαντικό το γεγονός ότι οι εκπρόσωποι των κυβερνήσεων και οι κοινωνικοί εταίροι κάθισαν στο ίδιο τραπέζι για τη διαπραγμάτευση σημαντικών εργασιακών θεμάτων³¹.

Η πεποίθηση όμως ότι τα ανθρώπινα δικαιώματα γενικά θα έπρεπε να αναγνωρισθούν και να κατοχυρωθούν σε διεθνές επίπεδο, οδήγησε μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, τη Γενική Συνέλευση του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών, στις 10 Δεκεμβρίου του 1948, στην ψήφιση της Οικουμενικής Διακήρυξης των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων. Σε αυτή τη διακήρυξη δεσμεύονται τα κράτη-μέλη να μεριμνούν για την εξασφάλιση των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών δικαιωμάτων των πολιτών τους. Σχετικά με το δικαίωμα της εργασίας στο άρθρο 22 αναφέρεται συγκεκριμένα: «Καθένας έχει το δικαίωμα να εργάζεται και να επιλέγει το επάγγελμά του, να έχει δίκαιες και ικανοποιητικές συνθήκες εργασίας και να προστατεύεται από την ανεργία»³².

Παρά την τεράστια σημασία της Διακήρυξης του ΟΗΕ, με την οποία βασικά διεθνοποιήθηκε το πρόβλημα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, οι δεσμεύσεις για την εφαρμογή τους είχαν απλά ηθικό χαρακτήρα, αφού ο Οργανισμός δε διέθετε εκείνους τους μηχανισμούς, οι οποίοι θα επέβαλαν την τήρησή τους. Μια τέτοια προσπάθεια έγινε αργότερα το 1966 με τη Διεθνή Συμφωνία για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα, με πρωτοβουλία και πάλι των Ηνωμένων Εθνών. Σε αυτή τη συμφωνία στο άρθρο 6, τα συμβαλλόμενα κράτη αναγνώρισαν το δικαίωμα της εργασίας, ως δικαίωμα κάθε προσώπου να έχει τη δυνατότητα να κερδίζει τα αγαθά για τη συντήρησή του με την εργασία, την οποία επιλέγει ή δέχεται χωρίς εξαναγκασμό και υποχρεώθηκαν να παίρνουν τα κατάλληλα, κάθε φορά, μέτρα για την εξασφάλιση αυτού του δικαιώματος³³.

Με τον Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Χάρτη, προστίθεται ακόμα ένας κρίκος στη Διεθνή Συμφωνία για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα και καταβάλλεται προσπάθεια να ενταχθούν αυτά μέσα σε ένα νομικό προστατευτικό σύστημα. Εκτός από την ιδιαίτερη βαρύτητα, την οποία αποκτά το δικαίωμα των εργαζομένων για συγκεντρώσεις, καθορίζονται οι υποχρεώσεις των εργοδοτών και η δυνατότητα

προσφυγής στη δικαιοσύνη από τους εργαζόμενους σε περίπτωση κατά την οποία παραβιάζονται τα δικαιώματά τους. Στη συνέχεια, πραγματοποιήθηκαν μια σειρά από βελτιώσεις αυτού του προστατευτικού συστήματος του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη και προς την κατεύθυνση του δικαιώματος της εργασίας. Το 1978 πρότεινε η κοινοβουλευτική συνέλευση να προστεθούν και άλλα βασικά κοινωνικά δικαιώματα στην Ευρωπαϊκή Συμφωνία των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, όπως το δικαίωμα να επιλέγει κάθε πολίτης ελεύθερα την πληρωμένη εργασία, και το δικαίωμα ισότιμης συμμετοχής εργοδοτών και εργαζομένων στα διάφορα αρμόδια όργανα³⁴.

Είναι γνωστές οι αξιόλογες προσπάθειες της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την εφαρμογή των ανθρωπίνων γενικά δικαιωμάτων, των κοινωνικών και κυρίως του δικαιώματος της εργασίας, το οποίο κάτω από τις σημερινές δυσμενείς συνθήκες στην αγορά εργασίας, αποτελεί την πρώτη προτεραιότητα για την αντιμετώπισή του. Ήδη στη Συνθήκη της Ρώμης περιλαμβάνονται διάφορες κοινωνικές διατάξεις, μια από τις οποίες έχει σχέση με το δικαίωμα για ελεύθερη κυκλοφορία και μετακίνηση των εργαζομένων χωρίς κοινωνικά στερεότυπα και προκαταλήψεις. Στο άρθρο 39 αναφέρεται συγκεκριμένα: «Εξασφαλίζεται η ελεύθερη κυκλοφορία των εργαζομένων εντός της κοινότητας. Η ελεύθερη κυκλοφορία των εργαζομένων συνεπάγεται την κατάργηση κάθε διακρίσεως λόγω ιθαγένειας μεταξύ των κρατών-μελών, όσον αφορά την απασχόληση, την αμοιβή και τους όρους εργασίας»³⁵.

Αυτή η ευαισθησία της Ευρωπαϊκής Ένωσης διαφαίνεται σε πολλές αποφάσεις και σε διαφορετικά επίπεδα μέσα στα όργανα, αλλά κυρίως τονίστηκε με έμφαση με τον Κοινοτικό Χάρτη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, τον οποίο επικύρωσε το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο στο Στρασβούργο το Δεκέμβριο του 1989. Σε αυτόν, τονίζεται ότι ο ακρογωνιαίος λίθος για την πρόοδο της Ευρώπης, είναι τα θεμελιώδη οικονομικά και κοινωνικά δικαιώματα των πολιτών της. Με αυτή την έννοια οι χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης θέτουν ως στόχο τη βελτίωση των συνθηκών της ζωής και της εργασίας των ανθρώπων³⁶.

Με τη γνωστή Συνθήκη του Maastricht, η οποία υπογράφηκε το Φεβρουάριο του 1992, τα κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης προσπάθησαν να στηρίξουν το δικαίωμα των πολιτών τους για εργασία, παίρνοντας μέτρα κατά της ανεργίας. Στο άρθρο 123 αναφέρεται συγκεκριμένα: «Για τη βελτίωση των δυνατοτήτων των εργαζομένων μέσα στην εσωτερική αγορά και για την, με αυ-

τόν τον τρόπο, συμβολή στην ανύψωση του βιοτικού επιπέδου, ιδρύεται το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο, σύμφωνα με τις διατάξεις που ακολουθούν. Το Ταμείο αυτό έχει ως στόχο να προωθει μέσα στην Κοινότητα τις δυνατότητες απασχόλησης και τη γεωγραφική και επαγγελματική κινητικότητα των εργαζομένων και να διευκολύνει την προσαρμογή στις μεταλλαγές της βιομηχανίας και στις αλλαγές των συστημάτων παραγωγής, ιδίως μέσω της επαγγελματικής κατάρτισης και του επαγγελματικού προσανατολισμού»³⁷.

Είναι σημαντικές οι προσπάθειες, τις οποίες καταβάλλει η Ευρωπαϊκή Ένωση σε όλα τα επίπεδα και σε όλα τα όργανα για να κατοχυρώσει τα δικαιώματα των ίδιων των εργαζομένων και των οικογενειών τους όχι μόνο εντός, αλλά και εκτός της εθνικής τους επικράτειας και κυρίως μέσα στον ευρύτερο κοινοτικό χώρο. Σύμφωνα με κοινοτικές ρυθμίσεις οι πολίτες μιας χώρας-μέλους μπορούν να αναζητούν, να γίνονται δεκτοί και να ασκούν μισθωτή εργασία σε ένα άλλο κράτος-μέλος. Στην περίπτωση κατά την οποία αναλαμβάνουν μια εργασία, έχουν το δικαίωμα της εγκατάστασης, εργασίας κ.λπ. και τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας των εργαζομένων³⁸.

Στα πλαίσια των συντονισμένων προσπαθειών και της κοινωνικής πολιτικής των κρατών-μελών, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή εξέδωσε το Νοέμβριο του 1993 την ονομαζόμενη «Πράσινη Βίβλο», η οποία συνδυάζει τον οικονομικό δυναμισμό και συγχρόνως την κοινωνική ανάπτυξη και πρόοδο. Την «Πράσινη Βίβλο» ακολούθησε η «Λευκή Βίβλος», η οποία αναφέρεται και αυτή στην ανάπτυξη και την απασχόληση. Και στα δυο βιβλία, διαφαίνεται η μέριμνα και η προστατευτική προσπάθεια για τη διατήρηση από τους πολίτες του δικαιώματος της εργασίας. Τονίζεται ιδιαίτερα ο αγώνας για την αντιμετώπιση της ανεργίας, τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας, καθώς και τη βελτίωση των υπηρεσιών, οι οποίες ασχολούνται με την εξεύρεση εργασίας³⁹. Μετά από πολλές προσπάθειες υπογράφηκε το 1996 συμφωνία από τα κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ύστερα από πρόταση του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου, σχετικά με την παροχή της γονεϊκής άδειας, το 1997 για τη μερική απασχόληση και το 1999 σχετικά με την υπό προθεσμία απασχόληση⁴⁰.

Στη χώρα μας, μετά τη σύσταση του νέου ελληνικού κράτους, η πορεία της αναγνώρισης και της νομοθετικής κατοχύρωσης του δικαιώματος της εργασίας δεν ήταν παράλληλη με εκείνη των αναπτυγμένων βιομηχανικών κρατών της Ευρώπης και της Αμερικής.

Οι διαφορετικές κοινωνικο-πολιτικές συνθήκες οδήγησαν στην καθυστέρηση, με πολλές παλινδρομήσεις καιπισωγυρίσματα.

Η απαρχή της ελληνικής εργατικής νομοθεσίας γίνεται στο τέλος της πρώτης δεκαετίας και τις αρχές της δεύτερης του 20ού αιώνα. Εκτός από τους αιματηρούς αγώνες της εργατικής τάξης για τη διεκδίκηση των εργασιακών δικαιωμάτων, οι σχετικά ευνοϊκές πολιτικές συγκυρίες συνέβαλαν θετικά στις πρώτες εργατικές νομοθετικές ρυθμίσεις. Η φιλελεύθερη κυβέρνηση του Ελ. Βενιζέλου και ο ίδιος προσωπικά, σε αντίθεση με τη συντηρητική παράταξη, πίστευε ότι η νομοθετική κατοχύρωση των εργατικών δικαιωμάτων δεν αποτελούσε κίνδυνο και η έγκαιρη ικανοποίηση των δίκαιων αξιώσεων της εργατικής τάξης, θα προλάβαινε μελλοντικές εκρήξεις⁴¹.

Μέσα λοιπόν σε αυτό το πλαίσιο της προοδευτικής φιλελεύθερης πολιτικής του Ελ. Βενιζέλου, με τη συμβολή μιας αξιολογής ομάδας Κοινωνιολόγων, όπως του Αλ. Παπαναστασίου, ψηφίστηκαν σημαντικοί νόμοι σχετικά με τη ρύθμιση καϋτών εργατικών θεμάτων, όπως οι νόμοι: «Περί Κυριακής αργίας» το 1909, «Περί συστάσεως Τμήματος Εργασίας και Κοινωνικής Πρόνοιας» το 1911, «Περί υγιεινής και ασφάλειας των εργατών και περί ωρών εργασίας» το 1912, «Περί εργασίας γυναικών και ανηλίκων» το 1912 και άλλοι⁴².

Στη διάρκεια του μεσοπολέμου και μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, ευοδώνονται οι αιματηροί αγώνες του ελληνικού εργατικού και συνδικαλιστικού κινήματος και το δικαίωμα της εργασίας γίνεται περισσότερο σεβαστό μαζί και με τα άλλα, τα οποία προέρχονται από αυτό. Η μεταβολή του εργατικού κινήματος με τη δημιουργία του Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος Ελλάδας, είχε σημαντικές επιπτώσεις προς αυτή την κατεύθυνση⁴³.

Η Ελλάδα, η οποία συνυπέγραψε την Οικουμενική Διακήρυξη των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του ΟΗΕ, καταβάλλει προσπάθειες για την εφαρμογή της παρά τις αντίξοες πολλές φορές κοινωνικο-πολιτικές συνθήκες. Στο άρθρο 22 του Συντάγματος του 1975, η εργασία αποτελεί δικαίωμα και τελεί υπό την προστασία του Κράτους, το οποίο οφείλει να μεριμνά για τη δημιουργία συνθηκών απασχόλησης όλων των πολιτών και για την ηθική και υλική εξύψωση του εργαζόμενου αγροτικού και αστικού πληθυσμού. Μετά τη δεκαετία του '80 εφαρμόζεται και στην Ελλάδα, ως μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η εργασιακή κοινοτική νομοθεσία, με τις όποιες δυσκολίες.

3. Η εργασία και η σχέση της με την κοινωνική βία

3.1. Δομικές δυσλειτουργίες και ανθρώπινη δυσαρέσκεια

Σε πρώτη φάση, θα μπορούσε κανείς να ισχυρισθεί ότι η βία στον εργασιακό χώρο δεν εμφανίζεται στη σύγχρονη βιομηχανική κοινωνία τόσο έντονα όσο στην πρώτη βιομηχανική εποχή. Παιδιά τα οποία έπρεπε να εργάζονται σκληρά στη μεταλλουργία, άνδρες και γυναίκες, οι οποίοι έπρεπε να εργασθούν με χαμηλούς μισθούς κάτω από απάνθρωπες συνθήκες⁴⁴, γιατί η διαφορετική επιλογή θα ήταν η ανεργία και η εξαθλίωση, είναι φαινόμενα τα οποία ανήκουν οριστικά στο παρελθόν.

Οι όροι εργασίας και ζωής έχουν αλλάξει σημαντικά και δε συναντά κανείς σήμερα τις συνθήκες πρόκλησης βίας παλαιότερων εποχών. Η παιδική εργασία έχει απαγορευθεί και η βαριά σωματική εργασία έχει γίνει ευκολότερη, εξαιτίας των πολλών τεχνικών και τεχνολογικών επιτευγμάτων ή έχει αντικατασταθεί εντελώς από κάποια άλλη. Κυρίως όμως οι εξαρτημένοι από το μισθό τους, κατόρθωσαν να επιτύχουν μετά από μακροχρόνιους και σκληρούς αγώνες, δικαιώματα για την προστασία τους και καλύτερους όρους εργασίας και κοινωνικής ασφάλισης, θέτοντας έτσι στην αυθαιρεσία των επιχειρηματιών και των εργοδοτών δραστηκούς περιορισμούς.

Αλλά και ο σημερινός κόσμος εργασίας δεν είναι απαλλαγμένος από τη βία· μόνο που αυτή έχει μετατοπισθεί σε άλλους τομείς και εμφανίζεται με διαφορετικές μορφές⁴⁵. Ήδη από τις αρχές του αιώνα, κυριάρχησε η πεποίθηση ότι η τεχνική πρόοδος, η οποία οδήγησε στη βελτίωση των συνθηκών ζωής και εργασίας, θα οδηγούσε σε μια πιο ευτυχισμένη ανθρωπότητα, σε μια ειρηνικότερη κοινωνία⁴⁶ χωρίς βία, χωρίς ατομικές και ομαδικές συγκρούσεις. Η αισιόδοξη αυτή άποψη δε γίνεται σήμερα πλέον από όλους ανεπιφύλακτα αποδεκτή. Αντίθετα, διαπιστώνει κανείς ότι μέσα στις κοινωνικές δομές του εργασιακού και γενικότερα του κοινωνικού χώρου, καθώς και στην ανθρώπινη δυσαρέσκεια, που προέρχεται από τους χώρους αυτούς, βρίσκονται τα αίτια για την εκδήλωση βίαιης και αντικοινωνικής συμπεριφοράς των εργαζομένων στον κοινωνικό τους περίγυρο και όχι μόνο.

Ο καταμερισμός της εργασίας στις βιομηχανικές χώρες δεν επέφερε μόνο οφέλη στους εργαζόμενους, αλλά και σημαντικές ζημιές στους ίδιους και στην κοινωνική συνοχή. Η συνεχής, μονό-

τονη και αποκλειστική καθημερινή εργασία σε ένα και μόνο μικρό κομμάτι της παραγωγικής διαδικασίας, αποστερεί από τον εργαζόμενο τη χαρά της δημιουργίας και συγχρόνως τον αλλοτριώνει από το ίδιο το προϊόν του μόχθου του, όπως έλεγε ο Κ. Marx. Αποτέλεσμα αυτής της κατάστασης είναι δυσαρέσκεια του ανθρώπου για την εργασία του, μείωση του ενδιαφέροντός του γι' αυτήν, καθώς και ξεσπάσματα αγανάκτησης, που μπορεί να τον οδηγήσουν σε βίαιη και αντικοινωνική συμπεριφορά.

Μελετώντας το φαινόμενο του καταμερισμού της εργασίας, μεγάλοι κοινωνικοί στοχαστές επισήμαναν πολύ νωρίς ότι αυτό γίνεται αιτία πρόκλησης βίας και επιθετικότητας. Ο Ε. Durkheim, ο οποίος ασχολήθηκε πολύ σοβαρά με τη δυσλειτουργία αυτού του φαινομένου, συνέδεσε τον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας με την ανομική συμπεριφορά. Κατά τον Ε. Durkheim ο καταμερισμός της εργασίας, τον οποίο συναντά κανείς κυρίως στις βιομηχανικές κοινωνίες, οδηγεί στην κοινωνική διαφοροποίηση. Παρά τους υπάρχοντες μηχανισμούς και προπάντων την οργανική αλληλεγγύη, σε αυτές τις κοινωνίες παρατηρούνται όλο και λιγότερες ομοιότητες και δυνατότητες κατανόησης μεταξύ των πολιτών. Όταν και όπου εκλείπει η κοινωνική αλληλεγγύη, ακολουθεί η ανομία, η βίαιη και εγκληματική συμπεριφορά⁴⁷.

Κατά τον καταμερισμό της εργασίας, δημιουργείται μεταξύ των εργαζομένων εξάρτηση, συγχρόνως όμως κάνουν την εμφάνισή τους διαφορετικά ατομικά και συλλογικά συμφέροντα. Αυτό το γεγονός μπορεί να ωθήσει τα άτομα ή τις κοινωνικές ομάδες στην ικανοποίηση των δικών τους συμφερόντων. Οι κοινωνικές αντιθέσεις δευτερεύουσας σημασίας αποκτούν πρωταρχική σημασία, με συνέπεια να επέρχεται ο κατακερματισμός της κοινωνίας σε μικρές αντιμαχόμενες ομάδες. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα τον αποπροσανατολισμό τους από τη βασική κοινωνική αντίθεση και τη σταθεροποίηση των συμφερόντων της άρχουσας κοινωνικής τάξης⁴⁸.

Δυσαρέσκεια όμως σε πολλούς εργαζόμενους είναι δυνατόν να προκληθεί και από ένα άλλο σημαντικό γεγονός, συνέπεια και εκείνο της βιομηχανικής επανάστασης. Πρόκειται για την αλματώδη εξέλιξη της μηχανής, της σύγχρονης τεχνικής και τεχνολογικής επανάστασης και του αυτοματισμού και τη χρήση όλων αυτών, στην παραγωγική διαδικασία. Αυτά τα φαινόμενα οδήγησαν αναμφισβήτητα στην αύξηση της παραγωγής και επομένως στην κοινωνία της αφθονίας. Είναι γεγονός ότι η εισαγωγή της αυτοματοποίησης, με εκρηκτικές συνέπειες για τη συνολική οργάνωση

της οικονομίας, γίνεται η υπ' αριθμόν ένα απειλή μαζικής ανεργίας στις βιομηχανικές δυτικές κοινωνίες⁴⁹. Κάτω όμως από αυτές τις συνθήκες, μεταβάλλεται ο άνθρωπος σε απλό όργανο ελέγχου της τεχνικής και δούλος της μηχανής. Στην προσπάθειά του να απελευθερωθεί από αυτό, είναι δυνατόν να αντιδράσει με βίαιη και επιθετική συμπεριφορά μέσα και έξω από τον εργασιακό του χώρο⁵⁰.

Αυτό το σοβαρό αίτιο για την πρόκληση και την εκδήλωση κοινωνικής βίας εντός και εκτός του εργασιακού χώρου, επισήμαναν πολύ νωρίς μεγάλοι κοινωνικοί στοχαστές. Ο Κ. Marx βλέποντας τις καταστρεπτικές συνέπειες για τους εργαζόμενους, χαρακτήρισε τη μηχανή το μεγαλύτερο ανταγωνιστή της εργατικής τάξης και τον καλύτερο σύμμαχο της εργοδοσίας. Η αύξηση του κεφαλαίου με τη βοήθεια της μηχανής, βρίσκεται σε άμεση σχέση με τον αριθμό των εργατών, των οποίων αυτή καταστρέφει τις συνθήκες για την ίδια τους την επιβίωση. Ο σταθερός και μόνιμος σκοπός της βελτίωσης των μηχανών είναι να ελαττώνει τη χειρωνακτική εργασία και να συμπληρώνει έναν ακόμα κρίκο στην παραγωγική αλυσίδα του εργοστασίου, βάζοντας στη θέση της ανθρώπινης εργατικής δύναμης σιδερένια εργαλεία⁵¹.

Μέσα σε ολόκληρη την κοινωνικο-οικονομική θεώρηση του Κ. Marx, η εργασία αντιπαρατίθεται στο κεφάλαιο και η εργατική τάξη στην αστική, την καπιταλιστική. Η κατοχή των μέσων παραγωγής, οι παραγωγικές σχέσεις, η αλλοτρίωση του εργαζόμενου, η υπεραξία του προϊόντος και η εκμετάλλευση της εργατικής τάξης από την καπιταλιστική, είναι μερικά από τα βασικά στοιχεία, τα οποία πυροδοτούν τον αγώνα της εργατιάς εναντίον της εργοδοσίας, την πάλη της εργατικής τάξης εναντίον της καπιταλιστικής. Πρόκειται για τη συνεχή επανάσταση του προλεταριάτου μέχρι την τελική νίκη και τη συντριβή των αστών. Η ίδια η εργασία επομένως γίνεται η αφετηρία και ο άξονας της ταξικής πάλης, η οποία διεξάγεται παντού και πάντοτε, μέσα στον εργασιακό και σε ολόκληρο τον κοινωνικό χώρο, κατά την ώρα της εργασίας και του ελεύθερου χρόνου και εκδηλώνεται με κάθε μέσο και τρόπο και με κάθε μορφή κοινωνικής βίας.

Η μετατροπή της εργασίας σε εξαρτημένη μισθωτή και η εμπορευματοποίησή της, δημιούργησε τις προϋποθέσεις για παραγωγή και αναπαραγωγή ανταγωνιστικών σχέσεων, των οποίων το κύριο χαρακτηριστικό γνώρισμα είναι η εκμετάλλευση, η βία και η αλλοτρίωση. Το γεγονός της σχέσης μεταξύ εργασίας και κοινωνικής βίας, παραβλέπεται στα πλαίσια της συζήτησης που

γίνεται σχετικά μ' αυτό το θέμα, θεωρώντας τις δυο αυτές διαστάσεις ανεξάρτητες μεταξύ τους και αποτέλεσμα μιας δήθεν συγκυριακής οικονομικής κρίσης⁵².

Οι παλαιότερες διαπιστώσεις του K. Marx αποτελούν την πικρή καθημερινότητα στις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες. Με την αλματώδη εξέλιξη της τεχνολογίας, υπερσύγχρονες μηχανές αντικαθιστούν τη μυική και πνευματική δύναμη χιλιάδων ανθρώπων, μεταφέροντάς τους στη στρατιά των ανέργων και την περιθωριοποίηση, κάνοντας το πρόβλημα της ανεργίας το πιο καυτό και το πιο επικίνδυνο πρόβλημα των σύγχρονων αναπτυσσόμενων κοινωνιών.

Κοινωνικοί επιστήμονες απ' όλο τον κόσμο, φέρουν με τις έρευνές τους στο φως της δημοσιότητας τις ολέθριες συνέπειες αυτού του σύγχρονου υπεραυτοματισμού, σε συνδυασμό με τις δυναμικές διαμαρτυρίες απεγνωσμένων ανέργων. Οι παράτολμες πολλές φορές κοινωνικές διαμαρτυρίες και εκτροπές, οι οποίες εκδηλώνονται με τη χρήση κοινωνικής βίας από τους εργαζόμενους, είναι δυνατόν να οδηγήσουν ακόμα και στη διάσπαση της συνοχής του κοινωνικού ιστού μπροστά στη διεκδίκηση του δικαιώματός τους για εργασία, και σε τελευταία ανάλυση, για αξιοπρέπεια και για ανθρώπινη ζωή.

Ο Th. Cottle, αμερικανός ερευνητής των συνεπειών της ανεργίας στη χώρα του, περιγράφει χωρίς υπερβολές τη σκληρή πραγματικότητα. Σε ορισμένες περιοχές, γράφει, ο εργασιακός χώρος μετατρέπεται σε πεδίο μάχης από τους απολυμένους εργάτες, οι οποίοι πυροβολούν τους εργοδότες και τους εργαζόμενους. Οι δολοφονίες είναι η τρίτη στη σειρά αιτία θανάτων μέσα στον εργασιακό χώρο. Το 1992 σημειώθηκαν 110.000 περιστατικά βίας σε εργασιακούς χώρους, από τα οποία 750 ήταν θανατηφόρα, ενώ οι δολοφονίες εργοδοτών έχουν σχεδόν διπλασιαστεί από το 1989 και φαίνεται να είναι η με ταχύτερο ρυθμό ανερχόμενη κατηγορία τέτοιων περιστατικών στον εργασιακό χώρο⁵³.

Πολλές άλλες δομικές αιτίες, οι οποίες βρίσκονται μέσα στον εργασιακό χωρόχρονο ή προέρχονται από αυτόν, δημιουργούν επίσης συνθήκες για την εργατική δυσαρέσκεια, την αντίδραση και την κοινωνική βία. Μια μη ικανοποιητική θέση εργασίας, χωρίς τακτικό και συγκεκριμένο ωράριο εργασίας και κάτω από μη αξιοπρεπείς συνθήκες, επιδρά –ιδιαίτερα στην κοινωνία των επιδόσεων– αρνητικά στο άτομο και συντελεί με αυτόν τον τρόπο έμμεσα, ώστε η εσωτερική τάση βίας καθενός να βρίσκεται σε ένα σταθερά υψηλό επίπεδο.

Εργατική δυσαρέσκεια που μπορεί να οδηγήσει σε ατομικές και συλλογικές τριβές, είναι χωρίς άλλο η μη ικανοποίηση από την εργοδοσία των συνεχώς αυξανόμενων αξιώσεων των εργαζομένων και η άρνησή της να πραγματοποιήσει ουσιαστικές αλλαγές στους όρους και τις συνθήκες εργασίας. Εξαιτίας όλων αυτών, ένας μεγάλος αριθμός ανθρώπων στερείται κινήτρων στο χώρο εργασίας και εκδηλώνει την εσωτερική του διάθεση για απόλυση και την απομάκρυνσή του. Αυτό ισχύει συχνά κυρίως στα μεγάλα εργοστάσια και όχι μόνο. Ο ισχυρότερος παράγοντας, ο οποίος συμβάλλει σε αυτήν την απόφαση, είναι η ίση μεταχείριση όλων των εργαζομένων και επομένως ίσα δικαιώματα για διαφορετική μορφή και ποιότητα εργασίας⁵⁴.

Μεγάλη δυσαρέσκεια εξαιτίας της υπάρχουσας εργασίας, η οποία δεν ικανοποιεί τα ενδιαφέροντα και τις αξιώσεις των εργαζομένων είναι συχνό φαινόμενο, το οποίο διαπιστώνεται και με την επιστημονική έρευνα. Μέσα από αυτήν, διαπιστώνεται επίσης και η ευχαρίστηση εκείνων οι οποίοι στον εργασιακό τους χώρο βρίσκουν την ικανοποίηση και την πληρότητα. Αυτή την επιβεβαίωση δίνει και ο E. Scheuch, ο οποίος, μετά από σοβαρές έρευνες, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι οι επαγγελματικά προσανατολισμένοι άνθρωποι είναι οι πιο ευχαριστημένοι και ειρηνικοί, ενώ αντίθετα δυσαρεστημένα και επιθετικά είναι τα άτομα με λανθασμένο επαγγελματικό προσανατολισμό και όχι ενδιαφέρουσα γι' αυτά εργασιακή θέση⁵⁵.

Στην τελευταία περίπτωση γίνεται λόγος για την έλλειψη «πολιτισμικής εργασίας». Για να υπάρχει «πολιτισμική εργασία» ο εργαζόμενος θα πρέπει να κατέχει μια ενδιαφέρουσα, όχι δυσάρεστη γι' αυτόν απασχόληση, η οποία θα εξασφαλίζει και την προσωπική ικανοποίηση των αναγκών του⁵⁶. Η δυσαρέσκεια κατά τη διάρκεια της εργασίας οδηγεί συχνά σε μια απογοητευτική προσπάθεια ικανοποίησης και συμψηφισμού στον ελεύθερο χρόνο, η οποία εκδηλώνεται τις περισσότερες φορές με τη μορφή κοινωνικής βίας.

Σχετικά με αυτή τη συμπεριφορά, αναφέρεται ο F. Dune στη συνεργασία μιας ομάδας νέων, οι οποίοι από ενθουσιώδεις οπαδοί ενός ποδοσφαιρικού σωματείου, μετατράπηκαν σε μια ομάδα με ακροδεξιές απόψεις, με βίαιες και αντικοινωνικές πρακτικές. Σχεδόν όλοι αυτοί οι νέοι είχαν μια θέση μαθητείας ή ήδη μια μόνιμη θέση εργασίας. Επειδή όμως εκτελούσαν μια εργασία χωρίς νόημα γι' αυτούς, η οποία δεν τους πρόσφερε καμιά προσωπική ικανοποίηση, την αναζήτησαν (ως αντιστάθμισμα) στους δρόμους,

μέσα από τις συγκρούσεις και τους ξυλοδαρμούς με άλλους πολίτες⁵⁷.

Είναι γεγονός αναμφισβήτητο ότι η εργασία είναι ένα κοινωνικό μέγεθος και ένα μεγάλο κομμάτι του πολιτισμού, το οποίο δίνει στην υπόσταση του ανθρώπου, νόημα και ουσιαστική σημασία. Συνεχώς όμως αυξάνονται οι αξιώσεις της πλειοψηφίας για το περιεχόμενο και την ποιότητα της εργασίας. Πολλοί εργαζόμενοι δεν είναι πλέον ικανοποιημένοι όταν η εργασία τους είναι απλή «ευκαιριακή απασχόληση», όπου το μόνο που κατορθώνουν είναι να κερδίζουν χρήματα. Μια αποτελεσματική επίδοση στην εργασία μπορεί να επιτευχθεί μόνο τότε, όταν το κίνητρο γι' αυτή την εργασία δεν είναι μόνο το οικονομικό κέρδος, αλλά επιφέρει προσωπική αναγνώριση και επιτυχία⁵⁸.

Στην ανάγκη για εργασία βλέπουν οι κοινωνικοί επιστήμονες μια «επιθυμία για κοινωνικότητα», με την οποία προσπαθεί κανείς να καλύψει «το έλλειμμα του νοήματος» του υπεραυξανόμενου ελεύθερου χρόνου, για να αποφεύγονται οι κακές σκέψεις και κυρίως οι αντικοινωνικές πρακτικές των ανθρώπων, που μπορεί να παρουσιαστούν στον ελεύθερο χρόνο τους⁵⁹.

Γενικά, θα μπορούσε κανείς να ισχυρισθεί ότι λαμβάνονται μέτρα για την αλλαγή της δομής στον εργασιακό χώρο. Τα περισσότερα από αυτά τα μέτρα βελτίωσης των εργασιακών σχέσεων και συνθηκών εργασίας, εξυπηρετούν τον κοινό σκοπό να κατοχυρωθούν τα ανθρώπινα δικαιώματα και οι αξίες της ζωής, χωρίς να παραμεληθεί ο παράγοντας που λέγεται οικονομία.

Σήμερα δεν υπάρχουν σχετικές έρευνες από τις οποίες να καταφαίνεται με σαφήνεια, ότι μια βελτιωμένη δομή εργασίας μπορεί να οδηγήσει στη μείωση της προσωπικής τάσης για βία και επιθετικότητα. Πρέπει ωστόσο να ξεκινήσει κανείς από το γεγονός ή την υπόθεση ότι εδώ μπορεί να καταδειχθεί μόνο μια έμμεση σχέση μεταξύ αυτών των δυο μεταβλητών. Χωρίς αμφιβολία μπορεί κανείς να θεωρήσει ότι μια γενική ικανοποιητική αντίληψη του καθένα για έναν ευχάριστο κόσμο εργασίας, μπορεί να οδηγήσει σε μια ελεύθερη και ισορροπημένη προσωπικότητα, με μια σαφώς χαμηλή τάση για βιαιότητες στον εργασιακό αλλά και στο γενικότερο κοινωνικό περίγυρο. Δεν μπορεί όμως κανείς να περιμένει κάτι ανάλογο από έναν εργαζόμενο, ο οποίος καθημερινά είναι εκτεθειμένος σε νέους φόβους, δυσαρέσκεις και απογοητεύσεις.

Όμως και οι καλύτερες βελτιωτικές παρεμβάσεις στις εργασιακές δομές, είναι πιθανόν να οδηγήσουν μόνο σε μια εσωτερική

ευεξία των ατόμων και όχι σε μια άμεση μείωση της τάσης για βία και εγκληματική συμπεριφορά. Εκείνο που φαίνεται να επιδιώκει κανείς παραπέρα, είναι μια βελτίωση των θέσεων εργασίας, δηλαδή καταπολέμηση και παρεμπόδιση της βίας, η οποία ξεκινά από τους ίδιους τους όρους εργασίας. Οι επιβαρύνσεις στο χώρο εργασίας, όπως π.χ. η βαριά σωματική εργασία, η επαφή με ανθυγιεινά ή δηλητηριώδη υλικά και η υπερένταση που εμφανίζεται εξαιτίας της ασκούμενης πίεσης για όσο το δυνατόν καλύτερες επιδόσεις, είναι τελικά μορφές της βίας, από τις οποίες δεν μπορεί κανείς να ξεφύγει εύκολα. Οι μορφές αυτές βίας επιδρούν χωρίς αμφιβολία άμεσα στον εργαζόμενο, βλάπτουν τη σωματική και την ψυχική του υγεία και μπορεί να οδηγήσουν τελικά σε ασθένειες, απογοητεύσεις, στη χρήση βίας και στην επιθετικότητα⁶⁰.

Σε αυτή τη συνάφεια, θα πρέπει να αναφερθεί το γεγονός ότι ακόμα και οι ίδιες οι βελτιωτικές παρεμβάσεις για την αλλαγή της δομής, των όρων ή των συνθηκών εργασίας, γίνονται αιτία πρόκλησης κοινωνικής βίας και σύγκρουσης εντός και εκτός του εργασιακού χώρου. Πρόκειται για την εκδήλωση βίας εξαιτίας των διαφορετικών πολιτιστικών αντιλήψεων ανάμεσα στις διαφορετικές εργατικές δυνάμεις, οι οποίες εμπλέκονται στην παραγωγική διαδικασία.

Ο καθορισμένος εργασιακός χωρόχρονος δε βασίζεται μόνο σε δομημένη χρονική τάξη, αλλά σαν κανονιστικό μέγεθος θεωρείται θεσμός από τα μέλη της κοινωνίας και ως τέτοιος εμφανίζεται αντιδραστικός απέναντι σε νεωτεριστικές προσπάθειες για αλλαγές. Αυτές οι αντιστάσεις στην εισδοχή του καινούργιου, δεν μπορούν να χαρακτηρισθούν σαν παράλογες, αλλά βασίζονται σε πολιτιστικούς σταθερούς προσανατολισμούς, οι οποίοι εμποδίζουν μια αλλαγή στη σκέψη και στην πράξη, προς την κατεύθυνση μοντέρνων, περισσότερο αποτελεσματικών εργασιακών μορφών⁶¹.

Αυτό συμβαίνει επειδή, εκεί όπου η παραδοσιακή εργασιακή πολιτιστική τάξη αξιών είναι σταθερή, θεσμοποιημένη και καθιερωμένη μέσα από την αντίστοιχη οργάνωση της δομής και του πολιτισμού, του χρόνου και του τρόπου εργασίας, οι φορείς της αλλαγής έχουν να αντιμετωπίσουν αντιδράσεις στον εργασιακό χώρο από τους οπαδούς του παραδοσιακού εργασιακού προτύπου. Οι αντιδράσεις τους μπορεί να εκδηλώνονται με σκεπτικισμό, στη συνέχεια με φθόνο εναντίον των προοδευτικών δυνάμεων ή ακόμα και με το ξέσπασμα λεκτικής και σωματικής βίας. Εδώ θα έλεγε κανείς, σύμφωνα με τον R. Köpfig, ότι το διαφορετικό ερ-

γατικό στυλ οδηγεί σε λίγες ή πολλές σοβαρές πολιτιστικές συγκρούσεις, όταν το εργασιακό στυλ των αναπτυγμένων βιομηχανικών κοινωνιών συγκρούεται με εκείνο των υπό ανάπτυξη χωρών⁶².

3.2. Ο αυξανόμενος φόβος και προβληματισμός για την απώλεια της εργασιακής θέσης

Ο διακανονισμός της κοινωνίας και της οικονομίας στη σύγχρονη βιομηχανική κοινωνία, επέφερε σε όλους τους πολίτες περισσότερη ειρήνη, ελευθερία και άνετη ζωή. Παρόλα αυτά όμως αυξάνεται η δυσaráσκεια, η ανησυχία και η βία κυρίως στη νεολαία και στους λεγόμενους διανοούμενους⁶³. Η δυσaráσκεια για την εργασιακή κατάσταση στις δεκαετίες του '50 και '60 εστιάζονταν σε τρία βασικά σημεία: μεγαλύτερο μισθό, περισσότερο ελεύθερο χρόνο και περισσότερη ασφάλεια και σιγουριά. Αυτές οι απαιτήσεις ικανοποιήθηκαν με την πάροδο του χρόνου σε μεγάλο βαθμό, έτσι ώστε να πρέπει να αναζητήσει κανείς τις αιτίες για τη σημερινή δυσaráσκεια στον εργασιακό χώρο, σε άλλους τομείς.

Ο τρόπος αντιμετώπισης της ίδιας της εργασίας και της προσωπικής συμμετοχής του ατόμου στην εργασιακή διαδικασία, έχουν αλλάξει ριζικά τις τελευταίες δεκαετίες. Οι σπουδαιότεροι λόγοι γι' αυτή τη διαφορετική τοποθέτηση απέναντι στην εργασία προέκυψαν από τις ποικίλες γενικότερες κοινωνικές αλλαγές. Ακόμα και οι αλλαγές της καθημερινής ζωής αποτελούν συχνά καθοριστικούς παράγοντες, οι οποίοι συμβάλλουν στην αλλαγή της αντίληψης για την εργασία⁶⁴.

Η προστασία, την οποία απολαμβάνουν σήμερα οι εργαζόμενοι, τους επιτρέπει να ασκούν ανοιχτά κριτική στις υπάρχουσες κακές καταστάσεις, χωρίς να φοβούνται ότι θα χάσουν τη θέση τους. Δεν υπάρχουν αρνητικές συνέπειες για έναν εργαζόμενο, εάν εκδηλώσει κάποιο παράπονο ή διαμαρτυρία, ακόμα και όταν αυτό είναι αδικαιολόγητο. Η ενέργεια αυτή θεωρείται παράβαση έναντι του συμβολαίου με τον εργοδότη του, μόνο όταν ο εργαζόμενος κάνει κατάχρηση των δικαιωμάτων του και διατυπώσει τα παράπονά του με προσβλητικό τρόπο, όταν δηλαδή ξεπεράσει τα λογικά επιτρεπόμενα όρια⁶⁵. Εξάλλου οι όλο και περισσότερες αρμοδιότητες και δυνατότητες επέμβασης της συνδικαλιστικής οργάνωσης των εργαζομένων, προσφέρουν μια αποτελεσματική προστασία της θέσης εργασίας.

Η άμεση, βίαιη φιλονικία μεταξύ συναδέλφων ή με τον προϊστάμενο, αποτελεί μάλλον την εξαίρεση, ιδιαίτερα εξαιτίας του

φόβου για τις απειλούμενες κυρώσεις⁶⁶. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο συμβαίνουν πολύ περισσότερα περιστατικά χρήσης σωματικής βίας κατά τη διάρκεια του ελεύθερου χρόνου⁶⁷. Η δυσαρέσκεια μεμονωμένων εργαζομένων είναι φυσικά δυνατόν να εκδηλωθεί άμεσα με βιαιότητες εναντίον συγκεκριμένων κανονισμών ή εγκαταστάσεων των εργοδοτών. Στην πρώτη θέση βρίσκονται εδώ οι υλικές ζημιές και οι καταστροφές του εξοπλισμού γραφείων ή των μέσων παραγωγής⁶⁸.

Από την άλλη μεριά, κυριαρχεί πάντα ο φόβος για την απώλεια της θέσης εργασίας, ιδιαίτερα σε περιόδους οικονομικής κρίσης, κατά τις οποίες η ανεργία αυξάνεται ανησυχητικά. Η εργασία είναι ακόμα για το μεγαλύτερο μέρος των εργαζομένων, παράγοντας που συντελεί αποφασιστικά στη δημιουργία της ταυτότητας του ατόμου. Το προτεσταντικό ήθος εργασίας σαν αξίωμα συμπεριφοράς της καπιταλιστικής προόδου, εξακολουθεί να επηρεάζει καθοριστικά τον τρόπο σκέψης και δράσης του ανθρώπου εδώ και εκατονταετίες⁶⁹.

Εξαιτίας του φόβου απώλειας της δύναμης, που είναι συνδεδεμένη με την εργασία, προκύπτει ένα –μέχρι πριν κάποιο χρόνο– άγνωστο είδος ανταγωνισμού απέναντι στους συναδέλφους, ο οποίος εξωτερικεύεται συχνά με πράξεις βίας. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα γι' αυτή τη νέα εξέλιξη, είναι η συνεχής εχθρική συμπεριφορά εργαζομένων απέναντι σε αλλοδαπούς συναδέλφους τους.

Η εχθρικήτητα εναντίον των ξένων στο χώρο εργασίας ήταν μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1970 εντελώς άγνωστη. Συχνά γινόταν λόγος για καλές σχέσεις, ιδιαίτερα στην περίπτωση μικτών γάμων. Τότε μπορούσε κανείς να μιλήσει για ολοκληρωμένη ενσωμάτωση των ξένων εργατών στην τοπική κοινωνία⁷⁰.

Οι αιτίες για την τότε αυτονόητη αποδοχή του αλλοδαπού και για τη φιλική συμπεριφορά απέναντί του, είναι ολοφάνερες. Οι πιθανότητες για την απώλεια της ατομικής θέσης εργασίας των ντόπιων ήταν ελάχιστες και οι ξένοι συνάδελφοί τους έκαναν τις περισσότερες φορές εργασίες, οι οποίες θεωρούνταν υποτιμητικές.

Ο φόβος όμως για την απώλεια της εργασιακής θέσης εξαιτίας της οικονομικής κρίσης, οδηγεί σε μια αυξημένη και ανησυχητική αφύπνιση της λαϊκής εθνικής συνείδησης. Στην εργασιακή θέση επεμβαίνουν πολύ άμεσα οι σύμφυτες με το σύστημα κοινωνικές εξελίξεις. Ο κοινωνιολόγος W. Bukow διαβλέπει εδώ, μέσω αυτής της κοινωνικής διαφοροποίησης, τον κίνδυνο δημιουργίας μιας θε-

ωρητικά και πρακτικά υποταγμένης υποκοουλτούρας συγκεκριμένων ομάδων, κυρίως αλλοδαπών, οι οποίες θα θεωρούνται υπεύθυνες για τα κοινωνικά προβλήματα και τα προβλήματα διανομής των αγαθών που λιγοστεύουν όλο και περισσότερο⁷¹.

Το πρόβλημα αυτό των κοινωνικών συγκρούσεων εξαιτίας της ύπαρξης αλλοδαπών εργατών, γίνεται κάθε μέρα οξύτερο και στη χώρα μας. Αν η παρουσία ξένων αλλά νόμιμα εγκατεστημένων εργατών σε μια χώρα, προκαλεί, εξαιτίας της αύξησης της ανεργίας, δυσαρέσκεια εναντίον τους, αντιλαμβάνεται κανείς τι μπορεί να συμβεί, όταν πολλοί από αυτούς βρίσκονται και εργάζονται χωρίς τα απαιτούμενα νόμιμα δικαιολογητικά.

Εδώ θα πρέπει να τονισθεί ότι στη χώρα μας έχει εισέλθει τα τελευταία χρόνια ένας πολύ μεγάλος αριθμός λαθρομεταναστών και προσφύγων, οι οποίοι εκτιμάται ότι αποτελούν περίπου το 10% του ενεργού πληθυσμού και το 20% του αριθμού των μισθωτών. Πολλοί από αυτούς δεν έχουν ούτε άδεια παραμονής ούτε άδεια εργασίας. Η ύπαρξη επομένως, αρκετού και φθηνού εργατικού δυναμικού στη χώρα μας, συνδέεται άμεσα με την επέκταση της παραοικονομίας και την ανάπτυξη ορισμένων μορφών απασχόλησης και εργασιακών σχέσεων, οι οποίες είναι παράνομες και παραβιάζουν τα δικαιώματα για εργασία και για αξιοπρεπή μισθό⁷².

Η πώληση της εργατικής δύναμης των αλλοδαπών με εξευτελιστικό μισθό, όπως θα έλεγε ο K. Marx, παραβιάζει τα δικαιώματα των ίδιων. Από την άλλη, πάλι, η υφαρπαγή κατά κάποιο τρόπο της υπάρχουσας εργασίας, αποστερεί από τους Έλληνες το δικαίωμα εργασίας στην ίδια τους τη χώρα. Ήδη έχουν αρχίσει να εμφανίζονται εκδηλώσεις ρατσισμού, και η αποστέρηση της εργασίας από τον ντόπιο πληθυσμό, σε συνδυασμό με τις εκδηλώσεις βίας και εγκληματικής συμπεριφοράς από μερικούς (τουλάχιστο) αλλοδαπούς, οδηγεί στην ενίσχυση των κοινωνικών και εθνικών προκαταλήψεων και στην εκδήλωσή τους με αντικοινωνική συμπεριφορά, με βία και με επιθετικότητα.

Οι ίδιοι οι αλλοδαποί εργαζόμενοι δεν έχουν καμιά δυνατότητα επιρροής για να αλλάξει αυτή η αρνητική διάθεση απέναντί τους. Ακόμα και όταν προσπαθήσουν και τελικά καταφέρουν να ενταχθούν στην τοπική κοινωνία, αυτό δημιουργεί από μόνο του νέες αντιπαλότητες και εχθρότητες. Διότι μια καλή σχολική και επαγγελματική επιτυχία των ξένων αυξάνει συμπληρωματικά τον κίνδυνο να χάσει ο ντόπιος τη θέση εργασίας, όταν μάλιστα τα προσόντά του αλλαδαπού υπερτερούν.

Για πολλούς εργαζόμενους, ο όρος ανεργία εξακολουθεί να είναι συνώνυμο με τις λέξεις περιθωριοποίηση και εγκληματικότητα. Αυτή η αντίληψη είναι βαθιά ριζωμένη στη συνείδηση του λαού, επειδή πιστεύουν ότι ο κίνδυνος να διαπράξει νέες εγκληματικές πράξεις, κάποιος που έχει ήδη καταδικαστεί, είναι πολύ μικρότερος, εάν αυτός έχει μια μόνιμη θέση εργασίας.

Παρόλα αυτά όμως, είναι δύσκολο μόνο μέσα από τις επίσημες στατιστικές ανέργων, να διαπιστώσει κανείς, ποια σχέση υπάρχει μεταξύ ανεργίας και εγκληματικής βίας. Και αυτό διότι στις στατιστικές των ανέργων καταγράφονται μόνο εκείνα τα άτομα, τα οποία έχουν δηλώσει την ανεργία τους οικειοθελώς, επειδή ψάχνουν μια νέα εργασία. Επειδή όμως εκείνοι που θέλουν να εργαστούν για πρώτη φορά, δε δικαιούνται επίδομα ανεργίας και επειδή ξέρουν ότι είναι πολύ δύσκολο να βρουν εργασία μέσω του ΟΑΕΔ, δε δηλώνονται επίσημα σε αυτόν ως άνεργοι. Πιστεύεται ότι οι επίσημα καταγραμμένοι νέοι άνεργοι αποτελούν μόνο το ένα τρίτο των νέων που πραγματικά αναζητούν εργασία⁷³. Πέρα απ' αυτό, δεν εμφανίζονται στη στατιστική άτομα που ψάχνουν εργασία και τα οποία για διάφορους λόγους είχαν παλαιότερα απορρίψει προσφορές εργασίας.

Οι άνεργοι είναι περισσότερο εκτεθειμένοι σε διάφορες μορφές κοινωνικού ελέγχου από ό,τι οι εργαζόμενοι, επειδή συχνά η ανεργία συνδέεται με άτομα που έχουν δυσφημισθεί κοινωνικά. Οι παραβάσεις του νόμου που διαπράττονται από άνεργους, καταγγέλλονται περισσότερο και τιμωρούνται με σκληρότερα ποινικά μέτρα από ό,τι σε άλλες ομάδες παραβατών. Ερευνητές υποστηρίζουν επίσης, ότι οι περισσότεροι παραβάτες είναι άντρες και ότι ο αριθμός των ένοχων νέων που έχουν καταγραφεί τόσο για διάφορες μικρές παραβάσεις όσο και για βαριά εγκλήματα, προέρχεται κυρίως από άνεργους νεαρούς⁷⁴.

Έρευνες για το σημαντικό αυτό θέμα διεξήγαγε και ο J. Jäger. Και αυτός αναγνωρίζει τόσο τη σημαντικότητα του κοινωνικού γοήτρου, το οποίο προέρχεται από την ίδια την εργασία και μάλιστα καθορίζεται αποφασιστικά από τη θέση, την οποία κατέχει το άτομο στο χώρο εργασίας, όσο και τις επιπτώσεις από την απώλειά του, οι οποίες οδηγούν στην απογοήτευση και στην αύξηση της επιθετικότητας. Ο παράγων ανεργία είναι όμως μόνο μια από τις πολλές περιπτώσεις που εξέτασε ο J. Jäger από τα πρακτικά της αστυνομίας, σαν πιθανό αίτιο για πράξεις βίας⁷⁵ και στα αποτελέσματά του δεν μπόρεσε να παρουσιάσει μια σίγουρη απόδειξη για τη σχέση μεταξύ ανεργίας και βίας.

Αμερικανικές έρευνες αντίθετα διαπίστωσαν την άμεση σχέση μεταξύ ανεργίας και εγκληματικότητας, κυρίως σε εγκλήματα εναντίον της ιδιοκτησίας –στην πρώτη θέση βρίσκονται εγκλήματα κλοπών– όχι όμως και κάποια σχέση αναφορικά με τη συχνότητα διάπραξης αυτών των εγκλημάτων βίας⁷⁶. Τα αποτελέσματα από αναλύσεις ατομικών στοιχείων, έδειξαν επίσης ότι η ανεργία δεν είναι ούτε αναγκαία, ούτε επαρκής προϋπόθεση για την πρόκληση αξιόποινης πράξης. Στις ομάδες του άνεργου πληθυσμού φαίνεται σε κάθε περίπτωση να βρίσκεται ένας σχετικά σταθερός πυρήνας αυτών που διαπράττουν πράξεις βίας και παρανομούν, δε σχετίζεται όμως και δεν ακολουθεί αναλογικά τις διακυμάνσεις του ποσοστού των ανέργων⁷⁷.

Ο P. Malinowski, εξετάζοντας την ανεργία των νέων, δε βλέπει μια άμεση σχέση μεταξύ ανεργίας και εγκληματικότητας, αλλά θεωρεί την ανεργία σαν έναν παράγοντα κινδύνου για την πρόκληση εγκληματικότητας, ο οποίος κάτω από διαφορετικές συνθήκες, οδηγεί σε μια αυξημένη πιθανότητα για την εκδήλωση αποκλίνουσας συμπεριφοράς⁷⁸. Ο ίδιος θεωρεί ότι η δυσχερής οικονομική κατάσταση που δημιουργείται εξαιτίας της ανεργίας, οδηγεί κατ' αρχάς σε βίαιες και παράνομες προσπάθειες λύσης των προβλημάτων, όταν δεν υπάρχουν δυνατότητες πρόσβασης σε νόμιμα μέσα.

Αυτή η άποψη στηρίζεται στη θεωρία της ανομίας του R. Merton⁷⁹. Αν επεκτείνει κανείς τις απόψεις του και στη σχέση μεταξύ ανεργίας και εγκληματικότητας, προκύπτουν οι ακόλουθες βασικές αρχές:

- Οι άνεργοι δε διαθέτουν σε ικανοποιητικό βαθμό τα νόμιμα μέσα, όπως τη θέση εργασίας, εισόδημα και την προσωπική αναγνώριση, για να επιτύχουν τους στόχους που έχουν θέσει. Για να επιτευχθεί η αναγνώρισή τους από την κοινωνία πρέπει να καταφύγουν σε παράνομα μέσα, όπως π.χ. κλοπές για την αύξηση της δικής τους περιουσίας ή πράξεις βίας για τη δήθεν προσωπική τους αναγνώριση.
- Επειδή οι άνεργοι έχουν στη διάθεσή τους αρκετό ελεύθερο χρόνο, μπορούν με πολύ μεγάλη ευκολία να προγραμματίσουν τις παράνομες πράξεις τους, όπως συστηματική παρακολούθηση του αντικειμένου βίας ή του θύματός τους και να τις εκτελέσουν, μόλις παρουσιαστεί η κατάλληλη ευκαιρία.

Θα μπορούσε κανείς λοιπόν, να καταλήξει στο συμπέρασμα, ότι η ανεργία αποτελεί αποφασιστικό παράγοντα για την αύξηση

του κινδύνου διάπραξης βίαιων και αξιόποινων πράξεων, αλλά η ίδια η εκτέλεση των πράξεων αυτών εξαρτάται και από άλλους παράγοντες, οι οποίοι επιδρούν προς αυτή την κατεύθυνση.

Σε αυτή τη συνάφεια θα πρέπει να ερευνηθεί ένα άλλο κοινωνικό μέγεθος, ο ελεύθερος χρόνος⁸⁰, ο οποίος βρίσκεται σε εναλλακτική και συμπληρωματική σχέση με την εργασία και του οποίου η διεκδίκηση σε συνδυασμό με την εργασία, είναι δυνατόν να προκαλέσει επιθετικότητα και βία.

Πολλοί εργαζόμενοι σήμερα θεωρούν ότι έχουν ανάγκη από περισσότερο ελεύθερο χρόνο και ότι αυτός που διαθέτουν δεν είναι αρκετός για ανάπαυση και ξεκούραση. Ο άνθρωπος θα πρέπει να έχει στη διάθεσή του σε καθημερινή βάση ή τουλάχιστον μέσα στην εβδομάδα, αρκετό ελεύθερο χρόνο για να ικανοποιεί κάποιες βασικές ανάγκες, όπως αυτές για ανάπαυση και ξεκούραση, για οικογενειακή ζωή και κοινωνική συμμετοχή. Στην αντίθετη περίπτωση παρουσιάζονται φαινόμενα στέρησης, τα οποία είναι δυνατόν να οδηγήσουν σε προβλήματα, τόσο σε ατομικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο. Αυτός, ο οποίος μετά από μια κοπιαστική ημέρα εργασίας, δεν μπορεί να ξεκουραστεί αρκετά και να φροντίσει ικανοποιητικά την οικογένεια και τα παιδιά του, γιατί του λείπει –φαινομενικά τουλάχιστον– ο χρόνος γι' αυτό, κινδυνεύει να συσσωρεύσει επιθετικό δυναμικό, που μπορεί να καταλήξει σε ξεσπάσματα ανεξέλεγκτης βίας.

Στο συνεχώς αυξανόμενο αριθμό παιδιών που πέφτουν θύματα κακοποίησης, φαίνεται καθαρά αυτό το οικογενειακό πρόβλημα πρόκλησης βίας, σύμφωνα δε με τα αποτελέσματα ερευνών, θα πρέπει να αναζητήσει κανείς τις αιτίες γι' αυτό, κυρίως στην καθημερινή εργασία⁸¹. Η υπερβολική επιβάρυνση, το στρες, η επαγγελματική απογοήτευση και ταπείνωση, είναι οι σημαντικότερες αιτίες για την πρόκληση βίαιης συμπεριφοράς απέναντι των παιδιών.

Όμως υπάρχουν άνθρωποι, οι οποίοι αν και εργάζονται με εντατικούς ρυθμούς, δεν μπορούν να θεωρήσουν το πρόβλημα καθημερινής «έλλειψης χρόνου», υπεύθυνο για την πρόκληση βιαιότητων. Σε αυτή την περίπτωση παίζει σημαντικό ρόλο ένας άλλος παράγοντας. Ο χρονικός ρυθμός της διαπαιδαγώγησης των παιδιών είναι εντελώς διαφορετικός από το χρονικό ρυθμό της πυρετώδους βιομηχανικής παραγωγής. Κατά τη διάρκεια της εργασίας, πρωταρχικός στόχος είναι η βελτίωση της παραγωγικότητας σε σχέση με τη μονάδα του χρόνου και γι' αυτό επικρατεί ένα συνεχές κυνηγητό χρόνου. Τα παιδιά αντίθετα, χρειάζονται

πάρα πολύ χρόνο και θα πρέπει να είναι κάποιος σε θέση να μπορεί να ξεχάσει να κοιτάζει το ρολόι του προς όφελος των παιδιών του⁸². Για πολλούς εργαζόμενους και ιδιαίτερα για εργαζόμενες μητέρες δεν είναι δυνατή αυτή η προσαρμογή, με αποτέλεσμα να οδηγούν την οικογένεια κάτω από μια διαρκή πίεση χρόνου.

Επίσης λείπει σε πολλούς εργαζόμενους ο χρόνος να ανταποκριθούν στις προκλήσεις της καθημερινής ζωής, και να καταναλώσουν τους φόβους του ελεύθερου χρόνου, βρίσκοντας την κατάλληλη λύση που θα δώσει ένα τέλος στο πρόβλημα τους. Έτσι μένουν με την εντύπωση ότι δεν υπάρχει πια διέξοδος από τα προβλήματά τους.

Τελικά τίθεται το ερώτημα, πόσο ελεύθερο χρόνο χρειάζεται κανείς πραγματικά ή εάν αυξάνεται η ανάγκη για όλο και περισσότερο ελεύθερο χρόνο. Η εβδομάδα των 40 ωρών εργασίας, θεωρείται σήμερα από την πλειοψηφία των εργαζομένων σαν πολύ βεβαρυμένο ωράριο, το οποίο δεν αφήνει αρκετό ελεύθερο χρόνο στον εργαζόμενο για ανάπαυση, εκτόνωση και για μια ήρεμη οικογενειακή ζωή. Δεν μπορεί όμως κανείς να είναι σίγουρος ότι και η καθιέρωση της εβδομάδας των 35 ωρών ή των 4 ημερών εργασίας δε θα προκαλέσει μετά από κάποιο χρόνο, τις ίδιες αρνητικές αντιδράσεις. Αυτός ο φόβος στηρίζεται στο γεγονός ότι κατά τις τελευταίες δεκαετίες, όχι μόνο σημειώθηκε μια σημαντική μείωση του χρόνου εργασίας, αλλά σχεδόν διπλασιάστηκαν οι ημέρες άδειας, και παρόλα αυτά αυξάνεται το υποκειμενικό συναίσθημα των πολιτών για λίγο ελεύθερο χρόνο και μειώνεται η απαιτούμενη επίδοση εργασίας.

Συμπεράσματα

Η εργασία παρόλες τις εννοιολογικές της διακυμάνσεις στη διάρκεια των αιώνων, ανάλογα με τις κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες, αποτελεί σήμερα μια σημαντική κοινωνική πραγματικότητα. Από αυτήν και με αυτήν ικανοποιεί κάθε άνθρωπος τις ψυχοσωματικές του ανάγκες, συμβάλλει στην πρόοδο του κοινωνικού συνόλου και δημιουργεί τον ανθρώπινο πολιτισμό.

Αναδείχτηκε σε μεγάλο κοινωνικό μέγεθος μετά τη βιομηχανική επανάσταση, εξαιτίας της τεράστιας συμβολής της στην παραγωγική διαδικασία και τη συσσώρευση του πλούτου και της δύναμης

στους βιομήχανους και τους κατόχους των μέσων μαζικής παραγωγής.

Η συγκέντρωση, ωστόσο, μεγάλου αριθμού αγροτικού πληθυσμού στα βιομηχανικά κέντρα, ανέτρεψε τους νόμους της προσφοράς και της ζήτησης στην αγορά εργασίας, με αποτέλεσμα, εξαιτίας της υπερπροσφοράς της εργατικής δύναμης, να δημιουργηθούν στρατιές ανέργων σε όλες τις βιομηχανικές χώρες του δυτικού κόσμου. Η αναγκαιότητα για την εξεύρεση εργασίας, που ήταν σε τελευταία ανάλυση η ίδια η ανάγκη για επιβίωση, οδήγησε την εργατική τάξη στην ανάληψη κοινωνικών αγώνων με σκοπό τη διεκδίκηση του δικαιώματος στην εργασία και για εργασία.

Από την άλλη μεριά η ραγδαία εξέλιξη της μηχανής σε συνδυασμό με την τεχνολογική επανάσταση, καθιστούσε οξύτερο το εργατικό ζήτημα. Η εισδοχή στις βιομηχανικές μονάδες μοντέρνων και αυτομάτων μηχανημάτων αποστερούσε συνεχώς από χιλιάδες εργαζόμενους την εργασιακή τους θέση. Οι κοινωνικοί αγώνες της εργατικής τάξης με επικεφαλής τους συνδικαλιστικούς της φορείς, εντατικοποιήθηκαν σε όλα τα επίπεδα και με όλες τις δυνατές μορφές για την κατοχύρωση του δικαιώματος της εργασίας και των άλλων συναφών κοινωνικών δικαιωμάτων.

Παρά τις αιματηρές θυσίες των εργαζομένων, η εργασία ως δικαίωμα κατοχυρώθηκε συνταγματικά για πρώτη φορά κατά τη δεύτερη δεκαετία του 20ου αιώνα στη Ρωσία και μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση. Στη δυτική καπιταλιστική Δύση, παρά τις αξιόλογες προσπάθειες, οι οποίες καταβλήθηκαν από άτομα και κοινωνικούς οργανισμούς, το δικαίωμα για εργασία μαζί με τα υπόλοιπα συναφή κοινωνικά δικαιώματα αναγνωρίζονται επίσημα και διεθνοποιούνται με την Οικουμενική Διακήρυξη των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του ΟΗΕ το 1948.

Κατά τις επόμενες δεκαετίες, τα κοινωνικά δικαιώματα και η εργασία κατοχυρώθηκαν συνταγματικά από πολλές χώρες και η εξασφάλισή τους για κάθε πολίτη αποτελεί ένα από τα πρώτα μέληματα των κυβερνήσεων και των κρατών που θέλουν να διεκδικούν τον τίτλο του κράτους δικαίου και πρόνοιας. Μεγάλες προσπάθειες καταβάλλει συνεχώς η διεθνής κοινότητα για την κατοχύρωση των κοινωνικών δικαιωμάτων και της εργασίας. Είναι σε όλους γνωστή η ευαισθησία, η οποία χαρακτηρίζει τις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, οι οποίες σε όλα τα επίπεδα και σε όλα τα όργανα εστιάζουν την προσήλωσή τους στο δικαίωμα κάθε πολίτη για εργασία. Με διάφορα μέτρα και νομοθετικές ρυθμίσεις

αγωνίζονται εντατικά για τη μείωση της ανεργίας, η οποία αποτελεί ένα από τα πιο σοβαρά κοινωνικά τους προβλήματα.

Αυτό, ωστόσο, το πιο σημαντικό κοινωνικο-οικονομικό δικαίωμα της εργασίας, είναι δυνατόν, εξαιτίας δομικών κοινωνικών δυσλειτουργιών, να οδηγήσει κάποιους εργαζόμενους στην εκδήλωση αντικοινωνικής συμπεριφοράς, επιθετικότητας και κοινωνικής βίας. Άσχημες εργασιακές συνθήκες, ανικανοποίητες από την εργασία επιθυμίες των εργαζομένων, προκαλούν δυσaréσκεια και μεταβάλλουν το χώρο εργασίας –και όχι μόνο– σε χώρο συγκρούσεων και δυναμικών αντιπαραθέσεων. Ακόμα και ο συνεχώς αυξανόμενος φόβος και προβληματισμός των εργαζομένων για την πιθανή απώλεια της εργασιακής τους θέσης μπορεί να τους οδηγήσει στην εκδήλωση πράξεων βίας και επιθετικότητας, εντός και εκτός του εργασιακού τους χώρου.

Σημειώσεις

1. Brawn E.H., «Εργασία», στο: *Λεξικό Κοινωνικών επιστημών*, εκδ. Ελληνική Παιδεία ΑΕ, Αθήνα, 1972, σελ. 286-287.
2. Παπαϊωάννου Σκ., «Επαγγελματική εκπαίδευση και Προσανατολισμός. Αναφορά σε άτομα με ειδικές ανάγκες», *Επιστήμες της Αγωγής* 6, εκδ. Γρηγόρης, 1990, σελ. 15.
3. Vuidaskis V., «Elemente einer Theorie und Praxis der Menschenrechte in der altjüdischen Kultur», *Eine soziologische Studie*, Ergon Verlag, Würzburg, 1999, σελ. 55.
4. Παπαϊωάννου Σκ., «Τεχνολογία και Εκπαίδευση», στο: *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Παιδαγωγικού Συνεδρίου*, Ορθόδοξη Ακαδημία Κρήτης, 13-15 Οκτωβρίου 1987, εκδ. Παιδαγωγικής Εταιρείας Ελλάδας, Αθήνα, 1989, σελ. 175-204.
5. Hegel Fr., *Grundlinien der Philosophie des Rechts. Mit Hegels eigenhändigen Randbemerkungen in seinem Handexemplar der Rechtsphilosophie*, Hrsg.: J. Hofmeister, Band XII, 4, Aufl., Verlag von Felix Meiner, Hamburg, 1955, σελ. 173.
6. Βασιλείου Θ., Σταματάκης Ν., *Επίτομο εννοιολογικό λεξικό επιστημών του ανθρώπου*, Αθήνα, 1992, σελ. 155
7. Marx K., «Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie», im: B. Kautsky, *Zusammenhang ausgewählt und eingeleitet*, Alfred Kröner Verlag, Stuttgart, 1969, σελ. 138.
8. Weber M., «Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus (Ethik I)», *Eine Aufsatzsammlung*, Hrsg.: J. Winckelmann, Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn, 1984, σελ. 126.

9. Lenski G., *The Religious factor*, New York, 1961.
10. Marx, Engels, *Werke*, Band 36, Berlin, 1967, σελ. 151.
11. *Όπ. παρ.*, Band 7, Berlin, 1960, σελ. 41.
12. Kuczynski J., *Menschenrechte und Klassenrechte*, Akademie Verlag, Berlin, 1978, σελ. 59.
13. *Όπ. παρ.*, σελ. 60.
14. Matscher Fr. (ed.), *Die Durchsetzung wirtschaftlicher und sozialer Grundrechte. Eine rechtsvergleichende Bestandsaufnahme*, N.P. Engel Verlag, Kehl am Rhein, Straßburg, Arlington, 1991, σελ. 61.
15. Welskopf E. Cb., *Probleme der Muße im alten Hellas*, Berlin, 1962, σελ. 73.
16. Πλάτων, *Πολιτεία* II, Ε, 374.
17. Αριστοτέλης, *Πολιτικά* 7, 1328β-1329α.
18. Welskopf, «Probleme der Muße», *όπ. παρ.*, σελ. 230.
19. Kuczynski J., «Menschenrechte und Klassenrechte», *όπ. παρ.*, σελ. 65.
20. Marx K., «Das Kapital», *όπ. παρ.*, σελ. 368-391.
21. Marx, Engels, *Werke*, Bd. 23, *όπ. παρ.*, σελ. 761 κ.ε.
22. Pollexfen H., *A discourse of trade, coin and paper kredit*, London, 1600, σελ. 45.
23. Bentele M., *Das Recht auf Arbeit in rechtsdogmatischer und ideengeschichtlicher Betrachtung*, Diss, Zürich, 1949, σελ. 97. Επίσης Schminck-Gustavus Chr., «Recht auf Arbeit. Zur Geschichte einer konkreten Utopie», στο: Ado Achten u.a., *Recht auf Arbeit. Eine politische Herausforderung*, Neuwied, Darmsdt, 1978, σελ. 15-43.
24. Singer R., *Das Recht auf Arbeit in geschichtlicher Darstellung*, Jena, 1895, σελ. 9.
25. Fichte J., G. *Sämmtliche Werke* 6, Bd., Leipzig, 1844, σελ. 188.
26. Engels Fr., *Die Lage der arbeitenden Klasse in England. Nach eigener Anschauung und authentischen Quellen*, Hrgb.: von Walter Kumpmann, Stuttgart, Dietz, 1909.
27. Cb. Fourier, *Oeuvres complètes*, Bd. 1. Paris, 1846, σελ. 180.
28. Marlo K., *Untersuchungen über die Organisation der Arbeit*, 2. Aufl., 2. Bd., Tübingen, 1884, σελ. 197.
29. Βουϊδάσκη Β., *Τα ανθρώπινα δικαιώματα. Προσπάθεια κοινωνιολογικής προσέγγισης*, ΑΙΣΥΜΝΗΤΗΣ (υπό δημοσίευση).
30. Riedel E., *Theorie der Menschenrechtsstandards. Funktion, Wirkungsweise und Begründung wirtschaftlicher und sozialer Menschenrechte mit exemplarischer Darstellung der Rechte auf Eigentum und Arbeit in verschiedenen Rechtsordnungen*, Duncker and Humboldt, Berlin, 1986, σελ. 33.
31. Mayer-Maly J., «Die Entstehung des Zusammenswirkens von Arbeitgeber- und Arbeitnehmervertretern in arbeitsrechtlichen Gremien», στο: *Historische Wurzeln der Sozialpartnerschaft*, Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit, Bd. 12/13, 1986, σελ. 231-258.

32. Ελληνική Επιτροπή Διεθνούς Αμνηστίας, *Διεθνείς συμβάσεις για τα ανθρώπινα δικαιώματα*, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα, 1982, σελ. 27.
33. Kartashkin V., «Economic, Social and Cultural Rights», στο: Vasak K., Alston, Ph., *The Interational Dimensions of Human Rights*, Bd. 1, Paris, 1982, σελ. 111-133.
34. Matscher Fr. (ed.), «Die Durchsetzung wirtschaftlicher und sozialer Grundrechte», *όπ. παρ.*, σελ. 54.
35. Δαγτόγλου Π., «Οι νέες ευρωπαϊκές συνθήκες. Η Συνθήκη του Άμστερνταμ, η Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση κωδικοποιημένη, Η Συνθήκη της Ευρωπαϊκής Κοινότητας κωδικοποιημένη», *Ευρετήρια*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 1998, σελ. 204.
36. Zuleeg J., *Die Europäische Gemeinschaft auf dem Weg zur Sozialgemeinschaft*, NDV Heft 1/1991, σελ. 20.
37. Maastricht, *Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση*, 1992, σελ. 25.
38. Παναγιωτόπουλος Π., «Το δίκαιο των εργασιακών σχέσεων», στο: *Εργαζόμενοι στην Ελλάδα και Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση*, *Ελληνικό Κέντρο Ευρωπαϊκών Μελετών (EKEM)*, επιμ. Ν. Φραγκάκης, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1994, σελ. 47-198.
39. Μούσης Ν., *Ευρωπαϊκή Ένωση. Δίκαιο-Οικονομία-Πολιτική*, 5η έκδ. αναθεωρημένη, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1996, σελ. 193.
40. Keller B., «Supranationale Regulierung von Arbeitsverhältnissen. Das Beispiel der E.U. Oder: der Fortschritt ist eine Schnecke und manchmal nicht einmal dies», στο: *Grenzenlose Gesellschaft?*, Verhandlungen des 29. Kongresses der Deutschen Gesellschaft für Soziologie, des 16. Kongresses der Österreichischen Gesellschaft für Soziologie, des 11. Kongresses der Schweizerischen Gesellschaft für Soziologie in Freiburg o. Br. 1998, Hrsg.: Honegger C., Hradil St., Traxler Fr., Teil 1, Leske and Budrich, Opladen, 1999, σελ. 522-538.
41. Γκιόλιας Μ., *Το εργατικό κίνημα στην Ελλάδα και ο Κώστας Χατζόπουλος*, εκδ. Π. Μοσχονά, Αγρίνιο, 1996, σελ. 410.
42. *Όπ. παρ.*, σελ. 416 κ.ε.
43. Μοσκόφ Κ., *Εισαγωγή στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης. Η διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, β' έκδ., εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 1985, σελ. 406.
44. Engels Fr., «Die Lage der arbeitenden Klasse in England», *όπ. παρ.*, σελ. 173.
45. Müller-Hilmer R. Theunert H., *An jeder Ecke ... Gewalt im Alltag*, 2. Aufl. München, 1992, σελ. 29.
46. Schlawke W., «Technikfeindlichkeit - Utopiegläubigkeit», στο: Schlawke W. u.a., *Qualität des Lebens am Arbeitsplatz*, Köln, 1974, σελ. 10.
47. Durkheim E., *Über die Teilung der sozialen Arbeit*, Frankfurt am Main, 1977 (De la Division du travail social, 1893), σελ. 450.
48. Παπαϊωάννου Σκ., «Επαγγελματική Εκπαίδευση και Προσανατολισμός», *όπ. παρ.*, σελ. 19.

49. Φίλιας Β., *Δεκατέσσερα δοκίμια Κοινωνιολογίας*, εκδ. Μπουκουμά-νη, Αθήνα, 1991, σελ. 191.

50. Σχετικά με το πρόβλημα της εισδοχής της τεχνικής των Η/Υ στο χώρο εργασίας, βλ. «Computertechnik - Arbeitszeitverkürzung - Alternative für die menschliche Arbeit?», στο: Kulturpolitische Gesellschaft e.V. (Hrsg.) *Zukunft der Arbeit - Zukunft der Freizeit und Kultur*, Hagen, 1984, σελ. 52.

51. Marx K., «Das Kapital», *όπ. παρ.*, σελ. 265.

52. Παπαϊωάννου Σκ., «Περί διαλεκτικής της βίας ή η κοινωνική παραγωγή και αναπαραγωγή της βίας», στο: *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τεύχ. 80, Ιανουάριος - Φεβρουάριος 1995, σελ. 21-31.

53. Cottle Th., *Violence in the Workplace*, Training and Development, 1994, σελ. 27.

54. Scheuch E.K., *Arbeitszeit kontra Freizeit? Die Einstellung der Bundesbürger im Wandel der Zeit*, Köln, 1988, σελ. 15.

55. *Όπ. παρ.*, σελ. 25.

56. Duve F., «Die Zukunft der Arbeitskultur», στο: Kulturpolitische Gesellschaft, e.V. (Hrsg.): *Zukunft der Arbeit - Zukunft der Freizeit und Kultur*, Hagen, 1984, σελ. 27.

57. *Όπ. παρ.*

58. Scheuch E.K., «Arbeitszeit kontra Freizeit?», *όπ. παρ.*, σελ. 14.

59. Burger R., «Arbeit ist (nicht) genug», στο: Kulturpolitische Gesellschaft e.V., (Hrsg.): *Zukunft der Arbeit - Zukunft der Freizeit und Kultur*, Hagen, 1984, σελ. 50.

60. Müller-Hilmer R., Theunert H., «An jeder Ecke... Gewalt im Alltag», *όπ. παρ.*, σελ. 30.

61. Hörning K., Gerhard A., Michailow M., *Zeitpioniere. Flexible Arbeitszeiten-neuer Lebensstil*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1990, σελ. 103.

62. König R., *Soziologische Orientierungen. Vorträge und Aufsätze*, Studien-Bibliothek, Kiepenheuer and Witsch, Köln, 1973, σελ. 281.

63. Weil R., «Veränderung der Arbeitsformen in der Metallindustrie», στο: Schlawke W. u.a., *Qualität des Lebens am Arbeitsplatz*, Köln, 1974, σελ. 100.

64. Scheuch E.K., «Arbeitszeit kontra Freizeit?», *όπ. παρ.*, σελ. 7.

65. Besgen D., Jüngst M., *ABC der Kündigung und anderer Formen der Beendigung des Arbeitsverhältnisses*, 2. A, Bonn 1993, σελ. 94.

66. Ποινικές πράξεις εναντίον της ζωής, της υγείας και της ελευθερίας αποτελούν πάντοτε λόγο για άμεση απόλυση. Palandt O. u.a., *Bürgerliches Gesetzbuch (Beckæscher Kurzkomentar)*, 53, A., München, 1994, Rdnr. 48 zu §626 BGB.

67. Βουϊδάσκη Βασίλειος, *Ο ελεύθερος χρόνος ως κοινωνικο-οικονομικό δικαίωμα και η σχέση του με την κοινωνική βία*, (υπό δημοσίευση).

68. Johannson K., «Industrielle Arbeitsplatzanforderungen und Zeitbedürfnisse im Alltag», στο: Kulturpolitische Gesellschaft, e.V. (Hrsg.): *Zu-*

kunft der Arbeit - Zukunft der Freizeit und Kultur, Hagen, 1984, σελ. 208-220.

69. Bukow W.D., *Leben in der multikulturellen Gesellschaft*, Opladen, 1993, σελ. 134.

70. Όπ. παρ., σελ. 111.

71. Όπ. παρ., σελ. 151.

72. Λινάρδος-Ρυλιμόν Π., *Αλλοδαποί εργαζόμενοι και αγορά εργασίας στην Ελλάδα*, ΙΝΕ, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ, 1 Μελέτες, Αθήνα, 1993, σελ. 8.

73. Krüger C., Amelang M., *Arbeitslosigkeit und Kriminalität*, Heidelberg, 1991, σελ. 5.

74. Lamnek S., «Soziale Rückständigkeit und registrierte Jugendkriminalität», στο: *Monatsschrift für Kriminologie und Strafrechtsreform*, 1/2, Köln, 1981, σελ. 1-17.

75. Jäger J., *Gewalt und Polizei*, Pfaffenweiler, 1988, σελ. 243.

76. Chirocos T.G., «Rates of Crime and Unemployment. An Analysis of Aggregate Research Evidence», στο: *Social Problems* 34 (2), 1987, σελ. 194.

77. Krüger C., Amelang M., «Arbeitslosigkeit und Kriminalität», όπ. παρ., σελ. 24.

78. Malinowski P., «Jugendkriminalität ein Folgeproblem von Jugendarbeitslosigkeit?», στο: Brusten M., Malinowski P., *Jugend ein soziales Problem? Beiträge zur sozialwissenschaftlichen Forschung*, 54, Opladen, 1983, σελ. 232-264. Krüger C., Amelang, M., *Arbeitslosigkeit und Kriminalität*, όπ. παρ., σελ. 8.

79. Merton R., «Sozialstruktur und Anomie», στο: Sack Fr., König R. (Hrgs.), *Kriminalsoziologie* 3. Aufl. Wiesbaden, 1979, σελ. 283-313.

80. Βουϊδάσκη Β., *Ο ελεύθερος χρόνος ως κοινωνικο-οικονομικό δικαίωμα και η σχέση του με την πρόκληση κοινωνικής βίας* (υπό δημοσίευση).

81. Johannson K., «Industrielle Arbeitsplatzanforderungen und Zeitbedürfnisse im Alltag», όπ. παρ., σελ. 209 κ.ε.

82. Όπ. παρ.

ΓΑΒΡΙΗΛ Ν. ΑΜΙΤΣΗΣ

ΘΕΣΜΟΙ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗΣ ΚΑΤΑΡΤΙΣΗΣ

*Η Ευρωπαϊκή πρόκληση και η εξέλιξη
του εθνικού συστήματος επαγγελματικής κατάρτισης*

Πρόλογος Γεωργίου Λεβέντη

Αγορά Εργασίας

Ανθρώπινο Δυναμικό

Δομές κατάρτισης

Ευρωπαϊκές
στратηγικές

Κοινωνικό Πλαίσιο Στήριξης

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

Εργασία, Ιστορία και «Διδαχή»: Μια μικρή σπουδή με αφορμή τον Karl Bücher και τον Παναγή Λεκατσά

Θανάσης Γκιούρας*

Περίληψη

Στο άρθρο αυτό ο συγγραφέας επιχειρεί την αναλυτική προσέγγιση του έργου του Karl Bücher και του Παναγή Λεκατσά, παραθέτοντας την συγκρότηση του ιστορικού αντικειμένου από τους δυο συγγραφείς. Απώτερος σκοπός του συγγραφέα είναι η συγκριτική καταγραφή του αιτήματος της διδαχής που διατυπώνουν οι Bücher και Λεκατσάς. Κατά το συγγραφέα το ζήτημα για το σημερινό αναγνώστη είναι να αναλογιστεί ως προς την «κατανόηση» και τη «χρήση» της διδαχής.

Το 1874 ο τότε γυμνασιακός δάσκαλος Karl Bücher δημοσίευσε στη Φραγκφούρτη (επί του Μάιν) ένα κείμενο με τον τίτλο: *Οι εξεγέρσεις των ανελεύθερων εργατών το 143-129 π.Χ.* Η ενασχόληση με θέματα της αρχαίας, και ιδιαίτερα της ρωμαϊκής ιστορίας ήταν βέβαια ένα «εκ των ων ουκ άνευ» συστατικό της μόρφωσης για τα αστικά στρώματα στη Γερμανία του 19ου αιώνα, αλλά τα φαινόμενα που είχε επιλέξει ο τότε άσημος Bücher, δεν είχαν γείρει κατά πάσα πιθανότητα την αναλυτική 'κατά Bücher' προσοχή ακόμα και των μεγαλύτερων ονομάτων της γερμανικής ιστοριογραφίας, όπως π.χ. του Theodor Mommsen¹. Ήταν φανερό ότι η επιλογή και ανακατασκευή του αντίστοιχου ιστορικού θέμα-

* Δρ Κοινωνιολογίας.

τος, δεν ικανοποιούσε απλώς μία φιλολογική περιέργεια, αλλά αποκτούσε, μέσα από την ιδιαίτερη παράθεση του Bücher, ένα συγκεκριμένο νόημα και μία ερμηνευτική δυναμική που θα μπορούσε να ισχύει και για άλλες περιόδους, πέρα από αυτή στην οποία εξελίχθηκε².

Τα γεγονότα με τα οποία ασχολήθηκε ο Bücher στο κείμενό του μπορούν να παρατεθούν συνοπτικά ως εξής:

Κατά τα μέσα του δεύτερου προχριστιανικού αιώνα, και ιδιαίτερα μετά από την *κατάκτηση της Καρχηδόνας* και της Κορίνθου, η *Ρώμη απομένει* η μεγαλύτερη δύναμη στην μεσογειακή λεκάνη, με επιρροή που φτάνει μέχρι τα βασίλεια της Μικράς Ασίας. Η εξέχουσα αυτή θέση έχει συνέπειες για τη ρωμαϊκή οικονομία, η οποία, ακριβώς λόγω της κατοχής νέων εδαφών και της (οιωνεί) απόκτησης νέων δούλων, στρέφεται σε μία, εκτατική μεν αλλά ιδιαίτερης έντασης και συσσώρευσης, οικονομική δραστηριότητα, η οποία βασίζεται στη γαιοκτησία και ιδιαίτερα στη μαζική κτηνοτροφία. Ένα νέο στρώμα ιδιοκτητών σχηματίζεται, παράλληλα με την παραδοσιακή ρωμαϊκή αριστοκρατία (Bücher, 1874, σελ. 100-101)³, το οποίο συγκεντρώνει τεράστιες γαιοκτησίες που εκμεταλλεύεται οικονομικά, μέσω της εργασίας μεγάλων πληθυσμών δούλων. Χαρακτηριστική αυτής της κατάστασης είναι η οικονομία της Σικελίας, η οποία, καθώς είναι χωρισμένη σε συγκεκριμένες διοικητικές περιφέρειες που διευκολύνουν τη συγκέντρωση της γαιοκτησίας σε λίγους κατόχους, αναπτύσσει ιδιαίτερα την κτηνοτροφία, παράγοντας ταυτόχρονα το μεγαλύτερο μέρος των δημητριακών που προωθούνται στη Ρώμη και πωλούνται σε χαμηλές τιμές προς κατευνασμό των εκεί συγκεντρωμένων ακτημόνων Ρωμαίων πολιτών. Τόσο οι πηγές, όσο και οι μετέπειτα ιστορικοί που ασχολήθηκαν με την αντίστοιχη περίοδο, δεν παύουν να τονίζουν τις απάνθρωπες συνθήκες διαβίωσης των δούλων, ιδιαίτερα εκείνων που διεκπεραίωναν αγροτικές εργασίες, και των οποίων η θέση διέφερε από τους ποιμένες δούλους, οι οποίοι είχαν μια κάποια ελευθερία κίνησης, που δε δίσταζαν, κατόπιν μάλιστα παράτρυνσης των ιδιοκτητών τους, να εκμεταλλευθούν, ληστεύοντας τους διαβάτες των αγροτικών δρόμων.

Οι απάνθρωπες συνθήκες διαβίωσης και η συγκέντρωση πολλών ομοεθνών δούλων στον ίδιο χώρο, αποτέλεσαν τις κυριότερες αιτίες για την πρώτη δουλική εξέγερση στη Σικελία, η οποία ξεκίνησε στο τελευταίο τέταρτο του δεύτερου προχριστιανικού αιώνα. Αρχηγός της εξέγερσης ήταν ένας Σύρος δούλος από την Απάμεια, ονόματι Εύνους, ο οποίος είχε αποκτήσει τη φήμη του μάντη

και χρησιμοδότη. Όταν οι δούλοι με αρχηγό τον Εύνου κατέκτησαν την πόλη της Ένας στη βόρεια Σικελία, ο Εύνους ανακήρυξε τον εαυτό του βασιλιά, μετονομάστηκε σε Αντίοχο και ονόμασε τους υπηκόους του Σύρους. Η συμμαχία του Εύνου με τον Κλέωνα, έναν ληστή με δικό του σώμα πολεμιστών στα νότια του νησιού, κατέστησε αρχικά δυνατή την επέκταση της δουλικής εξέγερσης στο νησί, και ακολούθως την επικράτησή της, ιδιαίτερα μετά την ήττα τριών Ρωμαίων υπάτων που στάλθηκαν αλληπάλληλα στο νησί. *Τελικά, το 132 ο ύπατος Πούμπλιος Ρουπίλιος κατάφερε να καταλάβει την Ένα και να συλλάβει τον άρρωστο Εύνου, θέτοντας έτσι τέλος σε αυτή την εξέγερση.* Εκτιμάται ότι περίπου 20.000 δούλοι σταυρώθηκαν ως τιμωρία (Μομπιςεν, τόμ. 3, σελ. 88).

Η σικελική εξέγερση συνέπεσε με μία ιδιαίτερα κρίσιμη για τη Ρώμη περίοδο, η οποία συμπυκνώνεται στο όνομα των Γράκχων, και συγκεκριμένα την απόπειρα του Τιβέριου Γράκχου να αναδιανεμίσει τις δημόσιες γαίες προς όφελος των ακτημόνων, περιορίζοντας τις επεκτατικές διαθέσεις της ρωμαϊκής αριστοκρατίας. Αν και η πολιτική αναταραχή που συνόδευσε την προσπάθεια του Τιβέριου Σεμπρώνιου Γράκχου, και κατέληξε στη δολοφονία του, θα πρέπει να αποτέλεσε την κυριότερη αιτία για τη σχετικά μακροχρόνια επικράτηση της κυριαρχίας του Εύνου και του Κλέωνα στη Σικελία (ο Bücher, στηριζόμενος στο Διόδωρο, εκτιμά ότι η εξέγερση πρέπει να διήρκεσε περίπου εννέα χρόνια), μία άλλη αναταραχή που λαμβάνει χώρα την ίδια περίοδο στην Μικρά Ασία, εμπλέκεται έμμεσα με το κίνημα του Γράκχου. Το 133 πεθαίνει ο βασιλιάς της Περγάμου Άτταλος Γ΄ ο Φιλομήτωρ, ο οποίος ορίζει με διαθήκη του κληρονόμο του βασιλείου της Περγάμου το ρωμαϊκό λαό. Για να ισχύσει η διαθήκη θα πρέπει να επικυρωθεί από τη ρωμαϊκή πολιτεία, πράγμα το οποίο αναλαμβάνει να φέρει εις πέρας ο απεσταλμένος της Περγάμου Εύδημος, ο οποίος καταφθάνει στη Ρώμη τη στιγμή που η διαμάχη μεταξύ των οπαδών του Γράκχου και της Συγκλήτου έχει φτάσει σε μία κρίσιμη καμπή. Η διαθήκη του Αττάλου θα εντείνει την πολιτική διαμάχη καθώς προκύπτει πλέον το ζήτημα ποιός θα είναι αυτός που θα καρπωθεί τον περίφημο θησαυρό της Περγάμου: οι αριστοκράτες συγκλητικοί, που σύμφωνα με το νόμο διαχειρίζονται τα θέματα της «εξωτερικής πολιτικής», ή ο ρωμαϊκός λαός που είναι ο «νόμιμος» κληρονόμος της διαθήκης. Την ίδια στιγμή, ένας νόθος γιός του προηγούμενου βασιλιά της Περγάμου, Ευμένη Β΄, ονόματι Αριστόνικος, διακηρύσσει στη Μικρά Ασία την πρόθεσή του να αναλάβει αυτός το θρόνο. Μετά από μερικές ανεπιτυχείς προ-

σπάθειες υποταγής των μικρασιατικών πόλεων, ο Αριστόνικος στρέφεται προς τα πλήθη των δούλων (αλλά και απόρων απελεύθερων) που κατακλύζουν και αυτό το μέρος του τότε λεγόμενου «γνωστού» κόσμου και τους υπόσχεται, εάν τον βοηθήσουν στην απόκτηση του στέμματος, τη θεμελίωση μιας νέας πολιτείας, της Ηλιοπολιτείας, όπου θα κυριαρχεί η ελευθερία και η ισότητα μεταξύ των υπηκόων. Η επίκληση του θεού Ήλιου για την εδραίωση ενός κράτους ισότητας και ελευθερίας, είναι αυτό που συνδέει τις απόπειρες του Εύνου και του Αριστόνικου, οι οποίες είναι άλλωστε και οι μοναδικές αξιόλογες δουλικές εξεγέρσεις της Αρχαιότητας (θα ακολουθήσουν αργότερα κι άλλες, με τελευταία την εξέγερση του Σπάρτακου). Ο Αριστόνικος θα καταφέρει, επικαλούμενος και τη βοήθεια Θρακών, να κυριαρχήσει σε μεγάλα τμήματα της Μικράς Ασίας για μεγάλο διάστημα, νικώντας αρχικά τους Ρωμαίους στρατηγούς που είχαν σταλεί προς «καταστολή» του κινήματος. Το αποφασιστικό κτύπημα το δέχθηκε εν τούτοις το 130 από τον Μάρκο Περπέρνα, ο οποίος τον αιφνιδίασε στο χειμερινό του στρατόπεδο και αναγκάζοντάς τον να υποχωρήσει στη Στρατονίκεια της Καρίας, τον πολιόρκησε και τον ανάγκασε να παραδοθεί. Ο Περπέρνα έμελλε όμως μετά τη νίκη του να πεθάνει ξαφνικά στην Πέργαμο, ώστε η δόξα αποδόθηκε στον αντικαταστάτη του Μάρκο Ακουίλιο, ο οποίος γιορταζόταν εφεξής ως θεός στην Πέργαμο. Ο Αριστόνικος μεταφέρθηκε στη Ρώμη, όπου και εκτελέστηκε δια στραγγαλισμού στη φυλακή το 129, κατόπιν απόφασης της Συγκλήτου.

Αυτά ήταν εν πολλοίς τα «δεδομένα» στα οποία βασίστηκε η μέχρι σήμερα αξιόλογη παράθεση του Bücher. Για την κατανόηση της επιλογής του αντίστοιχου αντικειμένου εκ μέρους του, θα πρέπει να ληφθούν υπόψη τα εξής: ο 19ος αιώνας αναπτύσσει, ιδιαίτερα στο δεύτερο μισό του, μακροθεωρίες ανάλυσης του κοινωνικού πράττειν, διαφορετικής βέβαια δυναμικής ως προς την αξιολόγηση και πρακτική σημασία των γνώσεων που μπορούν να προκύψουν από την αντίστοιχη ανάλυση, αλλά συμμεριζόμενες κατά το μάλλον ή ήττον την άποψη ότι η γνώση ενός κοινωνικού πλαισίου ή ενός κοινωνικού σχηματισμού, εξαρτάται άμεσα από την ανάλυση και ανακατασκευή των οικονομικών και κοινωνικών δομών που αντιστοιχούν στο εν λόγω μόρφωμα. Οι στάσεις των εκάστοτε υποκειμένων ή των ανθρώπινων ομάδων, ερμηνεύονται ως εκφράσεις αντικειμενικών τάσεων –όχι απαραίτητα αντιληπτών ως τέτοιων στα υποκείμενα⁴– που λαμβάνουν τη μορφή αναγκαιότητας, επί μίας μεγάλης βέβαια κλίμακας, η ανασυγκρότηση της

οποίας εξαρτάται από την αντίληψη του εκάστοτε μελετητή και από το γνωσιολογικό του εξοπλισμό. Αντίστροφα, οι εκάστοτε αντιλήψεις και πεποιθήσεις των ιστορικών υποκειμένων, αναλύονται ως προς την «καταγωγή» τους από συγκεκριμένες υλικές διαδικασίες ή, το λιγότερο, παραδόσεις, ενώ σε κάθε περίπτωση δίνεται βάρος στην αναγκαίας υφής αλληλεπίδραση μεταξύ αντικειμενικών δομών και υποκειμενικών στάσεων. Η εξέταση συγκεκριμένων οικονομικών διαδικασιών, ως προϋπόθεση για την κατανόηση και εξήγηση άλλων μορφών και σφαιρών του πράττειν, είναι –ιδιαίτερα για την εποχή του κειμένου του Bücher– ένα, εν πολλοίς, κοινό πρότυπο ανάλυσης, όχι μόνο για τους συγγραφείς που έχουν επηρεαστεί από τον Marx, αλλά και ιδιαίτερα από τα μέλη της λεγόμενης Ιστορικής Σχολής της Οικονομίας, η οποία κυριαρχεί (κατά κύριο λόγο) μετά τα μέσα του 19ου αιώνα στα γερμανικά πανεπιστήμια. Το πλαίσιο εξήγησης του Bücher για τις εξεγέρσεις των δούλων, δεν εξαντλείται λοιπόν, απλώς, σε μία προσπάθεια εξήγησης των αντίστοιχων κοινωνικών σχέσεων ως σχέσεων μεταξύ καταπιεσμένων και καταπιεστών, ή ως μία υπόθεση που πρέπει να κριθεί με πολιτικά κριτήρια, επιτυχούς ή όχι, διαχείρισης της εξουσίας, από πλευράς των αριστοκρατικών στρωμάτων. Ο Bücher απομακρύνεται έτσι από την τροχιά της ιστοριογραφίας του Ranke, αλλά –σε κάποιο βαθμό και του Mommsen, τον οποίο όμως, όπως και κάθε άλλος συγγραφέας που ασχολείται με τη ρωμαϊκή ιστορία στο 19ο αιώνα, χρησιμοποιεί ως πηγή– ταυτιζόμενος έτσι, όχι συμπτωματικά, σε μεγάλο βαθμό με υλιστικές ερμηνείες της ιστορίας.

Πριν όμως παρατεθούν οι ερμηνευτικές απόπειρες του Bücher και η προσπάθεια, εκ μέρους του, άντλησης γενικών συμπερασμάτων από τα εν λόγω δεδομένα, θα ήταν ενδιαφέρον να ακολουθήσουμε την πορεία ερμηνείας των δεύτερων, ως ιστορικών –και ταυτόχρονα «διδακτικών»– γεγονότων. Εβδομήντα χρόνια μετά τη δημοσίευση του κειμένου του Bücher, κατά το δυσοίωνα για την Ελλάδα έτος 1946, όπου έχει ήδη αρχίσει ο λεγόμενος τρίτος γύρος του εμφυλίου πολέμου, ο φιλόλογος Παναγής Λεκατσάς συγγράφει μία μελέτη με τον τίτλο *Η πολιτεία του Ήλιου. Η κοινοχτημονική επανάσταση των δούλων και προλετάρων της Μικρασίας 133-128 π.Χ.*, όπου διαπραγματεύεται εν πολλοίς τα ίδια δεδομένα με εκείνα που είχαν απασχολήσει τον Bücher στην απαρχή της συγγραφικής του σταδιοδρομίας. Την ίδια εποχή ασχολείται εκτενέστερα με τις εξεγέρσεις των δούλων στην Αρχαιότητα, όντας όμως σε θέση να δημοσιεύσει τα αποτελέσματα αυ-

τών των ερευνών του μόνο αρκετά χρόνια αργότερα (Λεκατσάς, 1957, σελ. 14)⁵. Από τη σκοπιά του σημερινού αναγνώστη είναι σημαντικό το ότι ο Λεκατσάς, όπως ομολογεί στο δεύτερο επίμετρο του προαναφερόμενου έργου του, δεν κατάφερε να γνωρίσει την εργασία του Bücher «παρά μόνον έμμεσα κατά τα σημεία που τα μεταγενέστερα βοηθήματα την πλησιάζουν. Κατ' ανάγκη όμως η διαπραγματέυση τούτη θα στάθηκε ατελής, γιατί δεν είχε υπόψη το επιγραφικό υλικό που συγκομίζεται ύστερά της» (Λεκατσάς, 1946β, σελ. 79)⁶. Βεβαίως, από φιλολογική-επιγραφολογική άποψη, ο Λεκατσάς είχε δίκιο όσον αφορά τις ελλείψεις της έρευνας του Bücher, ιδιαίτερα ως προς την ανάλυση της μικρασιατικής εξέγερσης υπό τον Αριστόνικο. Εν τούτοις, η ισχύς της παρατήρησης του Λεκατσή, όπως θα φανεί στο παρόν άρθρο, περιορίζεται στο επίπεδο των πηγών και όχι της ερμηνείας και ανακατασκευής των αντίστοιχων δεδομένων, στα οποία οι δύο συγγραφείς συγκλίνουν σε μεγάλο βαθμό. Όσον αφορά τις πηγές, αρκεί να σημειωθεί εδώ, ότι και οι δύο συγγραφείς στηρίζονται εν πρώτοις στις παραθέσεις του Ποσειδώνιου εξ Απαμείας (Bücher, 1874, σελ. 125· Λεκατσάς, 1946β, σελ. 77-78), ενώ η υπεροχή του Λεκατσή στηρίζεται στην εκ μέρους του ερμηνεία διαφόρων ρωμαϊκών και μικρασιατικών αποφάσεων και ψηφισμάτων, τα οποία, κατά πάσα πιθανότητα, δεν ήταν γνωστά την εποχή του Bücher. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ερμηνεία του της διαθήκης του Αττάλου Γ', τη σύνταξη της οποίας δεν αποδίδει, όπως προηγούμενοι συγγραφείς, στην ψυχική του αστάθεια ή στην πρόνοιά του για την ελευθερία του βασιλείου του, αλλά στο ρόλο του ως αντιπροσώπου της ολιγαρχικής παράταξης, η οποία έβλεπε στην επικράτηση της Ρώμης την καλύτερη εγγύηση για τη δική της κοινωνική θέση (Λεκατσάς, 1946β, σελ. 237 – το επιχείρημα αυτό άλλωστε επεκτείνει ο Λεκατσάς ως γενικότερο χαρακτηριστικό ολιγαρχικής πολιτικής, και στη νεωτερική εποχή, βλ. 1945β, σελ. 10).

Πιθανότατα όμως λόγω εκείνης της παρατήρησης του Λεκατσή, και επειδή άλλωστε η γερμανική Ιστορική Σχολή της Οικονομίας χρεώθηκε εν συνόλω μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο το εθνικοσοσιαλιστικό φαινόμενο, ως προπομπός του, η σχέση των δύο συγγραφέων, όσον αφορά την κοινή εποχή που με αντίστοιχη σκοπιμότητα παρέθεσαν, έμεινε ένα (έστω «ελάσσον») ζητούμενο, το οποίο έχει τη φιλοδοξία να προσφέρει το ανα χείρας άρθρο.

Ο Λεκατσάς, έχοντας γνώση των ερμηνευτικών σχημάτων που έχουν δοκιμασθεί κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, όσον αφορά τις προκαπιταλιστικές κοινωνίες, και θέτοντας άλλωστε τον

εαυτό του από την αρχή της σταδιοδρομίας του στην πλευρά της υλιστικής ερμηνείας της ιστορίας, αναλύει τις εν λόγω διαδικασίες μέσα από τους συσχετισμούς της οικονομικής διαδικασίας που λαμβάνουν χώρα εκείνη την εποχή, ιδιαίτερα στη Σικελία. Γίνεται και εδώ λόγος για την ιδιαίτερη εξέλιξη, αφενός των ταξικών δομών της ρωμαϊκής κοινωνίας⁹, αφετέρου της κτηνοτροφίας και μαζικής αγροκαλλιέργειας, με σκοπό την αποκόμιση κέρδους. Ο Λεκατσάς τονίζει την περιφρόνηση της εργασίας από πλευράς των ανωτέρων στρωμάτων, και τις συνέπειες που είχε αυτή η στάση για την πολιτική διαχείριση οικονομικών συμφερόντων⁹. Εφαρμόζει δηλαδή την υλιστική αντίληψη (ο ίδιος μιλά για «διαλεχτική ερμηνεία», 1946β, σελ. 80¹⁰) της ιστορίας, για να ερμηνεύσει ένα φαινόμενο και να αντλήσει ταυτόχρονα κάποια συμπεράσματα για το ιστορικό πράττειν. Είναι λοιπόν σημαντικό να παρατεθεί η συγκρότηση του ιστορικού αντικειμένου από τους δύο συγγραφείς και η απόπειρα από πλευράς τους, άντλησης κάποιων «γενικών» γνώσεων, δηλαδή γενικότερων από το εύρος της ιστορικότητας που επιβάλλεται αναγκαστικά, από την υφή των γεγονότων.

1. Μία όψη της αρχαίας οικονομίας

Το φαινόμενο της μαζικής χρήσης δούλων κατά την αγροτική οικονομία της Αρχαιότητας, αποτελεί, σύμφωνα με τη σύγχρονη έρευνα, ένα «φαινόμενο χρονικά και γεωγραφικά περιορισμένο» (Κυρτάτας, 1987, σελ. 49). Εν τούτοις δεν είναι τυχαίο ότι εκεί όπου έλαβε χώρα, έδειξε μετά από λίγο διάστημα και τα όρια της δομής της αρχαίας, κατά βάση αγροτικής, οικονομίας. Η γερμανική κοινωνικοεπιστημονική διάνοηση του 19ου αιώνα, γνώριζε καλά την ειδοποιό διαφορά μεταξύ της προσωπικής σχέσης δούλου και δεσπότη και της απρόσωπης σχέσης εκμετάλλευσης μεταξύ πολλών δούλων και ενός ιδιοκτήτη, είτε εδάφους, είτε ανθρώπων, είτε και των δύο. Ήδη στον Pufendorf βρίσκεται –και μάλιστα ως βάση θεωρητικοποίησης προς εισαγωγή ιδιόμορφων κοινωνικών συμβολαίων– η αντίληψη της προσωπικής σχέσης μεταξύ «οικοδεσπότη» και όλων των υπόλοιπων μελών του οίκου του, που υποτάσσονται στη βούλησή του, ευρισκόμενα, εν τούτοις, σε άμεση προσωπική σχέση μαζί του. Ο Rodbertus, το 19ο αιώνα, θα περιγράψει την οικονομία του αρχαίου «οίκου» (Oikewirtschaft) και η περιγραφή του θα αποτελέσει ένα, ιδιάζον στη γερμανική

διανόηση, θεωρητικό πλαίσιο ανάπτυξης επιχειρημάτων, τα οποία αξιώνουν ισχύ και για τη νεωτερική οικονομία της αγοράς. Την αντιπαράθεση μεταξύ «προσωπικών» και «απρόσωπων» σχέσεων ανάμεσα σε οικονομικούς φορείς, θα επεξεργαστεί μεταξύ άλλων και ο Gustav Schmoller, διατυπώνοντας πλέον θεωρητικά σχήματα ερμηνείας του οικονομικού πράττειν, συγκροτημένα ως προς τις σχέσεις των οικονομικά δρώντων μεταξύ τους, τον προορισμό της παραγωγής (αυτοκατανάλωση/ικανοποίηση αναγκών – πώληση στην αγορά/επικέρδεια), το μέγεθος της τελευταίας κ.λπ. Το δίπολο των «προσωπικών» και «απρόσωπων» σχέσεων της κοινοτικής και κοινωνικής/αγοραίας οικονομίας θα αποκτήσει, τέλος, μία ολοκληρωμένη μορφή στα κείμενα του Max Weber, αναγόμενη σε απομακρυσμένους, από την καθεαυτό ιστορία, ιδεότυπους.

Για τον Bücher, ο οποίος ωριμάζει πνευματικά μέσα στο πλαίσιο αυτών των συζητήσεων, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι αφενός η ερμηνεία ενός κοινωνικού φαινομένου ανάγεται στην ερμηνεία των δεσμευτικών σχέσεων που αναπτύσσονται κατά την υλική παραγωγή του, και ότι αφετέρου η ιδιαιτερότητα ενός ιστορικού φαινομένου, θα πρέπει να αναφέρεται στον τρόπο διαπλοκής συγκεκριμένων αιτιών ή στην απουσία κάποιων άλλων, αλλά εν τούτοις δεν εξαντλεί, αυτή μόνο, τον σκοποθετικό ορίζοντα του εκάστοτε ιστοριογράφου. Η σχέση γενικότητας και ιδιαιτερότητας είναι ένα πρόβλημα που απασχολεί με έντονο τρόπο τη γερμανική διανόηση του 19ου αιώνα, αποτελώντας τον πυρήνα της κληρονομιάς των ενασχολήσεων του γερμανικού ιδεαλισμού. Ο Bücher ξεκινά να παραθέσει ένα «από τα σημαντικότερα και γενικότερα κοινωνικά κινήματα όλης της Αρχαιότητας» (1874, σελ. 99) αναφερόμενος άμεσα στις οικονομικές σχέσεις της περιόδου που θέλει να ερευνήσει. Η μαζική χρήση δούλων στις φυτείες και στην κτηνοτροφία, που παρατηρείται μετά την επικράτηση της ρωμαϊκής δύναμης, είναι βέβαια παράλληλη με ανακατατάξεις στην εσωτερική ταξική δομή της ρωμαϊκής πολιτείας, καθώς πλέον η κύρια κοινωνική αντιπαράθεση δε λαμβάνει το χαρακτήρα της σύγκρουσης μεταξύ αποκλεισμένων από την πολιτική πληβείων ενάντια στα αριστοκρατικά στρώματα, αλλά αναπτύσσεται περισσότερο στη βάση εισοδηματικών διαφορών, οι οποίες διέπονται από προϊούσα ανισότητα. Η βάση συσσώρευσης πλούτου είναι η μαζική αγροκαλλιέργεια (φυτείες) και η μαζική κτηνοτροφία, η οποία αποκλείει πλέον μία προσωπική σχέση των δούλων με το δεσπότη, που χαρακτήριζε, εν τούτοις παλαιότερα, σε μεγάλο βαθμό, μόνον τη σχέση των «οικετών» προς το δεσπότη τους, ενώ ήδη στην κλασική ελληνική Αρχαιότητα υπάρχει «μαζική» χρήση δού-

λων στα ορυχεία. Εν τούτοις, στο παρόν στάδιο της αρχαίας οικονομίας, όπου οι δυνατότητες συσσώρευσης συμπύπτουν με τη δυνατότητα απόκτησης περαιτέρω εδαφών αφενός, και συνεχούς εφοδιασμού με δούλους αφετέρου, η εκμετάλλευση της δουλικής εργασίας, υπερβαίνει, θα έλεγε κανείς με τακτικό ρυθμό, τα βιολογικά όρια της τελευταίας, καθιστώντας έτσι απαραίτητο το νέο εφοδιασμό με υπόδουλες εργατικές δυνάμεις.

Τόσο ο Bücher όσο και ο Λεκατσάς, γνωρίζουν πολύ καλά τη σημασία αυτής της κατάστασης, τόσο για τις αντιθέσεις που προκαλεί, ως ταξικά προσδιορισμένη πηγή εισοδήματος, ανάμεσα στους Ρωμαίους πολίτες, όσο και για τις συνθήκες εργασίας στη Σικελία¹¹. Ο Bücher τονίζει ότι η αρχαία ιστορία δε θα πρέπει να ερμηνευθεί αποκλειστικά μέσα από το ζεύγος των εννοιών ελεύθερος και δούλος, αλλά ότι θα πρέπει να γίνει σαφής διαφοροποίηση μεταξύ των ιδίων των ελεύθερων, όσον αφορά τις εισοδηματικές/οικονομικές τους διαφορές αλλά και τη δυνατότητα κάθε στρώματος για πολιτική παρέμβαση¹². Στο πλαίσιο του ρωμαϊκού πολιτεύματος, για την αντίστοιχη περίοδο, οι δούλοι δεν παίζουν βέβαια έναν ουσιαστικό ρόλο, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι είναι απόντες – με μια ιδιαίτερη έννοια. Η πολύχρονη διαμάχη μεταξύ ακτημόνων, ή έστω, φτωχών, αγροτών και μεγαλογαιοκτημόνων (αριστοκρατών ή μη), η οποία θα φτάσει στην κορύφωσή της με το κίνημα των Γράκχων (και το οποίο, ως ενδοπολιτικό πρόβλημα, ελκύει την προσοχή του Mommsen), έχει μεν ως κυριότερο αντικείμενο την αναδιανομή των δημοσίων γαιών που κατακτούνται κατά τους επεκτατικούς πολέμους, αλλά διατηρείται σε μία συγκεκριμένη δυναμική, μόνο στη βάση της ιδιοποίησης του πλεονάσματος που παράγεται από την (στην περίπτωση αυτή: υποδουλωμένη) εργασία, με τη μορφή της παραγωγής δημητριακών, και τη διανομή τους στους ακτήμονες που συρρέουν στην πρωτεύουσα. Η μαζική δουλική εργασία, οι φορείς της οποίας είναι αποκλεισμένοι από τη νομικοπολιτική «επιφάνεια» της ρωμαϊκής κοινωνίας, προσφέρει τα «καύσιμα» για τη διατήρηση της ταξικής αντιπαράθεσης σε μία συγκεκριμένη δυναμική, όσον αφορά την περίοδο που σχολιάζεται εδώ. Ταυτόχρονα, η ίδια η ύπαρξη της δεσμευμένης εργασίας, συγκροτεί –κατά Λεκατσά– τα όρια του πραξεολογικού ορίζοντα κατά τους κοινωνικούς αγώνες, πράγμα το οποίο διαφαίνεται ιδιαίτερα στις πολιτειακές μεταλλαγές που διατρέχουν την ιστορία του αρχαίου κόσμου (Λεκατσάς, 1945β, σελ. 14).

Η δυναμική της συσσώρευσης πλούτου και της εξασφάλισης

προσόδου, από πλευράς των μεγαλογαιοκτημόνων, ενισχύει εν πρώτοις την κτηνοτροφία. Τόσο ο Bücher όσο και ο Λεκατσάς είναι σαφείς στο σημείο αυτό:

«Είναι εύκολο να φανταστεί κανείς ότι το κεφάλαιο δε θα δίσταζε να εξασφαλίσει για τον εαυτό του αυτές τις ευνοϊκές (για την κτηνοτροφία) φυσικές συνθήκες. Μπορούσε άλλωστε να συμμετέχει στην εκμετάλλευση με διπλό τρόπο· αφενός με τη μίσθωση του δικαιώματος βοσκής, το οποίο εκτιμούσε το κράτος σύμφωνα με τον αριθμό των κοπαδιών, και αφετέρου μέσα από τη μαζική κτηνοτροφία καθεαυτή. Αυτή η τελευταία άρχισε όμως να γίνεται όλο και προτιμότερη, τόσο διότι στέκει εκ του φυσικού της κοντύτερα από οποιαδήποτε άλλη στην καθαρή χρήση του κεφαλαίου, όσο και γιατί η πρόσσοδος της υπερέβαινε την πρόσσοδο της καλλιέργειας δημητριακών, και μάλιστα τόσο περισσότερο, όσο οι τιμές των τελευταίων κρατιόνταν χαμηλές, λόγω της εξαναγκαστικής εισαγωγής των δημητριακών της περιφέρειας στην Ιταλία, προς όφελος του προλεταριάτου» (Bücher, 1874, σελ. 117).

Ο δε Λεκατσάς παρατηρεί:

«Έτσι όμως οι ευγενείς, οι πλούσιοι από τ' αξιώματα κι από την εκμετάλλευση των επαρχιών, οι ύπατοι, οι ανθύπατοι, οι πραιτόρες, οι εκμισθωτές των φόρων κ' οι ταμίες, όλα τα μέλη, οι εκπρόσωποι και τα όργανα της ολιγαρχικής παράταξης, βρίσκοντας πως πιο καλή τοποθέτηση του αιματωμένου τους πλούτου ήταν η συγκέντρωση της γης, είχαν στα χέρια τους όλα τα μέσα να το καταφέρουν. Με το χρυσάφι, με τις απειλές, με τις πλαστογραφίες, με τους εκβιασμούς, εκτόπιζαν τους γείτονες από τα κοντινά τους χτήματα, τα ενσωμάτωναν στα δικά τους διαδοχικά και σχηματίζανε τ' απέραντα αγροκτήματα, τα "λατιφούντια" όπως τα λέγαν. (...) Σε τέτοια όμως απέραντα αγροκτήματα πιο ανέξοδη και πιο αποδοτική φανερωνόταν η κτηνοτροφία, παρά η πολύμοχτη κι αβέβαιη καλλιέργεια κι ασύμφορη δουλειά του ελεύτερου πολίτη» (Λεκατσάς, 1946β, σελ. 17· 1957, σελ. 64).

Οι δομές της ιδιοκτησίας και οι συνθήκες παραγωγής στην αγροτική οικονομία, οι οποίες πλέον παίζουν –κατ' εξαίρεση στη συγκεκριμένη περίπτωση– έναν βαρύνοντα ρόλο στη συνολικότερη οικονομική, και κατ' επέκταση κοινωνική, δομή, είναι αυτές που θα αποτελέσουν τη βάση για την εξέγερση των δούλων στη Σικελία υπό τον Εύνου. Με τον παραμερισμό της άμεσης προσωπικής χροιάς της σχέσης δούλου-δεσπότη αυτό που, αντιστρόφως, καθίσταται άμεσο εποπτικό και εμπειρικό βίωμα, είναι η γυμνή σχέση της εκμετάλλευσης, με άλλα λόγια, η «αποκάλυψη» του εσώτερου πυρήνα της δουλείας. Το ενδιαφέρον, που εκφράζεται και από

τους δύο συγγραφείς που εξετάζονται εδώ, είναι η συνειδητοποίηση από πλευράς των δούλων των συνθηκών αυτών, και αφετέρου, πράγμα που συμβαίνει ως τότε για πρώτη φορά στην αρχαία ιστορία, η «ουτοπική» εκ μέρους τους απόπειρα θεμελίωσης ενός πολιτεύματος, μέσα από επαναστατικές διαδικασίες.

2. Η θρησκευτική συνείδηση ως μορφή (πρωταρχικής) πολιτικής συνείδησης. Ουτοπία και εργασία

Δεν είναι συμπτωματικό ότι και οι δύο συγγραφείς τονίζουν αφενός την από τους υπόλοιπους δούλους αποδεκτή ιδιότητα του Εύνου ως μάντη, και την επίκληση από τον Αριστόνικο της πολιτείας του θεού Ήλιου προς τα πλήθη των δούλων της Μικράς Ασίας. Ο Εύνους είναι από τους πρώτους χαρακτήρες της αρχαίας ιστορίας, ο οποίος λαμβάνει τις διαστάσεις του Σωτήρα (Μεσσία) και του απελευθερωτή από τα δεινά απέναντι σε ταλαιπωρημένες μάζες, χωρίς να θέτει κριτήρια εσωτερικού τους διαχωρισμού, αλλά πολύ περισσότερο, αίροντας τα εμπόδια που τίθενται από τις δεδομένες οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες. Ο Bücher επιχειρεί μία ερμηνεία του φαινομένου αυτού, υποθέτοντας ότι η ιδέα του Μεσσία, η οποία καλλιεργείτο εκείνη την εποχή (περίπου ενάμιση αιώνα πριν τη γέννηση του Χριστού) από τους Ιουδαίους, θα πρέπει να επηρέασε, μέσω της εμπορικής επαφής, το συριακό λαό, και άρα τον Εύνου, ο οποίος και επικαλέστηκε αυτό το ρόλο απευθυνόμενος στους πόθους των υπόλοιπων σικελικών δούλων. «(...) Σε λίγο», σημειώνει ο Λεκατσάς, σχολιάζοντας το τέλος της σικελικής εξέγερσης (1957, σελ. 79), «θα φανούν στα μέρη της πατρίδας του (του Εύνου, Θ.Γ.) οι Ιουδαίοι επαναστάτες, ο Θευδάς, ο Γαυλωνίτης, ο Βαρ-Κοχεβά. Οι τοτινοί, μη σώνοντας το νόημα των περιστατικών, κοιτάξανε, σαν αποστήσαν τους σταυρούς, να τον πομπέψουν. Δε σώνανε να βαθιολογιστούν το φλογερό συνεπαρμό που μυστικίζονταν οι σκλάβοι της Ανατολής, ακαρτερώντας το Μεσσία. Μιάν ώρα του μαρτυρεμένου τούτου κόσμου πρόβαλε μεσσίας ο Εύνους ο θεοκρουσμένος». Η παρουσία του Εύνου ως ενός φορέα μηνύματος απελευθέρωσης, έπαιξε σημαντικό ρόλο στην οργάνωση και καθοδήγηση της δουλικής εξέγερσης. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι και στις υ-

πόλοιπες δουλικές εξεγέρσεις που έλαβαν χώρα μετά από λίγες δεκαετίες εκ νέου στη Σικελία και την Ιταλία, οι αρχηγοί τους έλαβαν και πάλι τις διαστάσεις του προφήτη-λυτρωτή (Bücher, 1874, σελ. 152). Η δε περίπτωση του Αριστόνικου είναι κάπως πολυπλοκότερη.

Ο Λεκατσάς –υπερβαίνοντας στο σημείο αυτό τις αναλύσεις του Bücher ως προς τις πληροφορίες που παρέχει– αναφέρει τον Ιαμβούλο ως έναν από τους προωθητές της ουτοπικής αντίληψης μίας πολιτείας του Ήλιου¹³, η οποία αντίληψη είναι διαδεδομένη κατά τα ελληνιστικά χρόνια της παρακμής της αρχαίας πόλης και της επέκτασης των πολιτικών/εξουσιαστικών δομών σε ευρύτερες περιοχές. Η ουτοπική αντίληψη της ισόνομης πολιτείας, η οποία έχει διαφορετικές μορφές ανάλογα με τους αξιολογικούς στόχους του εκάστοτε συγγραφέα, είναι μία σκέψη η οποία διατρέχει όλη την Αρχαιότητα, ιδιαίτερα από τη στιγμή που αναπτύσσεται ο εργασιακός καταμερισμός, άρα θεμελιώνεται η ιδιοκτησία ως πλαίσιο του οικονομικού πράττειν, με αποτέλεσμα την ανάπτυξη άνισων εισοδηματικών δομών εντός της πόλης, αρχικά, και εντός των ελληνιστικών βασιλείων και της ρωμαϊκής επικράτειας ακολούθως. Η αναφορά σε ένα ειρηνικό, ισόνομο και, ιδιαίτερα, μη χαρακτηριζόμενο από σχέσεις χρηματικής οικονομίας παρελθόν, είναι αυτή που δίνει ενίοτε στις εκάστοτε ουτοπικές κατασκευές έναν ιδιάζοντα «συντηρητικό» χαρακτήρα, ο οποίος παίρνει τη μορφή πολύπλευρης κριτικής στις προηγμένες οικονομικές σχέσεις π.χ. στο έργο του Πλάτωνα. Η στωική φιλοσοφία, που αναπτύσσεται άλλωστε σε μία περίοδο παρακμής των κλασικών πλαισίων της αρχαίας πόλης, θα τονίσει τα αρνητικά στοιχεία της νέας οικονομικής κατάστασης και θα προωθήσει, ιδιαίτερα στα πρώτα της στάδια (Λεκατσάς, 1946β, σελ. 39), το ιδεώδες της ισόνομης και ελεύθερης πολιτείας. Δεν είναι λοιπόν συμπτωματικό, το ότι ένας από τους δύο δασκάλους του Τιβέριου Γράκχου, ο στωικός φιλόσοφος Βλόσσιος από την Κύμη, εγκαταλείπει τη Ρώμη δραπετεύοντας από τη φυλακή, μετά τη δολοφονία του κοινωνικού μεταρρυθμιστή και μαθητή του, και εμφανίζεται στο πλευρό του Αριστόνικου, αποπελώνοντας, θα λέγαμε, το «θεωρητικό» του κινήματος για τη «θεμελίωση» της Ηλιοπολιτείας. Όσο κι αν μπορεί να αμφιβάλλει κανείς πλέον σήμερα για τη δυνατότητα επιτυχίας του εγχειρήματος των Αριστόνικου και Βλόσσιου¹⁴, γεγονός είναι ότι η επίκληση της πολιτείας του Ήλιου, κινητοποίησε πλήθη δούλων και ελεύθερων ακτημόνων προς άρση των σύγχρονών τους ιδιοκτησιακών ανισοτήτων. Μην έχοντας άλλο πρότυπο, οι δούλοι αποπειρώνται την

καταστροφή της καθεστηκίας τάξης και αντλούν πολιτειακά πρότυπα από πρώιμες ουτοπίες θρησκευτικού χαρακτήρα, οι οποίες είναι διαδεδομένες ανάμεσα στα κατώτερα στρώματα κατά τους ελληνιστικούς χρόνους¹⁵. Στο βαθμό λοιπόν που η επαναστατική συνείδηση των συγκεκριμένων κινημάτων, ως απόπειρα άρσης της ιδιοκτησίας, τείνει να λάβει τις διαστάσεις συνείδησης γενικού ιδεώδους, βρίσκει την απαιτούμενη γενικότητα σε πρώιμη θρησκευτική πίστη, η οποία μεταπλάθεται εδώ, με τις συγκεκριμένες συνθήκες παραγωγής, σε πολιτικό όραμα. Δεν είναι ίσως συμπτωματικό, ότι σε αντιπαράθεση με την πίστη στον Ήλιο (αρσενικό θεό), οι ολιγαρχικές παρατάξεις της Μικράς Ασίας στρέφονται προς γυναικείες θεότητες (Σώτειρα Άρτεμη, Λευκοφρυηνή Άρτεμη, Εκάτη, Αθηνά) για να βρουν «μεταφυσική» υποστήριξη στον αγώνα τους ενάντια στον Αριστόνικο (Λεκατσάς, 1957, σελ. 126). Όσον αφορά την ερμηνευτική απόπειρα του Bücher σε συνδυασμό με την επίκληση του θεού Ήλιου από τον Αριστόνικο, αυτή αναφέρεται στο θεό των Σύρων Άνταντ, ο οποίος (αντιστοιχώντας στον τρόπο άσκησης εξουσίας από τις ανατολικές βασιλείες) μαζί με την Αταργάτη, αποτελεί τη μεγαλύτερη δύναμη επί γης. Η σημασία της θρησκείας του Άνταντ, την οποία είχαν χρησιμοποιήσει οι Σελευκίδες για να νομιμοποιήσουν τη δική τους πλέον βασιλεία, δε βρίσκεται, κατά Bücher, τόσο στον εκστασιαστικό τρόπο λατρείας του, αλλά στο γεγονός ότι ο θεός θεωρεί κάθε πιστό του με ισότιμο τρόπο (Bücher, 1874, σελ. 169-170).

Για τον Bücher δεν υπάρχει άλλωστε αμφιβολία ότι τα δρώμενα των δουλικών εξεγέρσεων που περιγράφει, αποτελούν ένα πρώτο στάδιο για τη διαμόρφωση μίας γενικότερης κοινωνικής συνείδησης, η οποία ενεργοποιείται σε καιρούς κρίσης:

«Στις εξεγέρσεις των δούλων ... η παραγωγική δύναμη της αρχαίας οικονομίας, την οποία διαχειριζόταν το κεφάλαιο σαν ένα νεκρό μηχανισμό, αποκτά ξαφνικά ζωή και βούληση και συνείδηση της σημασίας της. Καθώς οι δούλοι δεν είχαν ούτε προηγούμενα σημεία αναφοράς στην ιστορία, ούτε ένα τυπικό δικαϊκό πλαίσιο κάτω από τα πόδια τους, έπρεπε ήδη εκ των προτέρων να ξεκινήσουν με την ανατροπή κάθετι υπάρχοντος. Το σημαντικότερο γι' αυτούς ήταν καταρχήν να πολεμήσουν για το ανώτατο ανθρώπινο δικαίωμα, την ατομική ελευθερία, και κατόπιν να θεμελιώσουν μία κρατική οργάνωση σε μία νέα δικαϊκή βάση, η οποία θα τους εγγυόταν την οικονομική ελευθερία και αυτονομία. Αυτό οδήγησε στη σημαντικότερη πρόταση, η οποία καταρχήν παρουσιάζεται ως μία νέα λύτρωση στην αρχαία ιστορία και την οποία αργότερα επανέλαβε με τέτοια έμφαση ο Χριστιανισμός, ότι η εργασία δίνει ένα δικαίωμα για τη

συμμετοχή στα αγαθά της ζωής. Τίθενται ως εκ τούτου σε εκ διαμέτρου αντίθετη θέση ως προς την έννοια του πολίτη, όπως αυτή διαμορφώθηκε από τους Έλληνες και η οποία κατ' ουσίαν δεν περιλαμβάνει τίποτε άλλο εκτός από τον ιδιοκτήτη, ο οποίος δεν εργάζεται και θέλει να διοικεί αποκλειστικά το κράτος λόγω της ιδιοκτησίας του. Γι' αυτό το λόγο ο αγώνας απελευθέρωσης των δούλων είναι ταυτόχρονα και ένας πόλεμος εξολόθρευσης της κατέχουσας τάξης. Το ελεύθερο προλεταριάτο, το οποίο βλέπει τον εαυτό του να αδικείται από την ίδια δύναμη, συμμαχεί μαζί τους τόσο στη Σικελία όσο και στη Μικρά Ασία» (Bücher, 1874, σελ. 176-177· τονισμοί στο πρωτότυπο).

Η θρησκευτική συνείδηση των δούλων και ο πρακτικός της αναπροσανατολισμός κατά τις δουλικές εξεγέρσεις προς την «πραγμάτωση» μίας κοινωνικής οργάνωσης, μέσα από την άρση μιας άλλης, παίζει λοιπόν καθοριστικό ρόλο στην ανάλυση και των δυο συγγραφέων. Είναι σημαντικό εδώ, ότι τα ιστορικά δρώμενα δεν εξηγούνται ως προερχόμενα από συνειδησιακές καταστάσεις των υποκειμένων, δηλαδή αυτή είναι μία επιμέρους εξήγηση η οποία αφορά τη μορφολογία και ίσως, αυτοκατανόηση του πράττειν. Αντίθετα, η αναγκαιότητα διαμόρφωσης ενός συγκεκριμένου περιεχομένου της συνείδησης, στην περίπτωση αυτή της επανάστασης, εξηγείται με αναφορά σε αντικειμενικές συνθήκες υλικής παραγωγής του κοινωνικού βίου. Ο ερευνητής της ιστορίας, ανακατασκευάζοντας το προς μελέτη αντικείμενο, υπερβαίνει τον ορίζοντα των δρώντων υποκειμένων και θέτει στο ερμηνευτικό προσκήνιο τις αντικειμενικές συνθήκες καθορισμού του πράττειν. Με αυτή την παράθεση αναδεικνύεται όμως, εν μέρει, και η συγκεκριμένη σκοπιά του συγγραφέα, που δε λείπει, όπως θα δούμε, ούτε από το Λεκατσά, και η οποία συνδυάζεται άμεσα, αφενός με μεθοδολογικές προκείμενες κατά την ανάλυση του ιστορικού αντικειμένου, αφετέρου με το αξιολογικό πλαίσιο ανάπτυξης του ιστορικού λόγου.

3. Η συγκρότηση του ιστορικού αντικειμένου ως αντικειμένου διδαχής

«Στο βαθμό που παρέθεσα εδώ την πρώτη σικελική εργατική εξέγερση (Arbeiteraufstand), καθοδηγημένος από τις πηγές και με όσο το δυνατόν πληρέστερη χρήση τους, αυτό έγινε υπό την προϋπόθεση ότι σε αυτή την περίπτωση κάθε λεπτομέρεια αξίζει προσοχή

ως μία συμβολή στη φυσική ιστορία των κοινωνικών επαναστάσεων» (Bücher, 1874, σελ. 149).

Με αυτή του τη ρήση ο Karl Bücher έδινε το –για την εποχή του– αξιολογικό και ταυτόχρονα, μεθοδολογικό σήμα της θέσης από την οποία είχε χωρήσει για την εν λόγω έρευνα. Η αντίληψη μιας *φυσικής* ιστορίας της κοινωνίας, έχει τις μεν απαρχές της στον Pufendorf, αλλά αναπτύσσεται ως ιδιαίτερη αντίληψη της ιστορίας από τη σκωτική ιστορική σχολή, βρίσκοντας μία εν πολλοίς ολοκληρωμένη έκφραση στο έργο του Adam Smith, όσον αφορά την οικονομική θεωρία, και διερυνόμενη κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, από τη γερμανική διανόηση, στα πλαίσια γενικότερης πολιτισμικής ιστορίας.

Η φυσική ιστορία ενός φαινομένου, δεν αφορά απλώς την αφήγηση της αποκλειστικά ιστορικής του γέννησης και εξέλιξης, αλλά αποπειράται, μέσα από επανειλημμένες αναγνώσεις του ιστορικού γίνεσθαι και εφοδιασμένη με συγκεκριμένο εννοιολογικό εξοπλισμό (π.χ. τον εργασιακό καταμερισμό ως πλαίσιο αναγκαίων, συμπληρωματικών αλλά και ανταγωνιστικών σχέσεων εντός της κοινωνίας), να παραθέσει σε ένα ανώτερο από το καθεαυτό ιστορικό επίπεδο, την ανάπτυξη των «εσωτερικών», δηλαδή εν πολλοίς εχόντων λογική χροιά, «στιγμών», οι οποίες παρουσιάζουν τις αντίστοιχες δυναμικές τους (η θεωρητική σύνοψη των οποίων καταλήγει στην εννοιολόγηση του αντίστοιχου φαινομένου) εντός του χώρου της ανθρώπινης ιστορίας. Η αντίληψη αυτή περί της θεωρητικής συγκρότησης ενός αντικειμένου –ή μάλλον του συγκεκριμένου αντικειμένου «αστική κοινωνία»– ανάγεται στις φυσικοδικαιικές κατασκευές του 17ου αιώνα, τις οποίες όμως (ιδιαίτερα μέσα από τους συγγραφείς της σκωτικής Ιστορικής Σχολής) προσπαθεί να αναπροσδιορίσει ως προς τους συγκροτησιακούς της όρους εντός μίας τελεολογικά προσδιορισμένης χρονικότητας. Η μοναδικότητα (ενός φαινομένου) ανάγεται στο συγκεκριμένο συνδυασμό αφενός σταθερών ιδιοτήτων της ανθρώπινης φύσης και αφετέρου γενικών αιτιών επίδρασης πάνω σε αυτή τη φύση (Medick, 1973, σελ. 151-152). Η φυσική ιστορία ενός φαινομένου είναι λοιπόν η παράθεση της φύσης ενός φαινομένου, η οποία μετέχει περισσότερο της υποθετικής πλέον χροιάς, παρά απλώς της απόπειρας ερμηνείας ενός συγκεκριμένου –και στην μοναδικότητά του μη γενικεύσιμου– ιστορικού φαινομένου. Πρόκειται λοιπόν κατ' ουσίαν, για την οϊωνεί θεμελίωση μίας ιστορικής οντολογίας, από την οποία προκύπτουν σαφώς προβλήματα ορθοπρακτικού προσδιορισμού σε επίπεδο συγκεκριμένων θεσμών αλλά και συνολικής κοινωνίας. Η α-

νάδειξη των λεπτομερειών ενός ιστορικού φαινομένου, ως συμβολή στη φυσική ιστορία των κοινωνικών επαναστάσεων, σήμαινε, από πλευράς του Bücher, ότι έχοντας υποδείξει στο συγκεκριμένο φαινόμενο κάποιες δυναμικές που το συγκρότησαν, είχε αποπειραθεί να δείξει κάποιες στιγμές που συγκροτούν το επαναστατικό πράττειν ως τέτοιο και ιδιαίτερα στη σχέση του προς την εξέλιξη της αστικής κοινωνίας. Η συγκρότηση ενός φαινομένου στο θεωρητικό επίπεδο, κατόπιν ανάδειξης των συγκροτησιακών, ή τουλάχιστον χαρακτηριστικών του δομών, ήταν ένας από τους κυριότερους στόχους του Bücher, ο οποίος δεν είχε αμφιβολία για την μεθοδολογική συγκρότηση του αντικειμένου:

«Οι πρωταρχικές φάσεις των κοινωνικών κινήματων έχουν συχνά μία τυπική μορφή, η οποία είναι παρούσα σε όλες τις υπόλοιπες εκρήξεις με όλες τις λεπτομέρειές της, διότι εν πάση περιπτώσει οι στοιχειώδεις αντιθέσεις που αντιπαρατίθενται εδώ μεταβάλλονται σε πολύ μικρό βαθμό από τις τοπικές ή χρονικές ιδιαιτερότητες» (Bücher, 1874, σελ. 119).

Ωριμάζοντας πνευματικά στη Γερμανία του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα, ο Bücher έμελλε να καταστεί ένας από τους τυπικότερους, αλλά ταυτόχρονα και ριζοσπαστικότερους, αντιπροσώπους της Ιστορικής Σχολής της Οικονομίας, προσεγγίζοντας, όσο λίγοι σύγχρονοί του, τις αντίστοιχες κοινωνικοθεωρητικές κατασκευές του Karl Marx. Εφαρμόζοντας λοιπόν το μεθοδολογικό σχήμα της «φυσικής ιστορίας» ο Bücher μπορούσε να επιστημάνει διαδικασίες στη νεωτερική εποχή, οι οποίες προσομοιάζαν στις συνθήκες, ή καλύτερα, στη δυναμική των συνθηκών, τις οποίες είχε περιγράψει στη σικελική οικονομία του δεύτερου προχριστιανικού αιώνα. Η ενίσχυση της μαζικής κτηνοτροφίας και η αντίστοιχη διαρρύθμιση της γαιοκτησίας προς όφελός της, μπορούσε λοιπόν να αποτελέσει μία στιγμή της ουσιαστικής (άλλως: φυσικής) ανάπτυξης της κεφαλαιακής συσσώρευσης, όπως ακριβώς, σύμφωνα με μία υπόδειξη του Bücher, είχε γίνει το 16ο αιώνα στην αγγλική ύπαιθρο με τις περιφράξεις, όπου, σύμφωνα με τη γνώμη του Thomas More, τα αρνιά «εμφάνισαν μια λυσσαλέα όρεξη και γίνανε ανθρωποφάγα» (More, 1984, σελ. 32), ακριβώς όπως, κατ' αναλογία, τα τεράστια ρωμαϊκά κοπάδια απαιτούσαν για την αναπαραγωγή τους την «ανάλωση» αναρίθμητων δούλων. Ο Bücher δεν υπερασπίζει εν τούτοις, όπως θα φαινόταν σε μια πρώτη ανάγνωση του επιχειρηματός του, την αντίληψη ότι η βασική δυναμική του ιστορικού πράττειν είναι η επανάληψή του, όπως σε μεγάλο βαθμό υποστήριζε ο Wilhelm Roscher. Η αντίληψή του περί ιστο-

ρικής αναγκαιότητας δεν έχει νομοτελειακό χαρακτήρα φυσικοεπιστημονικής ισχύος, αλλά τέμνεται από την ηθική αντίληψη του πράττειν που διδάσκεται από τις εκάστοτε περιορισμένες, χαρακτηριστικές αναγκαιότητες συγκεκριμένων φαινομένων, τα οποία όμως μπορεί να στραφούν προς ορισμένους ηθικούς (και συλλογικούς) στόχους που έχουν τεθεί από τους φορείς του πράττειν. Η ιστορική αντίληψη του Bücher κινείται στα πλαίσια μιας αντίληψης της προόδου, η οποία όμως, ακριβώς λόγω της προηγμένης χρονικότητας μέσα στην οποία σχηματίζεται (αστική κοινωνία στα τέλη του 19ου αιώνα), πρέπει να λαμβάνει συνεχώς υπόψη της τις ώριμες πλέον, δομικές αιτίες κοινωνικής σύγκρουσης. Η ιστορικότητα του αντικειμένου προσδιορίζεται εδώ ως προς τους όρους οιωνεύει αυτοκατανόησης του πράττειν στη διπλή κατεύθυνση, αφενός της ανακάλυψης της «βάσης» του πράττειν ως κοινωνικά δεσμευμένη αλληλεπίδραση και αφετέρου της αντίληψης δυναμικής του πράττειν, που διευρύνεται παράλληλα με την ιστορική γνώση. Ο ύστατος στόχος της ιστορικής εργασίας του Bücher, ο οποίος δεν έπαψε κατά τη συγγραφική του δραστηριότητα να συμμερίζεται την άποψη του Διαφωτισμού περί συμμετοχής όλων των κοινωνιών στα αγαθά του πολιτισμού και προώθησης του πράττειν από τα «πάθη» στον «ορθό Λόγο», είναι λοιπόν διδακτικός. Παραθέτοντας τα ιστορικά δεδομένα με ένα συγκεκριμένο τρόπο –ο οποίος, σημειωτέον, δε διαστρεβλώνει τις πηγές, αλλά τις «διυλίζει» μέσα από ένα ιδιαίτερο μεθοδολογικό πλαίσιο– ο Bücher απευθύνεται στην εποχή του με πρόθεση διδακτική, πράγμα που ερμηνεύθηκε με διαφορετικά αισθήματα από τον περίγυρό του:

«Ήδη ο τίτλος του κειμένου μου, που δημοσιεύθηκε το 1874: "Οι εξεγέρσεις των ανελεύθερων εργατών" ήταν αρκετά ανησυχητικός. Επιπλέον είχα προσχωρήσει στους σοσιαλιστές -από- καθέδρας και επίσης έγραφα άρθρα για μία δημοκρατική εφημερίδα, πράγμα το οποίο δεν μπορούσε να παραμείνει κρυφό για πολύ καιρό. Σοσιαλιστής και δημοκράτης μας κάνουν σοσιαλδημοκράτη. Κάτω από αυτή την κατηγορία συνέχισα να υπάρχω στο σχολείο κατά τη διάρκεια της υπόλοιπης εργασίας μου εκεί» (Bücher, 1919, σελ. 194· οι τονισμοί στο πρωτότυπο¹⁶).

Για τον Λεκατσά δεν υπάρχει αμφιβολία για το ιδιαίτερο περιεχόμενο της ιστορικής ανάλυσης που επιχειρεί, καθώς και για τη διδακτική του πρόθεση (Κυρτάτας, 1996, σελ. 73· Μπιργάλιας, 1996, σελ. 79). Ήδη στον πρόλογο του 1946 η θέση του αξιολογούντος ιστορικού παρατίθεται με απλότητα:

«Άγνωστη ή ασυνάρτητα το περισσότερο γνωστή και σε κάθε περι-

πτωση ολοκληρωτικά παρεξηγημένη ή και πλαστογραφημένη, αποδίδουμε τώρα πληρέστερα ανασυγκροτημένη κι όσο βολεί στη σωστήν ανατοποθετημένη θέση της, την εποποιία τούτη στη συνείδηση των σύγχρονων επανασταστικών δυνάμεων, που αγωνίζονται κι αυτές τον τελικό, αλλά τόσο διαφορετικό κατά τα ιστορικά πεπρωμένα του, αγώνα ενάντια στην ολιγαρχία» (Λεκατσάς, 1946β, σελ. 8).

Αυτό που επιτρέπει (ή: επιβάλλει) στο Λεκατσά να μιλά για «ιστορικά πεπρωμένα» στη δική του εποχή, καθώς και να τονίσει: «Ότι τα δουλικά κινήματα τσακίζονται, δεν είναι, ωστόσο, από τα δυστυχήματα της ιστορίας» (1957, σελ. 9), είναι η αντίληψή του περί ιστορικής δυναμικής και τελεολογίας, η οποία διαφέρει από εκείνη του Bücher. Ο Λεκατσάς παραμένει, όπως επιστημάνθηκε ήδη, εντός των πλαισίων της υλιστικής αντίληψης της ιστορίας και υιοθετεί την αντίληψη της συγκεκριμένης προόδου στην ιστορία, την οποία συνδυάζει με την ανάπτυξη της τεχνικής (Λεκατσάς, 1946β, σελ. 7), ως έναν απαραίτητο όρο για την επίτευξη της αταξικής κοινωνίας, ή, όπως το ονομάζει ο ίδιος «τη λύση του κοινωνικού προβλήματος» (1946β, σελ. 7)¹⁷. Η διαφοροποίηση του Λεκατσά από τον Bücher δε βρίσκεται στο επίπεδο της διδαχής, ή έστω, της παρουσίασης μίας –εν πρώτοις αδιάφορης ως προς τη μεθοδολογική της συνοχή– αντιστοιχίας ή αναλογίας στον ιστορικό κόσμο, αλλά βρίσκεται στην αντίληψη της ιστορικότητας των κοινωνικών σχέσεων και ιδιαίτερα στο δίπολο γενικότητα-ιδιαιτερότητα. Για τον Λεκατσά, οι εννοιολογικοί ορισμοί που χρησιμοποιούνται κατά την ανάλυση συγκεκριμένων φαινομένων δε θα πρέπει να υπερβαίνουν τα πλαίσια του περιεχομενικού τους καθορισμού. Σε ένα του κριτικό κείμενο του 1945, ο Λεκατσάς επισημαίνει, ενάντια στο φιλόλογο Βασίλειο Λαούρδα, αλλά όχι μόνο σε αυτόν:

«Μιλεί (ο Λαούρδας, Θ.Γ.) –(όπως άλλωστε κι όλη η ξένη επιστήμη)– επανειλημμένα για “ιμπεριαλισμό” της Μακεδονίας, έννοια που δεν έχει θέση στην αρχαία οικονομία, γιατί σ’ όλες τις αρχαίες επιδρομές έχουμε κατάκτηση νέων εδαφών, όχι κατάκτηση νέων αγορών και πηγών πρώτων υλών, που σημαίνονται από το νεότερο τούτο όρο και τα ίδια τέλος θα πούμε και για την αθρόα χρήση των όρων “καπιταλισμός” και “κεφαλαιοκρατία”, που ο συγγραφέας μεταχειρίζεται για να δηλώσει τη συγκέντρωση του χρηματικού (και του χτηματικού, πιστεύω) πλούτου, ολότελα άστοχα, γιατί οι όροι τούτοι ανταποκρίνονται στη νεότερη βιομηχανική, κι όχι στην αρχαία δουλοκτητική οικονομία» (Λεκατσάς, 1977, σελ. 42-43)¹⁸.

Από αυτό το σημείο, ο Λεκατσάς βρίσκεται σαφώς σε αντιπα-

ράθεση προς τον Bücher, και θα ήταν σίγουρα αντίθετος στην (εξόφθαλμη) χρήση, από πλευράς του τελευταίου, όρων οι οποίοι γεννήθηκαν κατά τη διάρκεια της νεωτερικής οικονομικής ανάπτυξης, όπως π.χ. Pauperismus, κεφάλαιο κ.λπ. Ο Λεκατσάς δε στέκει στο ίδιο μεθοδολογικό πεδίο, όπως ο Bücher, και, ως εκ τούτου, δεν ενδιαφέρεται για τη «φυσική ιστορία» ενός φαινομένου, του οποίου μόνο η εποπτική μορφολογία αλλάζει εντός του ιστορικού γίνεσθαι, ενώ το ίδιο, στο βαθμό που οι αντίστοιχες συνθήκες γέννησής του είναι ενεργές, θα εκδηλωθεί, σύμφωνα με τον Bücher, είτε στη Σικελία με αρχηγό τον Εύνου, είτε στη Γερμανία με αρχηγό τον Thomas Münzer κατά τους πολέμους των χωρικών (Bücher, 1874, σελ. 152). Το ιστορικό μέλλον είναι και για τους δύο συγγραφείς ανοικτό, αλλά έχει στην κάθε περίπτωση μία διαφορετική τροπικότητα ως προς την επίτευξη του έκδηλου ή υπονοούμενου «τέλους» του κοινωνικού πράττειν. Για τον Λεκατσά, η σύγχρονη εποχή είναι πλέον αυτή η οποία, ιδιαίτερα αλλά όχι αποκλειστικά, μέσω της τεχνολογικής της ανάπτυξης, δίνει τη λύση στο «κοινωνικό πρόβλημα», που αποτελεί, από την άποψή του, οιωνεί στοιχείο ανασυγκρότησης των κοινωνικών δομών με κατεύθυνση το συγκεκριμένο ιστορικό τέλος. Με αυτόν τον τρόπο, η διδασχή που σκοπεύει να αποκομίσει από την ανάλυση της σικελικής εξέγερσης, λειτουργεί εν πολλοίς έμμεσα, επιβεβαιώνοντας, και για την αρχαία εποχή, την αντίληψη της συγκρουσιακής δυναμικής των κοινωνικών σχέσεων στη βάση, εν πρώτοις, της ιδιοκτησιακής ανισότητας, χωρίς όμως να ασκεί βία στα δεδομένα του, εν είδει μίας προκρούστειας ιστοριογραφίας. Η αξιολόγησή του των δουλικών εξεγέρσεων δεν πραγματοποιείται από την πλευρά της τελεολογικής εξήγησης του ιστορικού γίνεσθαι, το οποίο ο Bücher θέτει σε πολύ «χαλαρότερα» πλαίσια, αλλά επί «ηθικής» βάσης:

«Καταδικασμένα από την ιστορική τους πλευρά τα κινήματα αυτά, έχουν ωστόσο την ηθική τους δικαίωση – αυτή που παρακινά τον Αναγνώστη να ρίξει στην ιστορία τους ένα βλέμμα» (Λεκατσάς, 1957, σελ. 13).

Άλλωστε, επισημαίνει ο ίδιος ότι οι δούλοι της Αρχαιότητας δεν είναι «καν τάξη» (Λεκατσάς, 1957, σελ. 11)¹⁹. Ο Λεκατσάς τονίζει, με αυτό τον τρόπο, τη «μοναδικότητα» του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, διατηρώντας το στοιχείο της ιστορικής γενικότητας στα πλαίσια της ιδιαίτερης τελεολογίας και της «διαλεκτικής ερμηνείας» που προασπίζει. Με αυτό τον τρόπο βρίσκε-

ται, εκτός των άλλων, σύμφωνος και με έναν από τους πρωτεργάτες της λεγόμενης «παλαιότερης» Ιστορικής Σχολής της Οικονομίας στη Γερμανία, τον Bruno Hildebrand. Ο Hildebrand, που είχε αποπειραθεί πέντε χρόνια πριν από τον Bücher να αντλήσει διδάγματα από την Αρχαιότητα για την κατανομή της γαιοκτησίας και την ταξική της σημασία, διαπίστωσε (Hildebrand, 1869, σελ. 153 κ.ε.) –ορμώμενος και αυτός, ως παλαιός φιλελεύθερος, από πολιτικοοικονομικά κίνητρα– αφενός ότι οι αρχαίοι κοινωνικοί σχηματισμοί παρήκμασαν όταν επέτρεψαν τη συγκέντρωση της γαιοκτησίας σε λίγα χέρια, και αφετέρου ότι σήμερα (στη νεωτερικότητα) υπάρχουν άλλα μέσα που επιτρέπουν τη συσσώρευση πλούτου (αξιογράφα, ομόλογα κ.λπ.), δηλαδή αναπτυσσόμενες χρηματικές μορφές. Οι φορείς της δύναμης του κεφαλαίου και της γαιοκτησίας, τόνιζε ο Hildebrand (όπ. παρ., σελ. 155), στην Αρχαιότητα ήταν ταυτισμένοι, ενώ κατά τη νεωτερικότητα είναι διακριτοί²⁰.

Ο Bücher, ενδιαφερόμενος περισσότερο για τη δυνατότητα άντλησης συμπερασμάτων ως προς την εννοιολογική καθαρότητα εντός του πεδίου των κοινωνικών επιστημών, δε θέτει ζήτημα αυστηρής τελεολογίας του ιστορικού γίνεσθαι, αν και αργότερα στη σταδιοδρομία του θεμελίωσε μία, για την εποχή του ευρέως διαδεδομένη, θεωρία των επιπέδων ανάπτυξης του οικονομικού πράττειν και των μορφών συνεργασίας (Bücher, 1911), η οποία έμελλε να υιοθετηθεί και από τον Max Weber²¹. Εν τούτοις, το επιχείρημά του, σε αυτό, το πρώιμο κείμενό του, ήταν σαφές ως προς την αναλογία που ήθελε να τονίσει:

«Το περίπλοκο προλεταριακό κίνημα της τρίτης δεκαετίας του δεύτερου αιώνα, στέκει ως ένα βαρυσήμαντο ορόσημο στα όρια αυτής της εποχής: ένα αστραπιαίο ξέσπασμα του σοσιαλισμού, του οποίου η ομοιότητα με ένα σημερινό φαινόμενο είναι απαραγνώριστη, αν και οι απαιτήσεις του έπρεπε να προσαρμοστούν στις κυρίαρχες οικονομικές σχέσεις. Αλλά αυτές οι προσπάθειες πρέπει να χαρακτηριστούν σοσιαλιστικές, διότι όλες κατέληγαν σε μία μεταρρύθμιση της οικονομικής σύνθεσης της κοινωνίας και σε μία κατανομή των βιοτικών αγαθών, η οποία αποκλίνει από τη μέχρι τότε ισχύουσα» (Bücher, 1874, 175-176).

Το «σημερινό φαινόμενο», στο οποίο αναφέρεται ο Bücher, είναι βέβαια η Κομμούνα του Παρισιού που σήμανε τον κώδωνα του κινδύνου σε ένα μεγάλο μέρος της γερμανικής διανόησης, η οποία, ιδιαίτερα μέσα από την «Ένωση Κοινωνικής Πολιτικής», προώθησε στην κοινή γνώμη τη θέσπιση αυτού που αργότερα ο-

νομάστηκε στο σύνολό του «κοινωνικό κράτος». Ο τελικός αξιακός στόχος του Bücher, ο οποίος βέβαια μόνο με την μορφή υπαινιγμών εκφράζεται στο εν λόγω κείμενό του, και ο οποίος χωρεί από την αντίληψή του περί ηθικής συγκρότησης της κοινωνίας πάνω σε σαφείς υλικές βάσεις, είναι, όπως ήδη ειπώθηκε, η συμμετοχή όλων των κοινωνιών στα «βιοτικά αγαθά», δηλαδή μία διαδικασία άρσης των κοινωνικών αποκλεισμών και ενεργητικής ένταξης των φορέων εργασίας στην κοινωνία. Τα προς επίτευξη βιοτικά αγαθά είναι τόσο υλικά όσο και πνευματικά, η ολοκλήρωση του ανθρώπου στην επικοινωνία του με τους συνανθρώπους του. Στο τελικό αυτό στάδιο της διδασχίς του, ο Bücher συναντά τον Λεκατσά ο οποίος, από την πλευρά του επίσης υπαινικτικά, κάνει λόγο για «αγώνα του φωτισμού της συνείδησης» (Λεκατσάς, 1977, σελ. 39), εντός των ορίων της «ιστορικής αιτιοκρατίας» που υπερασπίζεται.

Κατά την ανάλυση των ζητημάτων διαμόρφωσης της θρησκευτικής συνείδησης, ο Bücher τόνισε ότι, λόγω της ελλειπούς του γνώσης, δεν ασχολείται παρά μόνον διστακτικά με το αντίστοιχο θέμα, και ευχήθηκε έμμεσα να υπάρξουν κάποιοι ειδήμονες που θα προωθούσαν τη μελέτη περισσότερο (Bücher, 1874, σελ. 151). Ο Bücher μπορεί ως προς αυτή την ευχή να θεωρείται «τυχερός», καθώς ακριβώς μετά από μία γενιά θα αναλάμβανε ο Max Weber να παραθέσει –σαφώς με τη δική του μεθοδολογική ιδιαιτερότητα– τους τύπους της θρησκευτικής συνείδησης και της διαπλοκής τους, εκτός των άλλων, και με το πολιτικό φαινόμενο. Αντίθετα, όσον αφορά το Λεκατσά, τυχερός μπορεί να θεωρείται σήμερα όποιος καταφέρει να βρει κάποια έργα του στα ελληνικά παλαιοβιβλιοπωλεία. *Τόσο ο Bücher, όσο και ο Λεκατσάς, εξέφρασαν ένα αίτημα διδασχίς από την ανάγνωση και την ανάλυση της ιστορίας, επιδεικνύοντας αντικειμενικές δομές του πράττειν, δεσμεύοντας τον ιστορικό λόγο στην αναστοχαστική βάση της νεοτερικότητας (καθορίζοντας δηλαδή τη «θέση» του ιστορικού) και παίρνοντας ως παράδειγμα φαινόμενα από τον κόσμο της εργασίας. Το ζήτημα για το σημερινό αναγνώστη, ο οποίος, έστω και μόνον λόγω της χρονικότητας εντός της οποίας βρίσκεται, καθίσταται επίγονος των προαναφερόμενων συγγραφέων, είναι να αναλογιστεί ως προς την κατανόηση εκ μέρους του και ενδεχομένως ως προς τη «χρήση» της διδασχίς.*

Σημειώσεις

1. Η ανάλυση και η γνώμη του Mommsen ως προς το αντίστοιχο φαινόμενο, ιδιαίτερα εάν αντιπαρατεθεί προς την ανάλυση που επιχειρεί ο Bücher, δείχνει και την ιδιαίτερη διαφοροποίηση του εν λόγω ιστορικού της ρωμαϊκής Αρχαιότητας από τη σοσιαλιστική αντίληψη της εποχής του. Ο Mommsen, σε αντίθεση προς τον Ranke, ο οποίος δεν αναμειγνύει έκδηλα αξιολογικές κρίσεις στην ιστορική του παράθεση, δε διστάζει να αντλήσει γενικότερα συμπεράσματα από τα ιστορικά δρώμενα που περιγράφει. Αν και χρησιμοποιεί με δεξιτεχνικό τρόπο την υλιστική αντίληψη της ιστορίας για να εξηγήσει με επάρκεια τις εκάστοτε εξελίξεις της ρωμαϊκής κοινωνίας, αυτό που σε τελική ανάλυση γράφει, είναι πολιτική ιστορία. Τα συμπεράσματα που προσπαθεί να αντλήσει από κάθε κρίση και μεταβολή του ρωμαϊκού πολιτεύματος είναι συμπεράσματα γενικής διακυβέρνησης του κράτους (συμπεριλαμβανομένου και του νεωτερικού). Όσον αφορά την εξέγερση των δούλων, ο Mommsen, αφού έχει αναλύσει με σαφήνεια τις πραγματικές της αιτίες (συγκεκριμένες οικονομικές σχέσεις εκμετάλλευσης κ.λπ.), την κρίνει ως εξής, στρέφοντας κατόπιν την προσοχή του στο κίνημα των Γράκχων, το οποίο, εκδηλωνόμενο εντός του πολιτειακού πλαισίου, επισύρει την προσοχή του ως ιστοριογράφου: «Ενώ ο παραμερισμός του προλεταριάτου απαιτεί, και πολύ συχνά υπερβαίνει, όλη τη δύναμη και σοφία της κυβέρνησης, η αστυνομική υποταγή του είναι απεναντίας κάτι το εύκολο για κάθε μεγαλύτερη κοινότητα. Θα ήταν τυχερά τα κράτη, εάν οι ακτήμονες μάζες δεν τα απειλούσαν με κανέναν άλλο κίνδυνο, εκτός από εκείνον που προέρχεται και από τις αρκούδες και τους λύκους. Μόνον ο φοβιτσιάρης και όποιος εκμεταλλεύεται τον κουτό φόβο της μάζας, προφητεύει την πτώση της αστικής τάξης πραγμάτων (der bürgerlichen Ordnung) μέσα από εξεγέρσεις δούλων ή επαναστάσεις του προλεταριάτου» (Mommsen, τόμος 3, σελ. 88).

2. Για τις συνθήκες συγγραφής του κειμένου βλ. Bücher, 1919, σελ. 193 κ.ε.

3. Ο Bücher μιλά για «διοικητική ολιγαρχία» (Besitzoligarchie) και παρθέτει μία τριπλή διαφοροποίηση εντός των ανωτέρων στρωμάτων της ρωμαϊκής κοινωνίας: τους κληρονομικούς ευγενείς, τους αξιωματούχους ευγενείς, οι οποίοι, πορευόμενοι από τις «πλούσιες οικογένειες πληβείων» και εκμεταλλεζόμενοι τους νόμους του Λικίνιου Στόλου, καταλήγουν να μονοπωλούν ορισμένα αξιώματα στη διοικητική μηχανή, και τέλος τους ιππότες, οι οποίοι ειδικεύονται στην εξασφάλιση οικονομικών προνομίων (π.χ. μίσθωση της φοροείσπραξης σε ορισμένες επαρχίες). Κατά Bücher, οι δύο τελευταίες κατηγορίες αποτελούν στην πραγματικότητα μία ενιαία ομάδα, όσον αφορά την πολιτική αντιπροσώπευση των συμφερόντων τους.

4. Βλ. Bücher, 1874, σελ. 176, όπου τονίζεται πως «το κοινωνικό ζή-

τημα δεν μπορούσε να γίνει αντιληπτό σε όλες του τις διαστάσεις από τη σκοπιά ενός Ρωμαίου πολιτικού εκείνης της εποχής με κάποια προοπτική επιτυχίας», εννοώντας, ότι η, εγγενής στην αρχαία κοινωνία, απόρριψη της εργασίας ως αξίας, έθετε και όρια στη συνείδηση των υποκειμένων.

5. Έχει προηγηθεί μία δημοσίευση για την εξέγερση του Σπάρτακου το 1945, καθώς και άλλες δημοσιεύσεις για τις κοινωνικές και πολιτικές σχέσεις στον αρχαίο κόσμο, των οποίων οι τίτλοι παρατίθενται στη βιβλιογραφία.

6. Σε όλα τα παρατιθέμενα αποσπάσματα του Λεκατσά διατηρήθηκε η ορθογραφία του πρωτοτύπου, με μοναδική αλλαγή την εφαρμογή του μονοτονικού συστήματος.

7. Ο Bücher φαίνεται να κυμαίνεται στη δική του εξήγηση για τη διαθήκη, αφενός στην αντίληψη ότι ο Άτταλος Γ΄ είχε προβλέψει την αναπόφευκτη επικράτηση της Ρώμης στην Ανατολή, και επέσπευσε τη διαδικασία με τη διαθήκη του, και αφετέρου στον απρόβλεπτο ψυχισμό του (Bücher, 1874, σελ. 166-167).

8. «Έτσι δίπλα στην παλιά αριστοκρατία του αίματος γρήγορα σχηματίστηκε μιά δεύτερη αριστοκρατία από τ' αξιώματα· κ' οι δυό αριστοκρατίες, με ταυτισμένα πιά συμφέροντα, λησμόνησαν τα μίση τους τ' αλλοτινά και συνασπίστηκαν να εξασφαλίσουν τα προνόμιά τους» (Λεκατσάς, 1946β, σελ. 18). Ο Λεκατσάς αναφέρεται εδώ στις διακρίσεις Erbadel (κληρονομικός ευγενής) και Amtsadel (αξιωματούχος ευγενής) που ήταν ήδη κοινός τόπος στη γερμανική οικονομική φιλολογία.

9. Ενδεικτικό εδώ το περιστατικό που αναφέρει ο Λεκατσάς περιγράφοντας τον αρχιερέα Σκιπίωνα Νασικά, ο οποίος, εκτός των άλλων, υπήρξε ο πρωτεργάτης της δολοφονίας του Τιβέριου Γράκχου: «Υποψήφιος κάποτε για αγορανόμος κι αναγκασμένος έτσι να ζητά την εύνοια του λαού, ένωσε τόσην αηδία σφίγγοντας το χέρι ενός αγρότη που ήταν ροζιασμένο και τραχύ, που ρώτησε μη συνηθά να περπατεί με τα χέρια» (Λεκατσάς, 1946β, σελ. 44).

10. Ιδιαίτερα σημαντικός ως προς τις μεθοδολογικές του υποδείξεις είναι ο πρόλογος του Λεκατσά στο έργο του Η εποποιία της πάλης των τάξεων στην Αρχαία Ελλάδα (1946α), όπου γίνεται λόγος για σκόπιμη εισαγωγή της μεθόδου του «ιστορικού ματεριαλισμού» και για σταθερή ιστορική νομοτέλεια.

11. Για μια συνοπτική ανάλυση από το Λεκατσά, της διαφορετικής σχέσης μεταξύ δούλου και δεσπότη στο προσωπικό (π.χ. ομηρικό) και στο απρόσωπο (ελληνιστικό) επίπεδο, βλ., 1957, σελ. 19-21.

12. Βλ. επίσης Λεκατσά (1946β, σελ. 16) «Αλλά ενώ στην Ελλάδα οι κοινωνικοί αγώνες είχαν πάντα το χαρακτήρα κοινωνικοπολιτικών αγώνων ανάμεσα στους ελεύτερους, αχτήμονες και πλούσιους, στη ρωμαϊκή επικράτεια, εξαιτίας της συγκέντρωσης μεγάλων δουλικών μαζών, η συστροφή των αξεδιάλυτων αντιθετικών δυνάμεων προκαλεί παράλληλα με

τους κοινωνικοπολιτικούς αγώνες των ελεύτερων και φοβερές επαναστατικές εξεγέρσεις των δούλων».

13. Μία περίληψη του έργου του Ιαμβούλου, σαφώς με αρνητική κριτική χροιά, όπως επισημαίνει και ο Λεκατσάς, αλλά με μία προοπτική ένταξής του στο πολιτικό και φιλολογικό κλίμα της εποχής, εμπεριέχει το έργο του Röhmann, 2ος τόμος, σελ. 387 κ.ε. (Οι βιβλιογραφικές ενδείξεις του Λεκατσά αναφέρονται στην τρίτη έκδοση του αντίστοιχου έργου). Από μία συνδυασμένη ανάγνωση των κειμένων του Λεκατσά (1946α και 1946β) φαίνεται ότι ο Röhmann, μαθητής του Wilhelm Roscher και τυπικός εκπρόσωπος του οικονομικού Ιστορισμού, αποτελεί έναν από τους μόνιμους αντιπάλους/συζητητές του.

14. Ο Λεκατσάς (1945α, σελ. 72) την ονομάζει «σοσιαλιστική ουτοπία».

15. Σχολιάζοντας τη συμπεριφορά των εξεγερμένων της Σικελίας, ο Bücher δεν παραλείπει να δείξει και το δικό του «στίγμα», αντιμετώπισης του αντικειμένου: «Οι εξεγερμένοι δεν παρουσιάζονται διόλου ως μία συμμορία άξεστων υποτακτικών, οι οποίοι είχαν σπάσει τις αλυσίδες τους μόνο για να κολυπήσουν στο αίμα και κατόπιν για να επιδοθούν στην ασωτεία, αλλά ως άνδρες που είναι αποφασισμένοι να ξεφύγουν πάση θυσία από την κοινωνική υποτίμηση, να επιτύχουν και πάλι αναγνώριση στην ανθρώπινη αξιοπρέπειά τους και να διαγράψουν την αιμοδιψή χρηματική ολιγαρχία από την κοινωνία» (Bücher, 1874, σελ. 135-136).

16. Ως προς τη μέθοδο ο Bücher αναφέρει: «Ο τρόπος παρατήρησης, ο οποίος παρουσίαζε αρχαίες εξελίξεις υπό το φως του σύγχρονου εργατικού κινήματος, ήταν νέος, και το κείμενο βρήκε φιλική υποδοχή από τους οικονομολόγους, πράγμα το οποίο δεν εξέπληξε κανέναν περισσότερο απ' ό,τι τον ίδιο το συγγραφέα του» (Bücher, 1919, σελ. 193). Η «φιλική υποδοχή» που αναφέρει ο Bücher αφορά, εν πρώτοις, την ευνοϊκή βιβλιοκριτική του Gustav Schmoller (βλ. βιβλιογραφία). Η θέση του Bücher ήταν αρνητική απέναντι στις αυταρχικές-παραδοσιακές δομές της γερμανικής αυτοκρατορίας. Άλλωστε δεν είναι τυχαίο ότι σχολιάζοντας τη δυναμική των πολιτικών σχηματισμών στην απαρχή του κειμένου του, του 1874, στηρίζεται στον Georg Gottfried Gervinus, ο οποίος, ως κλασικός φιλελεύθερος δε δίστασε, στα μέσα του 19ου αιώνα, να χαρακτηρίσει τη σύγχρονη εποχή ως εποχή της τέταρτης (= εργατικής) τάξης, πράγμα που του στοίχισε μακροπρόθεσμα την πανεπιστημιακή του θέση.

17. Για τη γενικότερη προβληματική περί της αποδοχής και χρήσης της υλιστικής αντίληψης της ιστορίας από τον Λεκατσά και τους συγχρόνους του, βλ. Μηλιός, 1996.

18. Η θέση του Marx ως προς αυτήν την εννοιολογική χρήση είναι γνωστή: «Εν τούτοις αυτό το λάθος (του διαχωρισμού κεφαλαίου και κεφαλαιοκρατία, Θ.Γ.) δεν είναι διόλου μεγαλύτερο π.χ. από εκείνο όλων

των φιλολόγων, οι οποίοι μιλούν για κεφάλαιο στην Αρχαιότητα, για Ρωμαίους και Έλληνες κεφαλαιοκράτες. Αυτό είναι μία άλλη έκφραση για το ότι η εργασία στη Ρώμη και στην Ελλάδα ήταν ελεύθερη, πράγμα το οποίο οι κύριοι δεν μπορούν να υποστηρίξουν εύκολα» (Grundrisse, σελ. 420, οι τονισμοί στο πρωτότυπο).

19. Την ίδια άποψη, αλλά από διαφορετική μεθοδολογική σκοπιά, αντιπροσωπεύει ο Max Weber (WuG, σελ. 532). Βλ. επίσης Λεκατσάς, 1945α, σελ. 44, όπου, με αφορμή την ερμηνεία της εξέγερσης των μονομάχων υπό τον Σπάρτακο, διαφοροποιείται από τον Marx τονίζοντας: «Το αρχαίο προλεταριάτο, οι δούλοι και οι αχτήμονες, ήταν ως το μεδούλι σαπισμένο από αντιδραστικότητα και διαφθορά και οι ηθικοί του εκπρόσωποι ήσαν σπάνια ατομικά φαινόμενα και πάντα ασύνδετα με το όλο».

20. Η μαρξική αντίληψη διαφοροποιείται ριζικά εδώ, όπως και σε άλλα θέματα, από την Ιστορική σχολή της Εθνικής Οικονομίας. Αντιστρέφοντας την επιχειρηματολογία, ο Marx δηλώνει ότι «τόσο σύμφωνα με τη φύση του όσο και ιστορικά, το κεφάλαιο είναι ο δημιουργός της σύγχρονης γαιοκτησίας, της γαιοπροσόδου» (Grundrisse, σελ. 201, ο τονισμός στο πρωτότυπο).

21. Χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η αποδοχή από πλευράς Max Weber, αποτελεί και κριτήριο τελικής ορθότητας της εκάστοτε θεωρίας. Απλά υποδηλώνει ότι, σύμφωνα με το μύθο, μόνο η Αθηνά βγήκε πάνωπλη από το κεφάλι του Δία και έκτοτε κανείς άλλος.

Βιβλιογραφία

- Bücher Karl, *Die Aufstände der unfreien Arbeiter*, Chr. Frankfurt, Main, 1874, σελ. 143-129 v. Αναδημοσίευση στη συλλογή κειμένων του ίδιου *Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte*, Tübingen, 1922 (οι αναφορές στο κείμενο γίνονται από την αναδημοσίευση).
- Bücher Karl, *Die Entstehung der Volkswirtschaft. Vorträge und Versuche*, 11893, 8, Auflage, Tübingen, 1911.
- Bücher Karl, *Lebenserinnerungen (erster Band 1847-1890)*, Tübingen, 1919.
- Gervinus Georg Gottfried, *Einleitung in die Geschichte des neunzehnten Jahrhunderts*, Herausgegeben von Walter Boehlich, Frankfurt, Main, 1967.
- Hildebrand Bruno, «Die sociale Frage der Vertheilung des Grundeigenthums im klassischen Alterthum», *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*, Bd., 12, 1869.

- Κυρτατάς Ι. Δημήτρης, *Δούλοι, δουλεία και δουλκοκτητικός τρόπος παραγωγής*, εκδ. Ο Πολίτης, Αθήνα, 1987.
- Κυρτατάς Ι. Δημήτρης, «Ο Παναγής Λεκατσάς και οι αγώνες των δούλων στην αρχαιότητα», *Ουτοπία*, Διμηνιαία έκδοση θεωρίας και πολιτισμού, τεύχ. 20, Μάιος-Ιούνιος 1996.
- Λεκατσάς Παναγής, *Σπάρτακος. Ο πόλεμος των μονομάχων*, εκδ. Ι. & Π. Ζαχαρόπουλου, Αθήνα, 1945α.
- Λεκατσάς Παναγής, *Δήμου καταλύσεως και Τυραννίδος. Η κρίση της ελληνικής Αρχαιότητας για την κατάλυση της δημοκρατίας, την ολιγαρχία και την τυραννία*, εκδ. Ι. & Π. Ζαχαρόπουλου, Αθήνα, 1945β.
- Λεκατσάς Παναγής, «Η εποποιΐα της πάλης των τάξεων στην Αρχαία Ελλάδα. Η διαλεχτική σύνθεση της αρχαίας ελληνικής ιστορίας», τόμ. πρώτος, «Η διαμόρφωση του γένους, της ιδιοκτησίας, των τάξεων και του κράτους», τεύχος πρώτον, *Κοινωνική προϊστορία* (δεν κυκλοφόρησε άλλο τεύχος), εκδ. Βιβλιοπωλείου Πέτρου Δ. Καραβάκου, Αθήνα, 1946α.
- Λεκατσάς Παναγής, *Η πολιτεία του Ήλιου. Η κοινοκτημονική επανάσταση των δούλων και προλετάρων της Μικρασίας 133-128 π.Χρ.*, εκδ. Τα νέα βιβλία, Αθήνα, 1946β.
- Λεκατσάς Παναγής, *Οι πόλεμοι των δούλων στην ελληνική και ρωμαϊκή Αρχαιότητα*, Εκδοτικό Ινστιτούτο Αθηνών, Αθήνα, 1957.
- Λεκατσάς Παναγής, *Ιδεοκρατία και ιστορική αιτιοκρατία. Νέες τομές για τη μελέτη της κοινωνικής ιστορίας του 4ου π.Χ. αιώνα* (1η έκδοση 1945), εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα, 1977.
- Marx Karl, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie. Marx-Engels-Werke*, Bd. 42, Berlin, 1983.
- Medick Hans, *Naturzustand und Naturgeschichte der bürgerlichen Gesellschaft. Die Ursprünge der bürgerlichen Sozialtheorie als Geschichtsphilosophie und Sozialwissenschaft bei Samuel Pufendorf, John Locke und Adam Smith*, Göttingen, 1973.
- Μηλιός Γιάννης, «Η κριτική του Λεκατσά στον Κορδάτο και η σημασία της», *Ουτοπία*, Διμηνιαία έκδοση θεωρίας και πολιτισμού, τεύχ. 20, Μάιος-Ιούνιος 1996.
- Mommsen Theodor, *Römische Geschichte*, 8, Bände. München, 1993.
- More Thomas, *Η ουτοπία* (πρώτη δημοσίευση 1516), μτφρ. Γ. Καραγιάννη, εκδ. Κάλβος, Αθήνα, 1984.
- Μπιργαλιός Νίκος, «Η "Ιστορία" της αρχαίας Ελλάδας και η πάλη των τάξεων στο έργο του Παναγή Λεκατσά», *Ουτοπία*, Δι-

μηνιαία έκδοση θεωρίας και πολιτισμού, τεύχ. 20, Μάιος-Ιούνιος 1996.

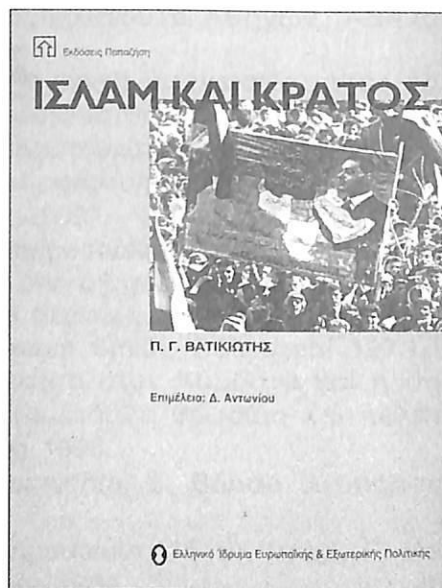
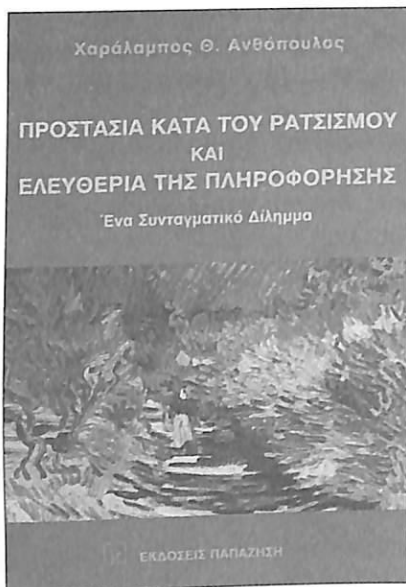
Ste Croix G.E.M. de, *Ο Καρλ Μαρξ και η μελέτη του αρχαίου κόσμου. Το πρόβλημα των τάξεων*, εκδ. Ο Πολίτης, τεύχ. 69-70, 1985.

Pöhlmann Robert von, *Geschichte der sozialen Frage und des Sozialismus in der antiken Welt* (πρώτη έκδοση υπό τον τίτλο: *Geschichte des antiken Kommunismus und Sozialismus*, München, 1901), 2. Auflage, München, 1912.

Schmoller Gustav, Βιβλιοκρισία του κειμένου «Die Aufstände der unfreien Arbeiter 143-129 vor Christus», στο περιοδικό *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*, Frankfurt am Main, 1874.

Weber Max, *Wirtschaft und Gesellschaft* (1. Auflage, herausgegeben von Marianne Weber, 1922), 5. rev. Auflage besorgt von J. Winkelmann, Tübingen, 1985.

Η καπιταλιστική ανάπτυξη της ελληνικής γεωργίας: Μια κριτική του νεο-λαϊκισμού

Γεώργιος Λιοδάκης*

Περίληψη

Η εργασία αυτή διερευνά την τάση κοινωνικής αναδιάρθρωσης και καπιταλιστικής ανάπτυξης στην Ελληνική γεωργία κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Σε αντίθεση με νεο-λαϊκίστικες ερμηνείες, υποστηρίζεται ότι ο καπιταλισμός έχει αναπτυχθεί σημαντικά, και ότι η τεχνική μεταβολή έχει ενισχύσει την ταξική διαφοροποίηση και καπιταλιστική ανάπτυξη στη γεωργία. Υποστηρίζεται παραπέρα, ότι η νέα στρατηγική αγροτικής αναδιάρθρωσης, κατά την τελευταία δεκαετία, έχει ενισχύσει τη διαδικασία συγκέντρωσης και καπιταλιστικής ανάπτυξης, με εξοντωτικές επιπτώσεις στους μικρούς αγρότες. Το γεγονός αυτό, και οι συνεπακόλουθες αγροτικές κινητοποιήσεις των τελευταίων ετών, τείνουν να διαμορφώσουν μια νέα απελευθερωτική στρατηγική για την ημι-προλεταριοποιημένη «εργατική τάξη» του αγροτικού τομέα, που απορρίπτει τόσο το νεο-λαϊκισμό όσο και τον καπιταλιστικό εκσυγχρονισμό.

1. Εισαγωγή

Αν και τόσο η Ελληνική, όσο και η διεθνής βιβλιογραφία που σχετίζεται με την κοινωνική αναδιάρθρωση της Ελληνικής γεωργίας είναι μάλλον ισχνή, μια σημαντική διαμάχη κατά τη δεκαετία του '70, σχετικά με την παραγωγικότητα και τη χωρική γεωργία

* Αναπληρωτής καθηγητής Πολιτικής Οικονομίας στο Πολυτεχνείο Κρήτης.

στην Ελλάδα (Vergopoulos, 1978· Mouzelis, 1979), είχε ένα σοβαρό διεθνή αντίκτυπο. Μια πιο πρόσφατη αρθρογραφία, η οποία φαίνεται να επηρεάζεται μερικά από τον Βεργόπουλο, ακολουθεί μια νέο-λαϊκίστικη προσέγγιση, υποστηρίζει τη βιωσιμότητα της χωρικής γεωργίας, και είναι μάλλον παραπλανητική, καθώς υπερτονίζει, με ένα μεταμοντέρνο τρόπο, την ιδιαιτερότητα και ετερογένεια (διαφορά) της Ελληνικής οικογενειακής γεωργίας (Goussios, 1995· Kasimis και Papadopoulos, 1994, 1997· Damianakos, 1997)¹. Από την άλλη μεριά, λίγες μόνο προσπάθειες έχουν καταβληθεί στο να καταδειχθεί η κοινωνική διαφοροποίηση που λαμβάνει χώρα στην ύπαιθρο και η καπιταλιστική ανάπτυξη του αγροτικού τομέα (Πανισίδης, 1992· Μωϊσίδης, 1986· Λιοδάκης, 1994). Αλλά και αυτές ακόμα οι προσπάθειες είναι μάλλον ανεπαρκείς, από άποψη θεωρητικής και εμπειρικής τεκμηρίωσης, ή δεν εστιάζονται στο συγκεκριμένο ζήτημα.

Η κυριαρχία της νέο-λαϊκίστικης προσέγγισης (ανεξάρτητα αν είναι νεοκλασική ή Μαρξίζουσα) έχει αποτρέψει την επαρκή κατανόηση των διαδικασιών ταξικής διαφοροποίησης στην ύπαιθρο και του βαθμού στον οποίο ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής έχει απλώσει ρίζες στον αγροτικό τομέα. Επιπλέον, έχει συχνά συσκοτίσει ή παραπλανήσει την απελευθερωτική πάλη των φτωχών και ημι-προλεταριοποιημένων αγροτών. Έτσι, μια Μαρξιστική προσέγγιση, εμπλουτισμένη με τη διεθνή εμπειρία, που θα εστιάζει την προσοχή στην ταξική διαμόρφωση και εκμετάλλευση στο επίπεδο της αγροτικής παραγωγής, και θα θέτει το σύγχρονο αγροτικό ζήτημα σε όλες του τις κρίσιμες διαστάσεις, είναι άκρως αναγκαία. Η ανάγκη αυτή ενισχύεται από την ανεπάρκεια των κυρίαρχων προσεγγίσεων στο να εξηγήσουν τις παρατεταμένες κινητοποιήσεις και δυναμικές μαζικές διαμαρτυρίες των Ελλήνων αγροτών κατά τα τελευταία χρόνια.

Η προσέγγισή μας θα στηριχτεί μεθοδολογικά στη συγκεκριμένη έννοια του κυρίαρχου σήμερα καπιταλιστικού «τρόπου παραγωγής», ο οποίος θα πρέπει να κατανοηθεί ως μια γενίκευση, μια αφαίρεση που αντανakλά τα βασικά χαρακτηριστικά και τους νόμους κίνησης του κεφαλαίου (βλ. Banaji, 1977· Denis, 1982). Σε αντίθεση με το νέο-λαϊκίστικο εμπειρισμό και το μεταμοντέρνο παρτικουλαρισμό, που εστιάζουν την προσοχή σχεδόν αποκλειστικά σε ένα μικρο- επίπεδο και σε μια περιγραφική αναπαράσταση της εμπειρικής πραγματικότητας, θα ξεκινήσουμε τη διερεύνησή μας από ένα μακρο-επίπεδο, για να θέσουμε το γενικό πλαίσιο, αξιοποιώντας παράλληλα τα αποτελέσματα της εμπειρικής έρευνας

στο τελικά καθοριστικό επίπεδο της αγροτικής παραγωγής. Η διαλεκτική αυτή ανάλυση είναι επίσης αναγκαία για την κατανόηση της σχέσης ανάμεσα στη σφαίρα της παραγωγής (αγροτικής ή βιομηχανικής) και αυτήν της ανταλλαγής. Αναλύοντας ειδικότερα την κοινωνική και ταξική διαφοροποίηση στη γεωργία, θα είναι χρήσιμο να θεωρήσουμε τον εξελισσόμενο μετασχηματισμό και την καπιταλιστική ανάπτυξη της Ελληνικής γεωργίας και της κοινωνίας συνολικά, ως «μια διαδικασία που μεταμορφώνει, από τη μια μεριά, τα κοινωνικά μέσα επιβίωσης και παραγωγής σε κεφάλαιο και, από την άλλη, τους άμεσους παραγωγούς σε μισθωτούς εργάτες» (Marx, 1967, I, σελ. 714).

Στόχος της προσπάθειας μας είναι: α) να απορρίψουμε τη λογική ενός ανεξάρτητου «χωρικού» ή «οικογενειακού τρόπου παραγωγής», β) να τεκμηριώσουμε θεωρητικά και εμπειρικά την τάση ταξικής διαφοροποίησης και ανάπτυξης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής στην Ελληνική γεωργία, και γ) να εξειδικεύσουμε αυτή την τάση με στόχο να ερμηνεύσουμε τη διαφοροποιούμενη και ατελή ακόμα ταξική διαφοροποίηση και την εκτεταμένη επιβίωση της οικογενειακής γεωργίας, παίρνοντας υπόψη τις εναλλακτικές σχέσεις των χωρικών αγροτών με το κεφάλαιο. Στην ενότητα 2 αναλύονται τα κοινωνικά και μακροοικονομικά πλαίσια αναπαραγωγής της Ελληνικής γεωργίας και υποβάλλονται σε κριτική αξιολόγηση ορισμένες σχετικές προσεγγίσεις. Στην ενότητα 3 επισημαίνονται οι βασικές τάσεις κοινωνικής αναδιάρθρωσης και παρέχονται εμπειρικές ενδείξεις που επιβεβαιώνουν την ανάπτυξη του καπιταλισμού στην Ελληνική γεωργία. Τέλος, στην ενότητα 4, αναλύονται οι διαφαινόμενες προοπτικές αναδιάρθρωσης της Ελληνικής γεωργίας, και ερμηνεύονται ορισμένες πλευρές των σχετικών ιδεολογικών και πολιτικών συγκρούσεων.

2. Τα κοινωνικά και μακροοικονομικά πλαίσια της αγροτικής αναπαραγωγής

Η Ελλάδα βγήκε από το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο και τον εμφύλιο με μια οπισθοδρομική γεωργία και μια διασαλευμένη, σε μεγάλο βαθμό, οικονομική υποδομή. Η καθυστέρηση της γεωργίας, η ανεπαρκής ακόμα εκβιομηχάνιση της χώρας, και η εκτεταμένη δεξιά τρομοκρατία στην ύπαιθρο, οδήγησαν σε μια μαζική μετανάστευση του αγροτικού πληθυσμού, κατά τη δεκαετία του

'50 και τις αρχές του '60, προς τα αστικά κέντρα ή το εξωτερικό. Ταυτόχρονα δημιουργήθηκαν οι αναγκαίες κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες για τη βιομηχανική άνθηση της χώρας κατά τη δεκαετία του '60 και τις αρχές του '70.

Μια βασική παρέμβαση του κράτους στην αναπαραγωγή και ανάπτυξη του αγροτικού τομέα αφορά τις αγροτικές μεταρρυθμίσεις, οι οποίες είχαν ήδη αρχίσει κατά τον 19ο αιώνα, διεκπεραιώθηκαν κυρίως κατά την περίοδο 1917-1929, και ολοκληρώθηκαν μόνο κατά τη δεκαετία του '50 (βλ. Βεργόπουλος, 1975· Damiana-kos, 1997). Σαν αποτέλεσμα των δραστικών αυτών αγροτικών μεταρρυθμίσεων και του ισχύοντος νομικού πλαισίου σχετικά με τη μεταβίβαση και διαδοχή της γης, προέκυψε μια πολυτεμαχισμένη γεωκτησιακή διάρθρωση, που έχει σε μεγάλο βαθμό διατηρηθεί καθόλη τη μεταπολεμική περίοδο, και έχει αποτελέσει την υλική βάση για την επικρατούσα ακόμα μικρο-αγροτική εκμετάλλευση. Έτσι, το 1993 ο μέσος γεωργικός κλήρος στην Ελλάδα ήταν ακόμα μόνο 43 στέμματα, ενώ το αντίστοιχο μέγεθος για την Ευρωπαϊκή Ένωση ως σύνολο, ήταν 164 στρέμματα και κάθε εκμετάλλευση είναι, κατά μέσο όρο, κατατεμαχισμένη σε περίπου 7 χωριστά αγροτεμάχια.

Ο Κεϋνσιανισμός και το «κράτος κοινωνικής ευημερίας», επέδρασαν καθοριστικά στη διαμόρφωση της αγροτικής πολιτικής και στο συγκεκριμένο πρότυπο της κρατικής παρέμβασης στον αγροτικό τομέα, ο οποίος, παρά τη σχετική του υποχώρηση, εξακολουθεί να αποτελεί ένα βασικό τομέα της εθνικής οικονομίας². Η ισχυρή κρατική παρέμβαση, ιδιαίτερα μέχρι τη δεκαετία του '70, περιελάμβανε την ανάπτυξη της αναγκαίας θεσμικής και υλικής υποδομής, κοινωνική ασφάλιση, προμήθεια ή επιδότηση εισροών, γεωργικές εφαρμογές, και επιδοτούμενη αγροτική πίστη. Μετά τη δεκαετία του '70, και ιδιαίτερα μετά την ένταξη στην ΕΟΚ το 1981, ακολουθήθηκε μια επιλεκτική κρατική απορρύθμιση και ένα μεγάλο μέρος της αγροτικής πολιτικής μεταβιβάστηκε στην ΚΑΠ της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Αλλά το Ελληνικό κράτος εξακολουθεί να παίζει έναν αξιόλογο ρόλο στη γεωργία. Καθ' όλη τη μεταπολεμική περίοδο το κράτος έχει, σε ένα μεταβαλλόμενο βαθμό, ακολουθήσει το διεθνώς κοινό υπόδειγμα του αγροτικού εκσυγχρονισμού, που περιλαμβάνει το μετασχηματισμό των κοινωνικών σχέσεων και των τεχνικών συνθηκών της αγροτικής παραγωγής, και ειδικότερα την καπιταλιστικοποίηση της παραγωγής, τη μείωση του αγροτικού εργατικού δυναμικού, την εξειδίκευση, και την τεχνική επαναστατικοποίηση των εισροών, των σπόρων, και της κτηνοτροφικής παραγωγής (βλ. και Goodman and Watts, 1994).

Η συνολική οικονομική συγκυρία, έχει ασκήσει ένα σοβαρό αντίκτυπο πάνω στην ανάπτυξη και κρίση του αγροτικού τομέα. Η περίοδος από τα τέλη της δεκαετίας του '50 μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '70 χαρακτηρίστηκε από πολύ υψηλούς ρυθμούς επένδυσης, συσσώρευσης και μεγέθυνσης, τόσο στη βιομηχανία όσο και στη γεωργία, ενώ μετά τα μέσα της δεκαετίας του '70 οι ρυθμοί αυτοί έχουν μειωθεί δραστικά. Η παρατεταμένη κρίση την τελευταία αυτή περίοδο, σε διεθνές επίπεδο, θα πρέπει μάλλον να ερμηνευτεί ως κρίση υπερσυσσώρευσης, η οποία βέβαια είχε τις προεκτάσεις και τις επιπτώσεις της στην Ελληνική γεωργία. Έτσι, ενώ η κυβέρνηση διευκόλυνε την αγροτική έξοδο στις αρχές της δεκαετίας του '60, οι μειωμένες ευκαιρίες απασχόλησης στον αστικό βιομηχανικό τομέα, μετά τα μέσα της δεκαετίας του '70, οδήγησαν σε μια πολιτική στήριξης που στόχευε στη σταθεροποίηση του αγροτικού πληθυσμού. Μια πολιτική βιομηχανικής αποκέντρωσης κατά τη δεκαετία του '70 και η ραγδαία ανάπτυξη του τουρισμού, από τις αρχές της ίδιας δεκαετίας συνέβαλαν, παράλληλα, στη σταθεροποίηση του αγροτικού πληθυσμού και σε μια σημαντική ανάσχεση της κοινωνικής αναδιάρθρωσης στον αγροτικό τομέα.

Η τεχνολογική ανάπτυξη της γεωργίας συντελέστηκε με τη σοβαρή στήριξη του κράτους, παρά τις κραυγαλέες ανεπάρκειες της έρευνας και των γεωργικών εφαρμογών, για να μην αναφέρουμε τη γεωργική εκπαίδευση. Και είναι ακριβώς αυτή η ισχυρή κρατική εξάρτηση της διαδικασίας τεχνολογικής ανάπτυξης και εκσυγχρονισμού, που επέτρεψε μια γρήγορη μεταλλαγή στο σχετικό αναπτυξιακό πρότυπο. Σε αντίθεση με παλαιότερες προσπάθειες για την ανάπτυξη εγχώριας βιομηχανίας, η Ελληνική γεωργία στράφηκε, ιδιαίτερα κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες, σε ένα έντονα εξαρτημένο από εισαγωγές πρότυπο τεχνολογικού εκσυγχρονισμού. Σήμερα, όλα τα προηγμένα μηχανήματα και οι εξοπλισμοί, και τα περισσότερα αγρο-χημικά και σπόροι που απαιτούνται από τους Έλληνες αγρότες, εισάγονται (βλέπε Λιοδάκης, 1987, 1991). Η στροφή αυτή οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην ανεπαρκή ανάπτυξη και τη σχετική υποχώρηση της εγχώριας βιομηχανίας μετά τα τέλη της δεκαετίας του '70, καθώς και στο άνοιγμα του διεθνούς ανταγωνισμού, ιδιαίτερα μετά την ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ (1981).

Η Ελληνική γεωργία ανέπτυξε έναν έντονο εξαγωγικό προσανατολισμό από τα τέλη της δεκαετίας του '70 (βλέπε Λιοδάκης, 1987, σελ. 48-60, 1991, σελ. 155-183), ενώ η χώρα μετατράπηκε

από καθαρό εξαγωγέα σε καθαρό εισαγωγέα αγροτικών προϊόντων και τροφίμων κατά τις αρχές της δεκαετίας του '80, ακολουθώντας έτσι τη σχετική τάση που χαρακτηρίζει τις περισσότερες χώρες με χαμηλό ή μεσαίο επίπεδο ανάπτυξης (βλέπε Barkin et al., 1990· Raynolds et al., 1993). Οι εξελίξεις αυτές οφείλονται κυρίως στο δραστικό περιορισμό της αγροτικής προστασίας, ιδιαίτερα μετά την ένταξη στην ΕΟΚ, στην ανάγκη του εγχώριου και ξένου κεφαλαίου να επεκτείνει τις αγορές του και στην επιταγή του τεχνολογικού εκσυγχρονισμού, με στόχο τη βελτίωση της διεθνούς ανταγωνιστικότητας της Ελληνικής γεωργίας. Είναι σαφές ότι η ικανότητα μιας χώρας, όπως η Ελλάδα, να εισάγει ξένη τεχνολογία, εξαρτάται από την ικανότητά της να εξαγει (κυρίως αγροτικά) εμπορεύματα. Το άνοιγμα στο διεθνή ανταγωνισμό και το εξωστρεφές πρότυπο ανάπτυξης, οδήγησε επίσης σε μια γρήγορη αύξηση και μια μερική στροφή της εξειδίκευσης της αγροτικής παραγωγής. Η χώρα κατέληξε να παράγει και να εξαγει ένα μικρό αριθμό αγροτικών προϊόντων (βαμβάκι, καπνό, ελαιόλαδο, και φρέσκα φρούτα και λαχανικά). Το μερίδιο της φυτικής παραγωγής στο συνολικό αγροτικό προϊόν της χώρας, αυξήθηκε ακόμα παραπέρα από 66,8% το 1975 σε 69,5% το 1995, ενώ η ζωική παραγωγή μειώθηκε από 33,2% το 1975 σε 30,5% το 1995.

Παρά τη σχετική βιομηχανική υποχώρηση μετά τα μέσα της δεκαετίας του '70, το αξιόλογο επίπεδο βιομηχανικής ανάπτυξης της χώρας, η επίσης σημαντική διείσδυση του ξένου (πολυεθνικού) κεφαλαίου, η κάθετη οργάνωση ορισμένων ιδιωτικών ομίλων που δραστηριοποιούνται στον αγρο-διατροφικό τομέα (πουλερικά, γαλακτοκομικά και παραγωγή κρασιού) και η σχετική κρατική και Κοινοτική στήριξη, έχουν συμβάλλει στη γρήγορη κάθετη ολοκλήρωση και διεθνοποίηση της Ελληνικής γεωργίας. Ένας μικρός αριθμός εγχώριων ομίλων που δραστηριοποιούνται στον αγρο-διατροφικό τομέα, είχαν ήδη στις αρχές της δεκαετίας του '90 επεκτείνει τις δραστηριότητές τους σε άλλες Ανατολικο- και Δυτικο-Ευρωπαϊκές χώρες (βλέπε Παντισίδης, 1992).

Η ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ, πέρα από τις επιπτώσεις της στο αγροτικό εμπορικό ισοζύγιο και στις συνολικές επιδόσεις από άποψη ανάπτυξης και μεγέθυνσης (βλέπε Λιοδάκης, 1985· Maraveyas, 1994)³, έχει σίγουρα επιτείνει τις προαναφερθείσες τάσεις της Ελληνικής γεωργίας (εξωστρέφεια, εξαρτημένος από εισαγωγές τεχνολογικός εκσυγχρονισμός, κάθετη ολοκλήρωση, διεθνοποίηση, και εξειδίκευση της παραγωγής). Αν και οι πόροι της ΚΑΠ έχουν σημαντικά συμβάλλει σε μια ορισμένη ανάπτυξη και

εκσυγχρονισμό της Ελληνικής γεωργίας, η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει επίσης δραστικά επηρεάσει το θεσμικό πλαίσιο της αγροτικής ανάπτυξης, με τρόπους που είναι συχνά δυσμενείς για την πλειοψηφία των Ελλήνων αγροτών. Ένα σαφές παράδειγμα, αφορά τις λεγόμενες Ομάδες Παραγωγών στη θέση των αγροτικών συνεταιρισμών. Ακόμα πιο σημαντικά, οι Οδηγίες που αφορούν τον ανταγωνισμό είχαν μια δραστική επίδραση στην εγχώρια παραγωγή και την επιδότηση γεωργικών σπόρων και λιπασμάτων, καθώς και στην επιδοτούμενη αγροτική πίστη που συνήθως παρεχόταν σχεδόν αποκλειστικά από την κρατικά ελεγχόμενη Αγροτική Τράπεζα (ΑΤΕ). Οι εξελίξεις αυτές έχουν οδηγήσει σε μια δραστική αύξηση του κόστους της αγροτικής παραγωγής κατά τη διάρκεια των δύο τελευταίων δεκαετιών. Σε συνδυασμό με το θεσμικά καθοριζόμενο επίπεδο των αγροτικών τιμών στο επίπεδο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, οι τάσεις αυτές οδήγησαν σε μια σημαντική επιδείνωση των όρων εμπορίου στη δεκαετία του '80 (Λιοδάκης, 1994). Και ενώ οι ανεπάρκειες και ο ταξικός χαρακτήρας της ΚΑΠ έχουν επιτείνει τις αντιθέσεις και τα αδιέξοδα της αγροτικής ανάπτυξης σε Ευρωπαϊκό επίπεδο (πλεονάσματα, δημοσιονομικές δυσχέρειες, διαρθρωτικές δυσλειτουργίες), σε εθνικό επίπεδο, τα διαρθρωτικά προβλήματα της Ελληνικής γεωργίας παραμένουν σε μεγάλο βαθμό άλυτα. Καθώς οι επίσημα διαμορφωμένες προσδοκίες, ότι η ένταξη στην Ευρωπαϊκή Ένωση θα διασφάλιζε γρήγορο εκσυγχρονισμό και επαρκείς αγορές για τα αγροτικά προϊόντα της χώρας, αποδείχτηκαν ανεδαφικές, παρατηρείται επίσης μια δραματική απογοήτευση της μεγάλης πλειοψηφίας των αγροτών. Η ανταγωνιστική πίεση και το αναπτυξιακό αδιέξοδο που αντιμετωπίζει η Ελληνική γεωργία, έχουν ενταθεί ακόμα παραπέρα μετά τις διαδοχικές μεταρρυθμίσεις της ΚΑΠ στις αρχές της δεκαετίας του '90 και την ακόμα μεγαλύτερη απελευθέρωση του εμπορίου μετά την τελευταία Συμφωνία της GATT (1994).

Όπως γίνεται σαφές από τα παραπάνω, το υπόδειγμα το οποίο προτάθηκε από τον Βεργόπουλο (1975, 1978), που παρουσίαζε την Ελλάδα ως χαρακτηριστική περίπτωση κλειστής οικονομίας με έναν κυρίαρχο ρόλο του κράτους και μια ομοιογενή χωρική γεωργία, λειτουργικά ενσωματωμένη στο σύστημα του αστικού καπιταλισμού, αν ποτέ είχε οποιαδήποτε εγκυρότητα, έχει πλέον ιστορικά ανατραπεί και καταστεί μάλλον ακατάλληλο για τη σύλληψη των πραγματικών εξελίξεων, από άποψη αγροτικής αναδιάρθρωσης και τεχνικής μεταβολής κατά τις τελευταίες δύο δεκαετίες. Πέρα από την ιστορική αυτή ακαταλληλότητα, όμως, το

υπόδειγμα που παρουσιάστηκε από το Βεργόπουλο, είναι επίσης θεωρητικά ανεπαρκές και παραπλανητικό. Είναι, όμως, σκόπιμο να καταπιαστούμε σε κάποιο βαθμό με το επιχείρημά του, καθώς έχει ασκήσει μια σημαντική επιρροή.

Σύμφωνα με το Βεργόπουλο, ο αγροτικός τομέας χαρακτηρίζεται αποκλειστικά από μια ομοιογενή, αδιαφοροποίητη και σταθερή διάρθρωση οικογενειακών εκμεταλλεύσεων. Όπως επισημαίνει, «οι δομές της οικογενειακής γεωργίας» στην Ελλάδα, καθώς και στις υπόλοιπες Βαλκανικές χώρες, «είναι ζώσες και διαρκώς ανανεούμενες μορφές, που καταχωρούνται λειτουργικά στη λογική της σύγχρονης καπιταλιστικής ανάπτυξης μάλλον, παρά απλά υπολειμματικές υπό εξαφάνιση μορφές» (1978, σελ. 462). Ειδικότερα σημειώνει ότι: «Μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, η γεωργία λειτούργησε ως τομέας πλήρως συμπληρωματικός προς τον αστικό τομέα. Η λειτουργία του ήταν διττή: α) να διασφαλίζει την προσφορά τροφίμων, συμβάλλοντας έτσι στην αναπαραγωγή του αστικού εργατικού δυναμικού, σε χαμηλές τιμές, και εξασκώντας μια πτωχική πίεση στους αστικούς μισθούς και β) να λειτουργεί ως εφεδρεία εργασίας, που εξυπηρετούσε επίσης τη μείωση των αστικών μισθών» (1978, σελ. 455).

Όπως βεβαιώνει παραπέρα, «στο κέντρο της ανάλυσής μου βρίσκεται το ζήτημα της ανωτερότητας της οικογενειακής εκμετάλλευσης σε σχέση με την καπιταλιστική επιχείρησηστη γεωργία – μια ανωτερότητα που θα πρέπει να κατανοηθεί από τη σκοπιά της διαδικασίας συσσώρευσης του αστικού κεφαλαίου» (1978, σελ. 456, η υπογράμμιση στο πρωτότυπο).

Αν και το επιχείρημα σχετικά με την εξαιρετικά υψηλή παραγωγικότητα της χωρικής γεωργίας δεν είναι ιδιαίτερα πειστικό, και δεν μπορεί στην πραγματικότητα να αντισταθμίσει τα πλεονεκτήματα της καπιταλιστικής παραγωγής μεγάλης κλίμακας, θα το αφήσω προς στιγμήν κατά μέρος. Πέραν τούτου, και των λοιπών σχετικών κριτικών στη διεθνή βιβλιογραφία (βλ. Mouzelis, 1979· Lehmann, 1986· Υψηζ, 1988), θα πρέπει εδώ να γίνουν μερικές πρόσθετες παρατηρήσεις. Πρώτον, αναφορικά με τις αγροτικές μεταρρυθμίσεις, ο Βεργόπουλος θεωρεί ότι υπήρξαν αντικείμενο πάλης ανάμεσα στη αστική και την αγροτική καπιταλιστική τάξη, ενώ αποδίδει έναν εντελώς παθητικό ρόλο στους αγρότες και στους διεκδικούντες γη (σε προγενέστερες ιστορικές περιόδους) ακτήμονες εργάτες. Και είναι μόνο σε αυτή την περίπτωση που αναγνωρίζει την ύπαρξη μιας αγροτικής καπιταλιστικής τάξης, η οποία απουσιάζει ουσιαστικά από το υπόδειγμα του⁴.

Δεύτερον, ο Βεργόπουλος έχει ανεπαρκώς χειριστεί τη γεωργική πρόσοδο, θεωρώντας την απλώς ως αποτέλεσμα της «αγοράς πάκτωσης» και υποστήριξε ότι, με την οικογενειακή γεωργία, όπως υποτίθεται στην περίπτωση της Ελλάδας, το πρόβλημα της προσόδου δεν τίθεται (η πρόσοδος μηδενίζεται). Μόνο περιστασιακά υποστηρίζει ότι οι φουσκωμένες τιμές γης μειώνουν τον πραγματικό όγκο του λειτουργικού αγροτικού κεφαλαίου, αλλά και πάλι χωρίς να συνδέει επαρκώς τις τιμές της γης με τη γαιοπρόσοδο. Σε αντίθεση με αυτού του είδους την ανάλυση, έχει δειχθεί αλλού (Λιοδάκης, 1994) ότι, παρά την περιορισμένη μείωση κατά την περίοδο 1970-1990, η μέση γεωργική πρόσοδος σε εθνικό επίπεδο, εξακολουθεί να καλύπτει ένα σημαντικό ποσοστό (που προσεγγίζει το 20%) του συνολικού αγροτικού εισοδήματος και εξακολουθεί να συνιστά ένα σημαντικό εμπόδιο για την επένδυση και ανάπτυξη του κεφαλαίου στη γεωργία, όπως έχει τονιστεί από τον Marx.

Τρίτον, ο Βεργόπουλος (1978) υποθέτει μια τυποποιημένη χωρική οικονομία πλήρως ενσωματωμένη, από τη γένεση της, στα πλαίσια της καπιταλιστικής αγοράς, χωρίς να εξετάζει τον ουσιαστικό ρόλο της παραγωγής για επιβίωση, ενός σημαντικού συστατικού στοιχείου της, καλώς εννοούμενης, χωρικής γεωργίας. Αντί να αναλύσει συγκεκριμένα τη διαδικασία εμπορευματοποίησης της αγροτικής παραγωγής, τη θεωρεί δεδομένη. Ταυτόχρονα, υποστηρίζει λαθεμένα ότι η χωρική οικογενειακή γεωργία είναι η καλύτερη μορφή ανάπτυξης και διασφάλισης μιας επαρκούς εγχώριας αγοράς. Στην πραγματικότητα, είναι η απαλλοτρίωση των μικρο-αγροτών, η ταξική διαφοροποίηση και η λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση του κεφαλαίου, η οποία περιλαμβάνει όχι μόνο τη γεωργία αλλά το σύνολο της οικονομίας, που οδηγούν στην πληρέστερη ανάπτυξη της αγοράς.

Τέταρτον, αναφορικά με το πρόβλημα του εκσυγχρονισμού και της τεχνικής μεταβολής, ο Βεργόπουλος υποστηρίζει ότι: «Σύμφωνα με το υπόδειγμα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, η αύξηση του επιπέδου των μισθών υποκινεί τους επιχειρηματίες στο να υποκαταστήσουν προηγμένο τεχνικό εξοπλισμό στη θέση της ζωντανής εργασίας. Στα πλαίσια της οικογενειακής οικονομίας, το αντίθετο ισχύει: το μειούμενο επίπεδο αμοιβής της εργασίας οδηγεί τόσο στην ανάπτυξη της τεχνικής προόδου, όσο και στην εντατικοποίηση της οικογενειακής εργασίας» (1978, σελ. 451).

Επιπλέον υποστηρίζει παραδόξως ότι: «η χρέωση των χωρικών

οδηγεί σε μια αυξανόμενη αγορά αγροτικών εισροών και μια εντατικοποίηση της εργασίας, που είναι λειτουργική για το κεφάλαιο. Παραδόξως για τον ίδιο, παρά την επαρκή εξήγηση που παρέχει ο παράγοντας της ταξικής διαφοροποίησης, ενώ οι χωρικοί συχνά δεν μπορούν να αντισταθμίσουν τους ατομικούς οικογενειακούς προϋπολογισμούς τους, η αγροτική οικονομία ως σύνολο (sic) υποφέρει από έναν υπερβολικό όγκο αγροτικού εξοπλισμού και μηχανημάτων» (1978, σελ. 463). Στην πραγματικότητα, είναι οι πλούσιοι αγρότες και οι κεφαλαιοποιημένες εκμεταλλεύσεις που κυρίως επενδύουν σε μηχανήματα και εξοπλισμούς, ενώ οι μικροί και καταχρεωμένοι χωρικοί δεν μπορούν να κάνουν κάτι τέτοιο.

Τέλος, αναφορικά με την τελευταία παρατήρηση και τη λειτουργική ενσωμάτωση της οικογενειακής γεωργίας στον αστικό καπιταλισμό, θα πρέπει να σημειωθεί καταρχήν ότι η εντατικοποίηση της αγροτικής εργασίας δε συνιστά καθόλου πλεονέκτημα της χωρικής γεωργίας (βλέπε Kautsky, 1988, σελ. 111). Ως προς το επιχείρημα της «λειτουργικότητας», είναι εκπληκτικό ότι ο Βεργόπουλος και άλλοι συγγραφείς με την ίδια προσέγγιση αποτυγχάνουν να αναγνωρίσουν ότι το κεφάλαιο μπορεί και στην πραγματικότητα θα προτιμούσε, αν οι κοινωνικές αλλαγές καθορίζονταν με έναν βουλευσιαρχικό τρόπο! να υπαγάγει επίσης την αγροτική εργασία, με μια τυπική ή πραγματική έννοια, καθώς και ολόκληρη τη διαδικασία της αγροτικής παραγωγής (συμπεριλαμβάνοντας τα τρόφιμα και τις πρώτες ύλες). Η πραγματική σε αντίθεση με την τυπική ή έμμεση (μέσω της αγοράς) υπαγωγή στο κεφάλαιο μπορεί σαφώς, και σε πολύ μεγαλύτερη έκταση, να αξιοποιήσει όλη τη σύγχρονη επιστήμη και την ορθολογική οργάνωση. Σε τελική ανάλυση, η υπερεκμετάλλευση των μελών της οικογενειακής εκμετάλλευσης αντιμετωπίζει ορισμένα φυσικά όρια, ενώ η απόσπαση σχετικής υπεραξίας, περιστασιακά συνδυαζόμενη με ορισμένες μορφές απόσπασης απόλυτης υπεραξίας, δεν αντιμετωπίζει ουσιαστικά κανένα όριο.

Οι θεωρητικές αυτές παρατηρήσεις και οι πραγματικές εξελίξεις της Ελληνικής γεωργίας, που σκιαγραφήθηκαν παραπάνω και θα συζητηθούν διεξοδικότερα στην επόμενη ενότητα, μπορούν με ασφάλεια να οδηγήσουν στο συμπέρασμα ότι δεν υπάρχει τίποτα τόσο μακριά από την πραγματικότητα όσο το να υποθέσει κανείς, όπως κάνει ο Βεργόπουλος, μια ομοιογενή και αδιαφοροποίητη «αγροτιά», λειτουργικά ενσωματωμένη στον αστικό καπιταλισμό, χωρίς οποιαδήποτε πραγματική ανάπτυξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής στον αγροτικό τομέα.

Ο Μουζέλης (1978, 1979), από την άλλη, έχει χαρακτηρίσει την Ελλάδα ως υπανάπτυκτη, σε μεγάλο βαθμό περιφερειακή χώρα⁵, και έχει υποστηρίξει ότι η καπιταλιστική ανάπτυξη έχει πάρει τη μορφή «θυλάκων». Έχει επίσης υποστηρίξει ότι η ανεπαρκής ανάπτυξη του καπιταλισμού στη γεωργία, οφείλεται, όπως στις περισσότερες υπανάπτυκτες χώρες, στην «αρνητική» συνάρθρωση ή αποδιάρθρωση ανάμεσα στον αστικό καπιταλισμό και την αγροτική μικρο-εμπορευματική παραγωγή⁶. Σε αντίθεση με το Βεργόπουλο, ο οποίος τονίζει την υψηλή παραγωγικότητα και τις αναπτυξιακές επιδόσεις της χωρικής γεωργίας, ο Μουζέλης και άλλοι συγγραφείς που ακολουθούν παρόμοια προσέγγιση (Damianakos, 1997· Louloudis και Maraveyas, 1997) δίνουν έμφαση στον ανεπαρκή εκσυγχρονισμό της Ελληνικής γεωργίας.

Ακολουθώντας το Βεργόπουλο, ένας αριθμός νέο-λαϊκιστών ερευνητών έχουν τελευταία επιχειρήσει, χωρίς αυτό να εκπλήσσει, να επαναβεβαιώσουν τη μοναδικότητα της Ελληνικής γεωργίας και την ακραία ετερογένεια της (βλέπε Damianakos, 1997· Kasiimis και Paradopoulos 1994, 1997). Αν και έχουν γίνει κάποιες προσπάθειες θεωρητικής ανάλυσης ενός ειδικά «χωρικού» ή «οικογενειακού τρόπου παραγωγής», και της απλής εμπορευματικής παραγωγής, το μεγαλύτερο μέρος αυτής της έρευνας έχει ένα εμπειριστικό χαρακτήρα και επιδιώκει να επιβεβαιώσει και να εξηγήσει την εμμονή της οικογενειακής γεωργίας (βλέπε και Damianos et al., 1991) και την απουσία οποιασδήποτε αξιόλογης ανάπτυξης του καπιταλισμού στη γεωργία⁷. Ο Δαμιανάκος, για παράδειγμα, θεωρεί ότι η διάρθρωση της Ελληνικής γεωργίας σήμερα παρουσιάζει «μια εικόνα όχι και τόσο διαφορετική από εκείνη που προέκυψε με την αγροτική μεταρρύθμιση» (1997, σελ. 199). Εξετάζοντας τις αυξανόμενες διαφορές και ανισότητες που παρατηρούνται στην Ελληνική γεωργία κατά τη διάρκεια των τελευταίων τριάντα χρόνων, υποστηρίζει ότι: «Απέχοντας πολύ από το να αντανακλούν τις εντάσεις και τις εγγενείς αντιθέσεις μιας μετάβασης προς καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής, οι διαφορές αυτές παραπέμπουν, ξανά, στον ιδιαίτερο τρόπο με τον οποίο οι σχέσεις παραγωγής στην αγροτική εκμετάλλευση ενσωματώθηκαν μέσα σε έναν εθνικό καπιταλισμό που φέρει ανεξίτηλα τα σημάδια της ημι-περιφερειακής του θέσης» (1997, σελ. 197).

Υποστηρίζει παραπέρα ότι: «Η σταθερή προσήλωση με την οποία η αγροτική λογική αρνείται να ενδώσει σε οικονομικούς υπολογισμούς, η έμμονη διατήρηση της αυτοκατανάλωσης στην εκμετάλλευση και η αυξανόμενη δημιουργία «υβριδικών τύπων»

εκμετάλλευσης και σχέσεων παραγωγής στην εκμετάλλευση, όλα αυτά, έχουν συντελέσει στο να αποτρέψουν από μια στροφή προς μια κερδοφόρα επιχείρηση» (1997, σελ. 204).

Δε χρειάζεται εδώ να επαναλάβουμε επιχειρήματα που αναπτύχθηκαν παραπάνω, στην περίπτωση του Βεργόπουλου, κατά του είδους αυτού της νέο-λαϊκίστικης ανάλυσης, η οποία αρνείται τυφλά να αναγνωρίσει τις πιο ουσιαστικές εξελίξεις στην Ελληνική γεωργία.

Το μεγαλύτερο μέρος της προαναφερθείσας αρθρογραφίας, έχει εστιάσει την προσοχή στην έμμεση (μέσω της αγοράς) υποταγή και εκμετάλλευση των Ελλήνων αγροτών από τον αστικό καπιταλισμό. Η έμμεση αυτή εκμετάλλευση, που συντελείται μέσα από διαφορετικές μορφές «άνισης ανταλλαγής»⁸, έχει συζητηθεί σε μια ποικίλη διεθνή βιβλιογραφία (βλέπε Goodman and Redclift, 1982, σελ. 74-80· Caballero, 1984· Yuñez, 1988· Λιοδάκης, 1991, 1994), και δεν υπάρχει τίποτα το προβληματικό με αυτό το επιχείρημα. Είναι πράγματι σημαντικό, όπως επεσήμανε ο Marx⁹, ότι τα προϊόντα που παράγονται από τους χωρικούς αγρότες μπορεί να πωλούνται, και συνήθως πωλούνται σε τιμές χαμηλότερες από τις αξίες τους ή τις αντίστοιχές τους τιμές παραγωγής. Έχει ακόμα υποστηριχθεί ότι, ανεξάρτητα από την τυπική αυτονομία και την κατοχή των μέσων παραγωγής, οι σχέσεις των απλών εμπορευματικών παραγωγών με το κεφάλαιο μπορούν να θεωρηθούν ως καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής, καθόσον το κεφάλαιο παρεμβαίνει συνήθως με καθορισμένους τρόπους ανάμεσα στους χωρικούς παραγωγούς και την αγορά (Banaji, 1977, σελ. 34). Είναι επίσης λογικό να υποστηριχθεί (βλέπε Bernstein, 1977), ότι το επιδοτητικό στοιχείο των αξιών-χρήσης που παράγονται για αυτοσυντήρηση και ο απαξιωμένος εργασιακός χρόνος των μικρο-εμπορευματικών παραγωγών, συνιστούν ένα σημαντικό μηχανισμό για τη μεταφορά απόλυτης υπεραξίας από τη γεωργία προς άλλους τομείς παραγωγής (βλέπε και Goodman και Redclift, 1982, σελ. 78-93). Οι διαφορετικοί αυτοί τρόποι εκμετάλλευσης, ιδιαίτερα των μικρών αγροτών και η υποταγή τους στο κεφάλαιο (το βιομηχανικό, χρηματιστικό, ή το ανεξάρτητο εμπορικό κεφάλαιο), έχει πράγματι παίξει και εξακολουθεί να παίζει ένα σημαντικό ρόλο στην οικονομική ολοκλήρωση και την αναπαραγωγή της Ελληνικής γεωργίας. Αλλά αυτό αποτελεί τη μισή μόνο αλήθεια. Η καθιερωμένη αντιμετώπιση της έμμεσης αυτής εκμετάλλευσης και της μεταφοράς πλεονάσματος είναι, στην πραγματικότητα, προβληματική, αφού συνήθως συσκοτίζει την εκμετάλλευση, ως φαι-

νόμενο που αφορά τη σχέση μεταξύ τάξεων στο επίπεδο της παραγωγής. Ο ιστορικά συγκεκριμένος χαρακτήρας των οποιωνδήποτε μορφών εκμετάλλευσης, προκύπτει από τις σχέσεις παραγωγής (Banaji, 1977, σελ. 32). Το κατά πόσον η εκμετάλλευση σχετίζεται με την «άνιση ανταλλαγή» ή προκύπτει στο επίπεδο της παραγωγής, είναι σημαντικό, διότι είναι στο επίπεδο της παραγωγής που πρωταρχικά διαμορφώνονται οι κοινωνικές τάξεις, όπου μπορεί να συσταθεί το προλεταριάτο ως τάξη καθεαυτή, και όπου κυρίως διαμορφώνεται η ταξική της συνείδηση (βλέπε Banaji, 1990).

Στην επόμενη ενότητα θα υποστηρίξουμε ότι, παρά τα διάφορα εμπόδια και τις συχνά συγκαλυμμένες μορφές προλεταριοποίησης, η Ελληνική γεωργία έχει μετασηματιστεί ουσιαστικά στην κατεύθυνση της καπιταλιστικής οργάνωσης της παραγωγής, κατά τη διάρκεια των τεσσάρων τελευταίων δεκαετιών, και ότι η τεχνική μεταβολή έχει παίξει ένα σημαντικό ρόλο σε αυτό το μετασηματισμό. Έτσι, η πρότασή μας θα μπορούσε να ερμηνευτεί ως μια προσπάθεια να επαναφέρουμε τις σχέσεις και τον τρόπο παραγωγής ξανά στο επίκεντρο της σχετικής συζήτησης.

3. Οι κύριες τάσεις της αγροτικής και καπιταλιστικής ανάπτυξης

Αν η χωρική οικογενειακή γεωργία και η απλή εμπορευματική παραγωγή, ήταν μια πραγματικά ανεξάρτητη και ιστορικά βιώσιμη μορφή παραγωγής, όπως συνήθως υποτίθεται στα πλαίσια της νέο-λαϊκίστικης φιλολογίας, θα περίμενε κανείς μια σταθερή αναπαραγωγή των εκμεταλλεύσεων που είναι οργανωμένες με αυτό το συγκεκριμένο τρόπο και έναν υψηλό βαθμό αυτάρκειας του σχετικού τομέα. Όμως, οι πραγματικές εξελίξεις στην Ελληνική γεωργία, από τη δεκαετία του '60, αποκλίνουν κραυγαλέα από την ειδυλλιακή αυτή εικόνα. Από την άλλη μεριά, η ανάπτυξη του καπιταλισμού στη γεωργία, όπως σε όλες τις χώρες (βλ. Byres, 1996), έχει αντιμετωπίσει σοβαρά εμπόδια που σχετίζονται είτε με τις ιδιαιτερότητες της φύσης και το βιολογικό στοιχείο της γεωργίας, είτε με τη φύση των προ-υπαρχουσών μορφών παραγωγής και τις υπάρχουσες κοινωνικο-ιστορικές συνθήκες. Είναι ίσως χρήσιμο εδώ να επισημανθούν τα σημαντικότερα από αυτά τα εμπόδια, τόσο τα γενικά, όσο και εκείνα που έχουν μια ειδική σημασία στην περίπτωση της Ελληνικής γεωργίας.

(1) Υπάρχουν δυσκολίες που αφορούν τους σχετικά υψηλούς φυσικούς κινδύνους στη γεωργία και την αδυναμία τροποποίησης της παραγωγικής περιόδου ή δραστηκής μείωσης των παραγωγικών χρόνων, καθώς και τα μειονεκτήματα της υπερ-εξειδίκευσης (μονοκαλλιέργεια) στη γεωργία, συγκριτικά με τη βιομηχανία, και το γεγονός ότι η γεωργία δεν υπόκειται εξίσου σε μια εκμηχάνιση (βλ. Goodman and Redclift, 1982, σελ. 10-14· Bernstein, 1994). Το γεγονός ότι η Ελληνική γεωργία ωθήθηκε από το διεθνή ανταγωνισμό σε μια εντονότερη εξειδίκευση στη φυτική παραγωγή είναι εδώ σίγουρα σημαντικό, καθόσον αυτή υπόκειται λιγότερο, συγκριτικά με τη ζωϊκή παραγωγή, σε μια κάθετη ολοκλήρωση και «βιομηχανοποίηση» και δεδομένου ότι πολλά αγροτικά προϊόντα εξάγονται χωρίς παραπέρα, ή με ελάχιστη μόνο, μεταποίηση. Οι μεγάλες ποσότητες ελαιολάδου που εξάγονται χύμα στην Ιταλία, για να μεταποιηθούν εκεί και να επανεξαχθούν ως «Ιταλικό ελαιόλαδο», αποτελούν ένα σαφές, μολονότι ακραίο παράδειγμα (Λιοδάκης, 1991).

(2) Η έγγεια ιδιοκτησία και η γαιοπρόσοδος που αυτή μπορεί να ιδιοποιείται για την αξιοποίηση της αγροτικής γης από το κεφάλαιο, αποτελούν ένα πρόσθετο δυνητικά σημαντικό εμπόδιο, όπως επισημάνθηκε από τον Marx¹⁰. Στο βαθμό που οι αγροτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα μείωσαν τη σημασία μιας ανεξάρτητης τάξης γαιοκτημόνων και η γαιοκτησία συνήθως συμπίπτει με την αγροτική παραγωγή, θα περίμενε κανείς ότι το εμπόδιο αυτό δεν είναι ιδιαίτερα ισχυρό. Όπως όμως έχουμε αναφέρει, η γαιοπρόσοδος εξακολουθεί να καλύπτει ένα σημαντικό μερίδιο των αγροτικών εισοδημάτων, και έτσι δε συνιστά σε καμιά περίπτωση ένα αμελητέο εμπόδιο.

(3) Η αναδιανομή της γης μέσω των μεταρρυθμίσεων μπορεί επίσης να δημιουργήσει ένα εμπόδιο στην ανάπτυξη του κεφαλαίου στη γεωργία, καθόσον διασφαλίζει την υλική βάση για την ανάπτυξη και επιβίωση μικρο-αγροτικών εκμεταλλεύσεων. Από τη μια μεριά, αυτό εμποδίζει την ανάπτυξη μιας τάξης μισθωτών εργατών και, από την άλλη, ο υπερβολικός κατακερματισμός της γης, όπως συμβαίνει στην περίπτωση της Ελλάδας, αποτρέπει την εκμηχάνιση και μια ορθολογική, μεγάλης κλίμακας, οργάνωση της παραγωγής από το κεφάλαιο.

(4) Η έμμεση εκμετάλλευση, κύρια με τη μορφή της άνισης ανταλλαγής, ιδιαίτερα των μικρών και μεσαιών αγροτών, και η μεταφορά πλεονάσματος (αξίας) από τον αγροτικό προς άλλους οικονομικούς τομείς (σε εθνικό ή διεθνές επίπεδο) έχουν επιπλέον τη σημασία τους. Στην Ελλάδα, ο παραδοσιακά σημαντικός ρόλος

του εμπορικού κεφαλαίου, το αυξανόμενο κόστος της αγροτικής πίστης, ο δημοσιονομικός ρόλος του κράτους, ο θεσμικός ρόλος του κράτους και της ΚΑΠ στον καθορισμό των αγροτικών τιμών και η επιδείνωση των αγροτικών όρων εμπορίου έχουν σημαντικά συντελέσει στην ανάσχεση της ανάπτυξης και συσσώρευσης του κεφαλαίου στη γεωργία (βλέπε Λιοδάκης, 1994· Παρασκευαΐδης, 1995).

(5) Η απόσπαση, από τη σύγχρονη βιομηχανία, ορισμένων πλευρών ή λειτουργιών της αγροτικής παραγωγικής δραστηριότητας, οι οποίες στη συνέχεια επανεισάγονται στη γεωργία με μια εμπορευματοποιημένη μορφή και η εκτεταμένη υποκατάσταση αγροτικών προϊόντων από συνθετικές πρώτες ύλες, έχουν τείνει επίσης να μειώσουν τον κύκλο της παραγωγικής δραστηριότητας και τις επενδυτικές ευκαιρίες του κεφαλαίου στη γεωργία (βλέπε Goodman et al., 1984). Εκείνο που υπήρξε σημαντικό στην περίπτωση της Ελλάδας, είναι η αυξανόμενη εξάρτηση των αγροτών από φάρμακα και χημικά λιπάσματα, που αυξήθηκε ακόμα περισσότερο με τη σχετική πτώση της κτηνοτροφικής παραγωγής, και συνακόλουθα της παραγωγής κοπριάς, καθώς και η αυξανόμενη εξάρτησή της από εμπορευματοποιημένους σπόρους και πολλαπλασιαστικό υλικό. Τα στοιχεία αυτά, όπως και σε άλλες χώρες, έχουν ραγδαία μετατραπεί από δημόσια αγαθά και μέσα παραγωγής ελεγχόμενα από τους άμεσους παραγωγούς, σε εμπορεύματα («εισροές») ελεγχόμενα από μεγάλες πολυεθνικές (βλέπε Kloppenborg, 1988· Shiva, 1991· Liodakis, 1997). Αυτό όχι μόνο περιορίζει την εμβέλεια της εγχώριας ανάπτυξης του κεφαλαίου, αλλά τείνει επίσης να αυξήσει το κόστος παραγωγής, και έτσι να μειώσει τα περιθώρια κερδοφόρας παραγωγής στην Ελληνική γεωργία.

(6) Οι εναλλακτικές ευκαιρίες για εξω-γεωργική απασχόληση μπορούν επίσης να λειτουργήσουν ως παράγοντας ανάσχεσης της ανάπτυξης του κεφαλαίου στη γεωργία, καθόσον μπορεί να διασφαλίζουν τουλάχιστον προσωρινά την επιβίωση των μικρών αγροτών του χωριού. Όπως σημειώθηκε ήδη, η πολιτική βιομηχανικής αποκέντρωσης στην Ελλάδα και, ακόμα σημαντικότερα, η ταχεία ανάπτυξη του τουρισμού από τις αρχές της δεκαετίας του '70, έχουν προσφέρει εναλλακτικές ευκαιρίες εξω-γεωργικής απασχόλησης στην ύπαιθρο και συνέβαλαν στην επιβίωση και τη σχετική σταθεροποίηση ενός μεγάλου αριθμού μικρών και συχνά ημι-προλεταριοποιημένων αγροτών.

(7) Η μαζική αγροτική έξοδος κατά τη δεκαετία του '60, μείω-

σε τη διαθεσιμότητα ενός σχετικά φθηνού εργατικού δυναμικού στην ύπαιθρο και, παράλληλα με τη μετέπειτα αύξηση των αγροτικών ημερομισθίων στη δεκαετία του '70 και '80, δημιούργησε ένα πρόσθετο εμπόδιο στην ανάπτυξη και αξιοποίηση του κεφαλαίου στην Ελληνική γεωργία. Μια σημαντική εισροή μεταναστευτικής εργασίας, από την άλλη, ιδιαίτερα κατά την τελευταία δεκαετία, δημιούργησε ένα φθινό προλεταριάτο για εκμετάλλευση από το αγροτικό κεφάλαιο, αλλά ταυτόχρονα έχει μερικά αναχαιτίσει την ανάπτυξη του κεφαλαίου, στο βαθμό που συνέβαλε στην επιβίωση και τη σχετική σταθεροποίηση πολλών μικρών οικογενειακών εκμεταλλεύσεων.

Παρόλα αυτά τα εμπόδια και τις ειδικότερες θεσμικές, ή ακόμα και πολιτιστικές δυσκολίες (βλέπε Σακελλαρόπουλος, 1986), ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής έχει βαθμιαία επιβληθεί, και η πάλαι ποτέ σχετικά ομοιογενής «αγροτιά» έχει σε μεγάλο βαθμό διαφοροποιηθεί και προλεταριοποιηθεί, κατά τη διάρκεια των τεσσάρων τελευταίων δεκαετιών. Η ραγδαία εμπορευματοποίηση της αγροτικής παραγωγής, από τη δεκαετία του '60, συνιστά μια βασική ένδειξη για την ανάπτυξη του καπιταλισμού στην Ελληνική γεωργία. Ενώ κατά την προπολεμική περίοδο και ακόμα κατά τη δεκαετία του '50, η παραγωγή για αυτοσυντήρηση αποτελούσε τον αποκλειστικό, ή κυρίαρχο, στόχο του μεγαλύτερου μέρους της αγροτικής παραγωγής, η ραγδαία εμπορευματοποίησή της από τη δεκαετία του '60, λειτούργησε ως καταλύτης για την ταξική διαφοροποίηση των αγροτών και την ανάπτυξη του καπιταλισμού. Εκείνο που έχει ακόμα μεγαλύτερη σημασία είναι ότι, ιδιαίτερα κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες, τα μέσα αγροτικής παραγωγής, οι λεγόμενες «εισροές», καθώς και τα μέσα κατανάλωσης και αναπαραγωγής των αγροτών, έχουν επίσης σε έναν αυξανόμενο βαθμό εμπορευματοποιηθεί. Αυτό σημαίνει ότι η πραγματική υπαγωγή τόσο της εργασίας όσο και της αγροτικής παραγωγής, έχουν ήδη προχωρήσει αρκετά.

Μια ακόμα πλευρά που αφορά την αποσύνθεση της «αγροτιάς» και την ταχεία προλεταριοποίησή της είναι η μαζική δημογραφική αποψίλωση και η έξοδος από την ύπαιθρο. Είναι πράγματι εντυπωσιακό ότι ο οικονομικά ενεργός πληθυσμός στη γεωργία μειώθηκε, ως ποσοστό του συνολικού, από 56,3% το 1961 σε 29,4% το 1981, και 19,2% το 1996. Όλες αυτές οι εκατοντάδες χιλιάδες εκτοπισμένων αγροτών προλεταριοποιήθηκαν κατά πάσα πιθανότητα στα αστικά κέντρα, κυρίως του εξωτερικού. Οι διαθέσιμες στατιστικές για την απασχόληση μισθωτής εργασίας στην

Ελληνική γεωργία είναι πολύ ανεπαρκείς, και υποεκτιμούν σε μεγάλο βαθμό την πραγματική έκταση της εκμετάλλευσης μισθωτής εργασίας. Αυτό δεν οφείλεται μόνο στην ανεπαρκή καταγραφή, αλλά και στο γεγονός ότι οι στατιστικές αυτές αγνοούν την εκτεταμένη εποχιακή και περιστασιακή εκμετάλλευση μισθωτής εργασίας. Η εποχιακή, όμως, μισθωτή εργασία δεν αποτελεί μικρότερης σημασίας ένδειξη, σε σύγκριση με τη μόνιμη απασχόληση, για την ανάπτυξη καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής. Θα πρέπει να λάβουμε επίσης υπόψη τους 200 χιλιάδες μετανάστες εργάτες (κύρια από άλλες Βαλκανικές χώρες ή από τη Μέση Ανατολή), οι οποίοι γίνονται αντικείμενο άθλιας εκμετάλλευσης στον αγροτικό τομέα, συνήθως ως περιστασιακοί εργάτες.

Μια άλλη σημαντική πλευρά, αφορά την εξω-γεωργική απασχόληση και την πολλαπλή απασχόληση, τη λεγόμενη πολυαπασχόληση, η οποία σύμφωνα με τις υπάρχουσες ενδείξεις είναι εκτεταμένη στον αγροτικό τομέα και τείνει μάλλον να αυξηθεί, παρά τη συγκυριακή κάμψη της τα τελευταία χρόνια (βλέπε Πίνακα 1). Σύμφωνα με τις υπάρχουσες ενδείξεις, η εξω-γεωργική απασχόληση αφορά κυρίως τους μικρο-αγρότες και πολύ λιγότερο τους μεγάλους αγρότες (Kasimis and Papadopoulos, 1994). Το μεγαλύτερο μέρος αυτής της απασχόλησης (87% το 1985) είναι εκτός αγροτικού τομέα (στη βιομηχανία, στις κατασκευές, τον τουρισμό και τις υπηρεσίες), αλλά για εκείνους που εργάζονται περισσότερο από το μισό τους χρόνο στο δικό τους γεωργικό κλήρο, είναι εξίσου πιθανό ότι η πολλαπλή απασχόληση εκτός εκμετάλλευσης είναι στον αγροτικό τομέα (Damianos et al., 1991). Αν και θεωρείται συχνά ότι η εξω-γεωργική απασχόληση ενισχύει την επιβίωση της χωρικής οικογενειακής γεωργίας (Damianakos, 1997), νομίζω ότι η εξω-γεωργική απασχόληση διασφαλίζει πιθανότατα μόνο την προσωρινή επιβίωση των μικρο-αγροτικών εκμεταλλεύσεων, ενώ μακροχρόνια λειτουργεί ως καταλύτης για την πλήρη εμπορευματοποίηση της αγροτικής εργασίας και την πλήρη προλεταριοποίηση των μικρών αγροτών (βλέπε Goodman και Redclift, 1982, σελ. 23). Έτσι, η πολυαπασχόληση συνιστά απλώς μια ακόμα μορφή ταξικής διαφοροποίησης και προλεταριοποίησης των αγροτών. Η επίδραση αυτή θα ενισχυθεί παραπέρα με την εφαρμογή του πρόσφατα θεσμοθετημένου Μητρώου Αγροτών.

Αν και ο κατακερματισμός της γης έχει παραμείνει ένα σοβαρό πρόβλημα της Ελληνικής γεωργίας, υπάρχουν αρκετές ενδείξεις μιας αυξανόμενης, αν και όχι εντυπωσιακής, συγκέντρωσης της αγροτικής γης, και ενός βαθμιαία μειούμενου αριθμού αγρο-

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
Πολλαπλή απασχόληση από μέλη αγροτικών νοικοκυριών,
σε ποσοστά

	Πολλαπλή απασχόληση όλων των ειδών				Πολλαπλή απασχόληση με κύρια εργασία εκτός εκμετάλλευσης			
	1977	1983	1985	1993	1977	1983	1985	1993
Αρχηγός	37,1	39,5	34,4	29,6	21,8	29,0	27,5	24,3
Άλλα μέλη	16,0	15,7	12,7	18,2	15,6	11,5	10,2	15,6
Όλα τα μέλη του νοικοκυριού	25,3	26,5	22,5	19,2	18,5	19,4	18,0	16,3

Πηγή: ΕΣΥΕ, Έρευνα Διάρθρωσης Αγροτικών Εκμεταλλεύσεων, 1977, 1983, 1985, 1993.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2
Αριθμός και διάρθρωση εκμεταλλεύσεων κατά μέγεθος,
σε εθνικό επίπεδο

	1961		1971		1981		1991	
Σύνολο	1.139.379	%	1.036.600	%	990.112	%	852.466	%
< 10 στρεμ.	261.772	23,0	225.280	21,7	238.272	24,1	221.416	26,0
10 < στρεμ. < 50	658.431	57,8	593.960	57,3	541.308	54,7	435.855	51,1
50 < στρεμ. < 100	172.746	15,2	164.340	15,9	149.864	15,1	124.485	14,6
100 < στρεμ. < 200	38.912	3,4	42.760	4,1	46.628	4,7	53.673	6,3
> 200 στρεμ.	7.518	0,65	9.720	0,98	14.040	1,4	17.037	2,0

Πηγή: ΕΣΥΕ, Στοιχεία απογραφών.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3
Σύνολο καλλιεργούμενης γης κατά μέγεθος εκμετάλλευσης
(χιλ. στρέμματα)

	1961		1971		1981		1991	
Σύνολο	36.730	%	35.860	%	35.450	%	33.510	%
< 10 στρεμ.	1.320	3,5	1.130	3,2	1.200	3,4	1.070	3,2
10 < στρεμ. < 50	16.580	45,2	14.950	41,7	13.420	37,8	10.590	31,6
50 < στρεμ. < 100	11.430	31,1	19.030	30,5	10.040	28,3	8.410	25,1
100 < στρεμ. < 200	4.980	13,5	5.530	15,4	6.090	17,2	7.260	21,7
> 200 στρεμ.	2.410	6,5	3.320	9,3	4.700	13,2	6.180	18,4

Πηγή: ΕΣΥΕ, Στοιχεία απογραφών.

τικών εκμεταλλεύσεων. Όπως γίνεται φανερό από τα στοιχεία του Πίνακα 2, ο αριθμός των μικρών εκμεταλλεύσεων (με λιγότερα από 50 στρέμματα), έχει μειωθεί από τις αρχές της δεκαετίας του '60, ενώ ο αριθμός των σχετικά μεγάλων (για τα ελληνικά δεδομένα) ή των μεγάλων εκμεταλλεύσεων (με περισσότερα από 100 στρέμματα), έχει αυξηθεί. Από τον Πίνακα 3, γίνεται επίσης φανερό ότι το σύνολο της κατεχόμενης γεωργικής γης από εκμεταλλεύσεις με κλήρο μικρού ή μεσαίου μεγέθους (λιγότερα από 100 στρέμματα) μειώθηκε, ενώ η κατεχόμενη γη από εκμεταλλεύσεις με μεγάλο κλήρο (περισσότερα από 100 στρέμματα) αυξήθηκε. Η συγκέντρωση της γης υπήρξε μεγαλύτερη στις Βόρειες πεδινές περιφέρειες, οι οποίες εξειδικεύονται στα δημητριακά, όπου η εκμηχάνιση είναι ευχερέστερη και η καπιταλιστική οργάνωση της παραγωγής γίνεται ευνοϊκότερη. Στις περιπτώσεις αυτές η συγκέντρωση της γης ενισχύεται επίσης έμμεσα με την ενοικίαση γης. Η ενοικίαση γης αυξήθηκε μεταπολεμικά, για να φθάσει, ήδη στις αρχές της δεκαετίας του '80, περί το 25% της συνολικά καλλιεργούμενης γης σε εθνικό επίπεδο. Υπάρχουν επίσης ενδείξεις ότι το μεγαλύτερο μέρος αυτής της γης μισθώνεται από μεγάλες εκμεταλλεύσεις, ιδιαίτερα στις προαναφερθείσες περιφέρειες (βλέπε Μωϊσίδης, 1986· Παντισίδης, 1992).

Η συγκέντρωση της γης αποτελεί βέβαια μια ανεπαρκή αντανάκλαση της καπιταλιστικής ανάπτυξης της παραγωγής στη γεωργία. Όπως έχει ήδη επισημανθεί από τους Kautsky και Lenin, αποτελεί έναν ανεπαρκή μόνο δείκτη της κλίμακας παραγωγής. Μια εκμετάλλευση με μικρό κλήρο και εντατική καλλιέργεια (π.χ. θερμοκήπια) μπορεί να είναι μεγαλύτερης κλίμακας, με μια οικονομική έννοια, από μια άλλη εκμετάλλευση με εκτατική παραγωγή και μεγαλύτερο κλήρο. Όπως έχει παρατηρήσει ο Kautsky (1988, σελ. 148), το κερδοφόρο (αποτελεσματικό) μέγεθος εκμετάλλευσης συνδέεται αντιστρόφως με την κεφαλαιακή εντατικότητα της παραγωγής, αλλά η τεχνική πρόοδος μπορεί να μεταβάλλει το ελάχιστο αποτελεσματικό μέγεθος εκμετάλλευσης. Έτσι, πέρα από τη στρεμματική έκταση, είναι ανάγκη να πάρουμε υπόψη τη μέθοδο και τα αναγκαία μέσα παραγωγής (κεφαλαιακό απόθεμα), καθώς και την ακαθάριστη αξία της παραγωγής μιας εκμετάλλευσης, για να προσδιορίσουμε την πραγματική κλίμακα παραγωγής (βλέπε Patnaik, 1987, σελ. 31-36). Η συγκέντρωση των άλλων μέσων παραγωγής υπήρξε ακόμα μεγαλύτερη, ιδιαίτερα αν πάρουμε υπόψη τις συστηματικές σύγχρονες καλλιέργειες και τη βιομηχανοποιημένη κτηνοτροφική παραγωγή (βλέπε Παντισίδης, 1992). Η συγκέντρωση και η αυξημένη κλίμακα παραγωγής αποτελούν ενδείξεις

καπιταλιστικής παραγωγής, αλλά όχι όμως επαρκή δείκτη και ασφαλές κριτήριο για την ταξινόμηση των εκμεταλλεύσεων σε καπιταλιστικές και μη. Χρειάζεται να αξιοποιηθούν και άλλα συμπληρωματικά κριτήρια. Στα πλαίσια της Μαρξιστικής βιβλιογραφίας (βλέπε Lenin, 1964· Patnaik, 1987, σελ. 24-30) έχουν γενικά προταθεί τρία τέτοια κριτήρια, τα οποία είναι: α) η κατοχή γης και άλλων μέσων παραγωγής, β) η εργασία που μισθώνεται ή εκμισθώνεται, και γ) ο βαθμός στον οποίο η παραγωγή μιας εκμετάλλευσης διασφαλίζει την αυτοσυντήρηση και δυνητικά ένα επενδυτικό πλεόνασμα. Μια εμπειρική διερεύνηση που χρησιμοποιεί αυτά τα συμπληρωματικά κριτήρια, ή κάποιο σχετικό δείκτη κατάταξης, είναι σίγουρα αναγκαία για να προσδιορίσει με μεγαλύτερη ακρίβεια τη θέση των αγροτικών νοικοκυριών και τη σύνθεση των κοινωνικών σχέσεων της παραγωγής στην Ελληνική γεωργία. Αλλά αυτό αποτελεί αντικείμενο μιας άλλης εργασίας, που προϋποθέτει τη διαθεσιμότητα του κατάλληλου στατιστικού υλικού.

Μια εμπειρική διερεύνηση και ταξινόμηση των Ελληνικών αγροτικών νοικοκυριών, όπως αυτή που υποδείχτηκε παραπάνω, θα έδειχνε αναμφίβολα ότι ένα σημαντικό ποσοστό μπορούν να χαρακτηριστούν ως καπιταλιστικά¹¹. Παρά τη συνεχιζόμενη αριθμητική υπεροχή των μικρο-αγροτικών οικογενειακών νοικοκυριών, αποτελεί επίσης εκτίμησή μας, αν και είναι εξαιρετικά δύσκολο να εξευρεθούν σχετικές στατιστικές ενδείξεις, ότι ένα κατά πολύ μεγαλύτερο μέρος της αγροτικής παραγωγής σε όρους αξίας, παράγεται κάτω από καπιταλιστική οργάνωση¹². Το μερίδιο αυτό αυξάνει ακόμα παραπέρα, αν πάρουμε επίσης υπόψη, όπως θα έπρεπε, την αγροτική βιομηχανία και τη βιομηχανία τροφίμων, γεγονός που έχει πάρα πολύ σημαντικές επιπτώσεις, στο βαθμό που η εργασία, σε κοινωνικό επίπεδο, έχει υπαχθεί –με μια πραγματική έννοια– στο κεφάλαιο.

Θα πρέπει παραπέρα να τονιστεί ότι η πραγματική αποσύνθεση της χωρικής γεωργίας, η οικονομική συγκέντρωση (της γης και του κεφαλαίου) στην ύπαιθρο, και η κοινωνική διαφοροποίηση, υπήρξαν στην πραγματικότητα πολύ μεγαλύτερες από ό,τι δείχνουν οι διαθέσιμες στατιστικές. Ο ιδιοκτησιακός φανατισμός, που δεν είναι βεβαίως μοναδικό Ελληνικό φαινόμενο (Kautsky, 1988, σελ. 131), έχει αναστείλει τις προσπάθειες τόσο της σύνθεσης όσο και της αναδιανομής της γης, και την οποιαδήποτε αξιόλογη ανάπτυξη παραγωγικών συνεταιρισμών. Έτσι, ένας μεγάλος αριθμός ουσιαστικά εγκαταλειμμένων, ή μερικά μόνο καλλιεργούμενων εκμεταλλεύσεων, έχουν διατηρηθεί λόγω συναισθηματι-

κής προσκόλλησης, ή ως περιουσιακό στοιχείο ασφαλείας, από τους ημι- ή πλήρως προλεταριοποιημένους «απόντες ιδιοκτήτες», που έχουν μετακινηθεί στις παρακείμενες πόλεις ή τα μεγάλα αστικά κέντρα. Έτσι, το γεγονός ότι η προλεταριοποίηση έχει σε μεγάλο βαθμό προχωρήσει χωρίς την πλήρη απαλλοτρίωση των χωρικών, έχει φαινομενικά μόνο και πρόσκαιρα αναστείλει την παραπέρα συγκέντρωση της γης. Η μη βιωσιμότητα της πλειοψηφίας των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων, αντανακλάται επίσης στο δραματικό δημογραφικό εκφυλισμό των αγροτικών νοικοκυριών και ολόκληρων περιφερειών, ιδιαίτερα όπου η χωρική γεωργία εξακολουθεί να επικρατεί. Επί του παρόντος, η μέση ηλικία των αρχηγών εκμεταλλεύσεων προσεγγίζει τα 60 και ο αριθμός των αρχηγών, ηλικίας μικρότερης των 44 είναι μικρότερος του 20%. Έτσι, ο ακόμα σημαντικός κατακερματισμός του γεωργικού κλήρου και οι έμμονα μεγάλοι αριθμοί οικογενειακών εκμεταλλεύσεων, είναι σε μεγάλο βαθμό πλασματικοί. Μια απλή στατιστική αυταπάτη που πολύ σύντομα θα καταρρεύσει, καθώς οι εκτεταμένες επιδοτήσεις που συντήρησαν ένα μεγάλο αριθμό μη βιώσιμων εκμεταλλεύσεων κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες περικόπτονται βαθμιαία, και καθώς η πλειοψηφία των αρχηγών εκμεταλλεύσεων προσεγγίζει τα βιολογικά της όρια.

Η παραπάνω επιχειρηματολογία δε σημαίνει καθόλου ότι θα έπρεπε να αναμένουμε την πλήρη εξάλειψη της χωρικής γεωργίας και μια απόλυτη ταξική πόλωση στον αγροτικό τομέα. Εκείνο που επισημαίνεται από Μαρξιστική σκοπιά, είναι απλώς μια τάση, και εκείνο που έχω επιχειρήσει να δείξω, ερμηνεύοντας τις πραγματικές εξελίξεις, είναι η σχετική μείωση και όχι η απόλυτη εξαφάνιση της χωρικής γεωργίας και της μικρο-εμπορευματικής παραγωγής (βλέπε και Bernstein, 1994, σελ. 55). Ήδη έναν αιώνα πριν, ο Kautsky (1988, σελ. 164) παρατηρούσε ότι δεν υπάρχει αμοιβαίος αποκλεισμός, αλλά μάλλον συμπληρωματικότητα μεταξύ μεγάλων και μικρών εκμεταλλεύσεων, θεωρώντας τις τελευταίες, προϋπόθεση για την ανάπτυξη των πρώτων. Γι' αυτό το λόγο, οι μικρές εκμεταλλεύσεις δε θα εξαφανιστούν. Αλλά ακόμα κι αν υπήρχε ένας τέτοιος κίνδυνος εξαφάνισης, το κεφάλαιο και οι μεγάλες εκμεταλλεύσεις θα φρόντιζαν να διασφαλίσουν, μέσω αγροτικών μεταρρυθμίσεων, δημοσιονομικής στήριξης και άλλων μέσων, τις συνθήκες για την ανα-δημιουργία τους.

Όμως, τέτοιες προσπάθειες δείχνουν ότι τίποτα δε θα ήταν πιο λαθεμένο από το να φανταστεί κανείς ότι η συνεχιζόμενη ύπαρξη των μικρών εκμεταλλεύσεων είναι αποτέλεσμα της ανταγω-

νιστικότητα τους σε σύγκριση με τις μεγάλες. Η μικρή εκμετάλλευση εξακολουθεί να υπάρχει, μάλλον, επειδή παύει να αποτελεί ανταγωνιστή, και παύει να παρουσιάζεται ως πωλητής εκείνων των αγροτικών προϊόντων που παράγονται από τη μεγάλη εκμετάλλευση. Αντ' αυτού, μετατρέπεται από πωλητή σε αγοραστή των προϊόντων της γεωργίας μεγάλης κλίμακας, «παραγόμενων σε αφθονία». Το εμπόρευμα που παράγει ο μικρός αγρότης «σε αφθονία», είναι ακριβώς εκείνο το μέσο παραγωγής που επειγόντως απαιτείται από τη μεγάλη εκμετάλλευση, η εργασιακή δύναμη (Kautsky, 1988, σελ. 166).

Τόσο το αστικό κεφάλαιο όσο και η αγροτική αστική τάξη, και όχι μόνο το αστικό κεφάλαιο, όπως υποθέτει ο Βεργόπουλος (1978), χρειάζονται τη μικρο-αγροτική γεωργία ως συνθήκη για την ανάπτυξη τους. Τείνουν όμως, περιστασιακά, να καταστρέψουν και να εξαφανίσουν τους μικρούς αγρότες. Το βιομηχανικό κεφάλαιο για να διασφαλίσει μισθωτή εργασία και μια εκτεταμένη αγορά, και το αγροτικό κεφάλαιο (οι μεγαλο-αγρότες) για να επεκτείνει τη γη του και να διασφαλίσει την απαιτούμενη μισθωτή εργασία. Το αποτέλεσμα αυτής της σύγκρουσης εξαρτάται από την ανταγωνιστική πάλη ανάμεσα στις δύο αυτές φράξιες της αστικής τάξης¹³, και από μια σειρά γενικότερων εξελίξεων και συγκυριακών παραγόντων.

Θα πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι οι αγροτικοί συνεταιρισμοί έχουν παραδοσιακά αναπτυχθεί στην Ελληνική γεωργία κάτω από την αιγίδα και τον αυστηρό έλεγχο του κράτους. Καθώς έχουν περιοριστεί στην προμήθεια εισροών και σε εμπορικές και πιστωτικές δραστηριότητες, χωρίς ουσιαστική δραστηριοποίηση στην παραγωγή, δεν έχει καταστεί δυνατό να προασπίσουν τα πραγματικά συμφέροντα των μικρο-αγροτών. Αντ' αυτού, όπως στις περισσότερες καπιταλιστικές χώρες (βλέπε Kautsky, 1988, σελ. 124-125· Goodman et al., 1984), έχουν ωφελήσει περισσότερο τους μεγάλους αγρότες και έχουν λειτουργήσει ως φορέας παραπέρα ταξικής διαφοροποίησης. Αυτό ισχύει τόσο για τους υποχρεωτικούς συνεταιρισμούς που αναπτύχθηκαν στην πρώτη μεταπολεμική περίοδο (βλέπε Louloudis et al., 1989), όσο και για τους τυπικά τουλάχιστον εθελοντικούς συνεταιρισμούς που αναπτύχθηκαν σε μεγάλο βαθμό μετά την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία το 1981. Οι τελευταίοι αυτοί συνεταιρισμοί έχουν λειτουργήσει ως πατερναλιστικός, θεσμικός μηχανισμός διασφάλισης μιας κομματικής πελατείας (Louloudis και Maraveyas, 1997) και ως προνομιακό όργανο της εκσυγχρονιστικής πολιτικής του κράτους.

Καθοριστικής σημασίας είναι και το γεγονός ότι, οι συνθήκες αξιοποίησης του κεφαλαίου επηρεάζουν αποφασιστικά τη διαμόρφωση και των δύο ταξικών πόλων των καπιταλιστικών σχέσεων, και οι συνθήκες αυτές προσδιορίζονται επίσης από τεχνολογικές εξελίξεις, μεταβολές στο σχετικό διεθνή καταμερισμό εργασίας, την κρατική παρέμβαση και επιδότηση και τη μεταβαλλόμενη ζήτηση για αγροτικά προϊόντα. Οι μεταβαλλόμενες αυτές συνθήκες, οι γενικά δυσμενείς συνθήκες για την ανάπτυξη και αξιοποίηση του κεφαλαίου στη γεωργία, και η επιδείνωσή τους από τα μέσα της δεκαετίας του '70, έχουν προσδιορίσει συγκεκριμένα το πρότυπο ανάπτυξης και έχουν ωθήσει σε μια διαρκή αναζήτηση νέων διόδων εισόδου και νέων ευκαιριών επένδυσης του κεφαλαίου, ιδιαίτερα σε κλάδους ή περιοχές όπου η εκμηχάνιση και η σύγχρονη επιστήμη θα μπορούσαν να εφαρμοστούν για να διασφαλίσουν τουλάχιστον το –κοινωνικά– μέσο ποσοστό κέρδους. Έτσι, αναπτύχθηκε μια αυξανόμενη πόλωση, αλλά όχι βεβαίως απόλυτος διαχωρισμός, ανάμεσα στις ορεινές και λιγότερο εύφορες περιοχές, από τη μια, χαρακτηριζόμενες από μια σοβαρή καθυστέρηση και τις περισσότερες εύφορες πεδινές ζώνες, από την άλλη, όπου η αγροτική ανάπτυξη έχει περισσότερο εξειδικευτεί και ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής έχει ριζώσει βαθύτερα.

Η ακραία αυτή γεωγραφική ανισομέρεια στην ανάπτυξη της Ελληνικής γεωργίας, που σε ένα βαθμό χαρακτηρίζει επίσης τον αγροτικό τομέα άλλων Ευρωπαϊκών χωρών, έχει ήδη επισημανθεί στη σχετική αρθρογραφία (Kasimis και Papadopoulos, 1994· Damiapanakos, 1997). Η ανισομέρεια αυτή, όμως, έχει ερμηνευτεί, είτε απλώς ως αποτέλεσμα της ακραίας φυσικής ανομοιογένειας της Ελληνικής υπαίθρου, είτε με τους όρους του παραδοσιακού δυϊσμού, δηλαδή ως διάκριση ανάμεσα σε ένα «σύγχρονο» και έναν «παραδοσιακό» τομέα, και όχι ως αποτέλεσμα της αυξανόμενης εδραίωσης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής στην Ελληνική γεωργία.

Στην πραγματικότητα, οι πιο εκτεταμένες τεχνικές καινοτομίες (εκμηχάνιση, άρδευση, κ.λπ.) στις πεδινές και πιο εύφορες ζώνες, έχουν αυξήσει την παραγωγικότητα της εργασίας και οι πιο κερδοφόρες συνθήκες παραγωγής έχουν οδηγήσει σε υψηλότερους ρυθμούς καπιταλιστικής ανάπτυξης. Από την άλλη μεριά, οι ρυθμοί τεχνολογικού εκσυγχρονισμού υπήρξαν χαμηλότεροι στις ορεινές ζώνες, όπου χρησιμοποιούνται ακόμα περισσότερο παραδοσιακές μέθοδοι και οι περισσότερες οικογενειακές εκμεταλλεύσεις, ιδιαίτερα οι μικρές, μετά βίας επιβιώνουν. Και εκεί επίσης, η

παραγωγή για αυτοσυντήρηση τείνει γρήγορα να μειωθεί, και η οικονομική επιβίωση διασφαλίζεται συχνά μόνο μέσω της εξω-οικογενειακής απασχόλησης στις καπιταλιστικές εκμεταλλεύσεις της παραγωγικής ζώνης ή σε μη αγροτικούς τομείς. Αυτό δείχνει, όχι μόνο μια αυξανόμενη προλεταριοποίηση, αλλά και τη διαπεριφερειακή διάσταση που αυτή η διαδικασία συχνά λαμβάνει. Η δυναμική αυτή τείνει να ενισχύσει ακόμα παραπέρα τον περιφερειακό διϋσμό και την ανισομερή καπιταλιστική ανάπτυξη που σκιαγραφήθηκε παραπάνω¹⁴.

Αλλά ο σημαντικός τεχνολογικός μετασχηματισμός της γεωργίας αντανakλά επίσης, ή προϋποθέτει, την αυξανόμενη καπιταλιστική ανάπτυξη στην Ελληνική γεωργία, είτε διότι είναι οι μεγάλες και κατά τεκμήριο καπιταλιστικές εκμεταλλεύσεις που μπορούν να επενδύουν περισσότερο σε τεχνολογικό εκσυγχρονισμό, είτε διότι η αποτελεσματική χρήση ορισμένων μηχανημάτων ή τεχνικών καινοτομιών προϋποθέτει συχνά μια ορισμένη γαιοκτησιακή διάρθρωση (από άποψη μεγεθών) και ένα επαρκώς σταθερό σύστημα κατοχής (βλέπε Griffin, 1979, σελ. 60). Από την άλλη μεριά, ο τεχνολογικός εκσυγχρονισμός της γεωργίας είχε, σύμφωνα με τις υπάρχουσες ενδείξεις, μια σημαντικότερη ενισχυτική επίδραση στην ταξική διαφοροποίηση και την παραπέρα ανάπτυξη του καπιταλισμού (βλέπε Λιοδάκης, 1987· Louloudis et al., 1989· Kasimis και Papadopoulos, 1994). Σημειωτέον επίσης ότι, πέραν της επίδρασης στην παραγωγικότητα της εργασίας, η τεχνολογική ανάπτυξη της γεωργίας, όπως σε όλες τις καπιταλιστικές χώρες, έχει σε μεγάλο βαθμό αποτελέσει όργανο του κεφαλαίου για την αφαίμαξη των δύο πρωταρχικών πηγών όλου του πλούτου, δηλαδή της εργασίας και της φύσης (βλέπε Marx, 1967, I, σελ. 505-507, III, σελ. 812-813).

4. Οι πολιτικές προεκτάσεις και προοπτικές της κοινωνικής αναδιάρθρωσης της γεωργίας

Σε αντίθεση με νέο-λαϊκίστικες ερμηνείες, είδαμε ότι ο καπιταλισμός έχει αναπτυχθεί σημαντικά στην Ελληνική γεωργία κατά τη διάρκεια των τεσσάρων τελευταίων δεκαετιών, όχι μόνο με την ενσωμάτωση της γεωργίας στα πλαίσια της εθνικής και διεθνούς οικονομίας, μέσω της αγοράς, αλλά επίσης με την αυξανόμενη εμπέδωση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής στην ίδια την α-

γροτική παραγωγή. Η τεχνική μεταβολή έχει επίσης ενισχύσει παρ'επέρα την ταξική διαφοροποίηση και την καπιταλιστική ανάπτυξη στον αγροτικό τομέα. Στο βαθμό που αυξάνεται η ταξική διαφοροποίηση, αναπτύσσεται επίσης μια διαδικασία ταξικής διαμόρφωσης, η οποία τείνει, από τη μια μεριά να δημιουργήσει έναν καπιταλιστικό πόλο (αστική τάξη) στον αγροτικό τομέα, και από την άλλη μεριά να συνενώσει ως τάξη καθ' εαυτή τους ακτήμονες αγρεργάτες, τους ημι-προλεταριοποιημένους μικρούς αγρότες, και τους προλεταριοποιημένους που απασχολούνται στον τομέα των υπηρεσιών (κύρια του τουρισμού) των αγροτικών περιοχών. Η διαδικασία αυτή βρίσκεται σε εξέλιξη, παρά τη μερική μόνο προλεταριοποίηση των μικρο-αγροτών, και το γεγονός ότι η προλεταριοποίηση δεν έχει ολοκληρωθεί και συχνά παίρνει μια συγκαλυμμένη ή μετατοπισμένη μορφή (μεσιακές καλλιέργειες, συμβολαιακή γεωργία, εξω-γεωργική απασχόληση, αστικοποίηση). Παρά τις όποιες ιδιομορφίες και διαφορές, τείνει επίσης να αναπτυχθεί μια αλληλοδιαπλοκή, συχνά μέσω των αγροτο-εργατών ή των εργατο-αγροτών της πόλης, και μια ενοποίηση των συμφερόντων της αναδυόμενης εργατικής τάξης του αγροτικού τομέα με εκείνα του αστικού προλεταριάτου. Ο κατακερματισμός, όμως, και η ετερογένεια της αναδυόμενης τάξης, το δέσιμο με τη γη και η διαδεδομένη λαϊκίστικη ιδεολογία που καλλιεργήθηκε ιδιαίτερα από το ΠΑΣΟΚ μετά τα μέσα της δεκαετίας του '70, και κυρίως μετά την άνοδό του στην εξουσία το 1981, τείνουν να αναστείλουν ή να θολώσουν την ανάπτυξη μιας αντίστοιχης ταξικής συνείδησης. Τα ενδιάμεσα μικροαστικά στρώματα που συνδέονται με τους μεσαίους αγρότες, τα συνεταιριστικά στελέχη και οι κομματικοί γραφειοκράτες, τείνουν επίσης να ενισχύουν τις λαϊκίστικες ιδεολογικές τάσεις. Η ιδεολογία αυτή εκφράζεται συνήθως από ορισμένα στερεότυπα, όπως *αγρότης* ή *αγροτιά*, και από μια αδιαφοροποίητη, και συχνά πολιτικά σκόπιμη, «φιλο-αγροτική» πολιτική. Γι' αυτούς, και για ιστορικούς ή άλλους λόγους, ο ταξικός συνδικαλισμός, αντίθετα με ό,τι συμβαίνει σε άλλες Μεσογειακές χώρες, απουσιάζει σχεδόν τελείως από την Ελληνική ύπαιθρο και οι περιπτώσεις συλλογικής ταξικής δράσης είναι εξαιρετικά σπάνιες στην πρόσφατη ιστορία (βλέπε ΠΡΙΝ 31/5/99).

Η παρατεταμένη διεθνής κρίση, ο αυξανόμενος ανταγωνισμός, η διάδοση της νέο-φιλελεύθερης ιδεολογίας, και η δραστική και αυξανόμενη απελευθέρωση του εμπορίου από τα τέλη της δεκαετίας του '80 και τις αρχές του '90 (Συμφωνία της GATT, μεταρρύθμιση της ΚΑΠ, κ.λπ.), οδήγησαν βαθμιαία στη διαμόρφωση

μιας νέας αγροτικής στρατηγικής σε Ευρωπαϊκό επίπεδο. Η νέα αυτή στρατηγική, αποσκοπώντας σε μια δραστική αναδιάρθρωση, στη συγκέντρωση και εδραίωση του κεφαλαίου στη γεωργία, στην εντατικοποίηση του τεχνολογικού εκσυγχρονισμού, και στην αύξηση της ανταγωνιστικότητας, επηρέασε, και πιθανότατα καθόρισε αποφασιστικά, τους κύριους προσανατολισμούς της αγροτικής πολιτικής των Ελληνικών κυβερνήσεων. Το Ελληνικό κράτος δεν λειτούργησε απλά ως ιμάντας μεταβίβασης, αλλά σαφέστατα ως παράγοντας στήριξης των μεγάλων συμφερόντων που εμπλέκονται στον αγροτικό τομέα. Η νέα στρατηγική αναδιάρθρωσης προωθείται μέσα από μια σειρά βασικών μέτρων πολιτικής, όπως η φορολόγηση και κοινωνική ασφάλιση των αγροτών, η θεσμοθέτηση του Μητρώου Αγροτών, το πρόγραμμα «Καποδίστριας», που θέτει άμεσα σε εφαρμογή μια αναγκαστική συνένωση των αγροτικών κοινοτήτων, το πέρασμα ενός νέου νόμου για τους συνεταιρισμούς, και η θεσμοθέτηση μιας «Τράπεζας Διαχείρισης Γης» για τη διευκόλυνση της συγκέντρωσης και παραγωγικής χρήσης της αγροτικής γης. Η νέα αυτή στρατηγική και τα ειδικότερα μέτρα που αυτή περιλαμβάνει, τείνουν να ενισχύσουν παραπέρα τη διαδικασία ταξικής πόλωσης και καπιταλιστικής ανάπτυξης στην Ελληνική γεωργία¹⁵. Συνδυαζόμενη με την πολιτική λιτότητας και προσαρμογής στα πλαίσια της διαδικασίας για την ΟΝΕ της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η βίαιη αυτή εκσυγχρονιστική ώθηση έχει ήδη εξοντωτικές επιπτώσεις στην ύπαιθρο και τείνει να εξαφανίσει χιλιάδες μικρο-παραγωγών. Ταυτόχρονα, όμως, τείνει να απονομιμοποιήσει το κράτος και την πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης, και απειλεί να συντρίψει την κοινωνική βάση και τις συμμαχίες πάνω στις οποίες στηρίχτηκε ο λαϊκισμός του ΠΑΣΟΚ.

Δεν είναι τυχαίο, επομένως, που μια σειρά αγροτικών κινητοποιήσεων και δυναμικών διαμαρτυριών ήλθαν στο προσκήνιο κατά τη διάρκεια της τελευταίας πενταετίας, ιδιαίτερα στη Θεσσαλία και Μακεδονία, αλλά επίσης σε άλλες περιφέρειες της χώρας (Ηπειρος, Πελοπόννησος, Κρήτη). Οι κινητοποιήσεις αυτές πήραν συχνά το χαρακτήρα ενός αυθόρμητου ξεσηκωμού, αλλά έχουν επίσης, αρκετά συχνά, σε σημαντικό βαθμό υποκινηθεί από πολιτικές δυνάμεις, όπως το ΚΚΕ, ιδιαίτερα σε περιφέρειες όπως η Θεσσαλία, όπου αυτό το κόμμα έχει σημαντική επιρροή. Οι υπάρχουσες δια-ταξικού χαρακτήρα αγροτικές Ενώσεις και Ομοσπονδίες, έπαιξαν επίσης ένα σημαντικό ρόλο και συνέβαλαν στην παραπλάνηση αυτής της διαδικασίας κοινωνικής σύγκρουσης. Όπως συνέβη και στην περίπτωση άλλων χωρών, κάτω από παρόμοιες συνθήκες (βλέπε Goodman et

al., 1984), οι κινητοποιήσεις αυτές είχαν ένα έντονο στοιχείο κορπορατισμού, αλληλένδετο με το νέο-λαϊκισμό, και εκφραζόμενο από το δια-ταξικό χαρακτήρα των προβαλλόμενων αιτημάτων (ανάπτυξη της παραγωγικής υποδομής της εθνικής γεωργίας, εφαρμογή του Μη-τρώου Αγροτών, επιδότηση πετρελαίου κίνησης, κ.λπ.). Σε αντίθεση με την παραδοσιακή Αριστερά, και το ΚΚΕ ειδικότερα, το οποίο ακολουθώντας την πάγια πρακτική του (βλέπε Hadjimichalis, 1994, σελ. 250), προμοδότησε τον αγώνα για μια αδιαφοροποίητη «φιλο-αγροτική» πολιτική, και λειτούργησε ως μηχανισμός ελέγχου και ανάσχεσης των κινητοποιήσεων και της πάλης των αγροτών (ΓΡΙΝ 1-12-97), το ΝΑΡ και άλλες αριστερές δυνάμεις προσπάθησαν, αλλά με περιορισμένη πολιτική επιρροή, να προσανατολίσουν τον αγώνα προς μια πιο συνειδητή ταξική οργάνωση και αντίστοιχους στόχους (ΓΡΙΝ 3-10-96). Έχει πλέον διαφανεί ότι η βουβή μέχρι τώρα διαδικασία ταξικής διαμόρφωσης, που σχετίζεται με την αναδυόμενη «εργατική τάξη» του αγροτικού τομέα, αναζητά πολιτική έκφραση και ότι αυτή η τάξη, «ως τάξη για τον εαυτό της», επιδιώκει να κάνει τον αγώνα της πιο αποτελεσματικό.

Ορισμένοι συγγραφείς έχουν ήδη παρουσιάσει μια σημαντική κριτική του νέο-λαϊκισμού και μια ακριβή εκτίμηση του ρόλου που έχει παίξει η παραδοσιακή Αριστερά στις τελευταίες αγροτικές κινητοποιήσεις (Louloudis και Maraveyas, 1997). Αποδίδοντας όμως αυτές τις κινητοποιήσεις στον ανεπαρκή εκσυγχρονισμό της Ελληνικής γεωργίας, ή στα μεγάλα συμφέροντα που διαμορφώθηκαν, ιδιαίτερα στην περιφέρεια της Θεσσαλίας, μέσα από τις επιδοτήσεις της ΚΑΠ για την παραγωγή βαμβακιού, παγιδεύονται στο χάσμα ανάμεσα στο νέο-λαϊκισμό και τον εκσυγχρονισμό. Σε αντίθεση με αυτή την ερμηνεία, θα υποστηρίξω ότι, οι παρατεταμένες και δυναμικές συγκρούσεις, και η μαζική απήχηση των αγροτικών κινητοποιήσεων μπορούν να ερμηνευτούν επαρκώς μόνο σαν αποτέλεσμα της ταξικά διαφοροποιητικής επίδρασης του καπιταλιστικού εκσυγχρονισμού, και των εξοντωτικών επιπτώσεων της νέας στρατηγικής αγροτικής αναδιάρθρωσης και εκσυγχρονισμού. Θα πρέπει πλέον να έχει γίνει σαφές ότι, είναι ο αυξανόμενος καπιταλιστικός εκσυγχρονισμός της γεωργίας, όχι η έλλειψη του, και όχι τόσο οι ρυθμίσεις της ΚΑΠ (επιδοτήσεις, κ.λπ.), που οδηγεί στην αυξανόμενη εκτόπιση και υποβάθμιση της εργασίας (προλεταριοποίηση, ανεπαρκής μόρφωση και διαβίωση των φτωχών αγροτών, εντατικοποίηση, από-ειδίκευση), καθώς και στην αυξανόμενη υποβάθμιση του φυσικού και κοινωνικού περιβάλλοντος στην ύπαιθρο.

Ας σημειωθεί, τέλος, ότι παράλληλα με τη διαδικασία ενοποίησης και ταυτοποίησης της αναδυόμενης νέας «εργατικής τάξης» στην Ελληνική γεωργία, και με την αυξανόμενη προσπάθεια αυτής της τάξης να αναβαθμίσει τον αγώνα της ως τάξη για τον εαυτό της, τείνει να αναδειχθεί μια εναλλακτική ταξική στρατηγική. Μια στρατηγική η οποία απορρίπτει τόσο τη νεο-λαϊκίστικη αδιαφοροποίηση φιλο-αγροτική στήριξη και την ψευδαίσθηση ενός μακροπρόθεσμου μέλλοντος για τους μικρο-αγρότες, όσο και την προλεταριοποίηση που επιφέρει ο καπιταλιστικός εκσυγχρονισμός (βλ. Banaji, 1990), και η οποία αντ' αυτών, προωθεί τη συμμαχία με την εργατική τάξη των πόλεων, και αντιλαμβάνεται τη δυνατότητα επίλυσης του αγροτικού ζητήματος μόνο μέσα στα πλαίσια του κοινωνικού μετασχηματισμού και ως αναπόσπαστο τμήμα του κοινωνικού ζητήματος.

Σημειώσεις

1. Για μια κριτική του νέο-λαϊκισμού δεξ επίσης Patnaik (1979) και Brass (1997).

2. Το μερίδιο του αγροτικού προϊόντος στο συνολικό ΑΕΠ της χώρας μειώθηκε από 23,1% το 1960 σε 12,6% το 1990.

3. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο ετήσιος ρυθμός ανάπτυξης του αγροτικού προϊόντος ήταν 1,9% κατά την περίοδο 1975-1980, αλλά μειώθηκε σε 0,7% κατά την περίοδο 1980-1985, μετά την ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση.

4. Αυτό, και το επιχείρημα περί «λειτουργικότητας» επέσυραν τη σχετική κριτική του Μουζέλη, ο οποίος σωστά υποστηρίζει ότι: «οι ανάγκες και τα λειτουργικά προαπαιτούμενα για την εκτατική αναπαραγωγή του καπιταλισμού δεν μπορούν να εξηγήσουν την εμφάνιση, την εμμονή και την κυριαρχία ορισμένων θεσμικών χαρακτηριστικών στη γεωργία ή οπουδήποτε αλλού. Η ψευδο-λειτουργική ερμηνεία αυτού του τύπου, ...δεν μπορεί να αποτελέσει υποκατάστατο μιας σοβαρής ταξικής ανάλυσης» (1979, σελ. 356).

5. Αν και υπάρχουν υπανάπτυκτες πλευρές της Ελληνικής γεωργίας και της οικονομίας συνολικά, ένας τέτοιος χαρακτηρισμός είναι μάλλον παραπλανητικός (βλ. και Goodman and Redclift, 1982, σελ. 20). Τόσο η γεωργία όσο και η εθνική οικονομία χαρακτηρίζονται από μια μεγάλη ανομοιομορφία και από ακραίες αντιθέσεις και ανισότητες. Έτσι, ενώ μια πρόσφατη έρευνα του ΟΗΕ (1998), που χρησιμοποιεί ένα σύνθετο αναπτυξιακό δείκτη, κατατάσσει την Ελλάδα στη 15η θέση διεθνώς, από άποψη κατά κεφαλή ΑΕΠ και ποσοστού του ΑΕΠ που δαπανάται για έ-

ρευνα, βρίσκεται στη χαμηλότερη θέση ανάμεσα σε όλες τις χώρες-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης (1995).

6. Αυτό συμφωνεί σε μεγάλο βαθμό με τον συμβατικού τύπου δυϊσμό, σε αντιδιαστολή με τον λειτουργικό δυϊσμό που προτείνεται από συγγραφείς όπως ο Βεργόπουλος (1978) και ο de Janvry (1981), ο οποίος κάνει τη διάκριση ανάμεσα σε ένα «σύγχρονο» (συνήθως καπιταλιστικό-βιομηχανικό) τομέα και ένα «παραδοσιακό» (συνήθως αγροτικό) τομέα. Θα πρέπει να σημειωθεί, όμως, ότι τόσο ο «παραδοσιακός» όσο και ο «σύγχρονος», αποτελούν γενικές κατηγορίες που στερούνται οποιαδήποτε επακόλουθα σχετικά με την ταξική διάρθρωση και τις αντιθέσεις των κοινωνικών σχέσεων της παραγωγής.

7. Ενώ οι περισσότεροι από αυτούς τους συγγραφείς αρνούνται βασικά την κοινωνική (ταξική) διαφοροποίηση, με την κλασική της έννοια, κάνουν μάλλον λανθασμένη χρήση του όρου «κοινωνική διαφοροποίηση» για να υποδηλώσουν απλά τα σε αυξανόμενο βαθμό πολύμορφα πρότυπα και στιλ γεωργίας. Τείνουν επίσης να συγχέουν τις παραγωγικές σχέσεις με τις σχέσεις εκμετάλλευσης (βλέπε Kasimis and Papadopoulos, 1994).

8. Η άνιση ανταλλαγή συνεπάγεται συνήθως μια καθαρή μεταφορά υπεραξίας (ή οικονομικού πλεονάσματος) από τον μη-καπιταλιστικό τομέα, ή από τους λιγότερο στους περισσότερο παραγωγικούς αγρότες (μέσα στα πλαίσια της γεωργίας), ή μια δια-τομεακή μεταφορά από τους αγρότες σε άλλους τομείς. Η άνιση αυτή ανταλλαγή προκύπτει από τις διαφορές στην οργάνωση, τους μισθούς, την παραγωγικότητα, και την οργανική σύνθεση του κεφαλαίου μεταξύ διαφόρων τομέων.

9. Σύμφωνα με τον Marx, «(γ)ια τον μικρο-ιδιοκτήτη χωρικό ...δεν είναι επομένως αναγκαίο, όπως κάτω από τον κανονικό καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, ότι η αγοραία τιμή των αγροτικών προϊόντων θα πρέπει να ανέρχεται σε αρκετά ψηλό επίπεδο για να του επιτρέψει το μέσο κέρδος, και ακόμα λιγότερο ένα δεδομένο πρόσθετο πάνω από το μέσο κέρδος. ...Δεν είναι αναγκαίο, επομένως, ότι η αγοραία τιμή θα πρέπει να ανέρχεται, είτε μέχρι την αξία ή την τιμή παραγωγής του προϊόντος του. ...Ένα μέρος της υπερ-εργασίας των αγροτών, που δουλεύουν κάτω από τις λιγότερο ευνοϊκές συνθήκες, παραχωρείται χαριστικά στην κοινωνία...» (1967, III, σελ. 806).

10. Όπως επεσήμανε ο Marx (1967, III, σελ. 639), «(η) μοναδικότητα της γαιοπροσόδου έγκειται μάλλον στο ότι μαζί με τις συνθήκες στις οποίες τα αγροτικά προϊόντα αναπτύσσονται ως αξίες (εμπορεύματα), και μαζί με τις συνθήκες στις οποίες οι αξίες ρευστοποιούνται, αναφέρεται επίσης η δύναμη της έγγειας ιδιοκτησίας να ιδιοποιείται ένα αυξανόμενο τμήμα αυτών των αξιών, οι οποίες δημιουργήθηκαν χωρίς τη βοήθεια της και έτσι ένα αυξανόμενο τμήμα της υπεραξίας μετασχηματίζεται σε γαιοπρόσοδο».

11. Πέρα από τη σχετική έρευνα της Patnaik για την Ινδία (1987), ο

da Silva (1984) έχει επίσης χρησιμοποιήσει το δείκτη καθαρής μισθωτής εργασίας και μια ανάλυση διακριτής ταξινόμησης (discriminant classification analysis) για να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι: «ο καπιταλισμός στη γεωργία της Βόρειο-Ανατολικής Βραζιλίας, είναι σχετικά αναπτυγμένος και δεν περιορίζεται μόνο στην έμμεση κυριαρχία του κεφαλαίου μέσω της σφαίρας της κυκλοφορίας». Τα αποτελέσματά του δείχνουν ότι οι καπιταλιστές αγρότες αποτελούν το 34,9% του κατέχοντος γη, ντόπιου πληθυσμού.

12. Η εκτίμησή μας θα φαινόταν ίσως υπερβολική, αν δεχόμαστε μια καθαρή θεωρητικοποίηση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, όπως αυτή που προτάθηκε από τον Albritton (1993), αλλά ο καπιταλισμός στην πραγματικότητα δεν έχει αναπτυχθεί ποτέ και πουθενά με αυτή την απόλυτα καθαρή μορφή, ούτε στη γεωργία ούτε στη βιομηχανία.

13. Η πάλη αυτή, που περιλαμβάνει επίσης τις ανταγωνιστικές συγκρούσεις ανάμεσα στα διάφορα τμήματα της αγρο-διατροφικής βιομηχανίας, διαμεσολαβείται συνήθως από το κράτος και αφορά θεμελιακά το σύνολο της παραγωγής και διανομής της υπεραξίας.

14. Η περιθωριοποίηση αυτή των λιγότερο παραγωγικών αγροτικών περιοχών δε θα πρέπει να κατανοηθεί μόνο σε σχέση με τις πιο αναπτυγμένες και παραγωγικές περιφέρειες της χώρας. Καθορίζεται επίσης σε αυξανόμενο βαθμό μέσα στα πλαίσια του εξελισσόμενου διεθνούς καταμερισμού εργασίας και ενισχύεται, καθόσον οι συνολικές εισαγωγές αγροτικών προϊόντων και τροφίμων της χώρας, τείνουν να υπερσκελίσουν τις σχετικές εξαγωγές.

15. Τα μέτρα αυτά πολιτικής και οι διαδικασίες που ενεργοποιήθηκαν, ενισχύονται ακόμα παραπέρα από τις βασικές οδηγίες της λεγόμενης «Ατζέντας 2000» της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Βιβλιογραφία

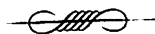
- Albritton R., «Did Agrarian Capitalism Exist?», *Journal of Peasant Studies* 20 (3), 1993, σελ. 419-441.
- Banaji J., «Modes of Production in a Materialist Conception of History», *Capital and Class* 7 (3), 1977.
- Banaji J., «Illusions About the Peasantry: Karl Kautsky and the Agrarian Question», *Journal of Peasant Studies* 17 (2), 1990, σελ. 288-306.
- Barkin D., Batt R. and B. DeWalt, *Food Crops vs. Feed Crops: Global Substitution of Grains in Production*, Lynne Rienner Publishers, Boulder and London, 1990.
- Βεργόπουλος Κ., *Το Αγροτικό Ζήτημα στην Ελλάδα: Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1975.

- Bernstein H., «Notes on capital and peasantry», *Review of African Political Economy*, no 10, 1977.
- Bernstein H., «Agrarian Classes in Capitalist Development», in L. Sklair (ed.), *Capitalism and Development*, Routledge, London, 1994.
- Brass T., «The Agrarian Myth, the "New" Populism and the "New" Right», *Journal of Peasant Studies* 24 (4), 1997 σελ. 201-245.
- Byres T., *Capitalism From Above and Capitalism From Below*, Macmillan, London, 1996.
- Caballero J.M., «Unequal pricing and unequal exchange between the peasant and capitalist economies», *Cambridge Journal of Economics*, no 8, 1984, σελ. 347-359.
- Damianakos S., «The Ongoing Quest for a Model of Greek Agriculture», *Sociologia Ruralis* 37 (2), 1997, σελ. 190-208.
- Damianos D., M. Demoussis and C. Kasimis, «The Empirical Dimension of Multiple Job-Holding Agriculture in Greece», *Sociologia Ruralis* 31 (1), 1991, σελ. 37-47.
- da Silva E.A., «Measuring the Incidence of Rural Capitalism: An Analysis of Survey Data from North-East Brazil», *Journal of Peasant Studies* 12 (1), 1984, σελ. 65-75.
- de Janvry A., *The Agrarian Question and Reformism in Latin America*, John Hopkins University Press, Baltimore, 1981.
- Denis W.B., «Capital and Agriculture: A Review of Marxist Problematics», *Studies in Political Economy: A Socialist Review*, no 7, 1982, σελ. 127-154.
- Goodman D. and M. Redclift, *From Peasant to Proletarian: Capitalist Development and Agrarian Transitions*, St. Martin's Press, New York, 1982.
- Goodman D. and Watts M. «Reconfiguring the Rural or Forging the Divide?: Capitalist Restructuring and the Global Agro-Food System», *The Journal of Peasant Studies* 22 (1), 1994, σελ. 1-49.
- Goodman D., Sorj B. and J. Wilkinson, «Agro-industry, State Policy and Rural Social Structures: Recent Analyses of Proletarianisation in Brazilian Agriculture», in: B. Munslow and H. Finch (eds), *Proletarianisation in the Third World*, Croom Helm, London, 1984.
- Goussios D., «The European and local context of Greek family farming», *Sociologia Ruralis* 35 (3/4), 1995, σελ. 322-334.
- Griffin K., *The Political Economy of Agrarian Change: An Essay on the Green Revolution*, second edition, Macmillan, London,

1979.

- Hadjimichalis C., «Global-Local Social Conflicts: Examples from Southern Europe», in: A. Amin and N. Thrift (eds), *Globalization, Institutions, and Regional Development in Europe*, Oxford University Press, Oxford, 1994.
- Kasimis C. and A. Papadopoulos, «The heterogeneity of Greek family farming: Emerging Policy Principles», *Sociologia Ruralis* 34 (2/3), 1994 σελ. 206-228.
- Kasimis C. and A. Papadopoulos, «Family Farming and Capitalist Development in Greek Agriculture: A Critical Review of the Literature», *Sociologia Ruralis* 37 (2), 1997, σελ. 209-227.
- Kautsky K., *The Agrarian Question*, vol. 1, Zwan Publications, London, 1988 (1899).
- Kloppenborg J.Jr., *First the Seed*, Cambridge University Press, Cambridge, 1988.
- Lehmann D., «Two Paths of Agrarian Capitalism, or a Critique of Chayanovian Marxism», *Comparative Studies in Society and History*, vol. 28, 1986, σελ. 601-27.
- Lenin V.I., *The Development of Capitalism in Russia, Collected Works*, vol. 3, Progress Publishers, Moscow, 1964.
- Λιοδάκης Γ., «Οι Επιπτώσεις από την Ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ στο Εξωτερικό Ισοζύγιο Αγροτικών Προϊόντων», *Επιθεώρηση Αγροτικών Μελετών* 1 (1), 1985.
- Λιοδάκης Γ., *Τεχνολογικός Εκσυγχρονισμός της Ελληνικής Γεωργίας*, no 24, ΑΤΕ, Αθήνα, 1987.
- Λιοδάκης Γ., *Διεθνής Καταμερισμός Εργασίας και Ελληνική Γεωργία*, no 40, ΑΤΕ, Αθήνα, 1991.
- Λιοδάκης Γ., *Γαιοπρόσδοος, Επιτόκια και Αγροτικές Τιμές: Οικονομικές Πλευρές του Αγροτικού Ζητήματος*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1994.
- Liodakis G., «Technological Change in Agriculture: A Marxist Critique», *Sociologia Ruralis* 37 (1), 1997, σελ. 61-78.
- Louloudis L. and N. Maraveyas, «Farmers and Agricultural Policy in Greece since the Accession to the European Union», *Sociologia Ruralis* 37 (2), 1997, σελ. 270-286.
- Louloudis L., N. Martinos and A. Panagiotou, «Patterns of Agrarian Change in East Central Greece: The case of Anthipoli community», *Sociologia Ruralis* 29 (1), 1989, σελ. 49-66.
- Maraveyas N., «The Common Agricultural Policy and the Greek agriculture», in: P. Kazakos and P. Ioakimidis (eds), *Greek membership evaluated*, Pinter, London, 1994.
- Marx K., *Capital*, vol. I-III, International Publishers, New York, 1967.

- Μωϊσίδης Α., *Αγροτική Κοινωνία στη Σύγχρονη Ελλάδα: Παραγωγική και Κοινωνική Διάρθρωση στην Ελληνική Γεωργία, 1950-1980*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα, 1986.
- Mouzelis N., *Modern Greece: Facets of underdevelopment*, Macmillan, London, 1978.
- Mouzelis N., «Peasant Agriculture, Productivity and the laws of Capitalist Development: A Reply to Vergopoulos», *The Journal of Peasant Studies* 6 (3), 1979, σελ. 351-357.
- Παντισίδης Γ., *Προσεγγίσεις στην ταξική διάρθρωση της Ελληνικής αγροτικής οικονομίας*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1992.
- Παρασκευαΐδης Π., *Πηγές Προέλευσης και Μηχανισμοί Πραγματοποίησης Οικονομικού Πλεονάσματος: Η περίπτωση του αγροτικού τομέα στην Ελλάδα*, Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών, Αθήνα, 1995.
- Patnaik U., «Neo-Populism and Marxism: The Chayanovian View of the Agrarian Question and its Fundamental Fallacy», *The Journal of Peasant Studies* 6 (4), 1979, σελ. 375-420.
- Patnaik U., *Peasant Class Differentiation: A Study in Method with Reference to Haryana*, Oxford University Press, Delhi, 1987.
- ΠΡΙΝ, εβδομαδιαία εφημερίδα της Ανεξάρτητης Αριστεράς.
- Raynolds L., Myhre D., McMichael P., Figueroa V. and F. Buttel, «The "New" Internationalization of Agriculture: A Reformulation», *World Development* 21 (7), 1993, σελ. 1101-1121.
- Σακελλαρόπουλος Θ., «Οι Θεσμικές Αιτίες για την καθυστερημένη Ανάπτυξη Καπιταλιστικών Σχέσεων στον Ελληνικό Αγροτικό Χώρο: Προσεγγίσεις και Υποθέσεις», *Επιθεώρηση Αγροτικών Μελετών* 1 (3), 1986.
- Shiva V., *The Violence of the Green Revolution*, Zed Books, London, 1991.
- Vergopoulos K., «Capitalism and Peasant Productivity», *The Journal of Peasant Studies* 5 (4), 1978, σελ. 446-465.
- Yañez A., «Theories of Exploited Peasantry: A Critical Review», *Journal of Peasant Studies* 15 (2), 1988, σελ. 190-217.

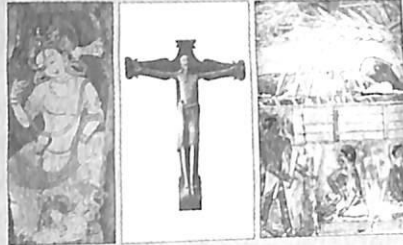
ΣΕΙΡΑ: ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ • ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΠΡΑΞΗ

ΒΑΣΙΛΗ ΦΙΛΙΑ

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΠΡΩΤΟΣ ΤΟΜΟΣ

Βασικές Όροθετήσεις και Κατευθύνσεις

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

ΣΕΙΡΑ: ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ • ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΠΡΑΞΗ

ΑΝΔΡΕΑΣ Ν. ΛΥΤΡΑΣ

ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑ

Ο ρόλος των κοινωνικών τάξεων

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

Μαστίχη: Ένα προϊόν που σημάδεψε τη Χιώτικη κοινωνία

Χρήστος Μπελλές*

Περίληψη

Με το παρόν άρθρο, προσπάθησα να διερευνήσω και να καταδείξω το ρόλο του προϊόντος της μαστίχης στη διαμόρφωση της οικονομικής, πολιτικής, παραδοσιακής και κοινωνικής, γενικά, ζωής της Χίου, μέσα από την ενδιαφέρουσα, μακρόχρονη και μοναδική ιστορία του (μαρτυρίες, παραδόσεις, παραγωγή, εμπόριο), από τον Ηρόδοτο μέχρι σήμερα.

1. Συνοπτική ιστορία του προϊόντος

Το προϊόν της μαστίχης σημάδεψε καθοριστικά την οικονομική, πολιτική, παραδοσιακή και γενικά την κοινωνική ζωή της Χίου. Η λέξη Χίος έγινε συνώνυμη της λέξης μαστίχα.

«(...) Η νήσος Χίος έχει όνομα Συριακό, διότι εν αυτή παράγεται η μαστίχη. Διότι οι Σύροι την μαστίχη καλούσι Χίος...» (μας λέει ο Rabanus Maurus στην εγκυκλοπαίδειά του (842-847 μ.Χ.).

Οι Τούρκοι ονομάζουν τη Χίο Saqiz Adasi (η νήσος της μαστίχης). Οι Πέρσες την ονομάζουν Σεγέξ, που σημαίνει μαστίχα. Σε αυτούς τους λαούς της Ανατολής, η μαστίχη συνδέθηκε με τα ήθη και τα έθιμά τους, με τις παραδόσεις τους και γενικά με τον τρόπο ζωής τους. Οι Ιταλοί την ονομάζουν Mastice και Masticare είναι η μάσηση. Στα δικά μας, η λέξη μαστίχη προήλθε από τη λέξη «μάστιξ», γιατί αντί «κεντήματος η σχίνος εμαστιγώνετο», ή από το ρήμα «μασώ» (λεξικό Ιατρικών όρων W. Guttman).

* Ειδικός επιστήμονας στο Πανεπιστήμιο Ξάνθης.

Η ιστορία και η χρήση του προϊόντος είναι πολύ παλιά και τη βρίσκουμε στις κλασικές εποχές. Ο Πλίνιος, ο Θεόφραστος, ο Διοσκουρίδης κι ο Γαληνός κάνουν αναφορά στη μαστίχη και μάλιστα στις θεραπευτικές ιδιότητές της. Ο Γαληνός τη συστήνει σαν χρήσιμη να ανεβάζει τις συνθήκες του αίματος και να θεραπεύει το χρόνιο βήχα με πόση (χρήσιμη στην αιμόπτυση και στο χρόνιο βήχα). «Χρήσιμη προς αίματος αναγωγάς και προς παλαιόν βήχα πινομένη...» και αλλού: «καταπότια και άλλας συνθέσεις ιατρικάς χρήσιμος...».

Ο Διοσκουρίδης αναφέρεται στο μαστιχέλαιο και μας πληροφορεί ότι είναι χρήσιμο για μερικές αρρώστιες. Επίσης τονίζει ότι καλό είναι να χρησιμοποιείται καλή μαστίχη για την παραγωγή μαστιχελαίου, το οποίο χρησιμοποιείται ποικιλοτρόπως για παθήσεις της μήτρας, σαν ήπιο θερμαντικό, στυπτικό και μαλακτικό. Καθαρίζει τα καρκινώματα, που εμφανίζονται συνήθως στο στομάχι, τις κοιλιακές και δυσεντερικές παθήσεις, επίσης καθαρίζει το πρόσωπο και δίνει λαμπρότερο χρώμα. «Μαστιχέλαιον χρήσιμον εις τινας αρρωστίας», «... το δε Μαστίχινον (έλαιον) εκ της μαστίχης λείας σκευάζεται. Ποιεί δε προς τα εν υστέρω πάντα, ηπίως θερμαίνον, σύφον, μαλάσσον και προς τα περί τον στόμαχον επιρριπτόμενα (ίσως επιρρεπόμενα ή επιτρεπόμενα) σκιρώματα και κοιλιακά και δυσεντερικά και τα επί του προσώπου καθαίρον και εύχροιαν ποιούν».

Οι φαρμακευτικές ιδιότητες της μαστίχης ήταν γνωστές και στον Ιπποκράτη. Οι κυρίες της Ρώμης χρησιμοποιούσαν οδοντογλυφίδες από μαστιχόδενδρα λόγω της ιδιότητας, που έχουν να λευκαίνουν τα δόντια. *Η αρχαιότερη πληροφορία για τη μαστίχη έρχεται από τον Ηρόδοτο (5ος π.Χ. αιώνας).*

Η ένταση κι επέκταση της καλλιέργειας της μαστιχοφόρου σχίνου για εμπορική εκμετάλλευση, φαίνεται πως αρχίζει από την εποχή του μαρτυρίου του Αγίου Ισιδώρου (251 μ.Χ.). Στη γνώμη αυτή καταλήγουμε, στην προσπάθειά μας να ερμηνεύσουμε, σύμφωνα με την παράδοση, τη σχέση του μαρτυρίου του Αγίου Ισιδώρου με τη μαστίχη. Κατά την παράδοση, το αίμα του Αγίου πότισε τη μαστιχοφόρο έκταση κι από τότε και μόνο τα δένδρα της σχίνου, άρχισαν να δίνουν τους μαργαριταρένιους σταλαγμούς των σαν άφωνοι «δακρυρροούντες» μάρτυρες του βασανισμού του Χριστιανού νέου. Είναι λοιπόν πιθανόν, η καλλιέργεια της μαστίχης να γενικεύτηκε από την εποχή του Αγίου Ισιδώρου και γι' αυτό η παράδοση τη συσχέτισε με το μαρτύριό του, δίνοντας έτσι βαθύτερη έννοια στο μαρτύριο του νεομάρτυρα, αλλά και ιδι-

αίτερη εξήγηση για την εξαίρεση, που σημειώνεται στη σχίνο ορισμένης περιοχής της Χίου, να δίνει αυτή και μόνη πηγμένη μαστίχη. Επίσης εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι τα αργυρά νομίσματα, που έκοψε στη Χίο ο Γενομήνσιος Μαρτίνος Ζαχαρίας (Δυναστεία Ζαχαριών 1304-1329) από τη μία όψη έφεραν τον Άγιο Ισίδωρο και το δυνάστη Μαρτίνο κι από την άλλη το Χριστό.

Πέρα όμως από την παράδοση για τον Άγιο Ισίδωρο, οι πραγματικές αιτίες, που συντελούν στο να δίνει μόνο ο χιώτικος σχίνος και μάλιστα στο συγκεκριμένο νότιο τμήμα του νησιού, μαστίχη, μας είναι άγνωστες. Η μοναδική επιστημονική εξήγηση είναι του Σ. Ξένου στο έργο του: «Η ιστορία του Σταφιδόκαρπου», που δημοσιεύτηκε το 1888 κι όπου στο κεφάλαιο «τα έκτακτα ή σπάνια προϊόντα των ηφαιστειών» υποστηρίζει ότι: «*Τα υποθαλάσσια ηφαιστεια της Χίου είναι η πρώτη αιτία της ευφορίας της και της παραγωγής της μοναδικής μαστίχης και των τσικουδιών της νήσου...*».

Από τον Η' αιώνα μ.Χ. η μαστίχη γίνεται διάσημη από τους περιηγητές, που επισκέπτονται τη Χίο κι αμέτρητες τέτοιες μαρτυρίες τους βρίσκουμε στο τρίτομο «Η Χίος παρά τοις Γεωγράφοις και Περιηγηταίς» των Φ. Αργέντη και Σ. Κυριακίδη.

Ο Κ.Μ. Κατλάς στο έργο του «Η Χίος υπό τους Γενομήνσιους» μας πληροφορεί ότι «το επάγγελμα, το οποίο συνήθως μετήρχοντο οι ξένοι εν τω Αιγαίω πελάγει ήτο η πειρατεία. Εξ επισήμου βενετικού εγγράφου του 1278 εξάγεται ότι υπήρχον τότε εν Ελλάδι ουχί ολιγώτεροι των 90 ονομαστών πειρατών Γενοηνησίων, Λομβαρδών, Πισατών, Γασμούλων, Λατίνων και σύν τοις άλλοις Ελλήνων ... Κατά τους χρόνους αυτούς, ιδιαίτως η Χίος ένεκα του πλούτου και της εμπορίας αυτής υπέκειτο συχνότερον εις τας επιδρομάς των πειρατών. Τω 1292 ο επιφανέστατος ναυτικός ήρωας των χρόνων εκείνων, ο Σικελός Ρογήρος Λούριαν, ναύαρχος του βασιλέως της Αραγωνίας, ετράπη μετά τριάκοντα γαλερών επί την Ελλάδα. Αποβιβασθείς πρώτον εις Χίον προσηνέχθη ως αληθής πειρατής. Εκ των κατοίκων άλλοι μεν ηχμαλωτίσθησαν άλλοι δε κατέφυγον εις τα όρη. *Αφού δε πλήρωσε δύο γαλέρας μαστίχης και άλλας, άλλων πολυτίμων λαφύρων, απήλθε της Χίου*».

Παρά τις αλληπάλληλες αυτές επιδρομές η Χίος διακρινόταν, από τα άλλα νησιά για τον πλούτο και το εμπόριό της. Μεταξύ των προϊόντων της, όπως οίνος, μάρμαρα, μεταξωτά κ.λπ., την πρώτη θέση κατέχει η μαστίχη, που προσελκύει το ενδιαφέρον πλήθους εμπόρων από γειτονικές και μακρινές χώρες. Το μονοπώλιο της μαστίχης επιζητούσαν με κάθε τρόπο οι παραπάνω

αναφερόμενοι πειρατές και κύρια οι Βενετοί, οι Γενουήνσιοι κι οι Πισάται. Θέατρο λοιπόν λεηλασίας από τους πειρατές, η Χίος δοκιμάζει πολλούς δυνάστες και πάντα το μήλο της έριδος η μαστίχη.

Οι κυριότεροι κατακτητές την εποχή εκείνη υπήρξαν: *Η δυναστεία των Ζαχαριών, που ήταν Γενουήνσιοι, από το 1304-1329.*

Από το 1329-1346, η Χίος βρίσκεται και πάλι υπό την κυριαρχία του Βυζαντινού κράτους κι η πειρατεία έχει λάβει πλέον επίσημο χαρακτήρα, αφού το ίδιο το κράτος χρησιμοποιεί τους ίδιους τους πειρατές εναντίον διαφόρων εχθρών του, δίνοντάς τους ανταλλάγματα γι' αυτές τους τις υπηρεσίες.

Το 1346, μια συμμορία Γενουηνσίων, οι Ιουστινιάναι, κατά τον Κ.Μ. Κατλά, κατέλαβε τη Χίο και διατήρησε την κυριαρχία της για 220 έτη, μέχρι το 1566.

Το 1347, οι Ιουστινιάναι ιδρύουν μετοχική εταιρεία με το όνομα «Μαόνα», η οποία έχει το μονοπώλιο της μαστίχης, με μόνη υποχρέωση να δαπανά για την άμυνα του νησιού. Τα μέλη της εταιρείας ήταν εικοσιεννέα (29) τριήραρχοι, οι οποίοι εγκατέστησαν είδος αριστοκρατικής δημοκρατίας.

Το 1362, συνεστήθη η «Νέα Μαόνα» (προς αντιδιαστολή από την πρώτη), στην οποία πούλησαν τις μετοχές και τα δικαιώματά τους οι εταίροι της πρώτης, όπως και τις υποχρεώσεις τους έναντι της Μητρόπολης.

Από το 1372, οι μέτοχοι της «Νέας Μαόνας» (δώδεκα τον αριθμό), ονομάζονται Ιουστινιάναι και με το όνομα αυτό έμειναν γνωστοί σαν δυνάστες της Χίου. Η εταιρεία αυτή κατόρθωσε να διοικήσει τη Χίο για 220 περίπου χρόνια.

Η κυριότερη πηγή πλούτου για την εταιρεία υπήρξε το εμπόριο. Αλλά το σημαντικότερο και το επικερδέστερο για τη «Μαόνα» εμπόριο υπήρξε το της μαστίχης. Όπως μας πληροφορεί ο Κ.Μ. Κατλάς, «...κατά μέσον όρον, η «Μαόνα» επώλει ετησίως εις την Ευρώπην στατήρας 120, εις την Αρμενίαν, Κύπρον, Ρόδον, Συρίαν και Αίγυπτον 114 και στην Ελλάδα, Κωνσταντινούπολιν, Τουρκίαν και Μικράν Ασίαν 200. Εις τινες δε πόλεις είχεν ιδιαίτερα πρακτορεία, ως εν παραδείγματι εις Αλεξάνδρειαν και εις Δαμασκόν».

Οι Μαονέζοι οργάνωσαν το εμπόριο της μαστίχης συστηματικά και παρέμειναν στην ιστορία οι ωμές και απάνθρωπες ποινές –κατά τα Περσικά πρότυπα– για τους κλέφτες της μαστίχης. Ο κλέφτης της μαστίχης κάτω από 10 λίτρες (3,2 κιλά) καταδικαζόταν σε χρηματικό πρόστιμο, και αν δεν μπορούσε να το πληρώσει μαστιγωνόταν και του έκοβαν το ένα αυτί. Εάν έκλεβε από 10-25 λί-

τρεις τον σιγμάτιζαν με πυρωμένο σίδηρο στο μέτωπο. Από 25-40 λίτρες του έκοβαν τη μύτη και το δεξί αυτί. Από 50-80 λίτρες του έκοβαν τη μύτη και τα δύο αυτιά και τον σιγμάτιζαν στο μέτωπο με πυρωμένο σίδηρο. Από 100-200 λίτρες του έβγαζαν το ένα μάτι και του έκοβαν το χέρι ή το πόδι. Κλέφτη πάνω από 200 λίτρες τον έστελναν στην αγχόνη. Επίσης κρέμαγαν κι εκείνον, που έκλεψε 100 λίτρες και πιανόταν για δεύτερη φορά. Οι ίδιες τιμωρίες εφαρμόζονταν και για τους κλεπταποδόχους, αντίθετα δε αμείβονταν οι καταδότες. Ο Κυριάκος Πιτσικόλης, από την Αγκώνα, που παρέμεινε στη Χίο από το 1435-1440 συμβουλεύει: «Ει όστις σώος εν Χίω ζην εθέλεις Μαστίχην φύλαξαι, μήποτε κλέπτης πέλης » δηλαδή, αν θέλεις να ζεις στη Χίο, να φυλάξεις τη μαστίχη και ποτέ να μην την κλέβεις.

Δεν επιτρεπόταν σε κανένα από τους παραγωγούς της μαστίχης να την πωλεί, παρά μόνο η «Μαόνα» είχε το μονοπώλιο του προϊόντος, οργανωμένο με άριστο τρόπο. Υπήρχαν ειδικοί πράκτορες για τη συγκομιδή (Officiales Super Recullectionem Masti-cis), οι εξεταστές, (Perquisitores), που κύριο τους έργο ήταν η έρευνα των πλοίων για λαθραία μαστίχη, οι λογαριαστές (Logaria stiate) κι ένα ολόκληρο άλλο επιτελείο από κατώτερους υπαλλήλους, που εργάζονταν στη μαστίχη για λογαριασμό της Μαόνας.

Από διατάγματα του 1379 και 1409 βλέπουμε να δίνεται το δικαίωμα στον κυβερνήτη του νησιού κι αντιπρόσωπο της Μητρόπολης, Αρμοστή (Podesta), να εκλέγει «τον επί της μαστίχης γραμματέα (scriba masticis) όστις έργον είχεν την εγγραφήν και εξέλεγεξιν του βάρους του πολυτίμου τούτου προϊόντος και την παράδοση αυτού εις την Μαόνα». Υπάλληλο με αυτά τα καθήκοντα βρίσκουμε κι επί Τουρκοκρατίας, όπως μας πληροφορεί ο ιστορικός Ζολώτας.

Αξίζει να μνημονεύσουμε εδώ και την περίπτωση της απόσυρσης του προϊόντος από τη «Μαόνα» για να διατηρηθεί η τιμή σε υψηλά επίπεδα. Ο Κ.Μ. Κατλάς λέγει γι' αυτό «Αν η συλλεγομένη ποσότης ήτο μεγαλύτερα της οριζομένης εκ των προτέρων, το περίσσευμα εφυλάσσετο εις τας αποθήκας δια το επόμενον έτος, ή εκαίετο αμέσως». Τα παραπάνω είναι αρκετά για να συμπεράνουμε πόσο καλά ήταν διοργανωμένο το εμπόριο της μαστίχης στα χρόνια των Γενουατών, ώστε οι μεγάλοι αυτοί έμποροι, ήταν σε θέση με μεθόδους, που και σήμερα γίνονται αποδεκτές στο παιχνίδι της οικονομίας, να ελέγχουν την προσφορά και τη ζήτηση του προϊόντος.

Τους χρόνους αυτούς της κατοχής του νησιού από τους Γενου-

ήνσιους (Ιουστινιάνες) και συγκεκριμένα το 1474 ή 1475 επισκέπτεται τη Χίο και ο Χριστόφορος Κολόμβος με την ιδιότητα μάλλον του ναυτικού και του εμπόρου «δύο επαγγέλματα τα οποία συχνά συνεδυάζοντο παρά τοις κατοίκους των παραλίων και εμπορικών πόλεων, οίαι η Γένουα και η Σαβόνη». Στο ημερολόγιό του (11-1-1492) ο Κολόμβος φαίνεται καλός γνώστης του προϊόντος και μας λέγει ότι «η συλλογή της μαστίχης εγένετο κατά τον Μάιον...» κι ότι «εισέπραττον εισόδημα 50.000 δουκάτων». Στη δε προς τον Sanchez επιστολή του λέει ότι: «το δένδρον, το παράγον το κόμμι τούτο, είναι σπανιώτατον» ότι «δεν ευρίσκεται παρά μόνον εν Ελλάδι και εν Χίω» κι ότι «η αριστοκρατία της Γενούης επώλει το τρόφιμον τούτο εις τιμήν λίαν υψηλήν» (στοιχεία από το «Η Χίος παρά τοις Γεωγράφοις και Περιηγηταίς» Φ. Αργέντη και Σ. Κυριακίδη).

Τον Απρίλιο του 1566 οι Τούρκοι υπό τον Πιαλή Πασά καταλαμβάνουν τη Χίο, καταλύουν την κυριαρχία των Ιουστινιάνων κι ένα νέο κεφάλαιο ανοίγεται για το νησί της μαστίχης. Και σε αυτό το καινούργιο κεφάλαιο είναι και πάλι η μαστίχη που παίζει τον καθοριστικό ρόλο στη δόμηση της οικονομικής, πολιτικής, παραδοσιακής και γενικά της κοινωνικής ζωής του νησιού, κάτω από τις νέες συνθήκες που δημιουργεί η παρουσία του Τούρκου δυνάστη.

Επί τουρκοκρατίας, οι κάτοικοι των μαστιχοχώρων είχαν πολλά προνόμια. Ήταν ανεξάρτητοι από την Κεντρική Διοίκηση του νησιού, από το Μουσελίμη (υποπασάς) κι ουδεμία άλλη αρχή αναγνώριζαν εκτός από τον Αγά τους. Ο Κ.Ν. Κανελλάκης στο έργο του «Χιακά Ανάλεκτα» μας πληροφορεί ότι: «Πολλών προνομίων απολαύουσιν οι κάτοικοι των Μαστιχοχώρων μετά ζήλου δ' ευλόγου τηρούσι και περιέπουσιν αυτά. Ανεξάρτητοι όντες από του Μουσελίμη της πόλεως, ουδεμίαν άλλην αρχήν αναγνωρίζουσιν εκτός του ιδίου αυτών Αγά».

Η Χίος ήταν διηρημένη διοικητικά σε δύο μέρη. Το πρώτο μέρος περιελάμβανε τα χωριά, που παράγουν μαστίχη και το δεύτερο την πόλη και τα υπόλοιπα χωριά. Τα μαστιχοχώρια, λοιπόν, διοικούνταν από τον Αγά των, που αλλιώς ονομαζόταν Σακίζ-Εμίνης (φοροεισπράκτορας της μαστίχης) και τους Σκίζ - Βεκλερί (επιτρόπους της μαστίχης), οι οποίοι εκλέγονταν από τους Δημογέροντες των εικοσιένα (21) τότε Μαστιχοχώρων. Ο Σακίζ- Εμίνης κατά το φθινόπωρο κάθε έτους έβγαινε περιοδεία στα μαστιχοχώρια κι έπαιρνε υπέρ του Δημοσίου Ταμείου 20.000 οκάδες μαστίχη, έναντι όλων των άλλων φόρων (Κρασάδικα, Προβατάδικα, Χασάπικα, Δεκάτη κ.λπ. πλην του Κεφαλικού).

Φιρμάνι του Σουλτάνου Οσμάν του Τρίτου, το 1750, θέλει τους Χιώτες να είναι «*απηλλαγμένοι παντός φόρου καταβάλλωσι 300 κιβώτια μαστίχης, ήτοι 20.000 οκάδες*». Το υπόλοιπο της παραγωγής δικαιούται να το αγοράσει ο Αγάς και να το μεταπωλήσει όπως αυτός ήθελε. Ανεξάρτητοι, λοιπόν, από το Μουσελίμη της πόλεως, ουδεμία άλλη αρχή αναγνωρίζουν, πέραν από εκείνη του Αγά των. Εκτός, όμως, τα παραπάνω προνόμια είχαν και μερικά άλλα, όπως:

- Δεν υποβάλλονταν σε αγγαρείες, απλώς υποχρεώνονταν να μεταφέρουν στην πόλη τη μαστίχη και να παρέχουν δωρεάν τα υποζύγια τους στον Αγά, όταν αυτός περιοδεύει τα μαστιχοχώρια. Το μαστιχοφόρο караβάνι υπό τον ήχον μουσικών οργάνων μετέφερε τη μαστίχη στην πόλη και την αποθήκευε μέσα στο φρούριο.
- Είχαν τη δυνατότητα να χτυπούν τις καμπάνες των εκκλησιών τους.
- Μπορούσαν να φέρουν στο κεφάλι σαρίκι επτάπηχο από λευκό βαμβακερό ύφασμα, όπως οι Γενίτσαροι.

Δρακόντειες κι οι ποινές στους λαθρέμπορους της μαστίχης κι επί Τουρκοκρατίας, όπως ακριβώς κι επί Γενουηνοσίων. Υπήρχαν τιμωρίες για τον πωλητή, τον αγοραστή, το μεταπράτη ή το λαθρέμπορο και κατά την εποχή της συγκομιδής (μάζεμα) της μαστίχης οι «Πόρτες» των χωριών έκλειναν τα βράδια, με σκοπό να προστατευθεί η μαστίχη από τους κλέφτες.

Στην καταστροφή του 1822, αγνοήθηκαν οι διαταγές «*φείσθωσιν οι σφαγείς των μαστιχοχώρων χάριν της μαστίχης*», μετά την καταστροφή της Τουρκικής Ναυαρχίδας από τον Κανάρη.

Μετά τη θηριώδη καταστροφή του 1822 και την παλιννόστηση μέρους των επιζησάντων, τα προνόμια ξαναδόθηκαν και πάλι στους Χιώτες. «*Οι Ραγιάδες των Μαστιχοχώρων της νήσου εξαιρούνται και εν ειρήνη και εν πολέμω, όλων των φόρων του κράτους*» αναγγέλλει φιρμάνι του Μαχμούτ του Β΄ το 1853.

Κι ενώ αυτή ήταν η κατάσταση επί Τουρκοκρατίας, στα μετέπειτα χρόνια το εμπόριο της μαστίχης βρίσκεται στα χέρια των εμπόρων και μάλιστα των «φραγκολεβαντίνων» στην αρχή, που γρήγορα όμως εκτοπίζονται από τους Έλληνες και με το χρόνο δημιουργείται «η τάξη των Εμπόρων της Μαστίχης» ή αλλιώς «οι Μαστιχάδες», όπως τους ονόμαζαν.

Οι Μαστιχέμποροι, σε συνεργασία με τους «Μεσίτες» (Πράτες), που είναι οι μεσάζοντες μεταξύ παραγωγού και μαστιχεμπόρου,

συγκεντρώνουν τη μαστίχη, την κατεργάζονται και την πωλούν σε διάφορες αγορές του εσωτερικού και κύρια του εξωτερικού. Μεγάλα τα κέρδη και για τους «Μαστιχάδες» και για τους «Μεσίτες» και βαριά η εκμετάλλευση για τους παραγωγούς.

Κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, η μαστίχη περνά την πρώτη σοβαρή κρίση, οπότε αναγκάζει τους παραγωγούς να αναστείλουν την καλλιέργεια των μαστιχοδένδρων.

Με τη λήξη του πολέμου αρχίζει πάλι η καλλιέργεια της μαστίχης, αλλά η παραγωγή εξακολουθεί να είναι πιο μεγάλη από τη ζήτηση, οπότε η πολιτεία το 1929 εκδίδει το Νόμο 4381, που περιορίζει το κέντος της μαστίχης σε τρεις μήνες (15 Ιουλίου-15 Οκτωβρίου) κι επιτρέπει τη φύτευση των σχίνων, μόνο μετά από ειδική άδεια του Νομάρχη.

Τα προβλήματα εξακολουθούν και στην περίοδο 1930-1937 γίνονται αλλεπάλληλες συσκέψεις και συζητήσεις προς εξεύρεση λύσεων, προοπτικών.

Το 1938 η πολιτεία φέρνει τον αναγκαστικό Νόμο 1390, με τον οποίο ιδρύονται είκοσι συνεταιρισμοί (Πρωτοβάθμιες Συνεταιριστικές Οργανώσεις) στα εικοσιτέσσερα μαστιχοχώρια, που εκπροσωπούνται από την Ένωση Μαστιχοπαραγωγών Χίου (Δευτεροβάθμια Συνεταιριστική Οργάνωση), της οποίας βασικός σκοπός είναι η προστασία της μαστίχης με συστηματοποίηση της παραγωγής, της συγκέντρωσης, της επεξεργασίας και της από κοινού εμπορικής διάθεσής της.

Εκείνα τα χρόνια, τα δίσεκτα για το μέλλον της μαστίχης, κυριαρχεί στα Μαστιχοχώρια η ηγετική φυσιογνωμία ενός γιατρού-αγρότη-συνδικαλιστή, του Γεωργίου Σταγκούλη, που έρχεται να σφραγίσει και να σηματοδοτήσει μια νέα πορεία για τη μαστίχη και τα συμφέροντα των παραγωγών. Πρότυπο ηγέτη συνδικαλιστή, γίνεται γρήγορα θρύλος για τους αγώνες του ενάντια στους εκμεταλλευτές του αγρότη μαστιχοπαραγωγού. Πρόεδρος της Ένωσης Μαστιχοπαραγωγών Χίου από την ίδρυσή της, το 1938 μέχρι και το 1978, που πέθανε, άφησε πίσω του ένα πελώριο κι άξιο θαυμασμού έργο.

Σήμερα, η Ένωση Μαστιχοπαραγωγών Χίου, αποτελεί έναν πελώριο Οικονομικό Οργανισμό, που εκτός από την αναγκαστική συλλογή και το μονοπώλιο του προϊόντος της μαστίχης, επιδίδεται και σε άλλες δραστηριότητες και παίζει καθοριστικό ρόλο στην κοινωνικοοικονομική ζωή του νησιού και στηρίζει ποικιλοτρόπως τους 5.500 περίπου μαστιχοπαραγωγούς συνεταίρους της.

Ακόμη –πέραν των άλλων– κι η εισαγωγή συναλλάγματος (4-5 εκατομμύρια δολάρια περίπου) από τις πωλήσεις των προϊόντων της (μαστίχη, τσίκλα, μαστιχέλαιο κ.λπ.) στις ξένες αγορές, δίνει στην Ένωση Μαστιχοπαραγωγών μια ιδιαίτερη θέση στο κεφάλαιο Εθνική Οικονομία.

2. Η μαστιχοφόρος σχίνος - έδαφος, κλίμα μαστιχοχώρων

Η μαστιχοφόρος σχίνος (*Pistacia Lentiscus* Var. *Chia*) ή Χιακή σχίνος ή στην κοινή γλώσσα μαστιχόδεντρο και στο χιώτικο ιδίωμα σκίνος (ο) ή σχοίνος (ο) ή σκινάρι ή πιξάρι, ανήκει στο γένος πιστακιά (*Pistacia*) κι είναι η παραλλαγή του είδους «πιστακιά ή σχίνος» (*Pistacia Lentiscus*). Αυτός είναι ο περίφημος θάμνος που δίνει μόνο στη Χίο το μοναδικό στον κόσμο προϊόν, τη μαστίχη.

Αξίζει εδώ να επισημάνουμε ότι το έδαφος των Μαστιχοχώρων είναι λοφώδες και πετρώδες. Υπάρχει αρκετός ασβεστόλιθος που ποικίλει σε ποσοστό ασβέστη από 20% έως 50%. Το παράλιο τμήμα αποτελείται από ιζήματα τριτογενούς εποχής και το έδαφος δεν είναι πλούσιο, αλλά μάλλον ξηρό και φτωχό.

Τα Μαστιχόδεντρα ευδοκιμούν σε εδάφη σταγερρά και μάλλον ασβεστολιθικά κι έχουν περισσότερη ζωή σε αυτά τα εδάφη παρ' ότι στα πετρώδη και τα άγονα. Υποφέρουν από την υγρασία και μερικές φορές ξεραίνονται. Σε υγρά εδάφη που δεν είναι εύκολος ο αερισμός, η ζωή τους είναι μικρή. Αυτό όμως δε σημαίνει ότι δε χρειάζεται και τις κανονικές βροχοπτώσεις για να ποτιστεί. Σε χρονιές που υπήρχε μεγάλη ξηρασία, η παραγωγή της μαστίχας μειώθηκε αισθητά.

Το κλίμα των Μαστιχοχώρων είναι εύκρατο. Ο χειμώνας είναι βραχύς και το θερμομέτρο σπάνια κατεβαίνει στους 0° Κελσίου, ενώ σπανιότατα στους 2-3 βαθμούς κάτω από το 0, οπότε ο χειμώνας είναι καταστρεπτικός για τη γεωργία κι ειδικά για τα μαστιχόδεντρα, που δεν αντέχουν στις χαμηλές θερμοκρασίες.

Τον Ιανουάριο του 1850 η θερμοκρασία έπεσε απότομα στους -5 βαθμούς Κελσίου κι η καταστροφή σε όλη τη δενδρώδη καλλιέργεια της Χίου ήταν μεγάλη και πιο μεγάλη στα μαστιχόδεντρα. Οι Χιώτες ονόμασαν αυτή την καταστροφή «Κάφτρια» κι έχει μείνει στο νησί σαν κακή χρονολογία. Το ίδιο συνέβη και στα

1928 και 1932, όταν η θερμοκρασία έπεσε στους $-5,5^{\circ}$ Κελσίου, αλλά χωρίς μεγάλες ζημιές στα μαστιχόδεντρα και κατ' επέκταση και στην παραγωγή της μαστίχας.

Η υψηλή θερμοκρασία είναι επίσης ένα πρόβλημα για τα σχινόδεντρα. Το 1987, που η θερμοκρασία στο τέλος Ιουλίου έφθασε τους 47° Κελσίου, η παραγωγή μαστίχας ήταν πολύ λιγότερη συγκριτικά με την παραγωγή της προηγούμενης χρονιάς (1986). Γεγονός είναι πάντως ότι το εύκρατο κλίμα του νότιου μέρους του νησιού, σε συνδυασμό με τη σύσταση του εδάφους σε αυτή την περιοχή, αποτελούν τους βασικότερους παράγοντες που συντελούν στην ύπαρξη του ασυνήθιστου και μοναδικού ανά τον κόσμο φαινομένου της εξαγωγής κι απόσταξης από τον κορμό της σχίνου με τη μορφή δακρύων, της πολύτιμης ουσίας με το υπέροχο άρωμα και τη γλυκόπικρη γεύση: της μαστίχας.

2.1. Απόδοση

Το μαστιχόδενδρο αρχίζει να δίνει μαστίχη (15-30 gr.) σε ηλικία 5-6 χρόνων. Σε ηλικία 12-15 χρόνων αρχίζει να αποδίδει κανονικά (πάνω από 320 gr.), με τη μεγαλύτερη απόδοση σε ηλικία 30-50 χρόνων, που φθάνει και το μισό κιλό, σπάνια όμως το ένα. Αποδίδει μέχρι και τα 100 χρόνια του. Από τα 60 χρόνια και μετά, αρχίζει η παρακμή. Το δένδρο ειδικά στη μικρή ηλικία πρέπει να κεντιέται με λίγα κεντήματα, γιατί διαφορετικά εξαντλείται και γερνά πρόωρα.

Συμπερασματικά καταλήγουμε, πως η απόδοση του σχοίνου σε μαστίχη, εξαρτάται κύρια:

- ´ από την ηλικία και την ανάπτυξη του δένδρου,
- ´ το σκάψιμο και τη λίπανση,
- ´ την ποικιλία του σχοίνου,
- ´ τις καιρικές συνθήκες,
- ´ το σωστό τρόπο κεντήματος (πλήγωμα δένδρου).

2.2. Το προϊόν της μαστίχης γενικά

Η μαστίχη είναι ρητινώδης ουσία, εύοσμος, που εκρέει αυτόματα και σε μικρή ποσότητα από το μαστιχοφόρο σχοίνο (*Pistacia lentiscus*), αφού πρώτα πληγώσουμε τον κορμό του ή τα κυριότερα κλαδιά του. Ο Διοσκουρίδης μας λέει «γεννάται δε και ρητίνη εξ αυτής (της σχίνου) Σχινική καλουμένη, υπό ενίων δε Μαστίχη» (Φυτολογικό Λεξικό Γενναδίου).

Το άρωμά της –ειδικό άρωμα– οφείλεται κύρια στην ύπαρξη αιθέριου ελαίου. Το χρώμα της είναι αρχικά ωχροπράσινο, γρήγορα όμως αποχρωματίζεται και γίνεται αδιαφανές, προς το λευκό, μετά όμως από 1-2 χρόνια παίρνει χρώμα υποκίτρινο. Η γεύση της στην αρχή του μασήματος είναι λίγο πικρή, αλλά η πικράδα αυτή με το μάσημα εξαφανίζεται.

3. Ίδρυση της ένωσης μαστιχοπαραγωγών Χίου (Ε.Μ.Χ.) και παραγωγή μαστίχης πριν (1909-1938) και μετά την ίδρυσή της (1939-1995)

Το 1938, σύμφωνα με τον Αναγκαστικό Νόμο 1390, ιδρύεται η Ένωση Μαστιχοπαραγωγών Χίου (Ε.Μ.Χ.) –Δευτεροβάθμια Συνεταιριστική Οργάνωση– που εκπροσωπεί τους είκοσι πρωτοβάθμιους συνεταιρισμούς των εικοσιτεσσάρων Μαστιχοχώρων, με βασικό σκοπό «την προστασία της μαστίχης Χίου, δια της συστηματοποίησης της παραγωγής, της συγκεντρώσεως, της συσκευασίας, της επεξεργασίας και της από κοινού διαθέσεως αυτής».

Στοιχεία ακριβή για την παραγωγή της μαστίχης πριν το 1938 δεν υπάρχουν. Από στοιχεία διαφόρων πηγών (Εταιρία Λιμένος και Προκυμιαίων Χίου), συμπεραίνουμε ότι η μέση ετήσια εξαγωγή μαστίχης, συμπεριλαμβανομένων και των υποπροϊόντων της, κατά την περίοδο 1909-1938 φθάνει στο ύψος των 220.000 κιλών περίπου.

Ακολουθεί ο πίνακας 1 που αφορά στις εξαγωγές κατά τα παραπάνω έτη, (στοιχεία από Εταιρία Λιμένος και Προκυμιαίων Χίου)¹, ο οποίος μας βοηθά να βγάλουμε τα συμπεράσματά μας και για την παραγωγή της ίδιας περιόδου.

Ενώ λοιπόν η μέση ετήσια εξαγωγή του προϊόντος, φθάνει τα 220.000 κιλά, περίπου, κατά την περίοδο 1909-1938, η μέση ετήσια παραγωγή μαστίχης το ίδιο χρονικό διάστημα, θα πρέπει να ήταν μεγαλύτερη, αφού παρά το γεγονός ότι ορισμένα έτη οι εξαγωγές από το λιμάνι της Χίου εμφανίζονται ιδιαίτερα υψηλές, το προϊόν αντιμετωπίζει περιόδους κρίσεων (με αποκορύφωμα τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, που αναγκάζει τους παραγωγούς να αναστείλουν την καλλιέργεια των μαστιχοδένδρων).

ΠΙΚΑΝΑΣ 1
Εξαγωγές μαστίχης περιόδου 1909-1938
 (Εταιρία Λιμένος και Προκυμαιών Χίου)

Έτη	Κιλά	Έτη	Κιλά	Έτη	Κιλά
1909	238.290	1919	284.600	1929	239.020
1910	239.930	1920	171.600	1930	255.170
1911	234.460	1921	231.320	1931	225.510
1912	189.500	1922	225.290	1932	230.340
1913	224.300	1923	184.515	1933	248.510
1914	218.750	1924	244.985	1934	283.470
1915	183.300	1925	259.900	1935	255.340
1916	140.300	1926	235.705	1936	273.140
1917	83.100	1927	251.445	1937	265.770
1918	75.300	1928	265.800	1938	277.000

Μετά τη λήξη του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου, η προσφορά του προϊόντος παραμένει και πάλι μεγαλύτερη από τη ζήτησή του, με αποτέλεσμα τη λήψη σειράς μέτρων προστασίας της μαστίχης από την Πολιτεία, όπως:

α. Το 1929 ψηφίζεται ο Νόμος 4381:

- απαγορεύει την επέκταση της σχινοφυτείας παρά μόνο κατόπιν ειδικής άδειας του Νομάρχη.
- απαγορεύει τη συλλογή του κοκολογιού.
- περιορίζει το χρόνο του κεντήματος των σχίνων σε τρεις μήνες ετήσια.

β. Το 1938 με τον Αναγκαστικό Νόμο 1390 ιδρύεται η Ένωση Μαστιχο-παραγωγών Χίου, που εκπροσωπεί τους είκοσι Μαστιχο-παραγωγούς Συνεταιρισμούς των εικοσιτεσσάρων χωριών της Μαστίχης.

Από την ίδρυση της Ένωσης Μαστιχοπαραγωγών και μετά –με εξαίρεση την κατοχική περίοδο– μπορούμε να έχουμε ακριβή στοιχεία για την παραγωγή, την πώληση και καθετί που έχει σχέση με το προϊόν.

Ο παρακάτω πίνακας 2 μας δίνει την ετήσια συνολική παραγωγή μαστίχης (καθαρή μαστίχη και υποπροϊόντα) της περιόδου 1939-1995.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2
 Παραγωγή μαστίχης περιόδου 1939 -1995
 (Στοιχεία Ένωσης Μαστιχοπαραγωγών Χίου)

Έτη	Κιλά	Έτη	Κιλά	Έτη	Κιλά
1939	236.108	1960	224.122	1978	194.721
1940	208.176	1961	211.124	1979	204.166
1941	180.478	1962	232.934	1980	162.587
1942-45	470.947	1963	262.849	1981	198.918
1946	194.103	1964	258.366	1982	182.688
1947	179.247	1965	235.246	1983	153.962
1948	211.184	1966	230.499	1984	180.178
1949	197.435	1967	259.225	1985	194.909
1950	229.267	1968	236.547	1986	216.573
1951	240.036	1969	258.169	1987	130.212
1952	248.102	1970	324.221	1988	163.576
1953	217.748	1971	346.570	1989	141.587
1954	211.852	1972	253.677	1990	74.612
1955	210.942	1973	238.488	1991	70.457
1956	226.199	1974	263.657	1992	97.939
1957	168.420	1975	241.543	1993	103.827
1958	160.033	1976	214.257	1994	103.797
1959	204.136	1977	248.300	1995	108.691

4. Χρήσεις της μαστίχης και χώρες εξαγωγής της

Εδώ κρίνουμε απαραίτητο να αναφερθούμε στη σύγχρονη χρήση του προϊόντος της μαστίχης, όπως και στις σημερινές χώρες εξαγωγής, για να έχουμε μια σφαιρική, κατά το δυνατόν, εικόνα αυτού του προϊόντος, που σημάδεψε βαθιά και καθοριστικά την οικονομική, πολιτική, παραδοσιακή και γενικά την κοινωνική ζωή της Χίου.

Τα κυριότερα προϊόντα της μαστίχης, που παράγονται βιομηχανικά από την Ένωση Μαστιχοπαραγωγών Χίου είναι τα εξής:

- τσίκλα
- μαστιχέλαιο
- μοσχολίβανο
- κολοφώνιο

Η μαστίχη χρησιμοποιείται επίσης:

- στις βιομηχανίες-βιοτεχνίες αλκοολούχων ποτών,
- στα εργαστήρια ζαχαροπλαστικής κι αρτοποιίας για παρασκευή γλυκισμάτων κι αρτοσκευασμάτων,
- στη φαρμακευτική βιομηχανία (Η.Π.Α.),
- ως σταθεροποιητής χρωμάτων στη ζωγραφική, την υφαντουργία και την παραγωγή βερνικιών (Σοβιετική Ένωση, Βουλγαρία, Γερμανία),
- στην κατασκευή χειρουργικών νημάτων (Αγγλία),
- στη φυσική της μορφή (υπό μορφή κόκκου) καταναλώνεται: για μάσημα αντί τσίκλας ή για οικιακή ζαχαροπλαστική, ή τέλος ως τρόφιμο (σούπα). Οι χρήσεις αυτές είναι συνήθειες στις Αραβικές και Μουσουλμανικές χώρες.

Τα μαστιχέλαιο, μοσχολίβανο και κολοφώνιο, χρησιμοποιούνται ως ενδιάμεσα αγαθά για την παραγωγή προϊόντων:

- το μαστιχέλαιο, για την παραγωγή ποτών και καλλυντικών,
- το μοσχολίβανο, για θρησκευτικούς σκοπούς,
- το κολοφώνιο, για την παραγωγή συνθετικού καουτσούκ, ελαστικών, πλαστικών, τεχνητών δερμάτων, λινελαίου, βερνικιών, χρωμάτων, αλλά και στη χειρουργική.

Οι κυριότερες χώρες εξαγωγής της μαστίχης δοσμένες σε γεωγραφικούς άξονες είναι οι εξής:

- *Ευρωπαϊκές χώρες:* Ο άξονας αυτός περιλαμβάνει 13 χώρες μέλη ή μη της Ε.Ο.Κ. (Γαλλία, Βουλγαρία, Σοβιετική Ένωση, Γερμανία, Κύπρος, Αγγλία κ.λπ.),
- *Μουσουλμανικές κι Αραβικές χώρες:* Ο άξονας αυτός περιλαμβάνει 19 χώρες της Μέσης Ανατολής, της Αφρικής και της Ασίας (Σαουδική Αραβία, Κουβέϊτ, Ηνωμένα Αραβικά Εμιράτα, Μαρόκο, Λίβανος κ.ά.),
- *Χώρες του Ειρηνικού:* Ο άξονας αυτός περιλαμβάνει χώρες του Ειρηνικού, όπως Σιγκαπούρη, Αυστραλία, Η.Π.Α., Καναδάς κ.ά.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3
Χώρες εξαγωγής μαστίχας 1995-1996

	1995	1996		1995	1996
Χώρες	Κιλά	Κιλά	Χώρες	Κιλά	Κιλά
Αίγυπτος	5.00.0	-	Πακιστάν	2.700	850
Βουλγαρία	70	474	Σ. Αραβία	20.000	20.000
Κύπρος	5.000	3.675	Συρία	7.328	7.168
Αγγλία	297	147	Ισπανία Λ. Πάλμας	2.018	4.029
Γαλλία	12.325	15.224	Ην. Αραβικά Εμιράτα	6.260	6.878
Γερμανία	1.000	1.000	Η.Π.Α.	3.976	3.758
Ελβετία	800	50	Τυνησία	100	250
Ιταλία	450	600	Τουρκία	750	1.033
Κουβέιτ	1.040	1.090	Καναδάς	-	10
Λίβανος	3.253	2.680	Αυστραλία	-	20
Μαρόκο	1.000	4.000	Σιγκαπούρη	500	-
Συνολικές εξαγωγές 1995-1996:				73.867	72.936

Ο παραπάνω πίνακας 3 αφορά τις χώρες εξαγωγής της μαστίχης και την αντίστοιχη ποσότητα (χρήσεις 1995, 1996).

ΠΙΝΑΚΑΣ 4
Σύνολο πωλήσεων χρήσης 1996

	Κιλά	Δραχμές
Εξαγωγές	72.936,28	973.495.752
Τρίτοι	2.800,00	33.156.949
Αθήνα	9.342,17	
Θεσσαλονίκη	4.620,16	172.123.740
Μυτιλήνη 46,14		
Χίος	3.515,10	39.369.586
Μαστιχέλαιο	13.371,00	35.692.500
Φύρες	640,90	0
Σύνολο	112.114,91	1.290.162.226

Επίσης ο παραπάνω πίνακας 4 αφορά στο σύνολο των πωλήσεων σε δραχμές, κατά τη χρήση 1996.

5. Παρατηρήσεις, επισημάνσεις και συμπεράσματα του χθες

Κατά την ανάπτυξη και καταγραφή της ενδιαφέρουσας και μακρόχρονης ιστορικής εξέλιξης του προϊόντος της μαστίχης, από αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των ημερών μας, οφείλουμε να σταθούμε στις παρακάτω παρατηρήσεις-επισημάνσεις για το ρόλο του μοναδικού τούτου προϊόντος στον κόσμο, του αποκλειστικού φυσικού προνομίου της «Χίας γης».

- Το προϊόν της μαστίχης σημάδεψε καθοριστικά την οικονομική, πολιτική, παραδοσιακή και γενικά την κοινωνική ζωή της Χίου. Η λέξη Χίος έγινε συνώνυμη της λέξης μαστίχα.

- Το νησί της Χίου έγινε ξακουστό σε όλο τον κόσμο –και κατά τους χρόνους της έρευνάς μας– από το μοναδικό τούτο παγκόσμια προϊόν του. Το Αιγαίο γενικά υπήρξε κατά καιρούς –κύρια από τον 11ο αιώνα– θέατρο πειρατικών επιχειρήσεων και η Χίος λόγω της μαστίχας της, κατείχε πάντα εξαιρετική θέση στις καρδιές των πειρατών-εραστών.

- Η διαδικασία καλλιέργειας και πολλαπλασιασμού του σχοίνου, όπως και της παραγωγής του προϊόντος της μαστίχης υπήρξε, σύμφωνα με μαρτυρίες καταγραμμένες σε πολλές πηγές, όπως στο τρίτομο «Η Χίος παρά τοις Γεωγράφοις και Περιηγηταίς» (Φ. Αργέντη, Κ. Κυριακίδη, Αθήνα, 1946), όμοια, από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, αφού η φύση προίκισε απλόχερα, αποκλειστικά το νησί της Χίου, με αυτό το «θείο προϊόν».

- Υπήρξε το κύριο εξαγωγικό προϊόν του νησιού κατά τους χρόνους της έρευνάς μας, το οποίο συσσώρευε μέγα πλούτο και φήμη στο νησί, γεγονός που συνεχίζεται μέχρι των ημερών μας. Δεν αποτελεί σχήμα λόγου, αν πούμε πως σήμερα η Ένωση Μαστιχοπαραγωγών Χίου, αποτελεί έναν πελώριο οικονομικό οργανισμό, που εκτός από την αναγκαστική συλλογή και το μονοπώλιο του προϊόντος της μαστίχης, επιδίδεται και σε άλλες δραστηριότητες και παίζει καθοριστικό ρόλο στην κοινωνικοοικονομική ζωή του νησιού και στηρίζει ποικιλοτρόπως τους 5.500 περίπου μαστιχοπαραγωγούς συνεταιρούς της. Ακόμη –πέραν των άλλων– κι η ετήσια εισαγωγή συναλλάγματος πέντε εκατομμυρίων δολαρίων, περίπου, από την πώληση του προϊόντος της, προσδίδει την ιδιαίτερη θέση που κατέχει αυτό, στο κεφάλαιο Εθνική Οικονομία, στις μέρες μας.

- Στις μέρες των Γενουατών δυναστών Zaccaria (1304-1329), χάρη στην εντατική καλλιέργεια που εφαρμόστηκε με το «σύστη-

μα των αποτρίτων» η παραγωγή της μαστίχης σχεδόν διπλασιάστηκε. Τούτο προκύπτει κι από το γεγονός, σύμφωνα με το οποίο ο Μαρτίνος ζήτησε τη μεσολάβηση του πάπα για την πώληση του παραπάνω προϊόντος στην Αίγυπτο, με το επιχείρημα ότι αν δεν πουλούσε την επιπλέον μαστίχη, δε θα μπορούσε να καλύψει τα έξοδα αστυνόμευσης του Αιγαίου για την καταστολή των πειρατικών και τούρκικων επιδρομών. Πράγματι ο Μαρτίνος κατέστη το 1319 προμηθευτής μαστίχης της Αιγύπτου² για δύο έτη. Το 1322 παρατάθηκε η σύμβαση εφοδιασμού για τέσσερα ακόμη έτη και το 1325 για άλλα τρία. Επί Zaccaria το ποσοστό του πληθυσμού που κατοικούσε στα Μαστιχόχωρα ανερχόταν στο 30% του συνολικού πληθυσμού του νησιού και η καλλιεργούμενη με μαστιχόδενδρα γη, υπερκάλυπτε τα 20.000 στρέμματα. Ένα άλλο σοβαρότατο στοιχείο, όπως μας πληροφορεί ο Καντακουζηνός, αποτελεί το γεγονός ότι επί Zaccaria οι ετήσιες πρόσοδοι της Χίου ανέρχονταν σε 120.000 και κατά άλλους 200.000 χρυσά νομίσματα (το 1/5 περίπου της Βυζαντινής αυτοκρατορίας). Δηλαδή η Χίος είχε φορολογική ικανότητα το 1/5 της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Και σε αυτή την πρόσοδο τον πρώτο ρόλο έπαιζε το προϊόν της μαστίχης³.

- Η τεράστια και ξακουστή μετοχική εταιρεία με το όνομα «Μαόνα» των Γενουηνσίων – Giustiniani (1346-1566) που ιδρύθηκε το 1347, είχε σαν κύριο προϊόν εκμετάλλευσης, το μονοπώλιο της μαστίχης, με μόνη υποχρέωση να δαπανά για την άμυνα του νησιού. Η εταιρεία αυτή είδε μέρες συσσώρευσης ζηλευτού κέρδους για την εποχή εκείνη, αλλά και χρησιμοποίησε εμπορικές μεθόδους (απόσυρση προϊόντος κ.λπ.), όπως και λογιστικές τεχνικές αξιοπρόσεκτες κι αξιοθαύμαστες μέχρι των ημερών μας.

- Η μαστίχη είναι το προϊόν εκείνο, που δεν αποτελεί σχήμα λόγου αν πούμε, πως διεκδικεί τα πρωτεία όσον αφορά στο μακροχρόνιο της ιστορίας του σε διεθνή κλίμακα. Μιας ιστορίας που έχει τις πηγές της στην αρχαιότητα (Ηρόδοτος 5ος π.Χ. αιώνας) και συνεχίζεται μέχρι σήμερα. Μιας ιστορίας που ουσιαστικά παραμένει αναλλοίωτη σε αυτό που λέγεται καλλιέργεια, πολλαπλασιασμός του δένδρου σχοίνος, μα και παραγωγή του προϊόντος της ξακουστής μαστίχης.

- Στους λαούς –κύρια αυτούς της Ανατολής– το προϊόν της μαστίχης συνδέθηκε με τα ήθη και τα έθιμα, με τις παραδόσεις τους και γενικά με τον τρόπο ζωής τους. Οι Τούρκοι ονομάζουν το νησί Saqiz Adasi (το νησί της μαστίχης) και οι Πέρσες την ονομάζουν Σεγέξ, που σημαίνει μαστίχη.

Το 1566, οι Τούρκοι υπό τον Πιαλή Πασά καταλαμβάνουν τη Χίο, καταλύουν την κυριαρχία των Ιουστινιάνων κι ένα νέο κεφάλαιο ανοίγεται για το νησί της μαστίχης. Και σε αυτό το καινούργιο κεφάλαιο είναι και πάλι η μαστίχη, που παίζει τον καθοριστικό ρόλο στη δόμηση της οικονομικής, πολιτικής, παραδοσιακής και γενικά κοινωνικής ζωής του νησιού, κάτω από τις νέες συνθήκες, που δημιουργεί η παρουσία του Τούρκου δυνάστη. Επί Τουρκοκρατίας, οι κάτοικοι των Μαστιχοχώρων είχαν πολλά προνόμια. Ήταν ανεξάρτητοι από την Κεντρική Διοίκηση του νησιού, από το Μουσελίμη (υποπασάς) κι ουδεμία άλλη αρχή αναγνώριζαν, εκτός από εκείνη του Αγά τους.

6. Παρατηρήσεις, επιστημάνσεις και συμπεράσματα του σήμερα

Το κεφάλαιο μαστίχη έχει μία τέτοια ιστορία –από τις πιο ενδιαφέρουσες και ιδιόζουσες– που θα χρειάζονταν βιβλία για να ξετυλιχτεί. Θα ήθελα, όμως, να τελειώσω με τις παρακάτω παρατηρήσεις, έτσι, σαν επίλογο.

- *Η μαστίχη ανήκει στα «ευγενή» προϊόντα* κι αυτός είναι ένας από τους λόγους που η τιμή της, σε σχέση με τα άλλα γεωργικά προϊόντα, είναι σχετικά μεγάλη (11.200 δρχ. το κιλό η μέση τιμή αγοράς από τον παραγωγό, σήμερα).

- *Δεν είναι προϊόν πρώτης και καθοριστικής ανθρώπινης ανάγκης*, οπότε η τιμή της δεν αντιδρά στο χρόνο (στον τιμάριθμο) το ίδιο έντονα, όσο τα προϊόντα πρώτης ανάγκης.

- *Έχει συγκεκριμένες αγορές*, που η πορεία απέδειξε ότι δεν πρέπει να θεωρούνται ούτε ασφαλείς ούτε σταθερές. Το Ιράκ, για παράδειγμα, κατά την περίοδο 1963-64 απορρόφησε το 52% περίπου της εξαγόμενης διεθνώς ποσότητας μαστίχης και κάλυψε το 61% περίπου των ακαθάριστων εισπράξεων της Ε.Μ.Χ. από εξαγωγές του προϊόντος στην ίδια περίοδο. Όλοι καταλαβαίνουμε τα αποτελέσματα για τις εξαγωγές της μαστίχης από μια αλλαγή της οικονομικής πολιτικής του Ιράκ. Δυστυχώς ο χρόνος δικαίωσε αυτούς μας τους φόβους. Σήμερα η αγορά του Ιράκ είναι ερμητικά κλειστή για την Ένωση Μαστιχοπαραγωγών Χίου. Ο πίνακας 5 είναι ενδεικτικός των όσων αναφέρουμε παραπάνω.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Χώρες	Εξαγωγές σε κιλά	Ποσοστό επί εξαγωγών	Ακαθάριστα σε έσοδα δρχ.	Ποσοστό επί ακαθ. εσόδων
Ιράκ	157.500	51,98 %	22.810.000	60,71 %
Υπόλοιπες	145.500	48,02 %	14.860.000	39,29 %

• Μπορεί η μονοπωλιακή διαχείριση της μαστίχης από την Ένωση να δίνει την ευχέρεια μεγαλύτερων ελιγμών όσον αφορά στην τιμή πώλησης, αλλά χρειάζεται μεγάλη προσοχή κι επιβάλλεται η τιμή αυτή της πώλησης να είναι πάντα προσαρμοσμένη μέσα στα όρια και τους ρυθμούς αύξησης του τιμαριθμού στις χώρες του Εξωτερικού. Τα πράγματα μπλέκονται ακόμη περισσότερο, στις περιπτώσεις που στην Ελλάδα και στις χώρες εξαγωγής της μαστίχης, υπάρχει διαφορετική ταχύτητα αύξησης του τιμαριθμού. Η άκριτη αύξηση των τιμών πώλησης, πέρα από τον κίνδυνο της μείωσης της κατανάλωσης του προϊόντος, εμπεριέχει και τον ασύγκριτα σοβαρότερο κίνδυνο της στροφής της ξένης αγοράς σε άλλο κόμμα, ή σε προϊόντα υποκατάστατα της μαστίχης. Κραυγαλέα περίπτωση και πάλι εκείνη του Ιράκ, που αντικατέστησε τη μαστίχη με γλυκάνισο για την παρασκευή του οινοπνευματώδους ποτού «Αράκ», για το οποίο κύρια εισήγαγε τις γνωστότερες ποσότητες μαστίχης.

• Η μοναδικότητα του προϊόντος της μαστίχης *δυσκολεύει την έρευνα όσον αφορά στη μεταφορά τεχνολογίας και τεχνογνωσίας στην παραγωγική διαδικασία.*

• Όσον αφορά στην παραγωγή και την κατεργασία της μαστίχης από τους μαστιχοχωρίτες, αξίζει να σημειώσουμε πως γίνεται και σήμερα, σχεδόν στο ίδιο χρονικό διάστημα (κατάλληλες καιρικές συνθήκες), με τα ίδια εργαλεία και με τον ίδιο ακριβώς τρόπο, που γινόταν στην υπό εξέταση περίοδό μας. *Δηλαδή οι μέθοδοι παραγωγής και κατεργασίας της μαστίχης είναι «Ομηρικοί», με αποτέλεσμα το μερίδιό της στη διαμόρφωση του κόστους του προϊόντος να είναι υψηλό, καθοριστικό. Δεν είναι σχήμα λόγου, αν πούμε πως σε σχέση με την παραγωγή και την κατεργασία της μαστίχης, ουδεμία πρόοδος, ούτε ίχνος εκσυγχρονισμού υπήρξε.*

• Ύστερα από τη μεγάλη στροφή του ανθρώπου προς τα φυσικά αγαθά, στις μέρες μας, ήταν επόμενο η ζήτηση της μαστίχης να αυξηθεί, με αποτέλεσμα να μην επαρκεί η παραγόμενη

σήμερα ποσότητα. Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι η παραγωγή της μαστίχης είναι φθίνουσα και δεν καλύπτει τα τελευταία χρόνια τις ανάγκες της αγοράς.

- Οι πρόσφατες πυρκαγιές κατέστρεψαν το 25% των μαστιχοδέντρων.

- Η μαστιχοκαλλιέργεια εγκαταλείπεται γενικά, γιατί δεν εξασφαλίζει ανεκτό βιοτικό επίπεδο. Οι νέοι δεν μπορούν να στηρίξουν το μέλλον τους σε μια ασύμφορη καλλιέργεια.

Το 1938 –που η πολιτεία έφερε τον αναγκαστικό νόμο 1390– ο συνολικός αριθμός των μελών των πρωτοβάθμιων μαστιχοπαραγωγών συνεταιρισμών, ανερχόταν περίπου στα 5.500 μέλη. Ο παρακάτω πίνακας 6 δίδει τους Συνεταιρισμούς, την έδρα τους, την περιφέρειά τους και τον αριθμό των μελών τους στα πρώτα χρόνια της ζωής της Ένωσης, στα πλαίσια της απογραφής του 1946.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6
Συνεταιρισμοί μαστιχοπαραγωγών

α/α	Επωνυμία	Έδρα	Περιφέρεια (κοινότης)	Μέλη
1	Νεοχωρίου	Νεοχώριον	Νεοχωρίου, Θυμιανών, Βαβύλων	385
2	Καλλιμασιάς	Καλλιμασιά	Καλλιμασιάς	450
3	Καταρράκτη	Καταρράκτης	Καταρράκτη	213
4	Νενήτων	Νένητα	Νενήτων	350
5	Βουνού	Βουνό	Βουνού, Φλατσιών	233
6	Κοινής	Κοινή	Κοινής, Παγίδας	167
7	Πατρικών	Πατρικά	Πατρικών	99
8	Καλαμωτής	Καλαμωτή	Καλαμωτής	367
9	Αρμολίων	Αρμόλια	Αρμολίων	148
10	Πυργίου	Πυργί	Πυργίου	648
11	Ολύμπων	Ολύμποι	Ολύμπων	178
12	Μεστών	Μεστά	Μεστών	230
13	Ελάτας	Ελάτα	Ελάτας	229
14	Λιθίου	Λιθί	Λιθίου	131
15	Βέσσας	Βέσσα	Βέσσας	155
16	Αγ. Γεωργίου	Αγ. Γεώργιος	Αγ. Γεωργίου	387
17	Θολοποταμίου	Θολοποτάμιον	Θολοποταμίου	254
18	Μυρμηγκίου	Μυρμηγκί	Μυρμηγκίου	109
19	Μέσα Διδύμας	Μέσα Διδύμα	Μέσα Διδύμας	145
20	Έξω Διδύμας	Έξω Διδύμα	Έξω Διδύμας	81
Σύνολο Μελών				4.959

Σήμερα τα πράγματα έχουν αλλάξει. Πέρα από απογραφές, στατιστικές κι αριθμούς, τα μόνα που παραμένουν σταθερά, είναι η επωνυμία, η έδρα κι η περιφέρεια των συνεταιρισμών. Τα ενεργά όμως μέλη δεν πρέπει να ξεπερνούν τα 2.000 κι αυτά ηλικίας άνω των 65 χρόνων. Μα και η παραγωγή έχει μειωθεί δραματικά την τελευταία δεκαετία, τουλάχιστον στο μισό και το μέλλον διαγράφεται σκοτεινό κι αόρατο, για ένα προϊόν που δε θα ήταν σχήμα λόγου να πούμε, ότι διεκδικεί τα πρωτεία όσον αφορά στο μακροχρόνιο της ιστορίας του σε σχέση με άλλα προϊόντα και μάλιστα σε διεθνή κλίμακα.

- Οι μέχρι σήμερα γνωστές χρήσεις της μαστίχας είναι οι παραδοσιακές (μάσημα, μαστιχέλαιο, μοσχολίβανο, παραγωγή τσίκλας κ.λπ.) που αντιμετωπίζουν έντονο ανταγωνισμό από πλήρως υποκατάστατα, πιο μοντέρνα προϊόντα, με αποτέλεσμα να μειώνονται συνεχώς οι πωλήσεις, ιδιαίτερα στις παραδοσιακές αγορές. Η Ε.Μ.Χ. από μόνη της δεν είναι σε θέση να χρηματοδοτήσει την εκπόνηση των απαραίτητων μελετών για τις εφαρμογές της μαστίχας στην ιατρική και φαρμακοτεχνία, που είναι και το μέλλον του προϊόντος. Πιθανή προσπάθειά της τη φέρνει αντιμέτωπη με τα οργανωμένα ιδιωτικά συμφέροντα.

- Το ασθενές δίκτυο πωλήσεων της Ε.Μ.Χ. δεν είναι σε θέση να αντιμετωπίσει την έντονα ανταγωνιστική αγορά. Το κεφάλαιο «πώληση» για το προϊόν της μαστίχας έχει πολλές ιδιαιτερότητες και χρειάζεται λεπτούς χειρισμούς και σύγχρονο Marketing. Κι εδώ φοβάμαι ότι η Ένωση υστερεί επικίνδυνα...

- Μετά την ένταξη στην ΕΟΚ, η γεύση της μαστίχας έγινε «πικρότερη», γιατί μειώθηκαν οι εξαγωγικές επιδοτήσεις και καταργήθηκε η επιστροφή διαφοράς τόκων για εξαγωγές σε τρίτες χώρες, καθώς κι η επιστροφή χαρτοσήμου στις εξαγωγές.

- Εδώ θα πρέπει, τέλος, να επισημανθούν οι καταστροφικές επιπτώσεις αυτού που ονομάζουμε «κομματικό κριτήριο», το οποίο σημαδεύει, δυστυχώς, πρόσωπα, επιλογές, διοικήσεις, ακόμα και στα πλαίσια των συνεταιριστικών οικονομικών μονάδων. Ο γιατρός Γ. Σταγκούλης υπήρξε πρόεδρος της Ε.Μ.Χ για σαράντα χρόνια, από το 1938-1978, οπότε απεβίωσε. Άφησε μέγα και αξιοθαύμαστο έργο και διοίκησε πάντοτε με αποκλειστικό γνώμονα τα οικονομικά συμφέροντα του μαστιχοκαλλιεργητή, του αγρότη. Υπήρξε πάνω από κόμματα και χρώματα. Ίσως χωρίς αυτόν και τη μαστίχη του, το νότιο τμήμα του νησιού να αποτελούσε σήμερα ένα απέραντο νεκροταφείο, όπως το βόρειο, με μια πελώρια ταφόπετρα που θα έγραφε «ενθάδε καλλιεργούσαν μαστίχη». Η ζωή και

το έργο του, ας αποτελέσουν φάρο που θα φωτίζει ποικιλότητα το «νησί της μαστίχας», τούτους τους δισεκτους χρόνους.

Σημειώσεις

1. Γ. Παγίδα, *Η Μαστιχοφόρος Σχίνος και η Μαστίχη*, Χίος, 1946.
2. W. Miller, *The Zaccaria of Phocaea and Chios*, σελ. 47. Ph. P. Argenti, σελ. 59.
3. Κ. Σγουρός, *Ιστορία της νήσου Χίου*, Αθήνα, 1910.

Βιβλιογραφία

- Φ. Αργέντη, Κ. Κυριακίδη, *Η Χίος παρά τοις Γεωγράφοις και Περιηγηταίς*, τρίτομο, Αθήνα, 1946.
- Κωνσταντίνου Ν. Κανελλάκη, *Χιακά Ανάλεκτα*, Αθήνα, 1890.
- Γ. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου*, Αθήνα, 1921-1926.
- Κ. Σγούρου, *Η Ιστορία της Χίου*, Αθήνα.
- Κ. Κατλά, *Η Χίος υπό τους Γενοσηνούς*, Αθήνα, 1908.
- Α. Κοραή, *Άτακτα*, Παρίσι, 1830.
- Γιώργου Παγίδα, *Η Μαστιχοφόρος Σχίνος και η Μαστίχη*, Χίος, 1946.
- Γιώργου Σταγκούλη, *Η θέσις της μαστίχης σήμερα (παραγωγή-κατανάλωσις-τιμή)*, Χίος, 1965.
- Γιώργου Ι. Γιαννακή, *Τα Μαστιχοπαραγωγικά μας Συμφέροντα*, 1947.
- Ι. Γκιάλα, *Η Μαστίχη και το έργον της Ένωσης Μαστιχοπαραγωγών Χίου*, 1964.
- Δ. Ροδοκανάκη, *Ιουστινιάναι*, Σύρος, 1900.
- Σ.Γ. Βίου, *Η σύγχρονος Χίος και η παλαιά*, Χίος 1937.
- Σχίνος ο Μαστιχοφόρος και η Μαστίχη*, περιοδικό συλλόγου Αργέντη.
- Π. Γενναδίου. *Φυτολογικό Λεξικό*, Αθήνα, 1914.
- Δ. Ζωγράφου, *Η ιστορία της Ελληνικής γεωργίας*, τόμ. Γ', Αθήνα, 1924
- Σ. Δοντά, *Φαρμακολογία*.
- Ε. Poulsson, *Εγχειρίδιον Φαρμακολογίας*.
- W. Guttman, *Λεξικό Ιατρικών Όρων*.

Ένωση Μαστιχοπαραγωγών Χίου, *Πεπραγμένα Ένωσης Μαστιχοπαραγωγών Χίου (1939-1995)*, Καταστατικό Συνεταιρισμών και Ένωσης Μαστιχοπαραγωγών Χίου.

Στατιστικά στοιχεία, *Γεωργικής Υπηρεσίας, Εταιρείας Λιμένος και Προκυμαιών Χίου, Ένωσης Μαστιχοπαραγωγών Χίου.*

Δημοσιεύσεις

Διάφορα (Δημοσιεύσεις κατά καιρούς σε εφημερίδες και περιοδικά για τη μαστίχη).

Φωτογραφικές απόψεις της Χίου, εκδ. ΣΚΟΕ.

Το Ημερολόγιο του Χρ. Κολόμβου.

Ανακάλυψη της Αμερικής, εκδ. Νέα Σύνορα - Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα, 1992.

Γιάννης Περίκος, *Μαστίχα, η κόρη της Χίου*, Χίος, 1988.

Καλλιόπη Σπανού

*Διοίκηση, Πολίτες
και
Δημοκρατία*

 Εκδόσεις Παπαζήση

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΤΣΑΡΔΑΚΗΣ

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΑΙ
ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑ**

 ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

Λογικές βάσεις της κριτικής και η επιρροή τους στις κοινωνικές επιστήμες

Κώστας Λάμνιαν*

Περίληψη

Η εργασία αυτή, θεωρώντας την κριτική δομικό στοιχείο της κοινωνικής επιστήμης, επιδιώκει να αναδείξει, να περιγράψει και να συσχετίσει διαφοροποιημένες λογικές βάσεις της. Παράλληλα, θεωρεί ότι οι βάσεις αυτές εξασφαλίζουν τη λειτουργία της κριτικής και επηρεάζουν τις ερευνητικές πρακτικές στις κοινωνικές επιστήμες. Στο πλαίσιο αυτό, αμφισβητεί τον «επιστημονισμό» συγκεκριμένων ερευνητικών διαδικασιών της κοινωνικής επιστήμης, οι οποίες, αντικειμενοποιώντας την κοινωνική πραγματικότητα, έχουν στόχο την παραγωγή τεχνικά ελέγξιμων προγνώσεων.

1. Εισαγωγή

Ο Kant, δίνοντας ένα γενικό ορισμό στην έννοια της κριτικής, υποστηρίζει ότι κριτική είναι «η ελεύθερη και δημόσια εξέταση μέσω του Λόγου» (Guillermi, 1985, σελ. 25). Η γενική αυτή θέση αποτελεί το σημείο εκκίνησης:

- α. Για την αναζήτηση διαφοροποιημένων λογικών βάσεων, στις οποίες μπορεί να στηριχθεί η λειτουργία της κριτικής.
- β. Για τη διερεύνηση των συνεπειών που οι λογικές αυτές βάσεις παράγουν στο εσωτερικό των κοινωνικών επιστημών.

* Επίκουρος καθηγητής της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης στο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλίας.

Είναι φανερό ότι η έννοια «ελεύθερη» προϋποθέτει δυνατότητα συμμετοχής και η έννοια «δημόσια», ευρύτητα συμμετοχής. Με τον τρόπο αυτό, κατοχυρώνεται η ενεργητική συμμετοχή του «άλλου» και περιορίζεται η δογματική κρίση του μοναχικού υποκειμένου. Ταυτόχρονα, η έννοια της κριτικής μπορεί να αναφέρεται και στις διαδικασίες έρευνας για την αποκάλυψη μιας κρυμμένης ή διαστρεβλωμένης από τις ιδεολογίες πραγματικότητας· πιθανό μιας αλήθειας. Η θέση αυτή μας συνδέει άμεσα με τον Hegel και την παράδοση της Κριτικής Σχολής, της οποίας αποτελεί αφετηρία.

Παράλληλα, πρέπει να τονίσουμε ότι, τόσο στις επιστήμες γενικά (Kuhn, 1969), όσο κυρίως στις κοινωνικές επιστήμες (Habermas, 1978a), επιχειρηματολογούμε με όρους εγκυρότητας και όχι αντικειμενικότητας¹. Όμως, αν έγκυρο είναι το γενικότερα αποδεκτό, αυτό μπορεί να προκύψει μόνο μέσα από τη δυνατότητα συμμετοχής και την κατοχύρωση των ποικίλων απόψεων που αναδεικνύονται σε μια «ελεύθερη και δημόσια εξέταση μέσω του Λόγου». Ωστόσο, αν υπάρχουν πολλές απόψεις για το ίδιο ζήτημα, θα πρέπει να δεχθούμε ότι υπάρχουν και πολλές λογικές, η καθεμιά από τις οποίες εγκαθιδρύει τη δική της αλήθεια. Παράλληλα, οι διαφοροποιημένες λογικές πιθανότατα αναδύονται από διαφορετικά πλαίσια, στο εσωτερικό των οποίων συγκροτούνται. Στο σημείο αυτό, γίνονται φανερά τα προβλήματα που προκύπτουν από την υιοθέτηση της θετικιστικής μεθοδολογίας, για την ανάδειξη «αντικειμενικότητας» στο χώρο των κοινωνικών επιστημών. Σε κάθε περίπτωση, η εξασφάλιση της εγκυρότητας απαιτεί συμμετοχή και συμπληρωματική λειτουργία ή διαπλοκή των ποικίλων αυθύπαρκτων λογικών που αντιπαρά τίθενται στο πλαίσιο της κριτικής. Ταυτόχρονα, η αναγωγή της κριτικής σε κάποια λογική βάση μπορεί να οδηγήσει στη θεμελίωση της όποιας κρίσης. Η θεμελίωση της κρίσης νομιμοποιεί τη «σύνθεση» και, παράλληλα, κατοχυρώνει τη διαφορετικότητα. Τελικά, η απαίτηση αυτή μας υποχρεώνει να αναζητήσουμε ή να αποδεχθούμε την ύπαρξη διακριτών λογικών βάσεων (Habermas, 1978, 1984, 1987· βλέπε επίσης Hohendahl, 1985) για την εξασφάλιση μιας μορφής εγκυρότητας στην επιχειρηματολογία που αναπτύσσεται στο πλαίσιο της κριτικής.

Ο πρώτος Habermas (1978), με τον όρο «επιστημονισμός», συμπυκνώνει με αρκετά εύγλωττο τρόπο τις αμφισβητήσεις των «εξηγήσεων» ή των «ερμηνειών» που επιχειρούνται, στο χώρο των κοινωνικών επιστημών, με βάση τις θετικιστικού χαρακτήρα διαδικασίες επιστημονικής έρευνας. Ωστόσο αργότερα, με την έννοια της Επικοινωνιακής Λογικότητας², χωρίς να εγκαταλείπει τους πρώτους προβληματισμούς του, αναγνωρίζει τη σημασία και το ρόλο της γνωστικής-εργαλειακής λογικότητας στη διαδικασία διερεύνησης της κοινωνικής πραγματικότητας. Έτσι, ο προβληματισμός που αναπτύσσει επανατοποθετεί το ζήτημα της δυνατότητας δημιουργίας επιστημονικής γνώσης, στο χώρο των κοινωνικών επιστημών.

Τέλος, η μελέτη αυτή, προβάλλοντας κυρίως την χαμπερμασιανή προβληματική, επιδιώκει την ανάδειξη και την κριτική προσέγγιση διαφοροποιημένων λογικών βάσεων της κριτικής.

2. Οι διαφοροποιημένες λογικές βάσεις της κριτικής και η επίδρασή τους στο εσωτερικό των κοινωνικών επιστημών

Όπως τονίσαμε, μια λογική βάση είναι απαραίτητη για τη λειτουργία της κριτικής, καθώς και την εξασφάλιση της εγκυρότητας της γνώσης που παράγεται στο χώρο των κοινωνικών επιστημών. Επίσης, η υφή της κριτικής δημιουργεί προϋποθέσεις για την ανάδειξη διαφορετικών λογικών βάσεων, οι οποίες σηματοδοτούν διαφορετικού τύπου πρακτικές και παραδοχές στο εσωτερικό των κοινωνικών επιστημών. Οι πρακτικές και οι παραδοχές αυτές επιβεβαιώνουν ή αμφισβητούν την «αντικειμενικότητα» των πορισμάτων της επιστημονικής έρευνας, καθώς και την «αξιακή ουδετερότητα» των κοινωνικών επιστημόνων. Ειδικότερα:

2.1. Η καρτεσιανή υπερβατική λογική βάση του μοναχικού υποκειμένου και η ασυμβατότητά της με την έννοια της κριτικής

Ο Descartes με την πρόταση «σκέπτομαι άρα υπάρχω», νομιμοποιεί την απολυτότητα της σκέψης του μοναχικού υποκειμένου. Παράλληλα, διαχωρίζει το υποκείμενο, που είναι βέβαιος ότι υπάρχει, αφού σκέπτεται, από τον εξωτερικό κόσμο, για την ύπαρξη του οποίου προβληματίζεται. Έτσι, δίνει μια υπερβατική, μια υπερεμπειρική διάσταση στη νόηση του μοναχικού υποκειμένου και θεμελιώνει την εννοιακή χαρακτηριστική του υποκειμενικού σκέψης, η οποία στηρίζεται σε *a priori* αρχές (Beyssade, 1990, σελ. 95-136). Ωστόσο, μια τέτοια θέση αποκλείει την ταυτόχρονη αναγνώριση και λειτουργία του «άλλου», επομένως και την έννοια της κριτικής, η οποία, όπως αποδεχθήκαμε, απαιτεί «ελεύθερη και δημόσια εξέταση». Έτσι, η έννοια της κριτικής, με τον τρόπο που έχει οριστεί, δε φαίνεται να είναι συμβατή με το καρτεσιανό πλαίσιο.

Ειδικότερα, ο Descartes θεμελιώνει και νομιμοποιεί την υποκειμενική κρίση, αμφιβάλλοντας για την όποια «πραγματικότητα» μας μεταφέρουν οι αισθήσεις. Συγκεκριμένα, θεωρεί ότι η τέλεια γνώση, όπως συμβαίνει ακριβώς στα μαθηματικά, «ξεκινάει... από μερικές βασικές έννοιες (αξιώματα) και προχωρώντας απαγωγικά... φτάνει σε καινούργιες γνώσεις» (Θεοδωρίδης, 1982, σελ. 49). Όμως, τόσο ο υπερβατικός (*a priori*) χαρακτήρας των βασικών εννοιών, όσο και η απαγωγική μεθοδολογία στη

διαδικασία παραγωγής της τέλει γνώσης, αποκλείουν τη «δημόσια εξέταση μέσω του Λόγου» και αναδεικνύουν το δογματισμό της υποκειμενικής κρίσης³. Στο πλαίσιο αυτό, η παραγωγή επιστημονικής γνώσης στο χώρο των κοινωνικών επιστημών πραγματοποιείται με βάση, αποκλειστικά, την υποκειμενική λογική και μπορεί να συνδεθεί μόνο με την κατασκευή θεωρίας.

Τελικά, ο δογματισμός της υποκειμενικής σκέψης δεν αναγνωρίζει τη λογική του «άλλου» και δεν επιδιώκει την επαλήθευση των όποιων κρίσεων. Αντίθετα, η κριτική, με την ελευθερία και τη δημοσιότητα, επιδιώκει να περιορίσει το δογματισμό της υποκειμενικής σκέψης.

2.2. Η υπερβατολογική βάση του Kant και το άνοιγμα του πεδίου της κριτικής

Ο Kant (1799), μολονότι αναγνωρίζει την ύπαρξη μιας ενεργητικής δύναμης του νου, θεωρεί ότι ο Λόγος κινείται και αναπτύσσεται στο πλαίσιο της δυνατής εμπειρίας⁴ (βλέπε και Habermas, 1978, 1987a, 1992· Walsh, 1985, σελ. 307-308· Höffe, 1990· Δεληγιώργη, 1991, σελ. 48-49). Συγκεκριμένα, υποστηρίζει ότι «...οι έννοιες και μαζί με αυτές όλες οι θεμελιώδεις αρχές, οσοδήποτε a priori δυνατές και αν είναι, αναφέρονται σε εμπειρικές εποπτείες⁵, δηλαδή σε δεδομένα για μια δυνατή εμπειρία» (Kant, 1799, σελ. 286). Με τη θέση αυτή, ο Kant προσπαθεί να αναδείξει τη σχέση μεταξύ της νόησης του υποκειμένου και της δυνατής εμπειρίας, την οποία συνδέει με την αντικειμενική πραγματικότητα. Για τον Kant, η πραγματικότητα αυτή αποτελεί το αντικείμενο της γνώσης, την οποία μπορεί να αποκτήσει το κάθε υποκείμενο ενεργοποιώντας τη νόησή του. Ο αλληλοσυσχετισμός μεταξύ των στοιχείων της αντικειμενικής πραγματικότητας (δυνατή εμπειρία) και των a priori υποκειμενικών στοιχείων, φαίνεται να ορίζει το υπερβατολογικό πεδίο του Kant⁶.

Παράλληλα, ο Kant (1782) υποστηρίζει ότι ο ορθολογικός δογματισμός (Descartes) αγνοεί την εμπειρία και προχωρεί μόνος του, με βάση «τις καθαρά νοητικές έννοιες». Με τη θέση αυτή, επιδιώκει να ανοίξει το πεδίο της εμπειρίας και της κριτικής. Όμως, παράλληλα, δεν αρνείται τις a priori υποκειμενικές προϋποθέσεις για την απόκτηση γνώσης και εμπειρίας, οι οποίες, σε κάθε περίπτωση, μας συνδέουν και πάλι με το δογματισμό της υποκειμενικής λογικής. Η αντινομία αυτή μεταξύ υποκειμενικών προϋποθέσεων και ενεργοποίησής τους στο πλαίσιο της δυνατής εμπειρίας, θέτει το ζήτημα της σχέσης μεταξύ νόησης και εμπειρίας ή μεταφυσικής και επιστήμης, η οποία, με τη σειρά της, ορίζει την έννοια του υπερβατολογικού. Ωστόσο, ταυτόχρονα, ο Kant προσπαθεί να αναδείξει τη χρήση της υποκειμενικής λογικής στο κοινωνικό πλαίσιο, η οποία τον συνδέει με την «ελεύθερη και δημόσια εξέταση μέσω του Λόγου» (Guillemit, 1985, σελ. 25) και, επομένως, με την έννοια της κριτικής. Έτσι, από τη μια μεριά, ανοίγοντας το δι-υποκειμενικό πεδίο, δίνει

ρόλο στην κριτική και αναγνωρίζει τον ετεροκαθορισμό του υποκειμένου και, από την άλλη, δεν αρνείται την υποκειμενική και επομένως δογματική χρήση της λογικής (βλέπε και Γιανναράς, 1990, σελ. 48).

Όμως, η έννοια της κριτικής, η οποία παράγει ή, έστω, διαφοροποιεί ποιοτικά τη γνώση (Habermas, 1978a, σελ. 374-375), ώθησε τον Kant να ξανασκεφθεί τις βεβαιότητες για το *a priori* της γνώσης. Το ζήτημα της σχέσης μεταξύ μιας *a priori* γνώσης και των *a posteriori* αποτελεσμάτων της κριτικής, ανάγκασαν τον Kant να παραδεχθεί τις αντινομίες που υπάρχουν στο εσωτερικό του καθαρού Λόγου. Παράλληλα, οι απόψεις του Hume, που έθεταν το πρόβλημα της αντικειμενικότητας της γνώσης, του ενίσχυσαν την άποψη ότι η «μεταφυσική δεν είναι δυνατόν να συγκροτηθεί ως επιστήμη» (Guillermi, 1985, σελ. 45). Έτσι, αποσαφηνίζεται η διακριτική, έστω, αποστασιοποίηση του Kant από την καθαρή υποκειμενική λογική, η οποία σηματοδοτεί και τη στροφή του προς την εμπειρία. Αποτέλεσμα της στροφής αυτής, αποτελεί και ο ορισμός της κριτικής, ως «ελεύθερης και δημόσιας εξέτασης μέσω του Λόγου».

Ωστόσο, η στροφή προς το κοινωνικό πλαίσιο και την κριτική, προϋποθέτει την ύπαρξη και τη χρήση κριτηρίων εγκυρότητας. Ο Schnädelbach (1990, σελ. 276) υποστηρίζει ότι κρίση είναι η ικανότητα χρήσης κάποιων κανόνων. Παράλληλα, σύμφωνα με την Benhabib (1990, σελ. 330), έγκυροι είναι οι κανόνες «...τους οποίους τα άτομα μπορούν ή θα μπορούσαν να αποδεχθούν ως αποτέλεσμα ορισμένων δι-υποκειμενικών πρακτικών επιχειρηματολογίας». Είναι εμφανές ότι οι κανόνες αυτοί θα μπορούσαν να αποτελέσουν μια λογική βάση για τη λειτουργία της κριτικής. Όμως, το ερώτημα για την υφή της λογικής βάσης της κριτικής στο καντιανό πλαίσιο, δεν έχει αναιρεθεί. Η αντινομία ανάμεσα στην υπερβατολογική διάσταση καθολικότητα που αξιώνει η «κατηγορική προσταγή» ή η υποκειμενική λογική, και στη ρευστότητα της «δημόσιας εξέτασης», η οποία αναδεικνύει τη διαφορετικότητα και, απλά διεκδικεί την εγκυρότητα, εξακολουθεί να παραμένει (βλέπε και Böhler, 1990, σελ. 113). Ωστόσο, η αντινομία αυτή ανοίγει το πεδίο των διερευνήσεων και προς τις δύο κατευθύνσεις, η καθεμιά από τις οποίες προσανατολίζει διαφορετικά τις ερευνητικές πρακτικές στις κοινωνικές επιστήμες.

Συγκεκριμένα, ο Kant φαίνεται ότι παραμένει δέσμιος των υποκειμενικών προϋποθέσεων, ανοίγοντας το δρόμο για συγκεκριμένης κατεύθυνσης ερευνητικές πρακτικές στις κοινωνικές επιστήμες. Έτσι, τονίζει ότι «η κριτική δεν αντιτίθεται στη δογματική πορεία της λογικής, που συνιστά την καθαρή γνώση ως επιστήμη, γιατί η επιστήμη οφείλει να είναι πάντοτε αποδεικτική με βάση σίγουρες *a priori* αρχές» (απόσπασμα στο Γιανναρά, 1990, σελ. 47). Απλά προσπαθεί να αποδεσμευθεί από αυθαίρετους δογματισμούς και, μέσα από την έννοια της κριτικής, να νομιμοποιήσει «...τον υποχρεωτικό χαρακτήρα των επιστημονικών βεβαιοτήτων που προκύπτουν από την κριτική λειτουργία της υποκειμενικής λογικής» (Γιανναράς, 1990, σελ. 48).

Hume

Η θέση αυτή επιβεβαιώνει, σε μεγάλο βαθμό, τη θετικιστική λογική και δημιουργεί τις προϋποθέσεις για την εμφάνιση του κριτικού ορθολογισμού του Porper στις κοινωνικές επιστήμες (2.5.2). Η ποππεριανή θέση, μολονότι επιδιώκει τη νομιμοποίηση (επιβεβαίωση ή διάψευση) μιας επιστημονικά διαμορφωμένης αλήθειας στο πεδίο της κριτικής, θεωρεί ότι ο ορθός Λόγος είναι εκείνος που εξασφαλίζει το στοιχείο της «αντικειμενικότητας» και της «αξιακής ουδετερότητας» των ερευνητών στο χώρο των κοινωνικών επιστημών. Στην ίδια γραμμή, η αξίωση για συνολική επιβεβαίωση ή για συνολική διάψευση μιας επιστημονικής αλήθειας, στο πεδίο της κριτικής (κοινωνικό πλαίσιο), αναδεικνύει την έννοια της καθολικότητας. Όμως, ο υποχρεωτικός χαρακτήρας της καθολικότητας καταπνίγει τη διαφορετικότητα που αποτελεί δομικό στοιχείο της κριτικής. Απλά, ο κριτικός ορθολογισμός νομιμοποιεί τις βεβαιότητες της επιστήμης. Έτσι, το καντιανό υπερβατολογικό πλαίσιο φαίνεται ότι αποτελεί το υπόβαθρο των θέσεων του Porper για την παραγωγή επιστημονικής γνώσης στις κοινωνικές επιστήμες (Κονιαβίτης, 1994, σελ. 31-32). Ωστόσο, η δεύτερη διάσταση της αντινομίας του Kant, ανοίγει το πεδίο για τη συνέχιση των διερευνήσεων.

2.3. Η έννοια της κριτικής στο πλαίσιο της αντίθεσης του Hegel: Μια ριζοσπαστικότερη έκφραση της καντιανής υπερβατολογικής βάσης

Ο Έγκελος, στο έργο του *Η Επιστήμη της Λογικής* (§10, σελ. 48), υποστηρίζει ότι «...το να θέλουμε να γνωρίζουμε πριν να γνωρίζουμε, είναι τόσο γελοίο όσο το έξυπνο παράγγελμα αυτού του δασκάλου που βεβαιώνει πως πρέπει να μάθουμε να κολυμπούμε πριν πέσουμε στο νερό». Το απόσπασμα αυτό επιβεβαιώνει την κριτική στάση του Hegel απέναντι στο *a priori* της γνώσης και αναδεικνύει τη σημασία της έννοιας της αντίθεσης στο τριαδικό του σύστημα (Habermas, 1987a, σελ. 24· βλέπε και Λάμνιαν, 1996, σελ. 147-149). Σύμφωνα με το Hegel (Marcuse, σελ. 268), η γνώση ή η αλήθεια δε συνδέεται, αποκλειστικά, με τη σκέψη του μοναχικού υποκειμένου, αλλά αποτελεί στοιχείο μιας εν εξελίξει πραγματικότητας. Η πραγματικότητα αυτή εκφράζεται με την έννοια της αντίθεσης. Η έννοια αυτή θεωρεί ότι το υποκειμενικό πνεύμα μεταφέρεται στην κοινωνική ζωή. Όμως, στην κοινωνική ζωή, εκδηλώνεται η δι-υποκειμενική δράση, η οποία αποτελεί προϋπόθεση για τη λειτουργία της κριτικής. Έτσι, με βάση την κριτική, το υποκειμενικό πνεύμα ριζοσπαστικοποιείται και μετατρέπεται σε αντικειμενικό. Στο πλαίσιο αυτό, ο Hegel, θα υποστηρίξει ότι η κριτική μπορεί να αποκαλύψει τις διαστρεβλωμένες μορφές γνώσης και να απελευθερώσει τον άνθρωπο από τα δεσμά τωνπίστεων και της ιδεολογίας (Habermas, 1987a, σελ. 23-24). Τελικά, βλέπει την κριτική ως μια δημιουργική λειτουργία, που ριζοσπαστικοποιεί τις έννοιες της αλήθειας και της αντικειμενικότητας, την ύπαρξη των οποί-

ων, ωστόσο, εξακολουθεί να αναγνωρίζει. Όμως, η αντικειμενικότητα, η αλήθεια, καθώς και η συνακόλουθη αναγνώριση της καθολικότητας, οδηγούν στην αποδοχή της θετικιστικής λογικής, η οποία παράγει συνέπειες στο εσωτερικό των κοινωνικών επιστημών.

Στο πλαίσιο αυτό, ο Hegel, υπενθυμίζοντας την υπερβατολογική διάσταση του τριαδικού του συστήματος, επιδιώκει η σύνθεση των αντιθέσεων να πραγματοποιείται με βάση τη λογική σκέψη του μοναχικού υποκειμένου⁷. Έτσι, μολονότι με την αντίθεση προσπαθεί να εγκαθιδρύσει την ανεξαρτησία της κριτικής και της επιστήμης, συνδέοντας την έννοια της αντίθεσης με το αντικειμενικό πνεύμα, επαναφέρει στο προσκήνιο την υποκειμενική λογική, την οποία ουδέποτε είχε απαρνηθεί. Αναγνωρίζει δηλαδή στο υποκειμενικό πνεύμα, άρα στη φιλοσοφία και όχι στην επιστήμη/κριτική, τη δυνατότητα να αρθρώνει τον τελευταίο λόγο. Αυτό, όπως θα τονίσει ο Marx (1978, σελ. 24-25, τόμος Α'), ο οποίος φαίνεται ότι ταυτίζει την επιστήμη με την κριτική, σε μεγάλο βαθμό, ακυρώνει τα επιτεύγματα της κριτικής (επομένως και της επιστήμης). Έτσι, μολονότι ο Hegel θεμελιώνει μια σχέση αλληλεπίδρασης μεταξύ συνείδησης και ιστορίας ή υποκειμένου και αντικειμένου (Βαλλιάνος, σελ. 110), η τελική του πρόταση για σύνθεση, με βάση τη λογική σκέψη του μοναχικού υποκειμένου, μας επαναποθετεί στο καντιανό πλαίσιο. Όμως, σε κάθε περίπτωση, η αξιοποίηση των απόψεων του Hegel, τόσο από τον Marx, όσο και από την Κριτική Σχολή, έδωσε μια ξεχωριστή δυναμική στην έννοια της κριτικής.

2.4. Η αξιοποίηση των απόψεων του Hegel από τον Marx: Μια επαναποθέτηση της λογικής βάσης της κριτικής

Ο Marx, στο έργο του *Theses on Feuerbach* (1970) υποστηρίζει ότι δεν έχουν ιδιαίτερη σημασία οι ποικίλες ερμηνείες του κόσμου που πραγματοποιούν οι φιλόσοφοι (υποκειμενική λογική), αλλά η αλλαγή του κόσμου. Όμως, σύμφωνα με τον Hegel (2.3), η εξέλιξη (αλλαγή) του κόσμου πραγματοποιείται στο πλαίσιο της αντίθεσης, στο οποίο λειτουργεί και η έννοια της κριτικής. Στο πλαίσιο αυτό, ο Marx βλέπει την κριτική ως μια επαναστατική δραστηριότητα, η οποία, μέσα από τη σκόπιμη δράση της επαναστατημένης εργατικής τάξης, μπορεί να αλλάξει την κοινωνική πραγματικότητα. Παράλληλα, η αξιοποίηση του Hegel επιχειρείται και στο έργο *Η Γερμανική Ιδεολογία* (Marx και Έγκελς, 1997), στο οποίο η έννοια της κριτικής παρουσιάζεται ως κριτική της επιβαλλόμενης από την άρχουσα τάξη ιδεολογίας. Η συγκεκριμένη ιδεολογία διαστρεβλώνει προς όφελος της κυρίαρχης τάξης την κοινωνική πραγματικότητα. Η διάσταση αυτή θα αξιοποιηθεί στη συνέχεια και από την Κριτική Σχολή.

Σύμφωνα με τον Habermas (1978, 1988), ο Marx χαρακτηρίζει μεγα-

λειώδη τη σύλληψη του Hegel, ο οποίος θεωρεί την έννοια της αντίθεσης «...βασική αρχή κάθε κίνησης και δημιουργίας». Ωστόσο, παράλληλα, ο Marx κατακρίνει τη θέση του Hegel, ο οποίος θέλει η σύνθεση να πραγματοποιείται στο πλαίσιο του μοναχικού υποκειμένου⁸. Υποστηρίζει ότι μια τέτοια θέση ακυρώνει τις ριζοσπαστικές λειτουργίες της ίδιας της ζωής. Όμως, την ίδια στιγμή ο Marx κάνει το ακριβώς αντίστροφο λάθος. Συγκεκριμένα, ενώ κατακρίνει τον Hegel για την επιστροφή του στο υποκείμενο, ο ίδιος επιδιώκει μεν τη σύνθεση στο πλαίσιο της «αντίθεσης», αλλά τη συνδέει με την επαναστατική θέληση του «συλλογικού υποκειμένου»⁹ της εργατικής τάξης. Έτσι, και στις δύο περιπτώσεις υπονομεύεται η έννοια της κριτικής, αφού περιορίζεται η «ελεύθερη και δημόσια εξέταση μέσω του Λόγου».

Παράλληλα, ο Habermas (1978, 1978a, 1979· βλέπε και Giddens, 1982· Schmid, 1982) θεωρεί ότι ο Marx δίνει έμφαση στους υλικούς όρους αναπαραγωγής του ανθρώπινου είδους, οι οποίοι, με βάση την έννοια της κοινωνικής εργασίας, διαπλέκουν την πειραματικά και τεχνικά ελέγξιμη γνώση της παραγωγικής διαδικασίας με την κοινωνική αλληλόδραση. Παράλληλα, στο μαρξικό πλαίσιο, η αλληλόδραση καθορίζεται από μια ιδιότυπη μορφή υποκειμενικής λογικής (οι δύο τάξεις παρουσιάζονται ως συλλογικά υποκείμενα), στην οποία ο Habermas αποδίδει τα εργαλειακά χαρακτηριστικά της θετικής επιστήμης¹⁰. Έτσι, ο Marx (Habermas, 1978, σελ. 44), δεν κάνει διάκριση ανάμεσα στη λογική που χαρακτηρίζει τις φυσικές επιστήμες και τη λογική που χαρακτηρίζει την κριτική (επομένως και τις κοινωνικές επιστήμες).

Αντίθετα, για τον Habermas, η εξέλιξη του ανθρώπινου είδους απαιτεί τη συμπληρωματική λειτουργία:

- α. Της εργασίας και της προσπάθειας του ανθρώπου να ελέγξει τη φύση.
- β. Των συμβολικά διαμεσολαβημένων κοινωνικών δράσεων.

Στην πρώτη περίπτωση, αναδεικνύεται η εργαλειακή δράση, η οποία εκφράζεται με τη σχέση υποκειμένου/αντικειμένου. Η δράση αυτή διαμορφώνει τη συγκεκριμένης υφής εργαλειακή λογική, η οποία παράγει πειραματικά και τεχνικά ελέγξιμη γνώση. Στη δεύτερη περίπτωση, η εξέλιξη του συμβολικού συστήματος και η δημιουργία της γλώσσας, δίνει άλλη δυναμική στη σχέση μεταξύ των υποκειμένων και διαμορφώνει ένα δεύτερο διακριτό πλαίσιο αναπαραγωγής του ανθρώπινου είδους. Στο πλαίσιο αυτό, αναδεικνύεται η επικοινωνιακή δράση, λειτουργεί η κριτική και συγκροτείται μια άλλη μορφή λογικής, η οποία έχει τη βάση της στη δημιουργία κοινά αποδεκτών λογικών κανόνων (βλέπε και Schnädelbach, 1990· Benhabib, 1990).

Σύμφωνα με το Habermas, ο Marx δεν μπόρεσε ή δεν θέλησε να διαχωρίσει τα δύο αυτά επίπεδα και, σε κάθε περίπτωση, εμπλέκει την εργαλειακή λογική της παραγωγικής διαδικασίας με την επικοινωνία και

την κριτική. Όμως, η διαπλοκή αυτή δε βοηθάει τη διάκριση μεταξύ των εμπειρικών (πειραματικά και τεχνικά ελέγξιμων) στοιχείων που παράγει η θετική επιστήμη και των στοιχείων της επιχειρηματολογίας, που παράγει η λειτουργία της κριτικής¹¹. Παράλληλα, η μη αποσαφήνιση της διάκρισης αυτής, είναι φανερό ότι λειτουργεί υπέρ της εργαλειακής λογικής της θετικής επιστήμης, αφού στο μαρξικό πλαίσιο τα επικοινωνιακά στοιχεία της κριτικής, τα οποία ανήκουν στο εποικοδόμημα, υποτάσσονται τελικά στον τεχνικό έλεγχο και στα υλικά στοιχεία της υποδομής. Όμως, με τον τρόπο αυτό, επιβάλλεται και στις κοινωνικές επιστήμες η επικυριαρχία της θετικιστικής λογικής των φυσικών επιστημών¹². Ωστόσο, υπάρχουν σαφείς ποιοτικές διαφορές ανάμεσα στη γνώση που παράγει η θετική επιστήμη και σε αυτήν που παράγει η κριτική. Για παράδειγμα, η ανάπτυξη της θεωρίας δεν στηρίζεται, αποκλειστικά, στη δημιουργία νέων εμπειριών και τεχνικά ελέγξιμων προγνώσεων, αλλά, κυρίως, στην ποιοτική διαφοροποίηση της ίδιας εμπειρίας. Ο ρόλος της κριτικής στις ποιοτικές διαφοροποιήσεις της εμπειρίας είναι προφανής (Habermas, 1978a, σελ. 374-375). Όμως, ο Habermas (1978, 1978a, 1984, 1988a) δεν αγνοεί το συμπληρωματικό ρόλο της εμπειρίας που παράγουν οι θετικές επιστήμες. Έτσι, θεωρεί ότι ο άνθρωπος διαμορφώνεται με βάση:

- α. Την εργαλειακή-τεχνική γνώση, την οποία παράγει η εργαλειακή λογική της θετικής επιστήμης.
- β. Την πρακτική γνώση, η οποία, μέσα από την αλληλόδραση, ενεργοποιεί το πεδίο της κριτικής και ανοίγει το δρόμο για την υπέρβαση των διαστρεβλωμένων (ιδεολογικού χαρακτήρα) στοιχείων της γνώσης. Η δεύτερη αυτή διάσταση συμβάλλει στην απελευθέρωση του ανθρώπου από ιδεολογικού χαρακτήρα καταναγκασμούς.

Πριν αναλύσουμε περισσότερο τις θέσεις του Habermas, οι οποίες επανατοποθετούν τον προβληματισμό για την έρευνα στις κοινωνικές επιστήμες, κρίνουμε σκόπιμο να αναφερθούμε, με κάθε συντομία, στις κλασικές απόψεις της Κριτικής Σχολής, στο εσωτερικό της οποίας αναπτύσσεται και διαφοροποιείται η έννοια της κριτικής.

2.5. Η έννοια της κριτικής και οι διαφοροποιήσεις της λογικής της βάσης, στο πλαίσιο της Κριτικής Σχολής

Όπως έχει τονισθεί (βλέπε 2.4), στο κλασικό μαρξικό πλαίσιο, η έννοια της κριτικής εμφανίζεται:

- α. Ως επαναστατική δραστηριότητα του συλλογικού υποκειμένου της εργατικής τάξης και ως μοχλός αλλαγής της οικονομικής πραγματικότητας, η οποία θα αλλάξει και την κοινωνική. Στο πλαίσιο αυτό κυριαρχεί η θετικιστική λογική, η οποία νομιμοποιεί τη μεθοδολογία έρευνας των φυσικών επιστημών.

β. Ως κριτική της ιδεολογίας της κυρίαρχης τάξης, η οποία προσπαθεί να επιβάλει το δικό της αξιακό σύστημα.

Η τελευταία αυτή διάσταση της κριτικής αξιοποιείται ιδιαίτερα από την Κριτική Σχολή της Φρανκφούρτης. Η Κριτική Σχολή χρησιμοποιεί τη θέση του Hegel, σύμφωνα με την οποία η κριτική συμβάλλει στην αποκάλυψη των ιδεολογικών προκαταλήψεων και των διαστρεβλωμένων μορφών συνείδησης. Παράλληλα, η κλασική έκφραση της Κριτικής Σχολής προσπαθεί να ανακαλύψει και να αποκαλύψει τη βάση πάνω στην οποία στηρίζουν την ανάπτυξή τους οι σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες. Για την Κριτική Σχολή, η «πρόοδος» των σύγχρονων κοινωνιών στηρίζεται στην εργαλειακή λογική, η οποία, σύμφωνα με τον Habermas, αποτελεί τη βάση της θετικής επιστήμης (βλέπε υποσημείωση 10). Έτσι, η εργαλειακή λογική γίνεται στόχος της κριτικής της. Στο πλαίσιο αυτό, η Κριτική Σχολή ασκεί σκληρή κριτική στη θετικιστική μεθοδολογία των κοινωνικών επιστημών· ειδικότερα, στις «αντικειμενικότητες» και στις «τεχνικά» ελέγξιμες προγνώσεις που η ίδια παράγει.

*2.5.1. Η αμφισβήτηση της έννοιας της κριτικής
και των άλλων λογικών της βάσεων, από τους εκφραστές
της Κριτικής Σχολής Horkheimer και Adorno*

Οι Horkheimer και Adorno, επηρεασμένοι από τα γεγονότα της εποχής τους (1934-1944), προχώρησαν σε μια ριζική αμφισβήτηση του ορθού Λόγου (1986). Συγκεκριμένα, υποστήριξαν ότι η σύγχρονη εποχή, παρά την απόλυτη επικράτηση του ορθολογισμού και τη ραγδαία ανάπτυξη των επιστημών, κατάφερε να αναδείξει καταστάσεις όπως: ο φασισμός, ο ναζισμός, ο σταλινισμός κ.λπ. (βλέπε και Γεωργίου, 1988, σελ. 9). Παράλληλα, η εποχή αυτή συνέβαλε στην ανάπτυξη των ποικίλων μορφών καταπίεσης και κυριαρχίας κάποιων ανθρώπων πάνω σε άλλους ανθρώπους, οι οποίες δεν ήταν πάντα αποτέλεσμα επίδρασης των οικονομικών παραγόντων. Έτσι, αποσαφήνισαν την αποστασιοποίησή τους από τον επιστημονικό μαρξισμό.

Οι Horkheimer και Adorno ξεκίνησαν με πρόθεση τη θεμελίωση μιας θεωρητικής, και με αναφορές στην εμπειρία, κριτικής της σύγχρονης καπιταλιστικής κοινωνίας, όπως αυτοί τη βίωναν αυτοεξόριστοι στη μητρόπολη του καπιταλισμού, την Αμερική, στην οποία πήγαν το 1934, μετά την επικράτηση του Χίτλερ. Ωστόσο, στην πορεία της εργασίας τους, άρχισαν να αμφισβητούν και την ίδια έννοια της κριτικής. Συγκεκριμένα, υποστήριξαν ότι ακόμα και οι βασικές έννοιες του διαφωτισμού, όπως η ελευθερία και η χειραφέτηση, οι οποίες αναδύονται από την έννοια της κριτικής, καθορίζονται και υποτάσσονται στην κυρίαρχη εργαλειακή λογική. Έτσι, κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι, ακόμα και η επιστήμη, δεν αξιοποιείται για να βοηθήσει τον άνθρωπο να γνωρίσει τα πράγματα, αλλά για να κατασκευάσει τα πράγματα και για να παράγει

αποτελέσματα. Στο πλαίσιο αυτό, θεώρησαν ότι, ακόμα και η επιστημονική θεωρία, δεν έχει αυτόνομη κριτική δυνατότητα, αλλά είναι υποταγμένη στην κυρίαρχη εργαλειακή λογική.

Τελικά, οι δύο στοχαστές αμφισβητούν την επιστημονική θεωρία και την έρευνα που πραγματοποιείται στις κοινωνικές επιστήμες. Παράλληλα, υποστηρίζουν ότι μόνο η φιλοσοφία, έστω και μέσα από τη ριζική αμφισβήτηση του Λόγου, μπορεί να διασώσει την έννοια της κριτικής και, μέσα από αυτή, την αυτονομία του ατόμου (βλέπε και Καβουλάκος, 1996). Ο Horkheimer (1987), στον πρόλογο του βιβλίου του, υποστηρίζει ότι, μολονότι στη σύγχρονη εποχή η τεχνική γνώση αναπτύσσεται, η αυτονομία του ατόμου και η ελεύθερη κρίση του μειώνονται. Παράλληλα, θεωρεί σύμπτωμα της παρούσας κρίσης την τάση να μεταφράζεται κάθε ιδέα σε δράση ή σε αποχή από τη δράση (εργαλειακός τρόπος σκέψης της θετικής επιστήμης). Τελικά, θα υποστηρίξει ότι η σκέψη για τη σκέψη, η οποία καλλιεργείται στο πλαίσιο της φιλοσοφίας, είναι μια διάσταση που σήμερα όμως δεν πρέπει να αγνοήσουμε¹³.

Όμως, μια φιλοσοφία απαλλαγμένη από τον ορθό Λόγο, η οποία θα έχει στόχο τη διάσωση της κριτικής και, μέσα από αυτή, την κατάκτηση της αυτονομίας του ατόμου, αναδεικνύει μια σημαντική αντινομία. Συγκεκριμένα, αν στο πλαίσιο της φιλοσοφίας διασωθεί η έννοια της κριτικής, η οποία θα έχει στόχο την αυτονομία του ανθρώπου, την ίδια στιγμή η κριτική γίνεται μέσο για την επιτυχία κάποιου σκοπού. Επομένως επιβεβαιώνεται και πάλι ο κλασικός ορισμός του εργαλειακού τρόπου σκέψης (συνδυασμός μέσων για την επιτυχία του σκοπού) και αναπαράγεται το πρόβλημα. Σύμφωνα με τον Βενσάν (1977, σελ. 129-130), οι θέσεις αυτές θα αναγκάσουν:

- α. Τον Horkheimer να εγκαταλείψει την προσπάθεια και τελικά «να καταλήξει στο τέλος της ζωής του στο μυστικισμό».
- β. Τον Adorno να επιλέξει τον ανορθολογικό σαρκασμό, προκειμένου να συνεχίσει την κριτική του απέναντι στην κυρίαρχη ιδεολογία.

Στο σημείο αυτό εμφανίστηκε ο Habermas, ο οποίος προχώρησε σε μια σημαντική αλλαγή του προσανατολισμού της Κριτικής Σχολής (Hohendahl, 1985). Συγκεκριμένα, προσπάθησε να επαναποθετήσει την έννοια της κριτικής, μέσα από τη συγκρότηση μιας νέας λογικής βάσης για τη λειτουργία της. Στο πλαίσιο αυτό, προσπάθησε να δώσει νέα ώθηση στην έννοια της λογικότητας. Έτσι, από τη ριζική αμφισβήτηση του μονοδιάστατου εργαλειακού Λόγου, στην οποία είχαν καταλήξει οι προκάτοχοί του, προχώρησε στη διαμόρφωση μιας αποκεντρωμένης μορφής λογικής, η οποία, ύστερα από πολλές αναθεωρήσεις, εκφράστηκε με την έννοια της Επικοινωνιακής Λογικότητας (Habermas, 1984, 1987).

2.5.2. Επικοινωνιακή Λογικότητα:

Μια πολυδιάστατη λογική βάση για τη λειτουργία της κριτικής

Ο Habermas (1978, 1978a, 1988a· βλέπε και Dryzek, 1995), διερευνώντας επιστημολογικά και μεθοδολογικά ζητήματα των κοινωνικών επιστημών, τονίζει τη σημασία που έχει για τις κοινωνικές επιστήμες η *κατανόηση των νοημάτων* που δημιουργούνται στο βίοκοσμο. Έτσι, επαναφέρει τη συζήτηση για τη διαφοροποίηση των ερευνητικών διαδικασιών στις φυσικές και τις κοινωνικές επιστήμες. Στο πλαίσιο αυτό, διαμορφώνει την κριτική του στο θετικισμό, ο οποίος, μέσα από τη δημιουργία της ονομαζόμενης «επιστημονικής συνείδησης», έχει μοναδική επιδίωξη τη διατύπωση γενικών νόμων και την τάση για συγκρότηση τεχνικά ελέγξιμων προγνώσεων¹⁴. Ταυτόχρονα, αποσαφηνίζει ότι η τάση αυτή δεν συμβάλλει στην *κατανόηση του νοήματος* και στην παραγωγή έγκυρης γνώσης στις κοινωνικές επιστήμες. Ωστόσο, στην ίδια γραμμή με τον Weber, δεν θέλει να υιοθετήσει μια καθαρά ερμηνευτική προσέγγιση (McCarthy, 1991). Έτσι, θα επιδιώξει να επισημάνει και την υποχρέωση της κοινωνικής επιστήμης να προχωρήσει, από την *κατανόηση του νοήματος στην έγκυρη εξήγηση* της κοινωνικής πραγματικότητας. Τελικά, το συνολικό έργο του Habermas αποτελεί μια προσπάθεια:

1. Ανάδειξης πλαισίων για τη δημιουργία και την κατανόηση των νοημάτων.
2. Εξασφάλισης λογικών βάσεων για την κατοχύρωση της εγκυρότητάς τους.

Σύμφωνα με τον Habermas (1978, 1978a, 1984, 1987· βλέπε επίσης Hohendahl, 1985· Καβουλάκος 1996), η διαμορφωμένη και από την ιστορική συγκυρία απαισιοδοξία των Horkheimer και Adorno οδήγησε την Κριτική Θεωρία στην αυτοαναίρεσή της, αφού, η ριζική αμφισβήτηση του ορθού Λόγου, δεν επέτρεψε τη συγκρότηση μιας λογικής βάσης για τη λειτουργία της κριτικής. Στο πλαίσιο αυτό, ο Habermas θα επιδιώξει να δώσει ξανά ώθηση στην Κριτική Θεωρία. Ωστόσο, δε θα αγνοήσει τη ριζοσπαστική θέση της Κριτικής Σχολής. Έτσι, θα αρχίσει με την αναγνώριση των ανθρώπινων διαφερόντων (προσπάθεια για την κατανόηση των νοημάτων) και την άσκηση κριτικής στον «επιστημονισμό» των κοινωνικών επιστημών, ο οποίος στηρίζεται στη θετικιστική λογική (βλέπε και Habermas, 1988a). Όμως, σύμφωνα με τους Popper (1966, 1968) και Husserl (1981), τα διαφέροντα, τα οποία εκφράζουν τις αξίες και τις επιδιώξεις ατόμων ή ομάδων, παραμορφώνουν τις βασισμένες στη θετική λογική «αντικειμενοποιήσεις» της επιστήμης. Για το λόγο αυτό, ο Habermas θα θεωρήσει αναγκαία τη διαμόρφωση μιας περισσότερο ευέλικτης λογικής βάσης για τη νομιμοποίηση των διαφερόντων αυτών. Παράλληλα, η συγκεκριμένη βάση θα εξασφαλίζει την εγκυρότητα της κριτικής και της γνώσης που αυτή παράγει. Επομένως, η επανατοποθέ-

τηση της Κριτικής Θεωρίας απαιτεί, όχι την άρνηση, αλλά τη θεματοποίηση της λογικής. Για το Habermas, η λογική δεν περιορίζεται στο στενό πλαίσιο της εργαλειακής και της σκόπιμης δράσης. Έτσι, θα επιχειρήσει να συγκροτήσει μια αποκεντρωμένη έννοια της λογικής (λογική βάση για κριτική), αναζητώντας κοινωνικά διαμορφωμένα πλαίσια για τη θεμελίωση των διακριτών μορφών της.

Στο πλαίσιο αυτό, ο Habermas (1978) πραγματοποιεί την πρώτη οργανωμένη προσπάθεια για την αποκέντρωση της λογικής και τη νομιμοποίηση των διακριτών μορφών της. Στο έργο του: *Knowledge and Human Interests*, προχωρεί στην αναγνώριση του ρόλου των ανθρώπινων διαφερόντων. Συγκεκριμένα, θεωρεί ότι τα διακριτά αυτά διαφέροντα εκφράζουν και διακριτές αξίες, οι οποίες με τη σειρά τους, διαμορφώνουν και διακριτές μορφές λογικής¹⁵. Με τη θέση αυτή επιδιώκει να υπονομεύσει την τάση κυριαρχίας του θετικισμού, στο χώρο των κοινωνικών επιστημών.

Τελικά, η αναγνώριση του ρόλου των ανθρώπινων διαφερόντων, επαναποθετεί το πρόβλημα των «τεχνικά» ελέγξιμων προγνώσεων και της «αντικειμενικότητας» της κοινωνικής επιστήμης, καθώς και της «αξιακής ουδετερότητας» των κοινωνικών επιστημόνων. Είναι φανερό ότι η αναγνώριση και η νομιμοποίηση των διακριτών διαφερόντων και των αυθύπαρκτων λογικών τους, δεν είναι συμβατή με την έννοια της «αντικειμενικότητας», η οποία αξιώνει καθολική αναγνώριση και εκφράζεται μέσα από τη θετικιστική λογική. Ταυτόχρονα, η αναγνώριση και η νομιμοποίηση των διακριτών αξιών, που το κάθε διαφέρον αντιπροσωπεύει, υπονομεύει και την απαίτηση ή τη δυνατότητα για ουδέτερη στάση του κοινωνικού επιστήμονα. Στο πλαίσιο αυτό, σύμφωνα με τον Habermas, η ποικιλία των ανθρώπινων διαφερόντων μπορεί να εκφραστεί μόνο μέσα από μια λογικά κατοχυρωμένη λειτουργία της κριτικής. Έτσι, η έννοια της κριτικής και η λογική της βάση φαίνεται ότι αποτελεί δομικό στοιχείο της κοινωνικής επιστήμης.

Αντίθετα ο Popper (1966, 1968, 1969· βλέπε και Καβουλάκος, 1996, σελ. 31), προκειμένου να κατοχυρώσει την αντικειμενικότητα της γνώσης στο χώρο της κοινωνικής επιστήμης, καθώς και την αξιακή ουδετερότητα των ερευνητών, υιοθετεί τον θετικιστικού χαρακτήρα διαχωρισμό μεταξύ «γεγονότων» και «αξιών». Παράλληλα, υποστηρίζει ότι οι αξίες ή και οι ατομικές επιδιώξεις, δεν εκφράζουν ορθολογικές λειτουργίες, επομένως, δεν ενσωματώνουν το στοιχείο της καθολικότητας και το δεσμευτικό χαρακτήρα της επιστήμης. Η θέση αυτή συνδέει, αποκλειστικά, τον ορθό Λόγο με την επιστήμη¹⁶. Όμως, ο Habermas υποστηρίζει ότι ο Popper κάνει λάθος όταν δεν αναγνωρίζει τη δυνατότητα λειτουργίας μορφών λογικής στο βιόκοσμο. Ταυτόχρονα, θεωρεί ότι η ταύτιση της λογικότητας με την εργαλειακή λογική της θετικής επιστήμης, περιορίζει το ίδιο το περιεχόμενο της λογικής. Επίσης, όταν ο Popper δεν αναγνωρίζει τη δυνατότητα λογικών λειτουργιών στο βιόκοσμο, αποκλείει τη συ-

γκρότηση και τη λειτουργία μιας λογικής βάσης στο κοινωνικό πλαίσιο, η οποία θα μπορούσε να εξασφαλίσει την εγκυρότητα της κριτικής.

Ωστόσο, πρέπει να σημειώσουμε ότι ο Popper (1966, 1968), αναγνωρίζοντας τα προβλήματα αυτά, προσπαθεί να ανοίξει το επικοινωνιακό πεδίο. Έτσι, υποστηρίζει ότι η ελεύθερη συζήτηση στο πλαίσιο της ανοιχτής κοινωνίας (η λειτουργία της κριτικής) μπορεί να επιβεβαιώσει ή να διαψεύσει μια επιστημονικά διαμορφωμένη αλήθεια. Όμως, πώς μπορεί να αναγνωρισθεί η εγκυρότητα της επιβεβαίωσης ή της διάψευσης μιας επιστημονικής αλήθειας, με βάση μια ελεύθερη συζήτηση (κριτική) στο ανορθολογικό πλαίσιο της ανοιχτής κοινωνίας; Όπως τονίσαμε, ο ίδιος ο Popper δε θεωρεί αξιόπιστο το κοινωνικό πλαίσιο, αφού σε αυτό κυριαρχούν οι αξίες και οι ατομικές επιδιώξεις. Έτσι, στον Popper, η έννοια της κριτικής υποβαθμίζεται, επειδή:

- α. Ο ρόλος της περιορίζεται στο πεδίο της επιβεβαίωσης ή της διάψευσης μιας «εκεί έξω» κατασκευασμένης από τη θετική επιστήμη, αλήθειας.
- β. Ακόμα και η επιβεβαίωση ή η διάψευση δεν μπορεί να θεωρηθεί αξιόπιστη, αφού πραγματοποιείται στο χαρακτηρισμένο από τον ίδιο ανορθολογικό κοινωνικό πλαίσιο.

Αντίθετα, ο Habermas νομιμοποιεί τα τμηματικά ανθρώπινα διαφέροντα, τις αξίες που αυτά εκφράζουν, καθώς και τις διακριτές μορφές λογικής που διαμορφώνουν. Έτσι, αναγνωρίζει στο βίοκοσμο τα χαρακτηριστικά μιας πηγής, στην οποία υπάρχει και λειτουργεί ένα ορθολογικό δυναμικό που στηρίζει μια λογικά διαρθρωμένη γνώση (Habermas, 1985). Τελικά, από τη στιγμή που αναγνωρίζει την ύπαρξη και λειτουργία λογικών διαδικασιών στο ανοιχτό πεδίο του βίοκοσμου, νομιμοποιεί την «ελεύθερη και δημόσια εξέταση μέσω του Λόγου». Επομένως, αναγνωρίζει τη σημασία της κριτικής στην κατανόηση των νοημάτων. Παράλληλα, ο Habermas, συνδέοντας θεωρία και πράξη, αναγνωρίζει τη λειτουργία της λογικής και στο πλαίσιο της καθημερινής πρακτικής. Είναι αυτονόητο ότι μια πιθανή άρνηση αναγνώρισης της λειτουργίας της λογικής στο πεδίο της πράξης, θα οδηγούσε σε έναν απόλυτο διαχωρισμό μεταξύ θεωρίας και πράξης και στο ρόλο που επιφυλάσσει για τη θεωρία η έννοια της «καθαρής θεωρίας» του Husserl.

Πιο συγκεκριμένα, ο Habermas (1978· βλέπε και Λάμνιαν, 1996), δικάώνει τον Husserl για την κριτική του στάση πάνω στην αντικειμενιστική επίφαση των επιστημών, οι οποίες ασχολούνται μόνο με τα γεγονότα και τους νόμους που τα διέπουν και όχι με τις διαδικασίες σύστασης της φαινομενικά αντικειμενοποιημένης πραγματικότητας. Ωστόσο, διαφωνεί με τη θεωρητική του κατασκευή, η οποία έχει στόχο την ανάδειξη μιας «καθαρής θεωρίας». Ειδικότερα, διαφωνεί με το Husserl σε δύο σημεία:

1. Στη μη νομιμοποίηση της έννοιας του ανθρώπινου διαφέροντος. Είναι γεγονός ότι ο Husserl ασκεί κριτική στη θετική επιστήμη, επειδή θεω-

- ρεί ότι αυτή καταγράφει μια αντικειμενοποιημένη πραγματικότητα που έχει ενσωματωμένα ανθρώπινα διαφέροντα, τα οποία και τη διαστρεβλώνουν. Στο πλαίσιο αυτό, η θετική επιστήμη δεν εξασφαλίζει την αντικειμενικότητα, την οποία υποτίθεται ότι προσπαθεί να θεραπεύσει. Έτσι, ο Husserl, όχι μόνο δε νομιμοποιεί τα ανθρώπινα διαφέροντα, αλλά τα ενοχοποιεί και τα θεωρεί υπεύθυνα για την έλλειψη αντικειμενικότητας της επιστήμης. Ωστόσο, με τον τρόπο αυτό, περιθωριοποιεί την έννοια της κριτικής, η οποία εκ των πραγμάτων λειτουργεί στο κοινωνικό πεδίο, όπου εκφράζονται και τα ανθρώπινα διαφέροντα.
2. Ο Husserl, ταυτίζει τη φαινομενολογική περιγραφή με την απαλλαγμένη από ανθρώπινα διαφέροντα «καθαρή θεωρία». Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τον Gurvitch (1987, σελ. 78), προσπαθεί ενορατικά να μας οδηγήσει στο ίδιο το γεγονός, χωρίς τη μεσολάβηση κάποιου «σημείου» (υπερβατική αναγωγή). Έτσι, αναδεικνύει την «καθαρή θεωρία», την οποία διαχωρίζει σαφώς από τα ανθρώπινα διαφέροντα. Παράλληλα, θεωρεί ότι η αποστασιοποίηση της θεωρίας από την «πρακτική» του κόσμου των βιωμάτων, δίνει στη θεωρία μια ξεχωριστή αίγλη, με βάση την οποία μπορεί να «καθοδηγεί» και να «προσανατολίζει» την πράξη. Για τον Husserl, από τη στιγμή που η θεωρητική στάση θα ασκηθεί για πρώτη φορά, αποτελεί «οδηγητική αίσθηση» για την πράξη. Όμως, πώς μια «καθαρή θεωρία», η οποία έχει διαχωρίσει σαφώς τη θέση της από την πράξη, μπορεί να προσανατολίσει την πράξη; Έτσι, η «καθαρή θεωρία» του Husserl είναι δύσκολο να αποτελέσει μια ρεαλιστική βάση για τη λειτουργία της κριτικής.

Τελικά, για τον Habermas (1978):

- α. Έχει δίκιο ο Husserl, όταν υποστηρίζει ότι οι επιστήμες δεν μπορούν να διεκδικήσουν τον τίτλο της «καθαρής θεωρίας». Ο αντικειμενισμός των επιστημών συγκαλύπτει ή δεν αναδεικνύει τη διαπλοκή της γνώσης με τα ανθρώπινα διαφέροντα, καθώς και τις πιθανές παραμορφώσεις που η διαπλοκή αυτή παράγει.
- β. Ταυτόχρονα, και η απαλλαγμένη από τα ανθρώπινα διαφέροντα «καθαρή θεωρία», την οποία προτείνει ο Husserl, δεν είναι δυνατό να προσανατολίσει τις διαπλεκόμενες με αυτά πρακτικές. Ακόμα περισσότερο, η θέση του Husserl ότι η θεωρητική στάση, από τη στιγμή που θα ασκηθεί για πρώτη φορά, αποτελεί «οδηγητική αίσθηση» για την πράξη, δίνει μια καθαρά μηχανιστική διάσταση στη θεωρία. Έτσι, εξαφανίζει τη δυναμική και δημιουργική λειτουργία της κριτικής. Όπως έχει τονισθεί, η κριτική απαιτεί «ελεύθερη και δημόσια εξέταση μέσω του Λόγου» και δεν αποτελεί υιοθέτηση μιας οδηγίας.

Σε κάθε περίπτωση, σύμφωνα με τον Habermas, η σύνδεση της θεωρίας με την πράξη απαιτεί τη λειτουργία της κριτικής, η οποία μπορεί να προκύψει μόνο μέσα από τη σύνδεση της γνώσης με τα ανθρώπινα διαφέροντα. Η θέση αυτή ριζοσπαστικοποιεί έννοιες όπως: κατανόηση, γνώ-

ση, αλήθεια, αντικειμενικότητα, αξιακή ουδετερότητα κ.λπ. Παράλληλα, αποκεντρώνει την έννοια της λογικής, αναγνωρίζοντας την ύπαρξη και λειτουργία εναλλακτικών ή και συμπληρωματικών μορφών της. Η αναγνώριση και άλλων μορφών λογικής, οι οποίες λειτουργούν στο πεδίο της πράξης, δημιουργεί μια λογική βάση, η οποία θεμελιώνει και ριζοσπαστικοποιεί την έννοια της κριτικής.

Έτσι, μια «ελεύθερη και δημόσια εξέταση μέσω του Λόγου» δεν μπορεί παρά να ενσωματώνει και να νομιμοποιεί, πέρα από την εργαλειώδη λογική, και άλλες μορφές λογικής, οι οποίες υπάρχουν και λειτουργούν στην κοινωνία. Παράλληλα, δεν μπορεί παρά να νομιμοποιεί, ως λογικές, και τις διακριτές απόψεις που διαμορφώνονται στο πλαίσιο μιας κριτικής διαδικασίας, η οποία εκτυλίσσεται στο πεδίο της πράξης. Έτσι, δε θεωρεί ανορθολογικές, όπως ο Popper, τις κριτικές παρεμβάσεις στο πεδίο της πράξης, οι οποίες, πιθανότατα, αντιπροσωπεύουν διαφορετικά συστήματα αξιών. Σε κάθε περίπτωση, η έννοια της κριτικής λειτουργεί αποδεχόμενη τη νομιμότητα όλων των παρεμβάσεων και όλων των αξιακών συστημάτων, τα οποία θεωρεί ότι αντιπροσωπεύουν ένα κοινωνικά διαμορφωμένο πλέγμα λογικότητας. Ωστόσο, μια τόσο ριζοσπαστική θέση για τη λειτουργία της κριτικής, αναδεικνύει και το πρόβλημα της ρευστότητας που μπορούν να δημιουργήσουν στο επικοινωνιακό πλαίσιο τα νομιμοποιημένα τμηματικά ανθρώπινα διαφέροντα. Έτσι, ο Habermas άρχισε να σκέφτεται τη δημιουργία μιας λογικής βάσης για τον έλεγχο των ποικίλων διαφερόντων και την εξασφάλιση της εγκυρότητας της κριτικής.

Ο Habermas, στα πρώτα στάδια των διερευνήσεών του, θεωρεί ότι ο έλεγχος των διαφερόντων για τη νομιμοποίηση της κριτικής μπορεί να πραγματοποιηθεί μέσα από την έννοια του αυτοστοχασμού. Ειδικότερα, υποστηρίζει ότι: «Ο αυτοστοχασμός έχει τη δυνατότητα, αν όχι να ακυρώσει τελείως ένα διαφέρον, τουλάχιστο, σε κάποιο βαθμό, να το υπερβεί» (Habermas, 1978, σελ. 313-314). Πιο συγκεκριμένα, θεωρεί ότι ο αυτοστοχασμός:

- α. Μπορεί να απελευθερώσει το υποκείμενο από ιδεολογικές προκαταλήψεις και από διαστρεβλωμένες μορφές γνώσης, εξασφαλίζοντας την εγκυρότητα της κριτικής.
- β. Μπορεί να ακυρώσει ή να υπερβεί τις υπερβολές κάποιων ανθρώπινων διαφερόντων.

Ωστόσο, με τον τρόπο αυτό, επαναφέρει τη στοχαστική (υποκειμενική) λειτουργία πάνω στα αντικείμενα της εμπειρίας, η οποία μας συνδέει και πάλι με το υπερβατολογικό πλαίσιο. Έτσι, στο: «A postscript to knowledge and Human Interests» (Habermas, 1978a· βλέπε επίσης R. Bernstein, 1985· Λάμνιαν, 1996) αναγνωρίζει ότι η νομιμοποίηση της διακριτής λειτουργίας των αυθύπαρκτων λογικών, απαιτεί τη διαπλοκή της γνώσης και του διαφέροντος. Η διαπλοκή αυτή δεν μπορεί να λειτουργεί

γήσει στο πλαίσιο της διάκρισης υποκειμένου/αντικειμένου, την οποία αναπαράγει η έννοια του αυτοστοχασμού. Ο επικυριαρχικός ρόλος, τον οποίο ο Habermas αναγνωρίζει στον αυτοστοχασμό, μας παραπέμπει στην έννοια της σύνθεσης του εγελιανού συστήματος και στις καθαρές υποκειμενικές λειτουργίες.

Η σχετική με τις σκέψεις αυτές κριτική, αναγκάζει τον Habermas (1978a, σελ. 351-385) να επανεξετάσει τη συγκεκριμένη, οιονεί υπερβατολογική, λογική βάση της κριτικής και να επεξεργασθεί ένα σαφή διαχωρισμό μεταξύ:

1. Του πεδίου της επικοινωνίας, όπου:
 - α. Διαπλέκονται η γνώση με τα ανθρώπινα διαφέροντα και πραγματοποιείται η κατανόηση των νοημάτων.
 - β. Λειτουργεί η έννοια της κριτικής, η οποία κλονίζει τις διαμορφωμένες αντικειμενικότητες της υποκειμενικής εμπειρίας (άρα και διαφέροντα).
 - γ. Αναδεικνύεται δι-υποκειμενικά η συγκροτημένη έγκυρη γνώση.
2. Του πεδίου της λογικής αναδόμησης, όπου ανασυγκροτείται μια γνώση, η οποία έχει προηγουμένως παραχθεί από δι-υποκειμενικές λειτουργίες στο πλαίσιο της κριτικής.

Με βάση την άποψη αυτή, είναι φανερό ότι ο Habermas αναγνωρίζει:

- α. Στο επικοινωνιακό πλαίσιο, όπου διαπλέκονται η γνώση και τα τμηματικά διαφέροντα, τον κυρίαρχο ρόλο των διακριτών λογικών, οι οποίες παράγουν ή διαφοροποιούν ποιοτικά τη γνώση. Παράλληλα, στο πλαίσιο αυτό, η έννοια της κριτικής αποκαλύπτει και τις διαστρεβλωμένες μορφές γνώσης.
- β. Στη λογική αναδόμηση, το ρόλο της ανασυγκρότησης και αποσαφήνισης ή ερμηνείας μιας γνώσης που έχει ήδη δι-υποκειμενικά παραχθεί. Παράλληλα, προκειμένου να κατοχυρώσει την εγκυρότητα της αναδόμησης ή της ερμηνείας, υποθέτει ότι αυτή πραγματοποιείται στη βάση κάποιου «ανώνυμου συστήματος κανόνων» (Habermas, 1979, σελ. 12· βλέπε και Benhabib, 1986, σελ. 264). Ωστόσο, και η έννοια του «ανώνυμου συστήματος κανόνων» εγείρει υπερβατολογικής υφής ερωτήματα.

Έτσι, ο Habermas (1979, 1984, 1987), μέσα από τη στροφή του στη γλώσσα και τη θεωρία της Επικοινωνιακής Δράσης, θα προσπαθήσει να επαναποθετήσει τη λογική βάση της κριτικής και να την αποσυνδέσει από υπερβατολογικές αναγωγές. Στο πλαίσιο αυτό θα συγκροτήσει την έννοια της Επικοινωνιακής Λογικότητας, η οποία αποτελεί συμπληρωματική λειτουργία ή διαλεκτική σύνθεση των θεμελιωμένων στο κοινωνικό πλαίσιο διακριτών μορφών λογικής. Για τον Habermas, η έννοια της Επικοινωνιακής Λογικότητας αποτελεί τη μη υπερβατολογική λογική βάση, στην οποία μπορεί να στηριχθεί η λειτουργία της κριτικής, προκειμένου να νομιμοποιήσει συνθέσεις και να παραγάγει πρακτικές συνέπειες.

Ο Habermas (1984· βλέπε και Λάμνιαν, 1996), στην προσπάθειά του να διαμορφώσει την πολυδιάστατη έννοια της Επικοινωνιακής Λογικότητας, ανατρέπει στον Weber. Συγκεκριμένα:

1. Αρχίζει, ασκώντας κριτική στην επίσημη εκδοχή του Weber, η οποία ταυτίζει τη λογική με το τελεολογικό μοντέλο δράσης και περιορίζει την έννοια της λογικής στη σκόπιμη δραστηριότητα της τυπικής λογικής (Weber, 1978, σελ. 24-25).
2. Αξιοποιεί την ανεπίσημη βεμπεριανή εκδοχή, σύμφωνα με την οποία, η λογική μπορεί να αναπτυχθεί στο πλαίσιο των αμοιβαίων δράσεων (Habermas, 1984, σελ. 282). Έτσι, ανοίγει το πεδίο για την ανάδειξη των ποικίλων μορφών λογικής, οι οποίες:
 - α. Νομιμοποιούν τις αυθύπαρκτες λογικές και διευρύνουν το περικείμενο της λογικής.
 - β. Εμπλουτίζουν την έννοια της κριτικής και δημιουργούν προϋποθέσεις νομιμοποίησης της διαφορετικότητας.

Με τον τρόπο αυτό, ο Habermas, διαμορφώνει μια τυπολογία διακριτών κοινωνικών δράσεων, η καθεμιά από τις οποίες αναπτύσσεται στο εσωτερικό ενός εκ των τριών διαφορετικών «κόσμων» (αντικειμενικού, κοινωνικού και υποκειμενικού). Οι δράσεις αυτές, στο πλαίσιο του κάθε «κόσμου», συμβάλλουν στη διαμόρφωση των διαφορετικών στάσεων των ομιλητών, οι οποίες, με τη σειρά τους, συγκροτούν και εκφράζουν διακριτές και συμβατές με τις δράσεις, μορφές λογικής. Ειδικότερα:

- α. Στο πλαίσιο του αντικειμενικού κόσμου, ο ομιλητής διαμορφώνει μια αντικειμενική στάση, η οποία αξιώνει μια αληθινή απεικόνιση της πραγματικότητας.
- β. Στο πλαίσιο του κοινωνικού κόσμου, ο ομιλητής παίρνει μια στάση που να ταιριάζει στους κανόνες που κάθε φορά ισχύουν στην κοινωνία.
- γ. Στο πλαίσιο του εσωτερικού κόσμου, ο ομιλητής παίρνει μια στάση, η οποία αξιώνει ειλικρίνεια και αποκαλύπτει τις επιθυμίες, τις ελπίδες, τις ανάγκες κ.λπ. αυτών που συμμετέχουν στη συζήτηση.

Έτσι, συγκροτούνται τρία συμπλέγματα μορφών λογικής:

- α. Η γνωστική-εργαλειακή λογικότητα, στο πλαίσιο του αντικειμενικού κόσμου, η οποία αξιώνει αντικειμενικότητα.
- β. Η ηθική-πρακτική λογικότητα, στο πλαίσιο του κοινωνικού κόσμου, η οποία αξιώνει δικαιοσύνη.
- γ. Η αισθητική-πρακτική λογικότητα, στο πλαίσιο του εσωτερικού κόσμου, η οποία αξιώνει ειλικρίνεια.

Σύμφωνα με τον Habermas, η συμπληρωματική λειτουργία ή ο συνδυασμός των παραπάνω συμπλεγμάτων, εκφράζει την έννοια της Επικοινωνιακής Λογικότητας. Η Επικοινωνιακή Λογικότητα στηρίζεται στη δια-

πλοκή των τριών διαφορετικών στάσεων των ομιλητών, στα πλαίσια των τριών διαφορετικών κόσμων. Είναι προφανές ότι η κάθε διακριτή στάση του ομιλητή προσδιορίζεται και από συγκεκριμένη μορφή λογικής, την οποία ταυτόχρονα διαμορφώνει. Παράλληλα, πρέπει να σημειώσουμε ότι προϋπόθεση για τη λειτουργία της Επικοινωνιακής Λογικότητας είναι η αποδοχή της άποψης ότι η επικοινωνία και η κριτική, για τη διερεύνηση οποιουδήποτε ζητήματος, στηρίζεται στο κοινό σύστημα «κόσμων», με το οποίο υποτίθεται ότι είναι εξοικειωμένοι όλοι οι συμμετέχοντες. Συγκεκριμένα, ακόμα και αν η επικοινωνία σχετίζεται αποκλειστικά με ζητήματα του ενός κόσμου, επειδή οι συμμετέχοντες στηρίζουν την επικοινωνία τους σε ένα κοινό σύστημα «κόσμων», μπορούν να υιοθετούν στάσεις από διαφορετικούς «κόσμους». Η θέση αυτή είναι βασική για την εξασφάλιση της εγκυρότητας της κριτικής, επειδή:

- α. Στηρίζεται σε μια πολυδιάστατη, κοινωνικά διαμορφωμένη, λογική βάση. Έτσι, νομιμοποιεί τη γνώση που παράγεται και δημιουργεί πρακτικές συνέπειες.
- β. Συμβάλλει στην υπέρβαση διαστρεβλωμένων μορφών γνώσης, οι οποίες αναπτύσσονται ευκολότερα στο αποκλειστικό πλαίσιο του ενός κόσμου.
- γ. Αμβλύνει τα χαρακτηριστικά της κυρίαρχης σκόπιμης λογικής δράσης, η οποία ευκολότερα αναπτύσσεται στο εσωτερικό του ενός κόσμου.

Ωστόσο, στο νέο αυτό πλαίσιο ο Habermas, χωρίς να εγκαταλείπει τον αρχικό του προβληματισμό, κάνει μια σημαντική μετατόπιση, η οποία δημιουργεί πρακτικές συνέπειες στις κοινωνικές επιστήμες. Συγκεκριμένα:

1. Στα πρώτα του έργα, επηρεασμένος από το παραδοσιακό πνεύμα της Κριτικής Σχολής, την οποία τότε είχε αρχίσει να εκφράζει, είχε μια σαφή διακριτική θέση απέναντι στην εργαλειακή λογική και τη σκόπιμη λογική δράση (McCarthy, 1985· Misgeld, 1985· Dallmayr, 1987). Η θέση αυτή διαμόρφωνε καθαρές κριτικές στάσεις απέναντι στη θετικιστική πρόταση, σχετικά με την «αντικειμενικότητα» της «τεχνικά» ελέγξιμης γνώσης που παράγουν οι κοινωνικές επιστήμες και την «αξιακή ουδετερότητα» των ερευνητών.
2. Στο νέο πλαίσιο της Επικοινωνιακής Λογικότητας, μολονότι η κριτική στάση απέναντι στο θετικισμό εξακολουθεί να υφίσταται, η συνολική λογική του χαμπερμασιανού προγράμματος ανασυντίθεται. Η έννοια της Επικοινωνιακής Λογικότητας αναγνωρίζει ρητά, ουσιαστικό ρόλο στη γνωστική-εργαλειακή λογικότητα. Έτσι, ο προβληματισμός απέναντι στο θετικισμό και τις συνακόλουθες στάσεις για «αντικειμενικότητα» της γνώσης και «αξιακή ουδετερότητα» των ερευνητών, αναπροσαρμόζεται. Ωστόσο, δεν παραγνωρίζεται το γεγονός ότι, στο τυπικό πλαίσιο της Επικοινωνιακής Λογικότητας, «θεσμοθετούνται» και οι άλλες διαστάσεις της λογικής.

Έτσι, συγκροτείται μια λογική βάση για τη λειτουργία της κριτικής, η οποία νομιμοποιεί τις ποικίλες μορφές που λειτουργούν στους αντίστοιχους «κόσμους». Ωστόσο, σύμφωνα με τον McCarthy (1985), η Επικοινωνιακή Λογικότητα εξασφαλίζει την εγκυρότητα της κριτικής μόνο στην περίπτωση λειτουργίας της δημοκρατίας. Αυτό σημαίνει ότι, στις άλλες περιπτώσεις, η μορφή λογικής που συνήθως επικρατεί είναι η γνωστική-εργαλειακή ή η σκόπιμη. Παράλληλα, πρέπει να σημειωθεί ότι το «εργαλειακό» στοιχείο δεν είχε ποτέ εξοβελισθεί από τις γνωστικές κατασκευές του Habermas. Το στοιχείο αυτό, είτε με την έννοια του αυτοστοχασμού, είτε με αυτή της λογικής αναδόμησης, ήταν πάντοτε παρόν. Ωστόσο, στο πλαίσιο της Επικοινωνιακής Λογικότητας η γνωστική-εργαλειακή διάσταση διατυπώνεται ρητά. Αυτό, είναι σαφές, επανατοποθετεί το συνολικό προβληματισμό και νομιμοποιεί συγκεκριμένης κατεύθυνσης λειτουργίες στο εσωτερικό των κοινωνικών επιστημών.

Πιο συγκεκριμένα, πέρα από τη συγκροτημένη τυπική λογική βάση, που η Επικοινωνιακή Λογικότητα προσφέρει στο πεδίο λειτουργίας της κριτικής, η νομιμοποίηση των διακριτών διαστάσεών της:

- α. Συμβάλλει στην άμβλυνση κάποιων δογματικά κριτικών στάσεων απέναντι στη γνώση που παράγει η εμπειρική επιστημονική έρευνα στο χώρο των κοινωνικών επιστημών. Η ρητή αναγνώριση της γνωστικής-εργαλειακής λογικότητας, έστω και κάτω από τους περιορισμούς και τις προϋποθέσεις που επιβάλλουν οι άλλες μορφές λογικής, επανατοποθετεί την εμπειρική έρευνα στο χώρο των κοινωνικών επιστημών.
- β. Προσανατολίζει τους κοινωνικούς ερευνητές, στο στάδιο της διατύπωσης των υποθέσεων της έρευνας. Είναι φανερό ότι η αναγνώριση των τμηματικών ανθρώπινων διαφορόντων, δε νομιμοποιεί την απαίτηση για εύκολες γενικεύσεις.
- γ. Επιβάλλει μια κριτική προσέγγιση των αποτελεσμάτων της εμπειρικής έρευνας.

Ωστόσο, πρέπει να σημειώσουμε ότι τα επιχειρήματα που χρησιμοποιεί ο Habermas για την κριτική του στον Marx, όπου η διαπλοκή εργαλειακών και επικοινωνιακών στοιχείων λειτουργεί τελικά υπέρ των πρώτων, ισχύουν και για την τελική επικράτηση της γνωστικής-εργαλειακής λογικότητας στο πεδίο της σύνθεσης. Ο κυριαρχικός χαρακτήρας της επιστήμης και της τεχνικής, στις σύγχρονες κοινωνίες, είναι πέρα από κάθε αμφισβήτηση (Weber, 1958· Horkheimer and Adorno, 1986). Ο ίδιος ο Habermas κατακρίνει το πνεύμα του «επιστημονισμού» που επικρατεί σε αυτές. Έτσι, πώς μπορεί να κατοχυρώσει το συμπληρωματικό χαρακτήρα της ηθικής-πρακτικής ή της αισθητικής-πρακτικής λογικότητας, όταν είναι γνωστή η επικυριαρχία της γνωστικής-εργαλειακής λογικότητας στις απαιτήσεις των λειτουργιστικών πιέσεων; Ταυτόχρονα, πόσο ρεαλιστική είναι η προϋπόθεση λειτουργίας της δημοκρατίας για την κατοχύρωση της διαφορετικότητας, στο σύγχρονο λειτουργικό πνεύμα;

3. Συμπεράσματα

Με βάση την προηγούμενη ανάλυση, συμπεραίνουμε ότι η έννοια της κριτικής, η οποία αποτελεί δομικό στοιχείο των κοινωνικών επιστημών, απαιτεί την ύπαρξη μιας λογικής βάσης, για την εξασφάλιση της εγκυρότητάς της. Παράλληλα, διαπιστώνουμε ότι η λογική βάση, που κάθε φορά ισχύει για τη λειτουργία της κριτικής, προσδιορίζει σε μεγάλο βαθμό και τις πρακτικές στο εσωτερικό των κοινωνικών επιστημών. Ειδικότερα, με βάση τη λογική που επικρατεί, υιοθετείται ή αμφισβητείται η «αντικειμενικότητα» της γνώσης που παράγουν οι κοινωνικές επιστήμες, καθώς και η «αξιακή ουδετερότητα» των κοινωνικών επιστημόνων. Στο πλαίσιο αυτό, διαπιστώνουμε ότι:

1. Η υπερβατική λογική βάση του μοναχικού υποκειμένου, την οποία εγκαθιδρύει το καρτεσιανό πλαίσιο, δεν είναι συμβατή με την έννοια της κριτικής. Παράλληλα, η απαγωγική μεθοδολογία στη διαδικασία παραγωγής της τέλει γνώσης επιτρέπει, αποκλειστικά, την παραγωγή θεωρίας, με βάση την υποκειμενική λογική και *a priori* αρχές.
2. Η υπερβατολογική βάση του Kant αναγνωρίζει τον ενεργητικό ρόλο του «άλλου» στη διαδικασία λειτουργίας της κριτικής. Ωστόσο, η εμμονή στην προτεραιότητα των «υποκειμενικών προϋποθέσεων» οδηγεί στην αξίωση της «καθολικότητας» και της «αντικειμενικότητας» των κανόνων του ορθού Λόγου. Στο πλαίσιο αυτό, η έννοια της κριτικής χρησιμοποιείται για τη νομιμοποίηση της επιστημονικής γνώσης που παράγει η θετικιστική μεθοδολογία στο χώρο των κοινωνικών επιστημών.
3. Η λογική βάση της κριτικής, η οποία προκύπτει από το τριαδικό σύστημα του Hegel, παραμένει υπερβατολογική, με ό,τι αυτό συνεπάγεται για τη γνώση που παράγεται στις κοινωνικές επιστήμες. Συγκεκριμένα, μολονότι με την έννοια της αντίθεσης γίνεται ένα σαφέστερο άνοιγμα προς τα εμπειρικά στοιχεία της επιστήμης και της κριτικής, η πραγματοποίηση της σύνθεσης στο πλαίσιο του μοναχικού υποκειμένου δεν επιτρέπει ριζοσπαστικότερες ερμηνείες.
4. Ο Marx, μολονότι ασκεί κριτική στον Hegel, θεωρώντας ότι ο υποκειμενικός χαρακτήρας της σύνθεσης ακυρώνει τις ριζοσπαστικές λειτουργίες της κριτικής που πραγματοποιούνται στο πλαίσιο της αντίθεσης, υπονομεύει και ο ίδιος την έννοια της κριτικής. Συγκεκριμένα, αντιστρέφοντας τον Hegel, επιδίδει τη σύνθεση στο πλαίσιο της παραγωγικής διαδικασίας, μέσα από τη σκόπιμη επαναστατική δράση της εργατικής τάξης. Όμως, η σκόπιμη λογική δράση του συλλογικού υποκειμένου της εργατικής τάξης, έχει κοινά χαρακτηριστικά με την υποκειμενικού χαρακτήρα μονομερή σύνθεση του Hegel, αφού και η λογική αυτή περιθωριοποιεί το ρόλο του «άλλου» και περιορίζει την έννοια της κριτικής. Παράλληλα, στο πλαίσιο αυτό, δεν είναι νοητή η «αξιακή ουδετερότητα» του κοινωνικού ερευνητή, ο οποίος οφείλει να

είναι στρατευμένος στην υπηρεσία της επαναστατημένης εργατικής τάξης (ταξικό συμφέρον). Επομένως, υπονομεύεται σαφώς η εγκυρότητα της παραγόμενης επιστημονικής γνώσης.

5. Η Κριτική Σχολή, επιδιώκοντας να ασκήσει κριτική στη θετικιστική μεθοδολογία των κοινωνικών επιστημών και να κλονίσει τις «αντικειμενικότητες» που αυτή παράγει, οδηγήθηκε στη ριζική αμφισβήτηση του ορθού Λόγου. Οι θεμελιωτές της Σχολής Horkheimer και Adorno, έφτασαν στο σημείο να αρνηθούν τη συνδρομή μιας λογικής βάσης για τη λειτουργία της κριτικής, την οποία, τελικά, προσπάθησαν να διασώσουν μέσα από τη φιλοσοφία.
6. Ο Habermas, χωρίς να εγκαταλείψει την κριτική στάση της Κριτικής Σχολής απέναντι στο θετικισμό, κάνει μια σοβαρή προσπάθεια συγκρότησης μιας πολυδιάστατης λογικής βάσης, προκειμένου να διασώσει την έννοια της κριτικής και να κατοχυρώσει την εγκυρότητα της λειτουργίας της. Έτσι, πέρα από τις όποιες κριτικές στάσεις απέναντι στην πρόταση αυτή, η συμβολή του θεωρείται και είναι σημαντική. Η δημιουργία, έστω και σε θεωρητικό επίπεδο, μιας «τυπικής» λογικής βάσης για την κριτική, δίνει στην έννοια αυτή μια καινούργια δυναμική. Συγκεκριμένα:
 - α. Διαμορφώνει ένα πλαίσιο για τη λειτουργία της.
 - β. Νομιμοποιεί ένα πλέγμα διακριτών μορφών λογικής, οι οποίες κατοχυρώνουν τη διαφορετικότητα, ενσωματώνοντας και τη γνωστική-εργαλειική λογικότητα.
 - γ. Δίνει τη δυνατότητα δημιουργίας συνθέσεων.
 - δ. Διαμορφώνει ένα νέο πλαίσιο για τη λειτουργία των κοινωνικών επιστημών.

Ωστόσο, δεν πρέπει να παραγνωρισθεί ο κίνδυνος επικράτησης των γνωστικών-εργαλειικών στοιχείων, στην περίπτωση πειστικών λειτουργιστικών απαιτήσεων για συνθέσεις. Στην περίπτωση αυτή, η έννοια της Επικοινωνιακής Λογικότητας μπορεί να χρησιμοποιηθεί για νομιμοποίηση και πειθαναγκασμό. Έτσι, η προϋπόθεση λειτουργίας της δημοκρατίας είναι ουσιαστική. Παράλληλα, εκτιμούμε ότι οι διαπλοκές γνωστικών-εργαλειικών και επικοινωνιακών στοιχείων στο πλαίσιο της Επικοινωνιακής Λογικότητας, δεν έχουν τα ίδια χαρακτηριστικά με τις διαπλοκές που παράγονται στο πλαίσιο της κοινωνικής εργασίας του Marx. Η ρητή αναγνώριση των διακριτών μορφών λογικής του χαμπερμασιανού πλαισίου, δεν μπορεί να εξισωθεί με το ρευστό περιεχόμενο της έννοιας της κοινωνικής εργασίας, το οποίο, στο πλαίσιο της συνολικής λογικής του επιστημονικού μαρξισμού, λειτουργεί σαφώς υπέρ των εργαλειικών στοιχείων της υποδομής.

Σημειώσεις

1. Ο Habermas (1978a), αναδεικνύει τη διάκριση ανάμεσα στην αντικειμενικότητα της εμπειρίας και στη διαλογικά ελεγχόμενη εγκυρότητα της αλήθειας. Για τον Habermas, ακόμα και η αισθητηριακή εμπειρία, όταν θεματοποιηθεί και γίνει αντικείμενο διαλόγου, δεν αξιώνει αντικειμενικότητα· απλά, προσπαθεί να διασφαλίσει την εγκυρότητά της στο πεδίο της κριτικής (βλέπε και Λάμιας, 1996, σελ. 124-130).

2. Αποδίδουμε τον όρο *Kommunikatives Rationalität*, χρησιμοποιώντας την έννοια Επικοινωνιακή Λογικότητα. Σκοπός μας είναι να αναδείξουμε τις προθέσεις του Habermas, ο οποίος επιδιώκει την αποκέντρωση της λογικής και την κατοχύρωση των διακριτών και συμπληρωματικά λειτουργουσών μορφών της. Θεωρούμε ότι ο όρος Επικοινωνιακή Ορθολογικότητα μας παραπέμπει στον κριτικό ορθολογισμό του Kant και του Popper, ο οποίος υπονοεί την τελική επικράτηση της υποκειμενικής λογικής. Είναι γνωστό ότι βασική κατεύθυνση του χαμπερμασιανού έργου είναι η υπονόμηση της υποκειμενικής λογικής. Τέλος, πρέπει να σημειώσουμε ότι στην αγγλική βιβλιογραφία ο όρος αποδίδεται με τις έννοιες: *Communicative Reason* (Ingram, 1987), και *Communicative Rationality* (μεταφράσεις του McCarthy, Whitte, 1988).

3. Ο Κονδύλης (1983, σελ. 228) υποστηρίζει ότι η γνωστική υφή της μαθηματικής επιστήμης επηρέασε αποφασιστικά τη νοησιαρχική επιστημολογία του Descartes.

4. Σύμφωνα με τον Kant (1979, σελ. 71-72), οι *a priori* έννοιες «πρέπει να αναγνωρίζονται υποχρεωτικά ως *a priori* όροι της δυνατότητας των εμπειριών. (...) Χωρίς την πρωταρχική αυτή αναφορά σε μια δυνατή εμπειρία, μέσα στην οποία απαντούν όλα τα αντικείμενα της γνώσεως, δεν θα ήταν καθόλου δυνατό να εννοηθεί η αναφορά τους σε οποιοδήποτε αντικείμενο».

5. Ο Kant, στα *Προλεγόμενα* (1982, §8), αναφέρεται και στην έννοια της νοητικής εποπτείας. Ωστόσο, τονίζει ότι, για να έχει αυτή σημασία και νόημα, «... χρειάζεται μια ορισμένη χρησιμοποίηση *in concreto*».

6. Στο πλαίσιο αυτό, η έννοια της εμπειρίας ενσωματώνει σαφώς και τη γνώση που δημιουργεί, ή διαφοροποιεί ποιοτικά, τη λειτουργία της κριτικής στο κοινωνικό πλαίσιο.

7. Δεν πρέπει να ξεχνούμε ότι, για τον Hegel, στο πλαίσιο της αντίθεσης μεταφέρονται τα συγκεκριμένα συστήματα λογικής σκέψης των διακριτών υποκειμένων. Ωστόσο, ο Hegel υπονοεί ότι τα συστήματα λογικής σκέψης είναι διαμορφωμένα και όχι *a priori* δοσμένα. Αυτή είναι και η ουσιαστική του διαφορά από τον Kant.

8. Ο Marx (1978, σελ. 25) υποστηρίζει ότι: «Η διαλεκτική μου μέθοδος στη βάση της δεν είναι μόνο διαφορετική από τη χεγκελιανή, μα είναι το κατευθείαν αντίθετό της. Για τον Χέγκελ το προτσές της νόησης –που με το όνομα ιδέα το μετατρέπει μάλιστα σε αυθυπόστατο υποκείμενο– είναι ο δημιουργός του πραγματικού που αποτελεί μονάχα το εξωτερικό του φανέρωμα. Για μένα αντίστροφα το ιδεατό (το πνεύμα) δεν είναι παρά το υλικό, μεταφερμένο και μετασχηματισμένο στο ανθρώπινο κεφάλι». Η θέση αυτή έχει αξιοποιηθεί, τόσο από τον Adorno (*Η Ιδέα της Φυσικής Ιστορίας*), όσο και από τον Habermas.

9. Στο μαρξιστικό πλαίσιο, η εργατική τάξη παρουσιάζεται ως συλλογικό υποκείμενο, το οποίο εκφράζει μια συγκεκριμένη αυθύπαρκτη λογική. Ωστόσο, η επιδίωξη της σύνθεσης, μονομερώς, με βάση τη σκόπιμη λογική του συλλογικού υποκειμένου της εργατικής τάξης, περιορίζει την έννοια της κριτικής. Είναι προ-

φανές ότι δεν κρίνουμε την ηθική και την πολιτική διάσταση της επιχειρηματολογίας του Marx. Η διάσταση αυτή, υποστηρίζοντας την αυθύπαρκτη λογική μιας κυριαρχούμενης τάξης, παραμένει ισχυρή.

10. Ο Habermas (1978, 1978a, 1978a, 1988a) αναγνωρίζει τη λειτουργία εργαλειικών στοιχείων στο εσωτερικό των εμπειρικών-αναλυτικών επιστημών, αφού αυτές, αντικειμενοποιώντας την κοινωνική πραγματικότητα, ακολουθούν τη λογική των φυσικών επιστημών και επιδιώκουν την παραγωγή «τεχνικά» (εμπειρικά) εξέγξιμων προγνώσεων. Παράλληλα, γενικεύοντας τον εργαλειικό τρόπο σκέψης, συνδέει την εργαλειική λογική με τη σκόπιμη λειτουργία της υποκειμενικής λογικής. Σε κάθε περίπτωση, συνυφαίνεται τα χαρακτηριστικά αυτά με τη θετικιστική λογική. Σημειώνουμε ότι, στο πλαίσιο της συγκεκριμένης μελέτης, δεν είναι δυνατό να αναφερθούμε στην κριτική που έχει ασκηθεί πάνω στις θέσεις αυτές (Albert, Lobkowich, Ballestrem, κ.λπ.).

11. Όπως έχουμε τονίσει στην υποσημείωση (1), τα πρώτα αξιώνουν αντικειμενικότητα, ενώ τα στοιχεία της επιχειρηματολογίας διεκδικούν την εγκυρότητά τους στο επικοινωνιακό πλαίσιο.

12. «Ο Marx ποτέ δεν προσδιόρισε καθαρά την έννοια της επιστήμης του ανθρώπου ως ιδεολογική κριτική, διαχωρίζοντάς την από την εργαλειική έννοια της φυσικής επιστήμης» (Habermas, 1978, σελ. 45, βλέπε και 1988a).

13. Ο Horkheimer, στο ίδιο έργο, αποσαφηνίζει ότι οι παραπάνω απόψεις αποτελούν το καταστάλαγμα της συνεργασίας του με τον Adorno.

14. Η θετικιστική λογική και η «επιστημονική συνείδηση» που αναπτύσσονται στο εσωτερικό των κοινωνικών επιστημών επιδιώκουν την παραγωγή «αντικειμενικής» γνώσης και την εξασφάλιση της «αξιακής ουδετερότητας» των ερευνητών. Στο πλαίσιο αυτό, όπως θα αναλύσουμε, ο Habermas φαίνεται να διαφοροποιεί σταδιακά τις θέσεις του (βλέπε και McCarthy, 1985· Misgeld, 1985· Dallmayr, 1987· Dryzek, 1995). Συγκεκριμένα: 1. Η πρώτη περίοδος των διερευνήσεων του συνδέεται με μια χωρίς επιφυλάξεις κριτική στάση απέναντι στο θετικισμό. Ειδικότερα, η αναγνώριση των ανθρώπινων διαφορόντων αποτελεί καταλυτικό επιχείρημα για την υπονόμηση της έννοιας της «αξιακής ουδετερότητας» των κοινωνικών επιστημών στις διαδικασίες έρευνας. Ωστόσο, και κατά την περίοδο αυτή, προσπαθεί να διαμορφώσει σημεία αναφοράς (λογικές βάσεις) για τον έλεγχο της εγκυρότητας της γνώσης. 2. Κατά τη δεύτερη περίοδο, ο Habermas δίνει μεγαλύτερη έμφαση και συστηματοποιεί τις προσπάθειές του για τη διαμόρφωση μιας αξιόπιστης λογικής βάσης ελέγχου της εγκυρότητας της γνώσης. Έτσι, στο πλαίσιο της Επικοινωνιακής Λογικότητας, κατοχυρώνει ως βασική διάσταση τη γνωστική-εργαλειική λογικότητα, η οποία, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, δημιουργεί συνέπειες για τις διαδικασίες έρευνας στο χώρο των κοινωνικών επιστημών.

15. Η θέση αυτή συνδέεται με το βεμπεριανό πλαίσιο, το οποίο αναγνωρίζει την κυριαρχία της τυπικής λογικής, καθώς και την ύπαρξη μιας σειράς αυθύπαρκτων λογικών, όπως αυτές της ηθικής και της τέχνης. Οι συγκεκριμένες λογικές, απορρέοντας από αντίστοιχες αξίες, λειτουργούν έξω από το πλαίσιο της τυπικής λογικής (Weber, 1958).

16. Ο Popper (1993), στο 16ο συνέδριο της γερμανικής κοινωνιολογικής εταιρείας (1961), υιοθετεί το διαχωρισμό μεταξύ «γνώσης» (επιστημονικής γνώσης), την οποία συνδέει με «γεγονότα», και «άγνοιας», η οποία αποτελεί στοιχείο της ονομαζόμενης καθημερινής γνώσης. Ειδικότερα, στην τέταρτη θέση του για τη λογική των κοινωνικών επιστημών, υποστηρίζει ότι η δημιουργία επιστημονικής γνώσης προϋποθέτει την ύπαρξη ενός προβλήματος, το οποίο αποκαλύπτει την άγνοιά μας πάνω στο συγκεκριμένο «γεγονός». Έτσι, υπονοώντας σαφώς ότι τα

«γεγονότα» αντιπροσωπεύουν τη «γνώση», θεωρεί ότι υπάρχει μια εσωτερική αντίφαση «ανάμεσα στις υποτιθέμενες γνώσεις μας και στα γεγονότα». Ωστόσο, για τον Habermas (1993), η θέση αυτή φαίνεται να υιοθετεί μια καθαρά θετικιστικού χαρακτήρα ιδέα, σύμφωνα με την οποία «η γνώση περιγράφει την πραγματικότητα». Στο ίδιο συνέδριο, ο Adorno, εκφράζοντας το διαμορφωμένο Λόγο της Κριτικής Σχολής, προσπαθεί να αναδείξει τη θετικιστική προσήλωση του κριτικού ορθολογισμού του Popper (Adorno, 1993, βλέπε και Κουζέλης, 1993).

Βιβλιογραφία

- Adorno T., «Σχετικά με τη λογική των κοινωνικών επιστημών», εισήγηση στο συνέδριο της γερμανικής εταιρείας (1961), στο: *Επιστημολογία: Κείμενα*, εκδ. Νήσος, επιμ. Γ. Κουζέλης, Αθήνα, 1993.
- Βαλλιανός Π., *Σκεπτέον: Έρευνα για την κοινωνική διάσταση της Γνώσης*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα.
- Benhabib S., *Critique, Norm and Utopia: A study of the foundations of critical theory*, Columbia University Press, New York, 1986.
- Benhabib S., «Afterward: Communicative Ethics and Contemporary Controversies in Practical Philosophy», στο: S. Benhabib and F. Dallmayr (eds), *The Communicative Ethics Controversy*, The MIT Press, Massachusetts, 1990.
- Βενσάν Ζ., *Η σχολή της Φρανκφούρτης και η Κριτική Θεωρία*, εκδ. Επίκουρος, μτφρ. Κ. Παπαγιώργης, Αθήνα, 1977.
- Bernstein R., «Introduction», στο: R. Bernstein (ed.), *Habermas and Modernity*, Polity Press, Cambridge, 1985.
- Beysade J., «Descartes», στο Châtelet F. (επιμ.), *Η Φιλοσοφία: Από τον Γαλιλαίο ως τον Ζ.Ζ. Ρουσσώ*, τόμ. Β', β' έκδοση, μτφρ. Κ. Παπαγιώργης, 1990.
- Böhler D., «Transcendental Pragmatics and Critical Morality: On the Possibility and Moral Significance of a Self-Enlightenment of Reason», στο: S. Benhabib and F. Dallmayr (eds), *The Communicative Ethics Controversy*, The MIT Press, Massachusetts, 1990.
- Γεωργίου Θ., «Προλεγόμενα: Η συζήτηση για τη μεταμοντέρνα κατάσταση», στο: Ζαν-Φρανσουά Λυοτάρ: *Η Μεταμοντέρνα Κατάσταση*, εκδ. Γνώση, μτφρ. Κ. Παπαγιώργης, Αθήνα, 1988.
- Γιανναράς Χ., *Ορθός λόγος και κοινωνική Πρακτική*, εκδ. Δόμος, Αθήνα, 1990.
- Dallmayr F.R., «Lifeworld and Communicative Action», στο: B. Parekh and T. Pantham (eds), *Political Discourse: Exploration in Indian and Western Political Thought*, Sage Publications, London, 1987.
- Δεληγιώργη Α., *Ο διαμελισμός του λόγου και η νεωτερική σκέψη: Από τον Kant στον Καστοριάδη*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 1991.
- Dryzek J., «Critical theory as a researchprogramm», στο: S. White (ed.),

- The Cambridge Companion to Habermas*, Cambridge University Press, Cambridge, 1995.
- Έγγελος Γ., *Η Επιστήμη της Λογικής*, εκδ. Αναγνωστίδη, επιμ. Κ. Μετρίνου, μτφρ. Α. Βαγενά, Αθήνα.
- Giddens A., «Labour and Interaction», στο: J.B. Thompson and D. Held (eds), *Habermas Critical Debates*, Macmillan Press, London, 1982.
- Guillemet L., «Ο Emmanuel Kant και η Κριτική Φιλοσοφία», στο: F. Châtelet (επιμ.), *Η Φιλοσοφία: Από τον Kant ως τον Husserl*, εκδ. Γνώση, μτφρ. Κ. Παπαγιώργης, Αθήνα, 1985.
- Gurvitch G., «Husserl», στο: *Ιστορία της Φιλοσοφίας: 20ος Αιώνας, Σύγχρονα Φιλοσοφικά Ρεύματα*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, μτφρ. Ν. Νασοφίδη και Κ. Παπαγιώργη, Αθήνα, 1987.
- Habermas J., *Knowledge and human interests*, Heinemann, translation: J.J. Shapiro, London, 1978.
- Habermas J., «A Postscript to Knowledge and human interests», στο: *Knowledge and human interests*, Heinemann, translation: J.J. Shapiro, London, 1978a.
- Habermas J., *J. Habermas: Communication and the Evolution of Society*, Beacon Press, translation: T. MacCarthy, Boston, 1979.
- Habermas J., *The Theory of communicative action: Reason and the rationalization of society*, vol. 1, Heinemann, translation: T. McCarthy, London, 1984.
- Habermas J., «Questions and Counterquestions», στο: R. Bernstein (ed.), *Habermas and Modernity*, Polity Press, Cambridge, 1985.
- Habermas J., *The theory of communicative action: Lifeworld and system: A critique of functionalist reason*, vol. 2, Polity Press, translation T. McCarthy, Cambridge, 1987.
- Habermas J., *The philosophical discourse of modernity*, Polity Press, translation: F. Lawrence, Cambridge, 1987a.
- Habermas J., *Theory and Practice*, Polity Press in association with Blackwell, translation: J. Viertel, Cambridge, 1988.
- Habermas J., *On the Logic of the Social Sciences*, Mass. MIT Press, translation: Shierry Weber Nicholsen and Jerry Stark, Cambridge, 1988a.
- Habermas J., *Postmetaphysical Thinking: Philosophical Essays*, Polity Press, translation: W.M. Hohengarten, Cambridge, 1992.
- Habermas J., «Θετικισμός, πραγματισμός, ιστορισμός», στο: *Επιστημολογία: Κείμενα*, εκδ. Νήσος, επιμ. Γ. Κουζέλης, Αθήνα, 1993.
- Höffe O., «Kantian Skepticism toward Transcendental Ethics of Communication», in: S. Benhabib and F. Dallmayr (eds), *The Communicative Ethics Controversy*, The MIT Press, Massachusetts, 1990.
- Hohendahl P.U., «The Dialectic of Enlightenment Revisited: Habermas' Critique of the Frankfurt School», *New German Critique* 35, 1985, σελ. 3-26.
- Horkheimer M. και Adorno T., *Η διαλεκτική του διαφωτισμού*, εκδ. Ύψιλον, μτφρ. Ζ. Σαρίκας, Αθήνα, 1986.

- Horkheimer M., *Η Έκλειψη του Λόγου*, εκδ. Κριτική, μτφρ. Θέμις Μίνου-γλου, Αθήνα, 1987.
- Husserl E., *The Crisis of European Sciences and Transcendental Phenomenology*, Northwestern University Press, Evanstone, 1981.
- Θεοδωρίδης Χ., *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα, 1982.
- Ingram D., *Habermas and the Dialectic of Reason*, Yale University Press, New Haven and London, 1987.
- Καντ Ι., *Κριτική του Καθαρού Λόγου*, τόμ. Β', εκδ. Παπαζήση, εισαγωγή - μετάφραση - σχόλια Α. Γιανναράς, Αθήνα, 1979.
- Καντ Ι., *Προλεγόμενα σε κάθε μελλοντική μεταφυσική που θα μπορεί να εμφανίζεται ως επιστήμη*, εκδ. Δωδώνη, εισαγωγή - μετάφραση - σχόλια Γ. Τζαβάρας, Αθήνα, 1982.
- Καβουλάκος Κ., *Γιούργκεν Χάμπερμας: Τα θεμέλια του λόγου και της κριτικής κοινωνικής θεωρίας*, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 1996.
- Κονδύλης Π., *Η Κριτική της Μεταφυσικής στη Νεωτερική Σκέψη*, εκδ. Γνώση, Αθήνα, 1983.
- Kuhn T., *The Structure of Scientific Revolutions*, University of Chicago Press, Chicago, 1969.
- Κονιαβίτης Θ., *Πλουραλισμός στην Κοινωνιολογία: Μεθοδολογική Προσέγγιση*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1994.
- Κουζέλης Γ., «Εισαγωγή: Εικόνες της επιστήμης», στο: *Επιστημολογία: Κείμενα*, επιμ. Γ. Κουζέλης, εκδ. Νήσος, Αθήνα, 1993.
- Λάμνιαν Κ., *Επικοινωνιακή λογικότητα: Συγκρότηση και εξέλιξη των δομών λογικότητας του υποκειμένου*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1996.
- MacCarthy T., «Complexity and democracy, or the seducements of systems theory», *New German Critique* 35, 1985, σελ. 27-53.
- MacCarthy T., *Ideals and Illusions: On Reconstruction and Deconstruction in Contemporary Critical Theory*, Massachusetts Institute of Technology, 1991.
- Marcuse H., *Οι βάσεις της φιλοσοφίας του Χέγκελ*, εκδ. Αρσενίδη, μτφρ. Φ. Κονδύλη, 1954.
- Marx K., *Το Κεφάλαιο*, τόμοι Α', Β', Γ', εκδ. Σύγχρονη Εποχή, μτφρ. Π. Μαυρομάτη, Αθήνα, 1978.
- Μαρξ Κ., Έγκελς Φρ., *Η Γερμανική Ιδεολογία*, εκδ. Gutenberg, μετάφραση - επιμέλεια Κ. Φιλίνη, Αθήνα, 1997.
- Misgeld D., «Critical Hermeneutics versus Neoparsonianism?», *New German Critique*, vol. 35, 1985, σελ. 55-82.
- Popper K., *The Open Society and its Enemies*, Hutchinson, London, 1966.
- Popper K., *The Logic of Scientific Discovery*, Hutchinson, London, 1968.
- Popper K., *The Poverty of Historicism*, Routledge and Kegan Paul, London, 1969.
- Popper K., «Η λογική των κοινωνικών επιστημών», εισήγηση στο συνέ-

- δριο της γερμανικής κοινωνιολογικής εταιρείας (1961)», στο: *Επιστημολογία: Κείμενα*, επιμ. Γ. Κουζέλης, εκδ. Νήσος, Αθήνα, 1993.
- Schmid M., «Habermas's Theory of Social Evolution», στο: J.B. Thompson and D. Held (eds), *Habermas Critical Debates*, Macmillan Press, London, 1982.
- Schnädelbach H., «Remarks about Rationality and Language», στο: S. Benhabib and F. Dallmayr (eds), *The Communicative Ethnics Controversy*, The MIT Press, Massachusetts, 1990.
- Walsh J.M., *A History of Philosophy*, Geoffrey Chapman, London, 1985.
- Weber M., *The protestant ethic and the spirit of capitalism*, Scribner's, translation: T. Parsons, New York, 1958.
- Weber M., *Economy and Society*, G. Roth and C. Wittich (eds), 2 vols, University of California Press, Berkeley, 1978.
- White S., *The recent work of Jürgen Habermas: Reason, Justice and Modernity*, Cambridge University Press, Cambridge, 1988.

Εθνικό κράτος και εκπαιδευτικό σύστημα στο δυτικοευρωπαϊκό χώρο κατά τον 19ο και 20ό αιώνα

Μαρία Αδάμου*

Περίληψη

Στο παρόν άρθρο επιχειρείται να καταδειχθεί η διαλεκτική σχέση εθνικού κράτους και εκπαιδευτικού συστήματος κατά το 19ο και 20ο αιώνα και να αποτιμηθεί ο ρόλος της εκπαίδευσης στα πλαίσια των ιστορικών συνθηκών που επικρατούν στις δυτικοευρωπαϊκές κοινωνίες, κατά τους αιώνες αυτούς.

1. Εισαγωγή

Τα εθνικά κράτη εμφανίζονται γύρω στο τέλος του 18ου αιώνα, ενώ η συγκρότηση της συντριπτικής πλειοψηφίας αυτών ολοκληρώνεται κατά το 19ο αιώνα, με την κατοχύρωση των αστικών, κοινωνικών και πολιτικών δικαιωμάτων και ελευθεριών των ατόμων έναντι της εσωτερικής απολυταρχίας και υπό την καταλυτική πίεση της ραγδαίας εκβιομηχάνισης και της ανάπτυξης της επιστήμης. Η νέα αυτή μορφή κοινωνικής οργάνωσης, που βασίζεται στην πολιτική αρχή της εναρμόνισης της πολιτικής με την εθνική οντότητα, αποτελεί μετεξέλιξη είτε του συγκεντρωτικού κράτους των μοναρχών είτε των υπερεθνικών αυτοκρατοριών που, κατά το τέλος του 18ου και αρχές του 19ου αιώνα, παρακμάζουν και διαμελίζονται εξαιτίας των ανακατατάξεων στο σύνολο της κοινωνικής ζωής της Δ. Ευρώπης. Προήλθε δε από την ανάγκη να ταυτισθούν το έθνος, ως εθνική και πολιτισμική οντότητα που πηγάζει από συγκεκριμένες κοινωνι-

* Δρ. Παιδαγωγικής.

κές, οικονομικές και πολιτικές ανάγκες, με το κράτος, είτε πρόκειται για το συγκεντρωτικό κράτος των μοναρχών είτε για τις νέες κρατικές οντότητες στις οποίες έδωσαν τη θέση τους οι διαλυόμενες αυτοκρατορίες.

Η εναρμόνιση, όμως, του πολιτικού και του εθνικού στοιχείου προϋποθέτει να μη διαφέρουν τα πολιτικά όρια από τα εθνικά, μια και τα έθνη μπορούν να ελευθερωθούν και να ολοκληρωθούν μόνο μέσα στα δικά τους ανεξάρτητα κράτη, αλλά ούτε και τα εθνικά να χωρίζουν στο εσωτερικό του συγκεκριμένου κράτους τους κρατούντες από τους υπόλοιπους. Οι όροι, ωστόσο, αυτοί, ενώ αποτελούν αναγκαία και ικανή συνθήκη προκειμένου να μπορέσει η νέα πολιτική οντότητα να αποβεί βιώσιμη και αποτελεσματική, δεν καλύπτουν το σύνολο των προϋποθέσεων που απαιτούνται για την εγκαθίδρυση και εδραίωση του εθνικού κράτους. Η νέα κρατική κοινωνία πρέπει και να αναγνωρισθεί ως το ιδανικό σχήμα πολιτικής οργάνωσης, ώστε να καταξιωθεί στη συνείδηση των πολιτών της και να νομιμοποιήσει τη δύναμη και την πολιτική της τόσο στο εσωτερικό όσο και στο υπό διαμόρφωση διακρατικό σύστημα, για να καταφέρει να αυτοδικαιωθεί, να διατηρηθεί και να εξελιχθεί. Και το έργο αυτό δεν είναι εύκολο, καθώς, ως νέος πολιτικός σχηματισμός, είναι υποχρεωμένη εκ των πραγμάτων να αντιμετωπίσει τη σύγκρουση ανάμεσα στις παλιές και τις ανερχόμενες δυνάμεις, να την αμβλύνει και να δικαιώσει τη νέα τάξη πραγμάτων μέσω της πρόκλησης νέων μορφών πίστης και αφοσίωσης των πολιτών της προς αυτή, αφού οι παλιότεροι κοινωνικο-πολιτικοί δεσμοί αποδεικνύονται παρηκμασμένοι και αναποτελεσματικοί μπροστά στις δραματικές αλλαγές που έχει προκαλέσει η βιομηχανική επανάσταση σ' όλους τους τομείς της ζωής. Με δυο λόγια, το εθνικό κράτος πρέπει να αναγνωρισθεί και να γίνει αποδεκτό ως κυρίαρχη εξουσία, στη θέση που κατείχε μέχρι τότε η εκκλησία, ο βασιλιάς ή ο φεουδάρχης.

Για να υλοποιήσει ο νέος πολιτικός οργανισμός τους στόχους του και να πετύχει την ενότητά του στο χώρο και τη συνέχειά του στο χρόνο, είναι υποχρεωμένος να επιδιώξει την ενεργό σύνδεση και συναρμογή του κοινωνικού συνόλου που κατοικεί στην επικράτειά του, γεννώντας στα άτομα συναισθήματα συμμετοχής στο εθνικό σύνολο και εντάσσοντάς τα στο οικονομικό και πολιτικό σύστημα οργάνωσης και καταμερισμού εργασίας της συγκεκριμένης κοινωνίας, ώστε να δρουν περήφανα για το ομαδικό τους παρελθόν και έχοντας πίστη στο μελλοντικό συλλογικό πεπρωμένο τους.

Συνεπώς, το δημοκρατικό, βιομηχανικό εθνικό κράτος, προκειμένου να αυτοδικαιωθεί, να επιβιώσει και να διαιωνισθεί, πρέπει να προβεί στην ομογενοποίηση του εθνικού του σώματος, πέρα από τις εσωτερικές διακρίσεις τάξικες, τοπικιστικές, θρησκευτικές' από τις οποίες ενδεχομένως διέπονται τα άτομα που το συναπαρτίζουν, αφού η οποιαδήποτε κοινωνία ισχύει στο βαθμό που τα μέλη της αποκτούν «έναν ευπρεπή βαθμό συμμόρφωσης» στους κανόνες αυτής και στοχεύουν 'τουλάχισι-

στον γενικά στην πραγματοποίηση κοινών σκοπών. Από τη στιγμή που θα πετύχει την ομογενοποίηση του εθνικού του σώματος και θα εξασφαλίσει σ' αυτό τη συνοχή του με την οικοδόμηση της συλλογικής ταυτότητας και τη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης, μέσω της ενίσχυσης, κυρίως, των πολιτικών και πολιτισμικών ιστών αλλά και τη συστηματική καλλιέργεια της εθνικής οικονομίας, το εθνικό κράτος θα αποκτήσει διοικητική ομοιομορφία και θα διαμορφώσει μια «εθνοκρατική» ταυτότητα, που θα το προστατεύει τόσο από εσωτερική αποσύνθεση όσο και από εξωτερική επιβουλή, παρέχοντάς του ταυτόχρονα αυτοδικαίωση και νομιμοποίηση, ώστε να δικαιούται την ένταξή του στο διακρατικό σύστημα και τη διαιώνισή του, καθώς επίσης και τη χρήση της δύναμής του συγχρόνως απέναντι στους πολίτες του και στα άλλα κράτη.

Ο νέος πολιτικός σχηματισμός, λοιπόν, είναι υποχρεωμένος, από τη στιγμή της συγκρότησής του, να τραπεί σε μια προσπάθεια οικοδόμησης της συλλογικής ταυτότητας και καλλιέργειας της συλλογικής συνείδησης των πολιτών του, που θα του εξασφαλίσει την πίστη και την υποταγή τους, κοινωνικοποιώντας τους ως εθνικά μέλη μέσω μιας δυναμικής εθνικιστικής ιδεολογίας. Στην προσπάθειά του αυτή, προβαίνει στην επιστράτευση όλων εκείνων των μηχανισμών που έχουν σχέση με την παραγωγή και την κυκλοφορία των ιδεών, αφού η ιδεολογία, ως προσπάθεια στο συναισθηματικό επίπεδο να απαλειφθούν οι κοινωνικές συγκρούσεις, παίζει πρωτεύοντα ρόλο στη δημιουργία αξιών και προτύπων συμπεριφοράς που προκαλούν συναίνεση, καθώς αναδεικνύει το έθνος σε ύψιστη αξία, πέρα και πάνω από εγωιστικές επιδιώξεις και βραχυπρόθεσμα συμφέροντα, και οργανώνει τους θεσμούς του. Ανάμεσα στους ιδεολογικούς μηχανισμούς που θέτει στην υπηρεσία της ευόδωσης των στόχων του, το εθνικό κράτος συμπεριλαμβάνει 'και μάλιστα δίνοντάς του προτεραιότητα έναντι των άλλων' το μαζικό εκπαιδευτικό σύστημα, του οποίου έχει συνειδητοποιήσει την καθοριστική σημασία για την ικανοποίηση των κοινωνικο-πολιτικών αναγκών του, από το τέλος κιόλας του 18ου αιώνα.

2. Πολιτικός ρόλος του εκπαιδευτικού συστήματος, ως θεσμοποιημένου από το εθνικό κράτος ιδεολογικού μηχανισμού

Το εκπαιδευτικό σύστημα, ως μορφωτικός ή εκπαιδευτικός φορέας διακριτός από την τοπική κοινωνία, γεννήθηκε στη Δυτική Ευρώπη με τη βιομηχανική επανάσταση και είναι δημιούργημα της αστικής τάξης, η οποία ευαγγελίσθηκε την εκπαιδευτική ισότητα στα πλαίσια των προοδευτικών ιδεών που πρόβαλλε και προωθούσε το κίνημα του Διαφωτισμού

αλλά και της προάσπισης των ιδιαίτερων συμφερόντων της. Ως κρατικός, όμως, μηχανισμός, πρώτιστης σημασίας για την ομογενοποίηση του εθνικού σώματος μέσω της ενιαίας και κεντρικά ελεγχόμενης λειτουργίας του, θεσμοθετείται από το τρίτο τέταρτο του 19ου αιώνα, οπότε το εθνικό κράτος, ενδυναμωμένο από τη ραγδαία βιομηχανική ανάπτυξη 'απόρροια της β' φάσης της βιομηχανικής επανάστασης' αλλά και τις βαθιές αλλαγές που συντελούνται στην πνευματική και κοινωνική ζωή της Δυτικής Ευρώπης, έχει τη δυνατότητα, από θέση ισχύος πια, να εδραιώσει και να νομιμοποιήσει τη δύναμή του τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό.

Η «ανακάλυψη», συνεπώς, από το εθνικό κράτος, στα τέλη του 19ου αιώνα (και στα πλαίσια της μεγάλης μεταμόρφωσης της ευρωπαϊκής κοινωνίας αλλά και της δικής του ισχυροποίησης), της σημασίας της εκπαίδευσης, που οδήγησε στη θεσμοθέτησή της ως μαζικής, συγκεκριμένης και υποχρεωτικής, δεν προήλθε, όπως θα μπορούσε κανείς να υποθέσει, από την αναγνώριση της μόρφωσης ως κοινωνικού δικαιώματος και ως μέσου για την ατομική ολοκλήρωση και την αυτονομία των πολιτών, που θα έπρεπε, σε τελευταία ανάλυση, να αποτελεί καθήκον του νέου κρατικού σχηματισμού. Οι λόγοι ανάδειξης του εκπαιδευτικού θεσμού σε κυρίαρχο ιδεολογικό κρατικό μηχανισμό είναι πολύ περισσότερο ιδιοτελείς απ' ό,τι φαίνονται. Το ισχυροποιημένο εθνικό κράτος, αποδίδοντάς του συγκεκριμένη, συστηματική μορφή και σαφώς καθορισμένο πολιτικό ρόλο, που απέρρεε από το καθήκον αυτού να αναλάβει την κατ' εξοχήν εθνική διαπαιδαγώγηση των παιδιών όλων των τάξεων, σύμφωνα με τη δημοκρατική αντίληψη περί μαζικής εκπαίδευσης, ανήγαγε το εκπαιδευτικό σύστημα σε αποτελεσματικό, και γι' αυτό απαραίτητο, βοηθό στην προσπάθεια ανάπτυξης της εθνικής του δύναμης.

Από το τρίτο τέταρτο του 19ου αιώνα, λοιπόν, η θεσμοποιημένη εκπαίδευση, η οποία εκτός από ελεύθερη είναι πλέον και υποχρεωτική, είναι αναγκασμένη να αντανakλά και να μεταβιβάζει τις αξίες και τα αντίστοιχα συμβολικά συστήματα του εθνικισμού της νέας πολιτικής δύναμης, στα πλαίσια μιας κεντρικής και ενοποιητικής παρέμβασης που στοχεύει στην επίτευξη της πολιτικής συνοχής του εθνικού σώματος, μέσω της παροχής πίστης από μέρους όσο το δυνατόν περισσότερων ατόμων σε μια συγκεκριμένη τάξη πραγμάτων, στην εξασφάλιση της κρατικής σταθερότητας και στη συνακόλουθη ενδυνάμωση και διατήρηση του εθνικού κράτους. Δηλαδή, το εκπαιδευτικό σύστημα, χρησιμοποιώντας ως μέσα αφενός τη μετάδοση επιλεγμένων γνώσεων, ορισμένης παιδείας και γλώσσας, ιδεών, αξιών και προτύπων συμπεριφοράς κυρίαρχων στη συγκεκριμένη κοινωνία αφετέρου την άσκηση «μιας κεντρικής κι ενοποιητικής συμβολικής και ιδεολογικής βίας», καλείται να επιτύχει την κοινωνικοποίηση και την ιδεολογική ενσωμάτωση των ατόμων στην κοινωνία στην οποία γεννήθηκαν, αναπτύχθηκαν και την οποία καλούνται να υπηρετήσουν.

Από τα όσα αναφέρθηκαν μέχρι στιγμής, γίνεται 'πιστεύουμε' φανερό ότι το εκπαιδευτικό σύστημα οργανώθηκε και θεσμοθετήθηκε από ένα πανίσχυρο 'μετά τη β' βιομηχανική επανάσταση' εθνικό κράτος, το οποίο είχε απεριόριστη εξουσία πάνω στη ζωή των πολιτών του, και αναδείχθηκε στον κύριο μηχανισμό πολιτικής αγωγής, αναλαμβάνοντας το ρόλο που παλιότερα είχαν επωμισθεί η οικογένεια, ο στρατός, η εκκλησία, για να πραγματοποιήσει συγκεκριμένους σκοπούς. Να παράσχει, δηλαδή, πολιτική και κοινωνική σταθερότητα στη νέα κρατική οντότητα, ικανοποιώντας τις ανάγκες της τόσο σε εσωτερικό όσο και σε εξωτερικό επίπεδο, και να της εξασφαλίσει τη διατήρηση και την αναπαραγωγή της. Παράλληλα, η εκπαιδευτική πολιτική απέβη το κύριο εργαλείο παρέμβασης στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική πραγματικότητα που διαμορφώθηκε μετά τη β' βιομηχανική επανάσταση, αναδεικνύοντας την εκπαίδευση όχι απλά σε κοινωνικό δικαίωμα του ατόμου, αλλά 'κυρίως' σε κοινωνική υποχρέωση και καθήκον του.

Συνεπώς, η εκπαίδευση, από τα τέλη του 19ου αιώνα διαμορφώνεται και εξελίσσεται σε μια διαλεκτική σχέση με το εθνικό κράτος και ενταγμένη στις κοινωνικές, οικονομικές, πολιτικές και πολιτισμικές συνθήκες της συγκεκριμένης κοινωνίας μέσα στην οποία γεννιέται και διαμορφώνεται. Από την άποψη αυτή, ο εκπαιδευτικός χώρος δεν μπορεί να αποτελέσει στατικό φαινόμενο. Δεν είναι δυνατό να παραμένει αμετάβλητος μέσα στο χρόνο και ανεπηρέαστος από τις εκάστοτε ιστορικές συνθήκες, με τις οποίες τον συνδέουν σχέσεις αλληλεπίδρασης και αλληλεξάρτησης, σύμφωνα, εξάλλου, και με τον κανόνα στον οποίο υπόκεινται όλοι οι κρατικοί μηχανισμοί και οι θεσμοί. Μια προσεκτική παρακολούθηση της πορείας του εκπαιδευτικού συστήματος κατά το 19ο αιώνα και ώς τις μέρες μας, μέσω των παιδαγωγικών θεωριών που αναδεικνύονται κυρίαρχες σε συγκεκριμένες φάσεις της ευρωπαϊκής ιστορίας, είναι ικανή να μας πείσει για την αδιαμφισβήτητη αυτή διαπλοκή της επίσημης εκπαιδευτικής πολιτικής με τις εκάστοτε επικρατούσες συνθήκες, υπό τις οποίες διαμορφώνεται και τις οποίες, παράλληλα, επηρεάζει.

Θα πρέπει να επισημάνουμε ότι, από τη στιγμή που δεχόμαστε πως το εκπαιδευτικό σύστημα δεν είναι δυνατό να απομονωθεί από τις γενικότερες κοινωνικές, οικονομικές, πολιτικές και ιδεολογικές διαστάσεις της κοινωνίας μέσα στην οποία εμφανίζεται και λειτουργεί, είναι λογικό να επιχειρήσουμε την εξέταση και αποτίμησή του στα πλαίσια της κοινωνικής δόμησης, της οικονομικής ανάπτυξης, της πολιτικής οργάνωσης και του κυρίαρχου ιδεολογικού προσανατολισμού που επικρατεί στις δυτικοευρωπαϊκές κοινωνίες του 19ου και 20ου αιώνα, σχηματοποιώντας κατ' ανάγκη και αντιμετωπίζοντας τη Δυτική Ευρώπη ως μία ευρεία, ομοιογενή κοινωνία.

3. Η εκπαίδευση κατά το 19ο αιώνα

3.1. Ερβαρτιανή παιδαγωγική

Κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, ο χαρακτήρας της εκπαιδευτικής πολιτικής υπέστη μια σοβαρή διαφοροποίηση, ως συνέπεια των καταλυτικών αλλαγών που σημάδεψαν την κοινωνική, πολιτική και πνευματική ζωή της Δυτικής Ευρώπης και σε συνάρτηση με την ισχυροποίηση του εθνικού κράτους και τη νομιμοποίησή του ως ιδανικού πολιτικού σχηματισμού. Προκειμένου να συλλάβουμε το νόημα αυτής και να κατανοήσουμε τις βαθύτερες αιτίες που την προκάλεσαν, θα επιχειρήσουμε να εξετάσουμε την κοινωνική πραγματικότητα του 19ου αιώνα, εμβαθύνοντας στις αλλαγές και τις ανακατατάξεις που συντελέστηκαν καθ' όλη τη διάρκεια αυτού.

Την εποχή του Διαφωτισμού, την ιστορική αυτή περίοδο του ευρωπαϊκού πολιτισμού που έδωσε τόσες υποσχέσεις κι ελπίδες στην ανθρωπότητα, διαδέχθηκε, ως γνωστόν, η εποχή του Ρομαντισμού και της Αντίδρασης, κατά την οποία η αστική τάξη, φορέας, κατά το 18ο αιώνα, φιλελεύθερων ιδεών, της πίστης στην ανθρώπινη λογική και της αισιοδοξίας στην ανέμη πρόοδο του ατόμου, αναδιπλώνεται κάτω από τον τρόπο που προκαλεί η Γαλλική Επανάσταση και τα αποτελέσματά της, συντηρητικοποιείται εξαιτίας της διάδοσης των φιλελεύθερων ιδεών που κατακτούν όλο και περισσότερο έδαφος στην ευρωπαϊκή ζωή, συμμαχεί με τους αριστοκράτες και επιχειρούν από κοινού την οπισθοδρόμηση της ευρωπαϊκής κοινωνίας και σκέψης σε ξεπερασμένες μορφές ζωής, προβάλλοντας ως πρότυπο την κοινωνική δομή του Μεσαίωνα.

Η κοινωνική αυτή πραγματικότητα με τις έκδηλα συντηρητικές της τάσεις, που διατηρείται και καθ' όλη τη διάρκεια του πρώτου μισού του 19ου αιώνα, οπότε και αρχίζει προοδευτικά να υποχωρεί, επηρεάζει όλους τους τομείς της κοινωνικής και πνευματικής ζωής αυτής της εποχής. Η μαζική δημοκρατική εκπαίδευση δε θα μπορούσε να αποτελέσει εξαίρεση, πολύ περισσότερο που, ως δημιούργημα της αστικής τάξης και εκφραστής των επιδιώξεων και συμφερόντων της, ήταν υποχρεωμένη να παρακολουθεί τις αναδιπλώσεις αυτής και να συντάσσεται με την πολιτική της, συμβάλλοντας στη διατήρηση της δύναμης και της εξουσίας της.

Στην ιστορική, λοιπόν, αυτή συγκυρία, το μαζικό εκπαιδευτικό σύστημα καλείται να συνδράμει την κυρίαρχη κοινωνικά ομάδα, εμψυώνοντας στους νέους, μέσω της αγωγής, ένα σταθερό κώδικα συμπεριφοράς, ένα συγκεκριμένο τρόπο ζωής, «κοινωνικά αποδεκτό» με βάση τους παραδεδεγμένους κανόνες συμπεριφοράς που έχει θεσπίσει η άρχουσα τάξη στην προσπάθειά της να προασπίσει τα συμφέροντά της και να διατηρήσει τα κεκτημένα της. Και, καθώς οι γενικότερες κοινωνικές τάσεις διέπονται από την αρχή της συντηρητικοποίησης, το πρότυπο του «κα-

λού πολίτη» που επιβάλλεται να διαμορφώσει, είναι αυτό του «ηθικού» ατόμου, που αποδέχεται χωρίς δεύτερη σκέψη τις ηθικές αξίες της κυρίαρχης τάξης, νομιμοποιώντας, κατ' αυτόν τον τρόπο, την εξουσία της. Μ' άλλα λόγια, η εκπαίδευση οφείλει να ποδηγετήσει τους μαθητές, λειτουργώντας ηθικοποιητικά, με στόχο τη δημιουργία μελλοντικών άβουλων και υπάκουων υπηκόων, ακίνδυνων για την κυριαρχία των μεσαίων και ανωτέρων κοινωνικών στρωμάτων.

Η ηθικοποιητική αυτή εκπαιδευτική πολιτική βρίσκει την τελειώσή της στην Ερβαρτιανή Παιδαγωγική, η οποία εμφανίζεται από τις αρχές ήδη του 19ου αιώνα στην εκπαιδευτική σκηνή, ως προϊόν και σύμπτωμα της γενικότερης συντηρητικής κοινωνικής και πολιτικής ιδεολογίας του τέλους του 18ου και των αρχών του 19ου αιώνα, και κυριαρχεί ολοκληρωτικά σ' αυτή για διάστημα δεκαετιών.

Η παιδαγωγική αυτή θεωρία, εμπνευστής της οποίας είναι ο μεγάλος Γερμανός φιλόσοφος και παιδαγωγός Herbart, έχοντας ως πρωταρχικό σκοπό της τη διατήρηση της κοινωνικής ισορροπίας και τη διαιώνιση και αναπαραγωγή της υπάρχουσας κοινωνίας μέσω της εξασφάλισης της κοινωνικής συνοχής, απευθύνεται στην ηθική διάσταση των μαθητών και επιδιώκει να ενσταλάξει σ' αυτούς «κατάλληλη» συμπεριφορά, χάρη στην οποία (μακροπρόθεσμα) θα ενταχθούν ομαλά μέσα στο κοινωνικό σύστημα ως «ηθικοί τύποι» και «καλοί πολίτες», οι οποίοι δε θα θέτουν σε κίνδυνο τα συμφέροντα και τα κεκτημένα δικαιώματα όσων κατέχουν την εξουσία. Συνεπώς, βασική επιδίωξη της Ερβαρτιανής Παιδαγωγικής δεν είναι η διαμόρφωση ηθικά ελεύθερων, κριτικά σκεπτόμενων, αυτόνομων προσωπικοτήτων, αυθεντικών και ευτυχημένων, που θα έχουν ενεργό και δημιουργική παρουσία στη ζωή της κοινωνίας, αλλά ατόμων που θα αποτελούν «στερεότυπες εκδόσεις καλών νοικοκυραίων και φιλόνομων πολιτών», ατόμων, δηλαδή, ανελεύθερων, άβουλων και παθητικών απέναντι σε δήθεν αναντίλεκτα κηρύγματα και δογματικές αποφάσεις, που θα άγονται και θα φέρονται, δίχως προσανατολισμούς και στόχους.

Για την υλοποίηση αυτών των στόχων της Ερβαρτιανής Παιδαγωγικής, απαιτούνται ένα συγκεκριμένο εκπαιδευτικό πρόγραμμα ανελεύθερου και ισοπεδωτικού τύπου, που αδιαφορεί για την παροχή γνώσεων και την καλλιέργεια κριτικής και ελεύθερης σκέψης, και μέθοδοι διδασκαλίας με έντονα φρονηματιστικό χαρακτήρα, που, ακολουθώντας κατά γράμμα τις βασικές αρχές της μηχανιστικής-συνειρμικής Ψυχολογίας, επιστρατεύουν τον ηθικισμό και το σχολαστικισμό, τη νοησιарχία και το φορμαλισμό, το δογματισμό και την «από καθέδρας κατήχηση», με απώτερο σκοπό την ποδηγέτηση των μαθητών και τη δουλική από μέρους τους αποδοχή της αυθεντίας και της απροκάλυπτης εξουσίας του δασκάλου, που θα τους οδηγήσει μακροπρόθεσμα με μαθηματική ακρίβεια στην άκριτη αποδοχή οποιασδήποτε εξουσίας.

Και δεν είναι τα μόνα μέσα που χρησιμοποιεί το μαζικό εκπαιδευτικό σύστημα προκειμένου να πετύχει τους σκοπούς του. Την «επωφελή α-

γωγή» και την «ορθή διδασκαλία» που προωθεί το συντηρητικό, χειραγωγητικό μοντέλο κοινωνικοποίησης της Ερβαρτιανής Παιδαγωγικής, έρχονται να υποστηρίξουν μια συνεχή, στρατιωτική σχεδόν, πειθαρχία που επιβάλλεται στους νέους καθ' όλη τη διάρκεια της διαπαιδαγώγησής τους και μια διαρκώς αισθητή πίεση την οποία προκαλεί ο φόβος της αυστηρότητας και των ποινών που επισείει το σχολείο, ώστε να τους υποδουλώσει τελικά στο βασικό, μακροπρόθεσμο σκοπό του, τη διατήρηση της συγκεκριμένης κοινωνίας και της υπάρχουσας πολιτικής εξουσίας.

3.2. Προοδευτική εκπαίδευση (νέα αγωγή)

Από το δεύτερο μισό, ωστόσο, του 19ου αιώνα, η εποχή του Ρομαντισμού και της Αντίδρασης αρχίζει να υποχωρεί και η αστική τάξη να ξαναβρίσκει το χαμένο προοδευτισμό της, αναδεικνυόμενη πάλι δυναμικά πρωτοπόρος όχι μόνο στις οικονομικές εξελίξεις αλλά και σ' όλες τις εκφάνσεις της πολιτικής, κοινωνικής και πνευματικής ζωής. Το σημαντικότερο, όμως, γεγονός που σφραγίζει το 19ο αιώνα είναι η β' βιομηχανική επανάσταση, που συντελείται στα μέσα αυτού, και οι καταλυτικές αλλαγές που αυτή επιφέρει σ' όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής, μεταμορφώνοντας στην κυριολεξία την ευρωπαϊκή κοινωνία.

Η βιομηχανική κοινωνία, που διαμορφώνεται ως συνέπεια της βιομηχανικής έκρηξης, είναι μια καινούρια 'σε σχέση με την προηγούμενη' κοινωνία, που βασίζει την ύπαρξή της σε μια υψηλή τεχνολογία και σε μια παρατεταμένη, αέναη ανάπτυξη, ενώ για την ικανοποίηση των αναγκών της απαιτεί ένα σύνθετο και ευκίνητο καταμερισμό εργασίας, συνεχώς μεταλλασσόμενους κοινωνικούς ρόλους και μια αδιάλειπτη κοινωνία μεταξύ των μελών της, που στηρίζεται στην ακρίβεια και την κυριολεξία των μεταδιδόμενων μηνυμάτων. Μ' άλλα λόγια, είναι μια απαιτητική κοινωνία επιδόσεων, που γίνεται όλο και πιο σύνθετη και αναγκάζεται, εκ των πραγμάτων, να οργανωθεί σε ορθολογική βάση.

Μια τέτοια, συνεχώς αναπτυσσόμενη κοινωνία δε θα μπορούσε παρά να προσβλέπει με αισιοδοξία στο μέλλον, αντιμετωπίζοντας τους πολίτες της από θέση ισχύος. Πραγματικά, το εθνικό κράτος του τέλους του 19ου αιώνα, έχοντας υποστεί ένα ριζικό αναπροσδιορισμό σ' όλα τα επίπεδα της ζωής και της δράσης του, αποβαίνει πανίσχυρο, με απεριόριστη εξουσία επί των πολιτών του. Ταυτόχρονα, όμως, και εξαιτίας του ριζικού μετασχηματισμού του, βρίσκεται αντιμέτωπο όχι μόνο με τις επείγουσες κοινωνικο-οικονομικές ανάγκες που έχει να ικανοποιήσει αλλά και με προβλήματα πολιτικής φύσης που απαιτούν τη λύση τους. Οι καθοριστικές κοινωνικο-οικονομικές ανακατατάξεις που έχει προκαλέσει η ραγδαία βιομηχανική ανάπτυξη, δημιουργούν πολιτικές μεταβολές, καθώς νέες δυνάμεις εμφανίζονται διεκδικώντας τη θέση των παλιών, και την άμβλυνση της κοινωνικής συναίνεσης, καθώς οι παλιοί θεσμοί που

συνέσφιγγαν τους δεσμούς των παραδοσιακών κοινωνιών έχουν απονήσει.

Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες, το εθνικό κράτος πρέπει να αποκαταστήσει άμεσα την προβληματική κοινωνική συνοχή, η οποία αποτελεί 'ας μην το ξεχνάμε' την ουσία της ύπαρξης, της διασφάλισης και της διαιώνισης των εθνικών οντοτήτων, με τη διαμόρφωση και την επιβολή νέων μορφών πολιτικής αφοσίωσης. Και το καταλληλότερο μέσο για την πραγματοποίηση αυτού του στόχου είναι η θεσμοθετημένη εκπαίδευση. Στο τέλος, λοιπόν, του 19ου αιώνα κι ενώ μέχρι τότε δεν υπήρχε καμιά «αντιστοιχία» ή «επαφή» ανάμεσα στις ανάγκες του ανερχόμενου καπιταλιστικού συστήματος και τα προϊόντα του μαζικού εκπαιδευτικού συστήματος, με τη θεσμοθέτηση της συγκεκριμένης και εθνικά παρεχόμενης εκπαίδευσης, η εκπαιδευτική πολιτική για πρώτη φορά συνδέεται στενά με το κρατικό ή πολιτικό σύστημα και η εκπαίδευση επωμίζεται ένα συγκεκριμένο πολιτικό ρόλο.

Μέσα σ' αυτή τη νέα πραγματικότητα, οι παιδαγωγικές ιδέες του Herbart φαίνεται πως έχουν επιτελέσει πια τον ιστορικό τους ρόλο, αφού η Ερβαρτιανή Παιδαγωγική δεν είναι σε θέση να ανταποκριθεί στο ρόλο που απαιτεί από το εκπαιδευτικό σύστημα η σύνθετη βιομηχανική κοινωνία με το μεγάλο καταμερισμό εργασίας και τις πιεστικές ανάγκες για εκπαίδευση εξειδικευμένων ατόμων που θα αναλάβουν να στελεχώσουν διάφορες θέσεις στη βιομηχανία, την οικονομία και τη διοίκηση αλλά και να λειτουργήσουν με αποτελεσματικότητα όχι μόνον ως επαγγελματίες αλλά και ως μέλη της σύγχρονης δημοκρατικής κοινωνίας. Επιβάλλεται, ως εκ τούτου, ένας αναπροσδιορισμός της εκπαιδευτικής πολιτικής, καθώς το ζητούμενο δεν είναι πια η διαμόρφωση του πολύπλευρου ανθρώπου αλλά η σύνδεση της εκπαίδευσης με την οικονομία και τον ταχύτατα αναπτυσσόμενο καταμερισμό εργασίας.

Έτσι, η εκπαιδευτική πολιτική, στα τέλη του 19ου αιώνα και 'ειδικότερα' στην αυγή του 20ού, υποχρεώνεται να προσανατολισθεί προς την κατεύθυνση της αποτελεσματικότητας και της χρησιμότητας και στηριγμένη στη φιλοσοφία του πραγματισμού, να προσαρμόσει την αγωγή, τόσο στις ανάγκες του ατόμου όσο και 'κυρίως' του εθνικού κράτους. Ως επακόλουθο του αναπροσδιορισμού των στόχων της εκπαιδευτικής πολιτικής, εμφανίζεται μια νέα, ιδιαίτερα εύρωστη και εξαιρετικά πολύμορφη παιδαγωγική μεταρρυθμιστική κίνηση, που, κάνοντας βασικούς άξονές της το πνεύμα του θετικισμού, τον εξορθολογισμό του κόσμου και τις φυσικές Επιστήμες, προβάλλει τη μεγάλη αντίθεσή της στο παιδαγωγικό πνεύμα που επικρατούσε μέχρι τότε.

Η παιδαγωγική αυτή κίνηση, που έχει ως βασικό αίτημά της την αλλαγή της παραδοσιακής αυταρχικής εκπαίδευσης και κύριο στόχο της την ένταξη του σχολείου στην κοινωνική ζωή, από την οποία μέχρι τότε ήταν αποκομμένο και αυτόνομο, μορφοποιείται στην «προοδευτική εκπαίδευση», τη «Νέα Αγωγή», που κάνει τη δυναμική της εμφάνιση στην παι-

δαγωγική σκηνή κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1890. Ενταγμένη αρμονικά στην πραγματικότητα, η νέα παιδαγωγική κίνηση επωμίζεται το καθήκον που της επιβάλλουν οι ανάγκες και οι απαιτήσεις της νέας βιομηχανικής κοινωνίας, δηλαδή, αφενός να «παράγει» ανθρώπους εξειδικευμένους για να ικανοποιεί το μεγάλο καταμερισμό εργασίας της, αφετέρου να συμβάλλει στη διατήρηση της τάξης σ' αυτή μέσω της επίτευξης της κοινωνικής συναίνεσης, ώστε να της εξασφαλίζει τη δυνατότητα να εξελίσσεται και να διαιωνίζεται.

Συνεπώς, σύμφωνα με το πραγματιστικό, ωφελιμοκρατικό και τεχνοκρατικό πνεύμα της εποχής, η οποία, σε αντίθεση με προγενέστερες, επιβραβεύει τον ορθολογισμό, την αποτελεσματικότητα και την επάρκεια, η μόρφωση δε νοείται παρά μόνον ως «αξιοποιησιμότητα του ανθρωπίνου δυναμικού χάρη της κοινωνικο-οικονομικής ύπαρξης » και το εκπαιδευτικό σύστημα ως μία εξαιρετικά επαρκής κι αποτελεσματική βιομηχανία παραγωγής ατόμων εξειδικευμένων, που ικανοποιούν τις άμεσες ανάγκες των επιχειρήσεων και των κυβερνήσεων. Παράλληλα, καθώς η εκπαίδευση τίθεται στην υπηρεσία της πολιτικής οντότητας που ονομάζεται εθνικό κράτος, ο εκπαιδευτικός μηχανισμός επιστρατεύεται κυρίως για την πολιτική κοινωνικοποίηση των μαθητών, για την ανάπτυξη, δηλαδή, εκείνων των ικανοτήτων και δεξιοτήτων τους που είναι απαραίτητες για την επιβίωση και τη διαιώνιση της κρατικής οντότητας και για τη διαμόρφωση της προσωπικότητας του παιδιού κατά τέτοιο τρόπο, ώστε αυτό να ενταχθεί αργότερα ομαλά στην κοινωνία και, εφοδιασμένο απ' το σχολείο μ' όλα τα απαραίτητα μέσα, να την υπηρετήσει μακροπρόθεσμα μ' όλες του τις δυνάμεις ως καλός πολίτης.

Μ' άλλα λόγια, η εκπαίδευση στο κατώφλι του 20ου αιώνα δε φαίνεται να ενδιαφέρεται τόσο για την αρμονική ανάπτυξη της ανθρώπινης προσωπικότητας και την καλλιέργεια εκείνων των ικανοτήτων και δεξιοτήτων που θα επιτρέψουν μελλοντικά στο νέο να ζήσει μια ευτυχησμένη και δημιουργική ζωή, όσο για τη διαμόρφωση ατόμων που, έχοντας αποκτήσει χρήσιμες γνώσεις, απαραίτητες για την ανάληψη των μελλοντικών επαγγελματικών ρόλων τους και έχοντας εσωτερικεύσει εκείνες τις αξίες, τις στάσεις και τα πρότυπα συμπεριφοράς που βοηθούν στην πρόκληση και τη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής, θα συμβάλλουν μακροπρόθεσμα στην επιβίωση, την πρόοδο και τη διαιώνιση του εθνικού κράτους και της δύναμής του.

4. Η εκπαίδευση κατά τον 20ό αιώνα

4.1. Σχολείο εργασίας

Κατά τον 20ο αιώνα, οι βιομηχανικές κοινωνίες γνωρίζουν μια «εκπαιδευτική έκρηξη», συνάρτηση και απότοκο των αυξημένων απαιτήσεων της κοινωνίας και μια ανύψωση της γενικής μορφωτικής στάθμης σε συνάρτηση με τη γενικότερη τάση να προβάλλεται το προφίλ μιας δημοκρατικής κοινωνίας μάθησης. Οι πνευματικές αυτές αλλαγές καθιστούν δύσκολο έργο την προσαρμογή του ατόμου στην οργανωμένη κοινωνία και τη συνακόλουθη υποταγή του στις επιθυμίες και τα συμφέροντά της με τη μέθοδο του άμεσου πειθαναγκασμού, στον οποίο έδινε ιδιαίτερη έμφαση η παραδοσιακή αγωγή. Οι σύγχρονες συνθήκες απαιτούν τεχνικές πολιτικής κατ΄εξουσιοδότησης πιο περίπλοκες και ραφιναρισμένες από εκείνες που χρησιμοποιούνταν μέχρι τότε. Η διατήρηση της τάξης και της συνοχής των βιομηχανικών κοινωνιών μπορεί να επιτευχθεί, και μάλιστα πολύ πιο αποτελεσματικά, μέσω της εκπαίδευσης, με την έμμεση παρέμβαση και ιδίως την ψυχολογική, με την έμμεση βία, που μπορεί να μεταμορφώσει την προσωπικότητα και τη συμπεριφορά του ατόμου και, σαν επακόλουθο, να το προσαρμόσει στις απαιτήσεις της κοινωνίας ή καλύτερα των κοινωνικών ομάδων που επιβάλλουν τη δική τους θέληση, καλλιεργώντας του την αυταπάτη ότι όλα γίνονται με τη συγκατάθεσή του, ανεξάρτητα αν όλα του επιβάλλονται από μια έντεχνη χειραγώγηση.

Ευαίσθητος δέκτης, των μηνυμάτων των καιρών σ' αυτή την ιστορική φάση, κατά την οποία το πέρασμα από το φιλελευθερισμό στο μονοπωλιακό καπιταλισμό υπό την προστασία ενός ισχυρού Κράτους Πρόνοιας με απόλυτη εξουσία επί των υπηκόων του διαμορφώνει μια νέα οικονομική, κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα, η «προοδευτική εκπαίδευση», επιστρατεύει στην υπηρεσία των στόχων της τις πρωτοεμφανιζόμενες Κοινωνικές Επιστήμες και την Επιστήμη της Ψυχολογίας, η οποία αφενός νομιμοποιεί τη «Νέα Αγωγή», παρέχοντας θεωρητική θεμελίωση και εμπειρική τεκμηρίωση στους στόχους, το περιεχόμενο και τις μεθόδους της, αφετέρου τη βοηθά να αποβεί μια πολύ ευαίσθητη και με πολλές χρήσεις παιδαγωγική κίνηση, που, παρέχοντας έξυπνα και πολλές φορές μη αντιληπτά ψυχολογικά κίνητρα, τα οποία προκαλούν επιθυμητές απαντήσεις και εδραιώνουν συνεπή πρότυπα συμπεριφοράς, καταφέρνει να ελέγχει τη μαθητική συμπεριφορά με «δημοκρατικό» τρόπο.

Οπλισμένη, λοιπόν, μ' αυτά τα εφόδια, η «Νέα Αγωγή» προχωρεί στην υλοποίηση των στόχων της με τη δημιουργία του «Σχολείου Εργασίας», το οποίο, αντιτάσσοντας στον ηθικισμό, τη νοησαρχία και την αυτονομία του «Σχολείου Μάθησης» του 19ου αιώνα που καταργούσε την επιδεξιότητα του μαθητή την πνευματική αυτενέργεια και τη χειρωνακτική εργασία και αντικαθιστώντας την απροκάλυπτη εξουσία, που χρησιμοποιούσε τη βία και τον εξαναγκασμό, με τη συγκαλυμμένη εξουσία

της υποβολής, του πειθαναγκασμού και της έντεχνης χειραγώγησης, κυριαρχεί στην εκπαιδευτική πραγματικότητα του πρώτου μισού του 20ου αιώνα, ως ο κατ' εξοχήν ιδεολογικός μηχανισμός του δημοκρατικού βιομηχανικού κράτους, χάρη στον οποίο μεταδίδεται, συντηρείται και αναπαράγεται έμμεσα η κυρίαρχη ιδεολογία και ικανοποιούνται οι πιεστικές ανάγκες της βιομηχανικής κοινωνίας, που πηγάζουν από τον ευρύ και σύνθετο καταμερισμό εργασίας της.

Από μια αντιπαραβολή των παιδαγωγικών θεωριών και των εκπαιδευτικών τάσεων που κυριάρχησαν στο δυτικοευρωπαϊκό χώρο στο τέλος του 18ου με τις αρχές του 19ου και στο τέλος του 19ου με το πρώτο μισό του 20ου αιώνα, συμπεραίνουμε ότι οι βασικοί στόχοι που καλείται να ικανοποιήσει η εκπαίδευση 'ελεύθερη ή υποχρεωτική, θεσμοθετημένη ή όχι' είναι στην ουσία η ομαλή προσαρμογή του ατόμου στην οργανωμένη κοινωνία και η συνακόλουθη υποταγή του σ' αυτή, απαραίτητες προϋποθέσεις για τη διαιώνιση οποιουδήποτε κοινωνικού σχηματισμού. Η διαφορά τους έγκειται στο γεγονός ότι η εκπαίδευση, ως κοινωνικός θεσμός πλέον που μπαίνει στην υπηρεσία της απρόσωπης κρατικής οντότητας και όχι των μεσαίων και ανωτέρων κοινωνικών στρωμάτων, επιχειρεί να τους υλοποιήσει, προβάλλοντας ένα συλλογικό και τυποποιημένο χαρακτήρα, με τρόπο αθόρυβο και συγκαλυμμένο, με τη χειραγώγηση, η οποία συντελεί στην κομφορμιστική αντιμετώπιση της ζωής και εξασφαλίζει, ως συνέπεια, τη σταθερότητα του κοινωνικού συστήματος, την ισχυροποίηση του οικονομικού μηχανισμού και την ενδυνάμωση της κρατικής εξουσίας κι επέμβασης, που στοιχειοθετούν τον έντονο κρατικισμό και παρεμβατισμό του δημοκρατικού βιομηχανικού κράτους στις σύγχρονες συνθήκες.

Η σημασία, συνεπώς, του εκπαιδευτικού συστήματος ως αποτελεσματικού πολιτικού εργαλείου για την πρόκληση κοινωνικής συνοχής, τη διαιώνιση και αναπαραγωγή ιδεολογιών, την οικονομική ανάπτυξη, την εδραίωση 'τέλος' της δύναμης ενός κράτους έναντι των πολιτών του αλλά και των αντιπάλων του, έχει γίνει συνείδηση τόσο των ειδικών όσο και των κυβερνήσεων των Δυτικοευρωπαϊκών κρατών, ήδη από το τέλος του 19ου αιώνα και τις αρχές του 20ου, γεγονός που δικαιολογεί το ζωηρό ενδιαφέρον τους γι' αυτό αλλά και τις πολιτικές «παρεμβάσεις» κι «επεμβάσεις» τους στην κοινωνική ζωή μέσω αυτού, ενέργειες που γίνονται πιο έντονες και ουσιαστικές μετά το Β' Παγκόσμιο πόλεμο και τις καταλυτικές αλλαγές που επιφέρει αυτός σ' όλους τους τομείς της ζωής και δράσης των εθνικών κρατών της Δυτικής Ευρώπης.

4.2. Κοινωνιολογικός λειτουργισμός

Με το τέλος του Β' Παγκοσμίου πολέμου, η Ευρώπη είναι υποχρεωμένη ν' αντιμετωπίσει τις καταστροφές που αυτός επέσυρε, ν' ανταπεξέλθει στις οικονομικές και πολιτικές ανακατατάξεις που αυτός προκάλε-

σε, να παρακολουθήσει τους ταχύτατους μετασχηματισμούς και να ικανοποιήσει τις σύνθετες και περίπλοκες ανάγκες που δημιουργήσε η επιστημονική και τεχνολογική ανάπτυξη, προϊόν και παράγωγο των αυξημένων απαιτήσεων των μεταπολεμικών κοινωνιών. Μα πάνω απ' όλα, είναι υποχρεωμένη να αντιμετωπίσει την κοσμογονική αλλαγή που συντελέσθηκε στο επίπεδο της διεθνούς πολιτικής ισορροπίας και του συσχετισμού των δυνάμεων και που είχε ως συνέπεια την ανάδειξη μεταπολεμικά των Η.Π.Α. και της Ε.Σ.Σ.Δ. σε υπερδυνάμεις ' εκπροσώπους του δυτικού και του σοσιαλιστικού προτύπου κοινωνίας, αντίστοιχα.

Η διαμόρφωση αυτών των δύο διαφορετικών «κόσμων» σηματοδοτεί μια περίοδο όχι μόνο πολιτικο-ιδεολογικής αντιπαράθεσης μεταξύ Ανατολής και Δύσης αλλά και οικονομικού ανταγωνισμού, καθώς οι Η.Π.Α. και η Ε.Σ.Σ.Δ. ελέγχουν μεταπολεμικά το μεγαλύτερο μέρος της οικονομικής, πολιτικής και πολιτιστικής ζωής του πλανήτη μας, που θα βρουν την έκφρασή τους στον «ψυχρό πόλεμο» και την πολιτική υστερία του Μακαρθισμού και θ' απαιτήσουν από τη Δύση μεθόδους προσέγγισης της διαμορφούμενης μεταπολεμικής πραγματικότητας και υπέρβασης των προβλημάτων που αυτή δημιουργεί. Τα εθνικά κράτη πρέπει να υπερισχύσουν των αντιπάλων τους στον οικονομικό ανταγωνισμό και να παρέμβουν στην «παραγωγή» εξειδικευμένου εργατικού δυναμικού για την κάλυψη των αναγκών της αναπτυσσόμενης υψηλής τεχνολογίας, αν θέλουν να αποβούν αυτάρκη και ισχυρά σ' αυτή τη μεταπολεμική φάση που η κεφαλαιοκρατική κοινωνία προσλαμβάνει πλέον επιθετικό χαρακτήρα. Παράλληλα, πρέπει να αμβλύνουν τις έντονες κοινωνικές συγκρούσεις που αναδύονται μεταπολεμικά ως συνέπεια της απαίτησης για κοινωνική ισότητα αλλά και της συνεχώς αυξανόμενης ζήτησης για εκπαίδευση, σε συνδυασμό με την αδυναμία των κρατών να απορροφήσουν όλους τους διπλωματούχους, αν θέλουν να διατηρήσουν τη συνοχή του εθνικού τους σώματος ' απαραίτητη προϋπόθεση, ως γνωστόν, για τη δική τους σταθερότητα, ανάπτυξη και διαιώνιση.

Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες, οι ειδικοί αλλά και οι κυβερνήσεις των Η.Π.Α. και των Δυτικοευρωπαϊκών κρατών αρχίζουν να ενδιαφέρονται ζωηρά για το εκπαιδευτικό σύστημα και την αποτελεσματικότητά του στην αντιμετώπιση των νέων οικονομικών και πολιτικών συνθηκών αλλά και στην κατανόηση και νομιμοποίηση της νέας τάξης πραγμάτων. Το ενδιαφέρον αυτό προκαλεί αφενός μια τεράστια αύξηση δαπανών για τη μέλητη του εκπαιδευτικού συστήματος, αφετέρου την εμφάνιση της Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης, ως ιδιαίτερης επιστήμης και ξεχωριστού τομέα έρευνας, με αντικείμενό της τον εκπαιδευτικό θεσμό και τον πολυσύνθετο ρόλο που επωμίζεται στη σύγχρονη, ανταγωνιστική, τεχνολογική και βιομηχανική κοινωνία, με τη σύνθετη, ιεραρχικά δομημένη οργάνωση.

Ως αποτέλεσμα αυτής της πολύμοχθης και δαπανηρής προσπάθειας, εμφανίζεται και επικρατεί στη δεκαετία του '40 η θεωρία του Δομικού Λειτουργισμού ή Φονξιοναλισμού, η οποία θα επηρεάσει την Κοινωνιολο-

γία της Εκπαίδευσης για τα επόμενα 30 με 40 χρόνια και, αντιμετωπίζοντας το εκπαιδευτικό σύστημα ως μέσο, αφενός για την προετοιμασία των ατόμων ως αποτελεσματικών μελών της παραγωγικής διαδικασίας, αφετέρου για τη διατήρηση της επαπειλούμενης συνοχής του κοινωνικού συστήματος, θα συμβάλλει καθοριστικά στη σταθεροποίηση της καπιταλιστικής κοινωνίας. Κι αυτό, γιατί ο συγκεκριμένος τρόπος κοινωνικοποίησης που προκρίνει η κοινωνιολογική αυτή θεωρία και η κοινωνική συναίνεση που αυτός προκαλεί, οδηγούν στην εναρμόνιση της συμπεριφοράς όλων των πολιτών με την κυρίαρχη τάξη ή οποία αποτελείται από τους κεφαλαιοκράτες' εξασφαλίζοντας τη σταθερότητα του κοινωνικού συστήματος και, κατά συνέπεια, τα συμφέροντα της ιθύνουσας τάξης, η οποία, επιστρατεύοντας τις λεγόμενες «Επιστήμες της Αγωγής» για την «αντικειμενική», «επιστημονική» θεμελίωση των σκοπών της, νομιμοποιεί την ηγεμονία της.

4.3. Θεωρία του «ανθρώπινου κεφαλαίου»

Ο Κοινωνιολογικός Λειτουργισμός, ωστόσο, δεν είναι η μόνη θεωρία που κυριαρχεί μεταπολεμικά στην παιδαγωγική σκηνή. Παράλληλα μ' αυτή και ως παραλλαγή της, εξειδίκευσή της, ένα είδος Τεχνολογικού Λειτουργισμού, «εισδύει» δυναμικά στην εκπαιδευτική πολιτική των ανεπτυγμένων και αναπτυσσόμενων χωρών κατά τη δεκαετία '50-'60· η θεωρία του «ανθρώπινου κεφαλαίου», προϊόν και απάντηση κι αυτή σε οικονομικές και κοινωνικές αναγκαιότητες. Η προσπάθεια των μεταπολεμικών κεφαλαιοκρατικών κοινωνιών να πετύχουν την αποτελεσματικότερη οικονομική ανάπτυξή τους, ώστε να ανταποκριθούν ικανοποιητικά στις απαιτήσεις του οικονομικού ανταγωνισμού, αλλά και να καταπολεμήσουν τη σοσιαλιστική ιδεολογία, έφερε στην επικαιρότητα τον παράγοντα «άνθρωπο», όχι απλά ως απεριόριστη δύναμη για την οικονομική πρόοδο, αλλά ως σημαντικό κεφάλαιο για την ίδια την «επιβίωση των εθνών».

Η ιδέα αυτή, οι ρίζες της οποίας βρίσκονται στην αστική κοινωνική σκέψη του πρώιμου 19ου αιώνα, αποτέλεσε τον πυρήνα της θεωρίας του «ανθρώπινου κεφαλαίου», σύμφωνα με την οποία το σημαντικότερο κεφάλαιο που διαθέτουν τα εθνικά κράτη απ' όλες τις γνωστές πηγές πλούτου τους, είναι ο άνθρωπος και ιδιαίτερα οι διανοητικές του ικανότητες, η αξιοποίηση των οποίων αποτελεί την πιο συμφέρουσα και αποδοτική επένδυση για την οικονομική τους ανάπτυξη. Συνεπώς, επιβάλλεται η σωστή «εκμετάλλευση» των διανοητικών πόρων κάθε χώρας, ώστε να δημιουργηθεί το εξειδικευμένο εργατικό δυναμικό που απαιτεί η τεχνολογική φάση της οικονομίας και να πολλαπλασιασθούν οι ειδικοί που θα συμβάλλουν στην παραγωγή υψηλής τεχνολογίας, ώστε να επιτευχθεί η οικονομική ανάπτυξη των δυτικών εθνικών κρατών αλλά και η ισχυροποίηση του δυτικού προτύπου κοινωνίας στην οικονομικο-πολιτική και ιδεολογική του αντιπαράθεση με το σοσιαλιστικό.

Ως καταλληλότερο μέσο για την πραγματοποίηση αυτού του σκοπού, προκρίνεται η παροχή διευρυμένης και ισότιμης εκπαίδευσης σ' όλους τους ικανούς μαθητές, αφού η μέχρι τώρα παρεχόμενη μόρφωση που δεν επέτρεπε την πρόσβαση όλων των παιδιών σ' αυτή συνέβαλλε καθοριστικά στην «απώλεια» ταλέντων και στην αδυναμία των βιομηχανικών κοινωνιών να χρησιμοποιήσουν στο μέγιστο βαθμό τις ανθρώπινες ικανότητες ως μορφή πλουτισμού τους, ενώ, παράλληλα, προκαλούσε την παραδοσιακή κριτική της σοσιαλιστικής πολιτικής θεωρίας για την εκπαιδευτική ανισότητα, η οποία αντανakλούσε την κοινωνική ανισότητα που χαρακτήριζε την καπιταλιστική κοινωνία.

Κατά τη δεκαετία του 1960, λοιπόν, και κάτω από τις πιεστικές ανάγκες της ανεπτυγμένης καπιταλιστικής κοινωνίας, η εκπαιδευτική πολιτική πολλών χωρών, ανεπτυγμένων αλλά και αναπτυσσόμενων, διαμορφώνεται σύμφωνα με τις επιταγές της θεωρίας του «ανθρώπινου κεφαλαίου» και η εκπαίδευση τίθεται, απροκάλυπτα πια, στην υπηρεσία των βιομηχανικών εθνικών κρατών. Πραγματικά, για πρώτη φορά στην ιστορία της εκπαίδευσης από τη θεσμοθέτησή της και μετά οι βιομηχανικές κοινωνίες προσδοκούν απ' αυτή οικονομικά και ιδεολογικά οφέλη και διακηρύσσουν κυνικά τους οικονομικούς και πολιτικούς σκοπούς τους, κάτι που απέκρυπταν συστηματικά κατά το παρελθόν. Τα εθνικά κράτη και οι κυβερνήσεις τους δε διστάζουν πια να παραδεχθούν ότι ρόλος της εκπαίδευσης δεν είναι να παράσχει την παιδεία ως αυταξία και να διαμορφώσει ηθικά ελεύθερους, διανοητικά αυτάρκεις και κοινωνικά αυτοδύναμους ανθρώπους, αλλά να υποτάξει τα άτομα στα συμφέροντα του κράτους, όπως το στρατό και τους οικονομικο-πολιτικούς μηχανισμούς τους. Και ακριβώς, επειδή το μονοπώλιο της επίσημης εκπαίδευσης αποδεικνύεται, εξαιτίας της ενοποιητικής, συμβολικής και ιδεολογικής βίας που αυτή ασκεί, πιο σημαντικό, πιο κεντρικό από το μονοπώλιο της «έννομης βίας» για τη χωρίς κραδασμούς διατήρηση και αναπαραγωγή του μεταπολεμικού καπιταλιστικού κράτους και την παρέμβασή του σ' έναν κόσμο που διαμορφώνεται μπροστά στα μάτια μας με νέες προσλαμβάνουσες, οι δυτικές κυβερνήσεις αναλαμβάνουν αυτή την πολυδάπανη υπόθεση του εκπαιδευτικού συστήματος, ελέγχοντας μια τόσο σημαντική και καιρία λειτουργία.

4.4. Νέα κοινωνιολογία της εκπαίδευσης

Ωστόσο, τα αποτελέσματα της θεωρίας «του ανθρώπινου κεφαλαίου» δε δικαίωσαν τον ενθουσιασμό και την αισιοδοξία που προηγήθηκε, καθώς η οικονομική ανάπτυξη των εθνικών κρατών δεν αποδείχθηκε η αναμενόμενη, ενώ, επί πλέον, πρόδωσε τα ίδια τα παιδιά που, μέσω της παροχής ίσων ευκαιριών μόρφωσης, υποτίθεται ότι σκόπευε να βοηθήσει, αφού αυτά απέβησαν απλά εκπαιδευμένα και όχι μορφωμένα, κα-

τάλληλο εργασιακό δυναμικό για τα ανεπτυγμένα κράτη και τους επιχειρηματίες, που, σε τελευταία ανάλυση, αναδείχθηκαν οι μόνοι κερδισμένοι.

Έτσι, από τα μέσα της δεκαετίας του '60 άρχισε να ασκείται από μια σειρά επιστημόνων, οικονομολόγων, ιστορικών και κοινωνιολόγων της εκπαίδευσης μια έντονη κριτική στην παρεχόμενη μέχρι τότε εκπαίδευση, η οποία εντασσόταν σε μια γενικότερη τάση κριτικής του καπιταλιστικού συστήματος, συνέπεια των ιδεολογικών και πολιτικών επανατοποθετήσεων που προκάλεσε το τέλος του Μακαρθισμού και του Ψυχρού Πολέμου καθώς και η αναβίωση του Δυτικού Μαρξισμού. Στα πλαίσια αυτά και ως αποτέλεσμα θεωρητικών αναζητήσεων και προβληματισμών, που στο παρελθόν δεν είχαν απασχολήσει σοβαρά τους Κοινωνιολόγους της Εκπαίδευσης, εμφανίζονται νέες κοινωνιολογικές προσεγγίσεις του εκπαιδευτικού χώρου, που εντάσσονται σε μια προσπάθεια ολικής θεώρησης της κοινωνίας μέσα από την πολυπλοκότητα και τις εγγενείς αντιφάσεις της, οι οποίες μορφοποιούνται στις αρχές της δεκαετίας του '70, στη «Νέα» Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης.

Η «Νέα» Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης, το θεωρητικό οικοδόμημα της οποίας 'σημειωτέον' θεμελιώνεται σε εκλεκτικές επιδράσεις και στοιχεία που δέχθηκε από παλιότερες ή σύγχρονες θεωρητικές τάσεις, θέτοντας υπό αμφισβήτηση τις κυρίαρχες πεποιθήσεις που ο εκπαιδευτικός κόσμος θεωρούσε μέχρι τότε αυτονόητες και ασκώντας κριτική στην κανονιστική θεωρία του Λειτουργισμού, επιχειρεί να προσδιορίσει την εκπαιδευτική πραγματικότητα και να ευαισθητοποιήσει τα άτομα πάνω σ' αυτή. Στην προσπάθειά της αυτή «υποβιβάζει» τη σημασία της δομής και της οργάνωσης του εκπαιδευτικού συστήματος, στις οποίες έδινε έμφαση ο Φονξιοναλισμός, και επικεντρώνει την προσοχή της κατά κύριο λόγο στις εκπαιδευτικές διαδικασίες και την παρεχόμενη από τον εκπαιδευτικό μηχανισμό γνώση αλλά και στην εσωτερική ζωή και λειτουργία του σχολείου, καθώς επίσης και στη διαλεκτική σχέση εκπαιδευτικών-μαθητών. Και καταλήγει σε αποκαλυπτικά συμπεράσματα.

Σύμφωνα μ' αυτά, οι παρεχόμενες από το σχολείο γνώσεις δεν είναι «ουδέτερες» κι ούτε αποτελούν «στατικές οντότητες», «αντικειμενικές» και «ανεξάρτητες από το γνωρίζοντα». Τουναντίον, είναι κοινωνικά προσδιορισμένες, προσεκτικά επιλεγμένες και θετικά αξιολογημένες, ενώ η οργάνωση, η ταξινόμηση, η κατανομή και η μετάδοσή τους αποτελούν προϊόντα συγκεκριμένης ιδεολογίας και ταξικών συμφερόντων και υπακούουν σε σαφώς καθορισμένους ιδεολογικούς και πολιτικούς σκοπούς, τους οποίους καλείται να υλοποιήσει το εκπαιδευτικό σύστημα.

Από τη στιγμή που η κοινωνιολογική αυτή θεωρία αποδεικνύει την κοινωνική διάσταση της παρεχόμενης από το σχολείο γνώσης, φέρνει στην επιφάνεια και κάνει γνωστά τα προβλήματα που έχουν σχέση με τη γλωσσική και πολιτισμική υστέρηση των παιδιών τα οποία ανήκουν σε κατώτερα κοινωνικά στρώματα, με αποτέλεσμα να καταρρίπτεται ο μύ-

θος της αξιοκρατικής αξιολόγησης των μαθητών από το εκπαιδευτικό σύστημα και της παροχής ίσων ευκαιριών μόρφωσης, τον οποίο υπηρέτουσε η ρητορική του σχολείου, για να καλύψει την ορθολογικοποίηση μιας στρωματοποιημένης κοινωνίας που παρήγαγαν οι τίτλοι σπουδών του. Παράλληλα, με τα συμπεράσματα αυτά, που απελευθέρωναν τους μαθητές από την προσωπική τους ευθύνη για τις επιδόσεις και την επιτυχία τους στο σχολείο, αποδεικνυόταν ο κεντρικός ρόλος του εκπαιδευτικού συστήματος, ως βασικού κοινωνικοποιητικού κρατικού μηχανισμού και ουσιαστικού αναπαραγωγικού παράγοντα του καπιταλιστικού κοινωνικού συστήματος, που παίζει σημαντικό ρόλο στη διατήρηση της ταξικά διαρθρωμένης βιομηχανικής κοινωνίας και των σχέσεων κυριαρχίας και εκμετάλλευσης που επικρατούν σ' αυτή.

Τελικά, οι αναζητήσεις και οι προβληματισμοί των «Νέων» Κοινωνιολόγων της Εκπαίδευσης, οδήγησαν για πρώτη φορά στην απομυθοποίηση του εκπαιδευτικού συστήματος ως μέσου για τη διαμόρφωση μιας ιδιαίτερης, ολοκληρωμένης, κριτικά σκεπτόμενης, αυτόνομης, αυθεντικής και ευτυχισμένης προσωπικότητας, με ενεργό και δημιουργική παρουσία στη ζωή της κοινωνίας, την οποία υποτίθεται πως προωθούσε και κατέδειξαν με πλήρη σαφήνεια την ταξική φύση της εκπαίδευσης και την αναπαραγωγική της λειτουργία στα πλαίσια του πολιτικού ρόλου που της αναθέτει η καπιταλιστική κοινωνία και η κυρίαρχη σ' αυτή τάξη, προκειμένου να προασπίσουν κεκτημένα δικαιώματα και να διατηρήσουν το υπάρχον καθεστώς.

Φυσικά μια τέτοια συνειδητοποίηση της εκπαιδευτικής πραγματικότητας, που φαίνεται να καθορίζεται αποκλειστικά από την κοινωνική δομή, η οποία χρησιμοποιεί τα σχολεία ως απόλυτα όργανα της εξουσίας, υποβιβάζοντας τους εκπαιδευτικούς σε παθητικά εκτελεστικά όργανα και τους μαθητές σε αμελητέους παράγοντες που αδυνατούν να παίξουν κάποιον έστω ρόλο στη διαμόρφωση της ίδιας τους της ταυτότητας, δε θα μπορούσε παρά να γεννήσει εύλογα συναισθήματα απαισιοδοξίας όχι μόνο για το μέλλον της εκπαίδευσης αλλά και 'κυρίως' για το μέλλον των ανθρώπων ως ηθικά ελεύθερων, ατομικά αυτοδύναμων και κοινωνικά δημιουργικών ατόμων. Ωστόσο, μεταγενέστερες κοινωνιολογικές θεωρίες κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι τα πράγματα δεν είναι, ευτυχώς, ακριβώς έτσι.

4.5. Θεωρία της αντίστασης

Οι δυτικές σύγχρονες κοινωνίες, παρά τη σύνθετη οργάνωση και τον τεχνοκρατικό ορθολογισμό που τις διέπει, χαρακτηρίζονται από δυσεπίλυτες αντιφάσεις που καθιστούν την εξουσία πολυδιάστατη και επιτρέπουν στην ανθρώπινη δράση να συμβιβάζει, να μεσολαβεί και να αντιστέκεται στην καπιταλιστική λογική και την κυρίαρχη πρακτική της, παρά τους δομικούς περιορισμούς του καπιταλιστικού συστήματος. Γι' αυτή

την άποψη, και το εκπαιδευτικό σύστημα, ως δυναμικά εξελισσόμενη κοινωνική πραγματικότητα με σημαντικό βαθμό αυτονομίας από την κοινωνικο-οικονομική δομή, την οποία του προσδίδουν η συνθετότητα και οι εγγενείς αντιφάσεις που το διέπουν, μπορεί να αποβεί, από σταθεροποιητικός παράγοντας του κοινωνικού συστήματος, αποσταθεροποιητικός, από αναπαραγωγικός, παράγοντας αλλαγής της καθεστηκυίας τάξης πραγμάτων, πολύ περισσότερο που τα άτομα τα οποία συμμετέχουν στην εκπαιδευτική διαδικασία δε δρουν ως προγραμματισμένες μαριονέτες χωρίς δημιουργικότητα ή ελεύθερη θέληση, αλλά, μέσα από την αλληλεπίδραση και τη διαντίδρασή τους κατά τη διάρκεια της καθημερινής εκπαιδευτικής διαδικασίας, δημιουργούν ελεύθερες και υπεύθυνες προσωπικότητες με γνώσεις και δεξιότητες, ικανές να συμμετέχουν μακροπρόθεσμα κριτικά και δημιουργικά στην κοινωνική τους ζωή και στη λήψη αποφάσεων που τους αφορούν.

5. Συμπέρασμα

Η θεωρία της Αντίστασης μας επιτρέπει μια κοινωνιολογική προσέγγιση του εκπαιδευτικού θεσμού περισσότερο αισιόδοξη και λιγότερο φαταλιστική. Και, παρόλο που η πραγματικότητα πολλές φορές, φανερώνοντας την ύπαρξη πλήρους διάστασης μεταξύ θεωρίας και πράξης, μας φέρνει αντιμέτωπους με μια εκπαίδευση που, εγκλωβισμένη στην υπάρχουσα μορφή της λόγω του πολιτικού της ρόλου, απανθρωπίζει τους μαθητές αντί να τους εξανθρωπίζει, καθιστώντάς τους μελλοντικά χειραγωγίσιμους και επιρρεπείς προς εκμετάλλευση, δεν πρέπει να παραβλέπουμε την επιθυμία και τη δυνατότητα των νέων ανθρώπων να αντιστέκονται και να αγωνίζονται με τον τρόπο τους άσχετα αν αυτός ο αγώνας τις περισσότερες φορές είναι αναποτελεσματικός' σε πείσμα όλων των χειραγωγήσεων που το σύστημα (με αμέτρητους λεπτούς τρόπους) τους επιβάλλει. Και είναι αυτά τα άτομα που πρέπει να οπλίσουμε με μια πνευματική υποδομή και μια κοινωνική συνειδητοποίηση, απαραίτητη προϋπόθεση για τη δημιουργία ελεύθερα σκεπτόμενων ανθρώπων, που θα τους επιτρέψουν να ζήσουν τη ζωή τους, όπως αυτά την ονειρεύονται, την αισθάνονται και την καταλαβαίνουν. Η ευθύνη είναι και δική μας.

Σημειώσεις

1. E. Gellner, *Change and Thought*, London, Weidenfeld and Nicolson, 1964, ειδικά το κεφ. 7.
2. H. Cohn, *The Idea of Nationalism*, Toronto - Ontario, Collier Books, 1967, σελ. 20.

3. Τα έθνη, ως ιδιαίτερες εθνικές και πολιτιστικές οντότητες, γεννήθηκαν το 18ο αιώνα και αποτελούν το τελικό προϊόν εθνικών αναμιξεων διάρκειας αιώνων, που έλαβαν χώρα σε ιστορική εποχή. Οι συγχωνεύσεις αυτές, ωστόσο, οι οποίες (σημειωτέον) είχαν χαρακτήρα πολιτιστικό 'όχι ανθρωπολογικό' και γνώρισμά τους τη δημιουργία κοινής εθνικής συνείδησης, (Αλ. Παπαναστασίου, Εθνικισμός, Αθήνα, εκδ. Μπάυρον, 1973, σελ. 36) δε θα ήταν δυνατό να δημιουργήσουν τα έθνη, εάν δεν είχαν προηγηθεί η παρακμή της φεουδαρχίας και η άνοδος της αστικής τάξης, που, αποκτώντας οικονομική ευμάρεια, απαίτησε και συμμετοχή στο πολιτικό γίγνεσθαι ως αντιπρόσωπος ολόκληρου του λαού ενός κράτους, (Η. Cohn, όπ. π. σελ. 10), η διάχυση των ιδεών περί λαϊκής εθνικής κυριαρχίας, στην οποία συνέβαλε καθοριστικά η ανακάλυψη της τυπογραφίας και η συνακόλουθη ταχύτατη διάδοση του τυπωμένου λόγου, (Μπ. Άντερσον, Φαντασιακές Κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση των εθνών (β' έκδ. αναθεωρημένη), (μετ. Π. Χατζαρούλα), Αθήνα, εκδ. Νεφέλη, 1997, σελ. 79) και μια τέλεια αναθεώρηση του τρόπου διακυβέρνησης, που προώθησε το κίνημα του Διαφωτισμού, το οποίο, ως εκφραστής των σύγχρονων αναγκών και συνθηκών, δεν αποτελούσε απλά μια φιλοσοφική θέση αλλά και αρχή διακυβέρνησης σύμφωνα με τις αρχές της Πεφωτισμένης Δεσποτείας. (Elie Kedourie, Nationalism, (β' έκδ.), London, 1962, σελ. 10.

4. E. Gellner, Έθνη και Εθνικισμός, (μετ. Δώρα Λαφαζάνη), Αθήνα, εκδ. Αλεξάνδρεια, 1983, σελ. 14.

5. Το σύγχρονο εθνικό κράτος, που πήρε την οριστική του μορφή τον καιρό των Γαλλικών Επαναστάσεων, κυβερνά έναν εδαφικά καθορισμένο «λαό», ως ανώτατος «εθνικός» παράγοντας εξουσίας επί του εδάφους του. (E. J. Hobsbawm, Έθνη και Εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα. Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα, Αθήνα, Ινστιτούτο του Βιβλίου - Μ. Καρδαμίτσα, 1994, σελ. 117). Αν ένα κράτος περιλαμβάνει πολλά έθνη, είναι καταδικασμένο στην καταστροφή, μια και αυτό θεωρείται αφύσικο σύμφωνα με την ιδεαλιστική θεωρία περί έθνους, αφού αντιβαίνει στη θεία επιταγή, κατά την οποία τα έθνη, φυσικά διαιρεμένα και θεϊκά προικισμένα με τον ιδιαίτερο χαρακτήρα τους, πρέπει να διατηρούνται φυσικά και απαραβίαστα. (E. Kedourie, όπ. π. σελ. 58) Με την ίδια λογική, αν μια εθνική οντότητα χωρίζεται από πολιτικά όρια, αυτά είναι τεχνητά, αφύσικα, άδικα. (E. Gellner, όπ. π. σελ. 14) Είναι προφανές ότι, πέρα από ιδεολογικές επενδύσεις, η αρχή «ένα έθνος - ένα κράτος» στοχεύει στην καλύτερη οργάνωση και στη μέγιστη πολιτική αποτελεσματικότητα ενός εθνικού κράτους, που, κατ' αυτόν τον τρόπο, ισχυροποιείται και διαιωνίζεται χωρίς προβλήματα και κινδύνους, εσωτερικούς και εξωτερικούς.

6. H. Cohn, όπ. π. σελ. 20.

7. E. J. Hobsbawm, όπ. π. σελ. 123.

8. Άν. Φραγκουδάκη, Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, 1985, σελ. 17.

9. Ά. Φραγκουδάκη, όπ. π. σελ. 17 και E. S. Johnson, Theory and Practice of the Social Studies, N. Y., The MacMillan Co, 1956, σελ. 321.

10. E. S. Johnson, όπ. π. σελ. 321.

11. Για το ρόλο της οικονομίας ως πρόσθετου παράγοντα της σταθεροποίησης των εθνικών κρατών, βλ. K. R. Minogue, Nationalism, N. Y. Basic Books, 1967, σελ. 27 και E. J. Hobsbawm, όπ. π. σελ. 48. Αν, δε, ανατρέξουμε στα ελληνικά δεδομένα, η επίδραση των οικονομικών σχέσεων και των οικονομικών συνθηκών στη δημιουργία έθνους και τη συνακόλουθη συγκρότηση εθνικού κράτους έχει διαπιστωθεί από πολύ νωρίτερα. Βλ. Αλ. Παπαναστασίου, όπ. π. σελ. 49 (αε έκδ. 1916).

12. Ε. Μπαλιμπάρ - Ιμ. Βαλλερστάιν, Φυλή - Έθνος - Τάξη. Οι Διφορούμενες Ταυτότητες (μετ. Άγ. Ελεφάντη - Ελ. Καλαφάτη), Αθήνα, εκδ. Ο Πολίτης, 1991, σελ. 129.

13. H. Cohn, όπ. π. σελ. 16.

14. Π. Ε. Λέκκας, Η εθνικιστική ιδεολογία. Πέντε υποθέσεις εργασίας στην Ιστορική Κοινωνιολογία, (βæ έκδ. συμπληρωμένη και αναθεωρημένη), Αθήνα, εκδ. Κατάρτι, 1996, σελ. 159. (Το βιβλίο πρωτοεκδόθηκε από τις εκδόσεις Ε.Μ.Ν.Ε. - Μνήμων το 1992).

15. Π. Ε. Λέκκας, όπ. π. σελ. 134.

16. Ch. E. Merriam, The making of Citizens (Εισαγωγή - Σχόλια G. Z. F. Bereday), Teachers College, Columbia University, 1966, σελ. 18.

17. Ch. E. Merriam, όπ. π. σελ. 323.

18. Όπως επισημαίνει ο E. S. Johnson, στην οργάνωση των θεσμών της χρωστά η κάθε κοινωνία αφενός την ολοκλήρωσή της, αφετέρου τη δυνατότητα διατήρησής της δια μέσου των αιώνων. Βλ. E. S. Johnson, όπ. π. σελ. 80.

19. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο ρόλος της εκπαίδευσης στην επίτευξη της εθνικής συνοχής έγινε αντιληπτός από την εποχή της Γαλλικής Επανάστασης, γεγονός που ώθησε την κρατική οντότητα στην αντιμετώπισή αυτής ως καθήκοντος και πρώτιστου μελημάτός της και οδήγησε στη θέσπιση του πρώτου γενικής μόρφωσης εκπαιδευτικού συστήματος, το οποίο, στοχεύοντας στην ανάδειξη νέων γενεών πολιτών προικισμένων με αρετή και πατριωτικά αισθήματα, έδινε έμφαση στο γνωστικό αντικείμενο της Ιστορίας και τα πατριωτικά τραγούδια. Βλ. H. Cohn, Nationalism: Its meaning and history, (revised edition), Princeton, Van Nostrand, 1965, σελ. 26.

20. Θεωρώ απαραίτητη τη διευκρίνιση ότι η εκπαίδευση δεν ταυτίζεται αναγκαστικά με τον εκπαιδευτικό θεσμό κι ούτε εξαντλείται στα όρια αυτού, παρόλο που το εκπαιδευτικό σύστημα είναι ο κατ' εξοχήν μεταδότης και αναπαραγωγός της γνώσης σε μια κοινωνία. Βλ. W. B. Kolesnik, Ανθρωπισμός ή Μπηχεβιορισμός στην Εκπαίδευση, (μετ. Φ. Κοκαβέσης), Θεσ/νίκη, εκδ. Παρατηρητής, 1993, σελ. 186 και Θ. Ανθογαλίδου, Ο ρόλος της Εκπαίδευσης στην Αναπαραγωγή και Εξέλιξη μιας Παραδοσιακής Κοινωνίας, Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο, 1987, σελ. 21.

21. Το κίνημα του Διαφωτισμού, στα πλαίσια των γενικότερων κοινωνικο-πολιτικών ανακατατάξεων που επιδίωκε, πρόβαλλε τη δια της μαζικής εκπαίδευσης παρεχόμενη παιδεία ως πανάκεια. Βλ. Α. Γ. Καψάλης - Δ. Φ. Χαραλάμπους, Σχολικά Εγχειρίδια. Θεσμική Εξέλιξη και Σύγχρονη Προβληματική, Αθήνα, εκδ. Έκφραση, 1995, σελ. 13.

22. Άν. Φραγκουδάκη, Κοινωνιολογία..., όπ. π. σελ. 202. Μέχρι το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα, η εκπαίδευση είχε χαρακτήρα ιδιωτικό ή εξαρτώμενο και ελεγχόμενο από την εκκλησία (H. G. Good - G. D. Teller, A History of Western Education, (third edition), London, MacMillan, 1969, σελ. 296), με αποτέλεσμα, λόγω της έλλειψης αυτονομίας που τη χαρακτήριζε και των συγκεκριμένων αναγκών που ήταν υποχρεωμένη να καλύπτει, να απευθύνεται σε μια μειοψηφία μαθητών, η οποία στόχευε στον έλεγχο της επίσημης σοφίας της κοινωνίας και στην κατάληψη χάρις σ' αυτή ανωτέρων αξιωμάτων. Με το νέο ρόλο, όμως, που αναλαμβάνει από το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα και ο οποίος εμφορείται από το δικαίωμα όλων των ανθρώπων στη μάθηση, η εκπαίδευση προωθεί τη δημοκρατική αστική αντίληψη για την παιδεία, που ανατρέπει την αριστοκρατική παράδοση των προηγούμενων αιώνων και ενδυναμώνει την αστική τάξη έναντι των αριστοκρατών του Ancient Regime. Βλ. Σπ. Ράσης, Η ανθρωπιστική παιδεία στη σύγχρονη εκπαίδευση, Θεσ/νίκη, εκδ. Παρατηρητής, 1988, σελ. 45.

23. Τα εθνικά κράτη οργανώνουν και θεσμοθετούν από το 1870 και μετά τον υποχρεωτικό χαρακτήρα της εκπαίδευσης για όλα τα ικανά παιδιά, αρχίζοντας από την πρωτοβάθμια εκπαίδευση και επεκτεινόμενα σταδιακά στη δευτεροβάθμια. Βλ. J. Mulhern, *A History of Education. A Social Interpretation*, N. Y., The Ronald Press, 1950, σελ. 543.

24. R. Stromberg, *A History of Western Civilization*, Homewood, Dorsey Press, 1969, σελ. 629.

25. G. A. Wiggin, *Education and Nationalism. A Historical Interpretation of American Education*, Mac Graw, Hill Book Co, 1962, σελ. 13. Η εθνική διαπαιδαγώγηση αποτελεί τη θεμελιακή λειτουργία που νομιμοποιεί τη βάση συγκρότησης των εθνικών κρατών, δηλαδή την ταύτιση πολιτικών και πολιτιστικών ιδιοτήτων του έθνους. Βλ. Άν. Φραγκουδάκη - Θ. Δραγώνα, *Εισαγωγή στο Άν. Φραγκουδάκη - Θ. Δραγώνα (επ.) «Τι είν' η πατρίδα μας;» Εθνοκεντρισμός στην Εκπαίδευση*, Αθήνα, εκδ. Αλεξάνδρεια, 1997, σελ. 31.

26. Το εκπαιδευτικό σύστημα, επομένως, επωμίζεται το καθήκον της μετάδοσης της επίσημης ιδεολογίας του εθνικού κράτους. Βλ. Π. Ε. Λέκκας, όπ. π. σελ. 160.

27. Κ. Τσουκαλάς, *Παράδοση κι Εκσυγχρονισμός. Μερικά γενικότερα ερωτήματα στο Δ. Τσαούσης (επ.) Ελληνισμός - Ελληνικότητα. Ιδεολογικοί και Βιοματικοί Άξονες της Νεοελληνικής Κοινωνίας*, Αθήνα, εκδ. Εστία, 1983, σελ. 44.

28. Ο ορισμός της εκπαίδευσης ως κοινωνικού θεσμού, όπως διατυπώθηκε από το Γάλλο κοινωνιολόγο και παιδαγωγό Emile Durkheim, τον πατέρα της Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης και όπως παρατίθεται εν γνώσει των σύγχρονων θεωρητικών και εμπειρικών δεδομένων που αποδεικνύουν ότι ο ρόλος της εκπαίδευσης δεν είναι μονοσήμαντος, είναι σαφής ως προς τους στόχους και τη λειτουργία του εκπαιδευτικού συστήματος. Σύμφωνα μ' αυτόν, η εκπαίδευση είναι η οργανωμένη από μια κοινωνία άσκηση αγωγής από τις γενιές των ενηλίκων πάνω στις γενιές που δεν είναι ακόμη ώριμες για την κοινωνική ζωή, η οποία έχει ένα και μόνον καθήκον. Να ηθικοποιήσει και να κοινωνικοποιήσει συστηματικά το παιδί, δηλαδή να το παρακινήσει, ώστε να αναπτύξει ορισμένες αξίες και ορισμένες πνευματικές και σωματικές ικανότητες, «τέτοιες που απαιτούνται απ' αυτό, τόσο από την πολιτική κοινωνία όσο και από το συγκεκριμένο περιβάλλον για το οποίο ειδικά προορίζεται το παιδί». Βλ. E. Durkheim, *Education and Sociology*, Glencoe, Free Press, 1956, σελ. 71.

29. Κάθε κοινωνία, μέσω της οργάνωσης των θεσμών της, επιτυγχάνει την ενσωμάτωση όλων των μελών της σ' αυτή, γεγονός που συνεπάγεται την ολοκλήρωση αλλά και τη δυνατότητα διατήρησής της δια μέσου των αιώνων. Βλ. E. S. Johnson, όπ. π. σελ. 80. Στα πλαίσια αυτά, ο εκπαιδευτικός θεσμός αποκτά κρίσιμη σημασία για το εθνικό κράτος, που απορρέει αφενός από την ανάγκη του τελευταίου για μορφωμένους πολίτες, οι οποίοι θα συμβάλλουν αποτελεσματικά στην ανάπτυξή του, αφετέρου από την ικανότητα του εκπαιδευτικού συστήματος να επιτυγχάνει τη συνοχή και την ενότητα των υπηκόων του κράτους, καθώς αποτελεί τον κατ' εξοχήν θεσμό που υλοποιεί τον αποδιδόμενο με το μότο «Ex pluribus unum» στόχο. Βλ. D. L. Brubaker, *Social Studies in a Mass Society*, Scranton, Pennsylvania, International Textbook Co, 1969, σελ. 26 και G. A. Wiggin, όπ. π. σελ. 14.

30. Ch. E. Merriam, *The making of Citizens*, όπ. π. σελ. 318. O L. Althusser, επίσης, στο έργο του *Ideology and Ideological State Apparatuses* στο B. R. Cosin *Education, Structure and Society*, Penguin, 1972, p. 258-9 παρατηρεί ότι το δίδυμο σχολείο - οικογένεια έχει αντικαταστήσει το δίδυμο εκκλησία - οικογένεια, ενώ την ανάληψη από το σχολείο αρμοδιοτήτων άλλων φορέων κοινωνι-

κοποίησης και την απόκτηση συνακόλουθα μέρους του γοήτρου και του ιδεαλισμού αυτών επισημαίνει και η G. Wiggan, που τονίζει ότι η οικογένεια, η οποία ήταν παλιότερα η πρωταρχική πηγή προετοιμασίας των νέων για να ζήσουν στους πολιτισμούς τους, εκχώρησε στο εκπαιδευτικό σύστημα κάποιες από τις λειτουργίες της. Βλ. G. A. Wiggan, ό. π. σελ. 8. Το ρόλο, τέλος, του σχολείου για τη διαμόρφωση υπεύθυνου και παραγωγικού ενήλικα στη θέση που παλιότερα κατείχε η οικογένεια, παραδέχεται και ο W. B. Kolesnik, όπ. π. σελ. 36.

31. Πραγματικά, καθώς ο 19ος αι. προχωρεί, γίνεται σταδιακά κατανοητό ότι η μεν πολιτική δημοκρατία χρειάζεται ένα μορφωμένο εκλεκτορικό σώμα η δε επιστημονική βιομηχανία μορφωμένους εργάτες και τεχνικούς. Η συνειδητοποίηση αυτή υποβίβασε τελικά το κοινωνικό δικαίωμα της ατομικής βελτίωσης και του εκπολιτισμού σε κοινωνικό καθήκον κι υποχρέωση, μια και η «υγεία» μιας κοινωνίας θεωρήθηκε συνάρτηση του πολιτισμού των μελών της. Ως συνέπεια αυτής της ευρέως αποδεκτής πολιτικής θέσης, ο 19ος αι. επέσυρε τις κατηγορίες ότι θεωρούσε τη βασική εκπαίδευση αποκλειστικά ως μέσο εφοδιασμού των καπιταλιστών εργοδοτών με εργάτες που είχαν μεγαλύτερη αξία και την ανώτερη εκπαίδευση μόνο ως εργαλείο για να αυξήσει το έθνος την ανταγωνιστική του δύναμη απέναντι στους αντιπάλους του. Βλ. T. H. Marshall - T. Bottomore, Ιδιότητα του Πολίτη και Κοινωνική Τάξη, (εισ.-μετ. Όλγα Στασινοπούλου), Αθήνα, Gutenberg, σελ. 97.

32. Σπ. Ράσης, όπ. π. σελ. 46-7.

33. R. A. Nisbet, *The Sociological Tradition*, N. Y., Basic Books, 1966, σελ. 21-44.

34. Τ. Καζεπίδης, *Η φιλοσοφία της Παιδείας*, (βθ έκδ.), Θεσ/νίκη, εκδ. Βάνιας, 1994, σελ. 117. Από τη στιγμή που το άτομο αντιλαμβάνεται ως «κοινωνικά αποδεκτό», και συνεπώς νομιμοποιημένο, έναν τρόπο ζωής κι έναν κώδικα συμπεριφοράς, είναι λογικό να περιμένουμε την προσαρμογή των «πιστεύω» και των επιλογών του σ' αυτόν. Βλ. και J. Anyon, *Elementary Social Studies Textbooks and Legitimizing Knowledge*, στο *Theory and Research in Social Education*, Vol. 6, No 5, Sept. 1978, σελ. 41.

35. Σύμφωνα με το Λ. Αλτουσέρ, «καμιά κοινωνική τάξη δεν είναι σε θέση να διατηρηθεί στην πολιτική εξουσία, αν δεν ασκεί συγχρόνως την ηγεμονία της και στους ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους». Βλ. Λ. Αλτουσέρ, *Θέσεις*, (μετ. Ξ. Γιαταγάνας), Αθήνα εκδ. Θεμέλιο, 1977, σελ. 86. Τη θέση ότι η εκπαίδευση δεν είναι αντικειμενική, αλλά αντανάκλα τα ενδιαφέροντα και προωθεί τα συμφέροντα συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων, υποστηρίζει και ο E. Durkheim, που απέδειξε ότι η ακαδημαϊκή ζωή της Γαλλίας μεταξύ του 17ου και των αρχών του 20ου αιώνα υπηρετούσε τις ανάγκες της Καθολικής Εκκλησίας. Βλ. E. Durkheim, *The Evolution of Educational Thought. Lectures on the Formation and Development of Secondary Education in France*, Boston, Mass. Routledge and Kegan Paul, 1977 και J. Anyon, *Ideology and U. States History Textbooks*, στο *Harvard Educational Review*, Vol. 49, No 3, August 1979, σελ. 361.

36. Η μακροβιότητα της Ερβαρτιανής Παιδαγωγικής οφείλεται, κατά το Reble, στη σαφήνεια της κατασκευής της, στην απλή της εφαρμοσιμότητα και τη σύνδεσή της με μια ολοκληρωμένη παραστατική ψυχολογία. Βλ. A. Reble, όπ. π. σελ. 364. Περισσότερο, ωστόσο, κατά τη γνώμη μας, οφείλει τη μακροζωία της στο γεγονός ότι το συντηρητικό, χειραγωγητικό μοντέλο κοινωνικοποίησης που προωθούσε, ανταποκρινόταν στις ανάγκες και τα συμφέροντα των μεσαίων και ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων που ασκούσαν την εξουσία μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα.

37. Βλ. A. Reble, όπ. π. σελ. 364 και H. G. Good - J. D. Teller, όπ. π. σελ. 28.

38. W. B. Kolesnik, όπ. π. σελ. 22.
39. Ε. Π. Παπανούτσος, Η Παιδεία, το μεγάλο μας πρόβλημα, Αθήνα, εκδ. Δωδώνη, 1976, σελ. 247.
40. A. Reble, όπ. π. σελ. 366-7.
41. Βλ. την ασυνήθιστη σε διαύγεια κριτική της Ερβαρτιανής Παιδαγωγικής από το Μ. Παπαμαύρο στο βιβλίο του Σύστημα Νέας Αγωγής, Αθήνα, 1961, σελ. 37-40.
42. Π. Ε. Παπανούτσος, όπ. π. σελ. 252.
43. A. Reble, όπ. π. 368.
44. R. N. Stromberg, όπ. π. σελ. 567-597.
45. E. Gellner, όπ. π. σελ. 69.
46. S. P. Hayes, The Response to Industrialism 1885-1914, Chicago, The University of Chicago Press, 1957, σελ. 157.
47. É. Durkheim, The Division of Labor in Society, N. Y. Free Press, 1964, σελ. 353-373 και F. Tonnies Community and Society, N. Y., Harper Torchbooks, 1963, σελ. 76-82.
48. E. J. Hobsbawm, όπ. π. σελ. 123.
49. D. Blackledge - B. Hunt, Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης, (μετ. Μ. Δελγιάννη), Αθήνα, εκδ. Έκφραση, 1995, σελ. 435.
50. Και είναι λογικό, αφού ο τύπος εκπαίδευσης που αποσκοπεί στην «παραγωγή» πίστης σε μια συγκεκριμένη ομάδα (εθνική, κοινωνική, πολιτισμική) είναι διαφορετικός από εκείνον που απαιτείται για τον πολιτικό έλεγχο, ο οποίος ασκείται από την κοινωνία 'ως συλλογικό υποκείμενο' μια που οι αξίες και τα πρότυπα συμπεριφοράς που πρέπει να καλλιεργηθούν στις δύο περιπτώσεις διαφέρουν. Βλ. Ch. E. Merriam, The making..., όπ. π. σελ. 35.
51. A. Reble, όπ. π. σελ. 429.
52. Σύμφωνα με τον E. Gellner, η βιομηχανική κοινωνία απαιτεί έναν κινητικό, μορφωμένο, τεχνολογικά εφοδιασμένο πληθυσμό, που μόνοι το εθνικό κράτος είναι ικανό να προετοιμάσει μέσω της παροχής μιας μαζικής, υποχρεωτικής και συγκεκριμένης εκπαίδευσης. Βλ. E. Gellner, όπ. π. σελ. 69.
53. Σπ. Ράσης, όπ. π. σελ. 68-9.
54. A. Reble, όπ. π. σελ. 386.
55. Σύμφωνα με τη Μ. Κλεάνθους - Παπαδημητρίου, το μέχρι εκείνη την εποχή αποκομμένο από την υπόλοιπη κοινωνία σχολείο, έπρεπε να ενταχθεί σ' αυτή, αποκτώντας μια «λειτουργική σχέση» όχι μόνο με την κοινότητα που το πλαισίωνε αλλά και τη ζωή ολόκληρη, σε τρόπον ώστε «ένας ολοκληρωμένος άνθρωπος να στέκεται απέναντι σ' ολόκληρη τη ζωή». Βλ. Μ. Κλεάνθους - Παπαδημητρίου, Η Νέα Αγωγή. Θεωρία και Μέθοδοι, Αθήνα, 1952, σελ. 18.
56. Η «προοδευτική εκπαίδευση» θεμελιώθηκε στις ιδέες του Durkheim για την «ηθική κοινωνικοποίηση» των μαθητών, στη θεωρία του «κοινωνικού ελέγχου» του Ross και στην Κοινωνική Ψυχολογία των Cooley και Mead, ώστε να επιτευχθεί με τη μεθόδευση, σε επιστημονική βάση, της παρεχόμενης γνώσης και της μαθητικής ζωής η αρμονική λειτουργία της ηθικής τάξης στην κοινωνία και η κοινωνική συνοχή. Βλ. Σπ. Ράσης, Κοινωνικές θεωρίες που εξηγούν και δικαιολογούν τη σύγχρονη Εκπαίδευση, περ. Νέα Παιδεία, No 42, Άνοιξη 1987, σελ. 54.
57. L. A. Kremin, The Transformation of the School, N. Y., Vintage Books, 1961, σελ. 179.
58. D. L. Brubaker, όπ. π. σελ. 51.
59. A. Reble, όπ. π. σελ. 390. Αξίζει να αναφέρουμε εδώ και την κριτική που ασκεί ο Nitsche στον άνθρωπο της εποχής του, όπως παρατίθεται στο ίδιο βι-

βλίο, σελ. 398. Κατ' αυτόν, ο άνθρωπος επιδιώκει τη σχολική μόρφωση όχι ως αυταξία αλλά χάρη της ταχύτερης προόδου του, χάρη οποιουδήποτε συμφέροντός του, ενώ ως άνθρωπος εξακολουθεί και παραμένει βάνουσος. Η ελιτίστικη, όμως, αυτή άποψη του δημιουργού του Υπερανθρώπου αποδεικνύεται ανιστορική, αφού αγνοεί τελείως τις γενικότερες συνθήκες της εποχής που ώθησαν τα άτομα στη συγκεκριμένη αντιμετώπιση της σχολικής μόρφωσης.

60. Από τη στιγμή που το εξέχον χαρακτηριστικό της βιομηχανικής κοινωνίας είναι ο μεγάλος καταμερισμός εργασίας και η συνακόλουθη «μαζική παραγωγή» εξειδικευμένων επιδόσεων, το σχολείο παύει να έχει ως κεντρικό στόχο του την παροχή παιδείας, τη διδασκαλία της ελεύθερης έρευνας και έκφρασης, την καλλιέργεια της προσωπικής αξίας, του αυθορμητισμού και της αυτονομίας του ατόμου και γίνεται απλά μια μηχανή, ένα εργοστάσιο παραγωγής χρησιμοθηρικών και αποτελεσματικών για τις ανάγκες της κοινωνίας γνώσεων. Βλ. D. L. Brubaker, όπ. π. σελ. 82.

61. Χαρ. Νούτσος, Προγράμματα Μέσης Εκπαίδευσης και Κοινωνικός Έλεγχος (1931-1973), Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο, 1979, σελ. 15.

62. Είναι χαρακτηριστικό ότι από το 1900 μέχρι το 1950 η ανθρώπινη γνώση διπλασιάστηκε σε σχέση μ' εκείνη που είχε συσσωρευθεί στον παγκόσμιο πολιτισμό από την αυγή της ιστορίας μέχρι το 1900. Βλ. Σπ. Ράσης, Η ανθρωπιστική παιδεία..., όπ. π. σελ. 68.

63. A. Reble, όπ. π. 533.

64. D. Jaros, Socialization to Politics, N. Y., Praeger Publishers, 1973, σελ. 16 και Ch. E. Merriam, The making..., όπ. π. σελ. 310.

65. Η έμμεση βία, αυτό που οι P. Bourdieu και J. C. Passeron ονομάζουν «συμβολική βία», συνίσταται στην επιβολή μέσω του σχολικού μηχανισμού επιλεγμένων «σημασιών», δηλαδή ιδεών, αξιών, αντιλήψεων, αξιολογήσεων ως νομίμων, επισήμων και κυρίαρχων, οι οποίες εμποδίζουν την κατανόηση των σχέσεων εξουσίας πάνω στις οποίες θεμελιώνονται οι κοινωνικές σχέσεις. Ακόμα, όμως, πιο σημαντικό από τη μετάδοση μιας επιλεγμένης και συγκεκριμένης ποσότητας και ποιότητας πληροφοριών είναι το γεγονός ότι ο κρατικός εκπαιδευτικός μηχανισμός μεταδίδει το μήνυμα ότι η κυρίαρχη παιδεία είναι η μόνη νόμιμη, κι έτσι βοηθά την κάθε κοινωνική δομή, την κάθε εξουσία να διατηρείται και να αναπαράγεται. Βλ. P. Bourdieu, J. C. Passeron, La Reproduction. Elements pour une theorie du systeme d' enseignement, Paris, Les Editions de Minuit, 1970, σελ. 167

66. Αξίζει να σημειώσουμε κάποιες σκέψεις του προοδευτικού κοινωνικού στοχαστή John Dewey, πατέρα του Σχολείου Εργασίας, όπως τις παραθέτει στο βιβλίο του Human Nature and Conduct, N. Y., Henry Holt and Co, 1921, σελ. 20-21. « Δεν μπορούμε να αλλάξουμε στάσεις άμεσα. Αυτή η εντύπωση είναι μαγική. Μπορούμε όμως να τις αλλάξουμε έμμεσα, τροποποιώντας τις συνθήκες, επιλέγοντας έξυπνα και ζυγίζοντας τα πράγματα που προκαλούν προσοχή κι επηρεάζουν το σύνολο των επιθυμιών».

67. Α. Σ. Νηλ, Θεωρία και Πράξη της Αντισταρχικής Εκπαίδευσης, (μετ. Κ. Λάμπρου) (βλ έκδ.), Αθήνα, εκδ. Μπουκουμάνη, 1972, σελ. 15

68. Σπ. Ράσης, Η εμφάνιση των Κοινωνικών Σπουδών στη Σύγχρονη Εκπαίδευση, περ. Σύγχρονη Εκπαίδευση, Νο 23, Ιούλιος - Αύγουστος 1985, σελ. 17.

69. Οι Κοινωνικές Επιστήμες εμφανίστηκαν στις αρχές του 20ου αιώνα και θεωρήθηκαν παραδοσιακά υπεύθυνες για τη δημιουργία «καλών πολιτών» και την απόκτηση από τους νέους, επιθυμητής κοινωνικής συμπεριφοράς. (D. L. Brubaker, όπ. π. σελ. 51) Έκτοτε συνέβαλλαν δυναμικά στη διαμόρφωση των εκπαιδευτικών συστημάτων, παρέχοντας στους παιδαγωγούς γνώσεις για την αν-

θρώπινη συμπεριφορά, «τις οποίες κάποιος κυνικά μπορεί να τις αντιμετωπίσει ως συνέπεια αόκνων προσπαθειών που στοχεύουν στην πιο εύκολη χειραγώγηση των νέων», (D. Jaros, όπ. π. σελ. 155) και προσέδωσαν 'τελικά' στο σχολείο τον πολιτικό του ρόλο ως κλειδιού σε μια ολοκληρωμένη επιχείρηση, που, αρχίζοντας από την κοινωνικοποίηση του μαθητή μέσα στην τάξη, καταλήγει στο σχηματισμό, στη μορφοποίηση του πολιτεύματος. (G. Z. Bereday, Εισαγωγή, στο Ch. E. Merriam, *The making...*, όπ. π. σελ. VIII.

70. A. Reble, όπ. π. σελ. 536-8.

71. Το πόσο μεγάλος γνώστης του ρόλου της Ψυχολογίας στην πρόκληση επιθυμητής συμπεριφοράς ήταν ο J. Dewey, φαίνεται καθαρά από κάποιες θέσεις του, όπως αυτές αποτυπώνονται στο έργο του E. S. Johnson, *Theory...*, όπ. π. σελ. 139. Σύμφωνα μ' αυτές, επειδή κάποιες συμπεριφορές των μαθητών σχηματίζονται ασυνείδητα, οι αλλαγές συνθηκών και στάσεων είναι δυνατές μόνο με έξυπνες μεθοδεύσεις, προσεκτικές επιλογές και τροποποιήσεις συνθηκών, καλλιέργεια ενδιαφέροντος και επηρεασμού των επιθυμιών. Το γεγονός αυτό συνεπάγεται αναδιοργάνωση της εκπαιδευτικής πολιτικής, η οποία δε θα απαιτεί πια αλλά θα προσκαλεί, δε θα υποχρεώνει, αλλά θα χειραγωγεί.

72. Εμπνευστής του Σχολείου Εργασίας ήταν ο John Dewey, ένας από τους σημαντικότερους παιδαγωγούς-εκπροσώπους της «προοδευτικής εκπαίδευσης», ο οποίος, έχοντας την πεποίθηση ότι η δημοκρατία δεν είναι απλά ένας τρόπος διακυβέρνησης αλλά πρωταρχικά τρόπος ζωής και συμμετοχής σε ενέργειες που έχουν σημείο αναφοράς τους τις ενέργειες των άλλων και ότι η εκπαίδευση μπορεί να συμβάλλει στο γενικότερο εκδημοκρατισμό της ζωής, αναγκαία και ικανή συνθήκη για την αντιμετώπιση των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών κραδασμών του βιομηχανικού εθνικού κράτους, έκανε σύνθημα του σχολείου του το «μαθαίνω στην πράξη», παρέχοντας, κατ' αυτόν τον τρόπο 'σκόπιμα ή όχι' το πλαίσιο για τη διδασκαλία της δημοκρατίας στο σχολικό χώρο, τον οποίο θεωρούσε ως τον καταλληλότερο για τη βίωση και την εμπειρία αυτής. Βλ. J. Dewey *Democracy and Education*, N. Y., MacMillan, 1916, σελ. 101 και J. Dewey, *Philosophy of Education*, Totowa, Littlefield, Adams and Co, 1961, σελ. 38, όπως παρατίθενται στο D. L. Brubaker, όπ. π.σελ. 61 και 54 αντίστοιχα.

73. A. Σ. Νηλ, όπ. π. σελ. 14.

74. Η σημασία της εκπαίδευσης έναντι των άλλων ιδεολογικών κρατικών μηχανισμών δεν έγκειται απλά στο γεγονός ότι αναλαμβάνει τα παιδιά για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα κατά την ηλικία που διαπλάθεται ο χαρακτήρας τους, αλλά επιπλέον στο γεγονός ότι η λειτουργία της επιτελείται πιο εύκολα, καλυμμένη από την «καθολικά επικρατούσα ιδεολογία της εκπαίδευσης», σύμφωνα με την οποία το σχολείο είναι ένα ουδέτερο περιβάλλον, απαλλαγμένο από ταξικές ιδεολογικές επιρροές. Βλ. D. Blackledge - B. Hunt, όπ. π. σελ. 261.

75. Πραγματικά, στον 20ο αιώνα η εξουσία της παράδοσης και η νομιμοποίηση φανερών μεθόδων ελέγχου, όπως η δύναμη, το κύρος, ο αυταρχισμός, έχουν μειωθεί. Ο κοινωνικός έλεγχος και η κοινωνική χειραγώγηση συντελούνται άδηλα πλέον, και γι' αυτό και πιο αποτελεσματικά, καθώς η εξουσία, προκειμένου να αυτοδικαιωθεί και να νομιμοποιήσει τις δραστηριότητές της, επιστρατεύει ως σημείο αναφοράς τους τη λογική, τα επιχειρήματα, τις αποδείξεις και τη συναίνεση του λαού και χρησιμοποιεί τον κατ' εξοχήν ιδεολογικό μηχανισμό της, το σχολείο, για να μεταδώσει επιλεγμένες, διαθέσιμες και κοινωνικά αποδεκτές γνώσεις και αξίες, οι οποίες, εσωτερικευόμενες, βάζουν αθέατα και ίσως ασυνείδητα όρια στην κοινωνική επιλογή, καθώς νομιμοποιούν μόνον ορισμένες κατηγορίες σκέψης και γνώσης, εξαιρώντας ή υποβιβάζοντας άλλες. Βλ. J. Anyon, *Ideology and U. States History Textbooks*, όπ. π. σελ. 382-3. Για τη δυ-

νατότητα της εξουσίας να ασκεί κοινωνικό έλεγχο και να διατηρεί κοινωνική δύναμη μέσω της παροχής επιλεγμένων γνώσεων βλ. M. F. D. Young ed. *Knowledge and Control*, London, Collier, MacMillan, 1971, B. Berstein, *Class, Codes and Control*, III, (2nd ed.) Boston, Routledge and Kegan Paul, 1977, P. Bourdieu and J. C. Passeron, *Reproduction in Education, Society and Culture*, Beverly Hills, Calif. Sage, 1977.

76. Γι' αυτό, κοινωνικοί κριτικοί, όπως οι: C. Wr. Mills, *Power, Politics and People*, (ed. Irving Louis Horowitz), N. Y., Oxford University Press, 1967, σελ. 155, E. Fromm, *The Revolution of Hope*, N. Y., Harper and Row, 1968, σελ. 43 και A. Huxley, *Brave New World*, N. Y., Harper and Row, 1965, σελ. 82, θεωρούν ότι ο χειρότερος ολοκληρωτισμός δεν είναι αυτός που βασίζεται στον τρόπο που προκαλούν οι ποινές και ο αυταρχισμός, αλλά εκείνος που ξεκινά από την ποδηγέτηση και την κοινωνική μηχανική, όπου χαρωπά όντα αγαπούν τη σκλαβιά τους.

77. E. Burns, τ. Βα, όπ. π. σελ. 390.

78. Αυτή η περίοδος έντασης μεταξύ Η.Π.Α. και Ε.Σ.Σ.Δ. θα διαρκέσει μέχρι τη δεκαετία του 1960, οπότε ο πρόεδρος Kennedy εγκαινιάζει μια νέα φιλελεύθερη στροφή στην αμερικανική κοινωνία, προϊόν 'κατά μεγάλο ποσοστό' της συνειδητοποίησης της σοβιετικής υπεροχής στη διαστημική τεχνολογία. Βλ. L. S. Witter, *Cold War America*, N. Y. Praeger, 1974, σελ. 202-236, όπως παρατίθεται στο Σπ. Ράσης, *Η ανθρωπιστική...*, όπ. π. σελ. 119.

79. Άν. Φραγκουδάκη, *Κοινωνιολογία...*, όπ. π. σελ. 32. Σύμφωνα με τον L. Fielder, στη μεταπολεμική αμερικανική πραγματικότητα, όπως αυτή διαμορφώνεται μετά το θάνατο του F. D. Rousvelt, σβήνει κάθε ίχνος από το πνεύμα του New Deal και ο μονοπωλιακός καπιταλισμός μετασχηματίζεται σε επιθετικό. Βλ. L. Fielder, *Mc. Carthy and the Intellectuals* στο *An End to Innocence: Essays on Culture and Politics*, Boston, Beacon Press, 1966, σελ. 46-87, όπως παρατίθεται στο Σπ. Ράσης, *Η ανθρωπιστική...*, όπ.π. σελ. 100.

80. Σπ. Ράσης, *Κοινωνικές θεωρίες...*, όπ. π. σελ. 55.

81. Σύμφωνα με την Άννα Φραγκουδάκη, κατά την εικοσαετία 1950-70 οι δαπάνες για την εκπαίδευση στις βιομηχανικές χώρες που είναι μέλη του Ο.Ο.Σ.Α. αυξάνονταν με ρυθμό 10% το χρόνο, αύξηση κατά το μισό μεγαλύτερη από την ετήσια αύξηση του Α.Ε.Π. και μιάμιση φορά μεγαλύτερη από την αύξηση του συνόλου των δημοσίων δαπανών. Βλ. Άν. Φραγκουδάκη, *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*, όπ. π. σελ. 17.

82. Η ομάδα των Κοινωνιολόγων της Οικονομικής Σχολής του Λονδίνου, σε έρευνες που διεξήγαγε στα χρόνια που ακολούθησαν το Β' Παγκόσμιο πόλεμο και οι οποίες αφορούσαν (σε μεγάλο βαθμό) προβλήματα κοινωνικής δομής και οικονομίας σε μια εποχή τεχνολογικής επανάστασης, γοητεύθηκε «από το θέαμα των εκπαιδευτικών θεσμών που αγωνίζονταν να ανταποκριθούν στους νέους σκοπούς μιας προηγμένης βιομηχανικής κοινωνίας». Βλ. J. Froud, *Sociology and Education*, στο *The Sociological Review Monography*, No 4, Ιούλιος 1961, σελ. 60.

83. Σπ. Ράσης, *Η θεωρία της Αντίστασης στην Εκπαίδευση*, περ. Σύγχρονη Εκπαίδευση, No 40, 1988, σελ. 53.

84. Η θεωρία του Κοινωνιολογικού Λειτουργισμού αντιμετωπίζει το κοινωνικό σύστημα ως οργανικό όλο, το οποίο εξελίσσεται μεν, χωρίς όμως δραστικές μεταβολές, υπό την προϋπόθεση της διατήρησής του σε κατάσταση «ισορροπίας» και της ορθολογιστικά αποτελεσματικής λειτουργίας του. Οι προϋποθέσεις αυτές απαιτούν από τα μέλη της κοινωνίας, αφενός την ενεργητική συμμετοχή τους στην παραγωγική διαδικασία, αφετέρου την κοινωνική ενσωμάτωσή τους

μέσω της αποδοχής «κοινών» αξιών και προτύπων συμπεριφοράς, ώστε να εξασφαλισθεί η κοινωνική συναίνεση και, συνεπώς, η αδιατάρακτη τάξη και σταθερότητα του κοινωνικού συστήματος. Οι στόχοι της κοινωνιολογικής αυτής θεωρίας, που, επιμένοντας στη θεωρητική μελέτη της κοινωνίας, αγνοεί την εμπειρική πραγματικότητα, περιγράφονται με σαφήνεια στο έργο του εισηγητή της, T. Parsons, *Social System*, N. Y., The Free Press, 1951, το οποίο αποτελεί το ευαγγέλιο του λειτουργισμού.

85. Είναι χαρακτηριστικό ότι στο πιεστικό κοινωνικό πρόβλημα που αντιμετώπισαν οι βιομηχανικές κοινωνίες προς το τέλος του Β' Παγκοσμίου πολέμου εξαιτίας της απαίτησης των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων για κοινωνική ισοσύτητα και δικαιοσύνη, με απρόβλεπτες συνέπειες για τη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής τους, οι Κοινωνιολόγοι έρχονται να απαντήσουν με μία θεωρία που εξηγεί και νομιμοποιεί την από την κοινωνική διαστρωμάτωση προερχόμενη ανισότητα, την οποία θεωρεί, εκτός από αναπόφευκτη, θετική και λειτουργική, στηριγμένοι στις πρακτικές της αξιολόγησης των μαθητών 'δοσμένης με μια επιστημονική, «αντικειμενική» μορφή' και της μέτρησης της νοημοσύνης τους, μ' όλες τις ταξικές προκαταλήψεις που αυτό συνεπάγεται. Βλ. Cl. J. Karier, *Testing for Order and Control in the Corporate Liberal State*, στο Karier - Violas - Spring, *Roots of Crisis*, Chicago, Rand Mc Nally, 1973, σελ. 108-137 και Άν. Φραγκουδάκη, *Κοινωνιολογία...*, όπ. π. σελ. 44-63.

86. Κατά τον T. Parsons, μέσω της διαδικασίας της κοινωνικοποίησης, που αποτελεί και τη σημαντικότερη λειτουργία της εκπαίδευσης, ένα σύστημα «κοινωνικών αξιών», μια «κοινή κουλτούρα» γίνονται αποδεκτά από όλα τα μέλη της κοινωνίας, που τα εσωτερικεύουν και τα τηρούν πάνω από προσωπικούς στόχους, συμφέροντα και πεποιθήσεις. Κατ' αυτόν τον τρόπο, το «κοινωνικά αναμενόμενο» γίνεται ατομικά αναγκαίο, εξουδετερώνονται οι κοινωνικές συγκρούσεις, αμβλύνεται η ένταση και διασφαλίζεται η συνοχή μιας κοινωνίας. Βλ. T. Parsons, *An Outline of the Social System*, στο T. Parsons (επ.) *Theories of Society*, Englewood Cliffs, Prentice-Hale, 1971, σελ. 39.

87. M. W. Apple, *Ideology and Curriculum*, London, Routledge and Kegan Paul, 1979, σελ. 26-81. (Υπάρχει και ελληνική μετάφραση, *Ιδεολογία και Αναλυτικά Προγράμματα*, Θεσ/νίκη, Παρατηρητής, 1986.)

88. Άν. Φραγκουδάκη, *Κοινωνιολογία...*, όπ. π. σελ. 27.

89. Στην πρώτη μεταπολεμική περίοδο, οι κοινωνικοί στοχαστές του καπιταλιστικού συστήματος, εκτός του ότι προσπαθούσαν να ορίσουν την πορεία της νέας βιομηχανικής κοινωνίας, έπρεπε να απαντήσουν και στην πρόκληση της σοβιετικής υπεροχής στη διαστημική τεχνολογία, που αποδεικνυόταν με την εκτόξευση του σοβιετικού Σπούτνικ. Βλ. Σπ. Ράσης, *Κοινωνικές θεωρίες που εξηγούν...*, όπ. π. σελ. 58.

90. Άν. Φραγκουδάκη, *Κοινωνιολογία... και Σπ. Ράσης, Κοινωνικές θεωρίες...*, όπ. π. σελ. 30 και 57 αντίστοιχα.

91. Από τη στιγμή που ο άνθρωπος, οι διανοητικές του ικανότητες, οι γνώσεις και οι ιδέες του εκλαμβάνονται ως ο κύριος μοχλός οικονομικής ανάπτυξης, δικαιολογείται το φαινομενικά παράδοξο γεγονός να επαναφέρεται από οικονομολόγους στην παιδαγωγική σκέψη η ιδέα που θα κυριαρχήσει στην εκπαιδευτική πολιτική της εποχής μας. Το έναυσμα δίνεται από τον οικονομολόγο P. Drucker, που στο βιβλίο του *Landmarks of Tomorrow: A report on the new «Post Modern» World*, N. Y., Harper & Row, 1957, σελ. 114-157, ξαναφέρει στην επικαιρότητα τη σημασία που έχει για την πρόοδο, την ανάπτυξη, ακόμα και την επιβίωση της τεχνολογικής κοινωνίας η παραγωγική εργασία που θεμελιώνεται στο μυαλό, τις γνώσεις, τεχνικές και επιστημονικές, οι οποίες αποτελούν και το

μόνο αληθινό κεφάλαιο. Όπως παρατίθεται στο: Σπ. Ράσης, Κοινωνικές θεωρίες..., όπ. π. σελ. 58.

92. Το αίτημα για ίσες ευκαιρίες στην εκπαίδευση, στηρίζεται θεωρητικά στην ασκήν αντλήψη για την ισότητα, την οποία βρίσκουμε ήδη στο «Κοινωνικό Συμβόλαιο» του J. J. Rousseau και το εξ αυτής απορρέον αναφαίρετο δικαίωμα για εκπαίδευση όλων των πολιτών του εθνικού κράτους. Η θεωρία, ωστόσο, του «ανθρώπινου κεφαλαίου» δεν πήγασε από την κοινωνική ηθική που εμπεριέχεται στη διεκδίκηση της ισότητας αλλά από κριτήρια οικονομικά και πολιτικά, παρόλο που, σε τελική ανάλυση, γέννησε ένα γενικευμένο αίτημα για ισότητα στην εκπαίδευση και την απαίτηση για εντοπισμό της ανισότητας και καταπολέμησης της. Βλ. Άν. Φραγκουδάκη, όπ. π. σελ. 37.

93. Η θεωρία αυτή, της οποίας «πατέρας» θεωρείται ο Theodore Schultz, δίνει οικονομική διάσταση και χρησιμοποιεί οικονομικούς όρους, για να περιγράψει τις διανοητικές ικανότητες των ατόμων, η ορθή και αποτελεσματική χρήση των οποίων έχει ως αποτέλεσμα όχι μόνον την οικονομική ανάπτυξη αλλά και «την ίδια την επιβίωση των εθνών» στο σύγχρονο κόσμο. Επομένως, η «επένδυση» σε «ανθρώπινο κεφάλαιο» με τη «συσσώρευση της γνώσης» μέσω της παρεχόμενης εκπαίδευσης 'και δη της ανώτερης' αποτελεί αναγκαίο προαπαιτούμενο για την επιστημονική πρόοδο και την παραγωγή υψηλής τεχνολογίας, που θα επιφέρουν οικονομική ανάπτυξη, παρά το γεγονός ότι με οικονομικούς υπολογισμούς οι δαπάνες που απαιτούνται για την εκπαίδευση φαινομενικά υπερτερούν των άμεσων μετρήσιμων κερδών που επιφέρει η εξάπλωσή της. Βλ. Th. W. Schultz, Investment in human capital, στο America's Economic Review, 51, 1961, σελ. 1-17.

94. Η κριτική αυτή γνώρισε μεγάλη διάδοση και πλατιά απήχηση μετά το Βε Παγκόσμιο πόλεμο, προσλαμβάνοντας πλέον τη μορφή καταγγελίας. Βλ. Άν. Φραγκουδάκη, όπ. π. σελ. 32.

95. Σπ. Ράσης, Κοινωνικές θεωρίες..., όπ. π. σελ. 59. Η συνεχής λ. χ. αλλαγή που υφίσταται το εκπαιδευτικό σύστημα των Η.Π.Α. αλλά και τα εκπαιδευτικά συστήματα άλλων χωρών που επηρεάζονται απ' αυτό κατά το χρονικό διάστημα από το τέλος του 19ου αιώνα ως το μεσοπόλεμο, δεν αποτελεί στην ουσία παρά ανταπόκριση της εκπαίδευσης στις ανάγκες της οικονομίας και της κοινωνικής πραγματικότητας, καθώς ο κλασικός φιλελευθερισμός δίνει τη θέση του στο μονοπωλιακό καπιταλισμό, που αναπτύσσεται με την προστασία του κράτους. Βλ. Σπ. Ράσης, Η εμφάνιση των Κοινωνικών Σπουδών..., όπ. π. σελ. 17. Οι «προοδευτικοί» διανοούμενοι, ωστόσο, προβάλλουν ως στόχους της εκπαίδευσης την πρόοδο του πολιτισμού, την καλύτερευση της ανθρωπότητας, τη διαμόρφωση αυτόνομων, κριτικά σκεπτομένων και ευτυχημένων ατόμων.

96. E. Kedourie, Nationalism..., όπ. π. σελ. 84. Αξίζει, εξάλλου, να αναφερθούμε στο χαρακτηρισμό του εκπαιδευτικού θεσμού ως «της φθηνότερης μορφής αστυνομίας», που του αποδόθηκε από τον E. A. Ross, τον «πατέρα» του Κοινωνικού Ελέγχου, από τα τέλη του προηγούμενου αιώνα κιόλας. Βλ. Σπ. Ράσης, Η γένεση του Κοινωνικού Ελέγχου στη Σύγχρονη Κοινωνιολογία, περ. Τα Εκπαιδευτικά, No 4, Καλοκαίρι 1986, σελ. 41.

97. Ο E. Kassirer υποστήριξε ήδη από τη δεκαετία του 1950, ότι ο άνθρωπος από «λογικό ον», κατά τον αρχαίο ελληνικό χαρακτηρισμό, έχει μεταβληθεί στη σύγχρονη εποχή σε «συμβολικό ον», ενώ η εκπαίδευση αποτελεί ένα «καλοαρθρωμένο σύνολο συμβόλων» συγκεκριμένων αξιών μιας ελεγχόμενης ομάδας. Βλ. E. Kassirer, An Essay on Man. An Introduction to a Philosophy of Human Culture, N. Y., Doubleday and Co, 1953, σελ. 189. (Υπάρχει και ελληνική μετάφραση).

98. Κ. Τσουκαλάς, Παράδοση κι Εκσυγχρονισμός..., όπ. π. σελ. 4.
99. E. Kedourie, όπ. π. σελ. 84.
100. D. Blackledge - B. Hunt, όπ. π. σελ. 261. Τα χρόνια εκπαίδευσης δεν αντιστοιχούν πάντα στην οικονομική επιτυχία και την κοινωνική καταξίωση, όπως αφέθηκαν οι νέοι να πιστεύουν, ενώ η ανεργία ή η υποαπασχόληση των πτυχιούχων, που αποκτά όλο και ευρύτερες διαστάσεις, προκαλούν οικονομικά, κοινωνικά και προσωπικά αδιέξοδα. Βλ. και Σπ. Ράσης, Κοινωνικές θεωρίες..., όπ. π. σελ. 59.
101. Στη γνωριμία των νέων επιστημόνων με το Μαρξισμό συνέβαλε αναμφίβολα πολύ το έργο των Karl Korsh, Georg Lukacs, Antonio Gramsci, όπως και η κριτική θεωρία της Σχολής της Φραγκφούρτης. Βλ. Π. Άντερσον, Ο δυτικός μαρξισμός, (μετ. Αλ. Ζάννας - επ. μετ. Γ. Κρητικός), Αθήνα, εκδ. Ράππα, 1978, ιδιαίτερα το κεφ. Η εμφάνιση του δυτικού μαρξισμού, σελ. 50-86.
102. Άν. Φραγκουδάκη, Κοινωνιολογία..., όπ. π. σελ. 158.
103. Σύμφωνα με το Σπ. Ράση, είναι εύκολο να διακρίνει κανείς στοιχεία από τη φαινομενολογία, την εθνομεθοδολογία, τη θεωρία της συμβολικής αλληλεπίδρασης και λίγο από το Μαρξισμό. Βλ. Σπ. Ράσης, Παλιά και «Νέα» Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης, περ. Τα Εκπαιδευτικά, Νο 8, Καλοκαίρι 1987, σελ. 76-7.
104. D. Blackledge - B. Hunt, όπ. π. σελ. 383.
105. M. F. D. Young. An Approach to the Study of Curricula as Socially Organized Knowledge, στο M. Φ. Δ. Young (επ.), Knowledge and Control, όπ. π. σελ. 23 και 27-30. Από τη στιγμή που αποδεχόμαστε ότι τα σχολεία, διδάσκοντας ό,τι θεωρείται κοινωνικά νόμιμη γνώση, ασκούν λανθάνουσα ιδεολογική λειτουργία και συμβάλλουν στη διαίωση του οικονομικού status quo αλλά και στη διαδικασία διατήρησης και κατανομής του πολιτιστικού κεφαλαίου, εκείνο που πρέπει κατ' εξοχή να εξετάσουμε κριτικά, είναι όχι το «πώς» οι μαθητές θα αποκτήσουν περισσότερες γνώσεις, αλλά το «γιατί» και «πώς» συγκεκριμένες μορφές γνώσεων διατηρούνται επιλεκτικά, επανερμηνεύονται, κατανέμονται και παρουσιάζονται ως αντικειμενική, αυθεντική γνώση. Βλ. και M. W. Apple, Ιδεολογία και Αναλυτικά Προγράμματα, (μετ. Τ. Δαρβέρης), Θεσ/νίκη, Παρατηρητής, 1986, σελ. 35.
106. Ch. H. Anderson, Προς μια Νέα Κοινωνιολογία, (μετ. Ελ. Κακοσαίου - επ.-εισαγωγή Η. Π. Νικολούδης), (αναθεωρημένη έκδοση), Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, 1986, σελ. 317.
107. Η επιτυχία στο σχολείο συσχετιζόταν άμεσα με την απόδοση σε νόμιμες και τυπικές ασκήσεις και δοκιμασίες «ευφυΐας», μεθόδους φαινομενικά αντικειμενικές και κοινωνικά ουδέτερες, και τη διάθεση των μαθητών να υποταχθούν στην απαιτούμενη για την επιτυχή διεξαγωγή τους αυστηρή πειθαρχία. Η άνιση μαθητική επίδοση, συνεπώς, και η εξ αυτής απορρέουσα κατηγοριοποίηση των ικανοτήτων των μαθητών, που θα προσδιορίζει κατά ένα πολύ μεγάλο ποσοστό τη μελλοντική ζωή και σταδιοδρομία τους, οφειλόταν στη δική τους αδυναμία και πνευματική ανικανότητα και όχι στη δομή του κεφαλαιοκρατικού ταξικού συστήματος. Τα συμπεράσματα, ωστόσο, στα οποία κατέληξε η «Νέα» Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης, σύμφωνα με τα οποία οι πνευματικές ικανότητες των μαθητών σχετίζονται με την κοινωνική τους τάξη, ενώ η εκπαιδευτική διαδικασία προσδιορίζεται κοινωνικά και επεμβαίνει πολιτικά, αναδεικνύουν την ευθύνη του σχολείου στην αναπαραγωγή της ταξικά διαρθρωμένης ανεπτυγμένης βιομηχανικής κοινωνίας, αφού αφενός προσφέρει την ψευδαίσθηση που θεμιτοποιεί τις κοινωνικές ανισότητες, αφετέρου επιβραβεύει τη μορφωτική και πολιτισμική, γενικότερα, κληρονομιά 'προςόν των ανωτέρων κοινωνικών στρω-

μάτων ως φυσικό χάρισμα. Βλ. Ch. H. Anderson, όπ. π. σελ. 317, M. F. D. Young, όπ. π. σελ. 27-30, N. Keddie, Classroom Knowledge, στο M. F. D. Young, (επ.), Knowledge and Control, όπ. π. σελ. 133-160. Ανάμεσα στους μελετητές του εκπαιδευτικού συστήματος των σύγχρονων καπιταλιστικών χωρών που δεν αμφισβητούν τη σημασία του σχολείου στην αναπαραγωγή του συστήματος, παρά τις επί μέρους διαφωνίες τους ως προς τον τρόπο αλλά και το ποσοστό που συμβαίνει αυτό, συγκαταλέγονται επιστήμονες του αναστήματος του Althusser, Bourdieu, Gramsci, Bowles, Gintis, Berstein, Apple... Βλ. M. W. Apple, Εκπαίδευση και Εξουσία, (μετ. Φ. Κοκαβέσης - επ. Δ. Ασημακοπούλου), Θεσ/νίκη, εκδ. Παρατηρητής, 1993, σελ. 26-7.

108. Χαρακτηριστική είναι η οξεία κριτική που ασκεί ο A. Goudner στον J. Young, New Directions in Sub-Cultural Theory, στο J. Rex (επ.), Approaches in Sociology, London, Routledge and Kegan Paul, 1974, σελ. 166, όπου επισημαίνεται ότι, από τη στιγμή που δεχόμαστε πως η γνώση είναι κοινωνικά προσδιορισμένη, η σχολική επιτυχία ή αποτυχία έρχεται ως αποτέλεσμα κοινωνικά κατασκευασμένων κριτηρίων, οι εκπαιδευτικοί ταξινομούν τους μαθητές τους σε «ευφυείς» ή «προβληματικούς» στηριγμένοι στην ιδέα της «πολιτιστικής ανεπάρκειας» κι όχι της «πολιτιστικής διαφορετικότητας», παράγωγο, σε τελευταία ανάλυση, της ταξικής τους προέλευσης, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι οι μαθητές δεν είναι παρά «παθητικά μηδενικά», ανίκανα να ξεφύγουν από την κοινωνικά προδιεγραμμένη πορεία τους. Βλ. D. Blackledge - B. Hunt, όπ. π. σελ. 405.

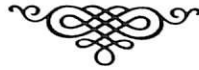
109. Στα τέλη της δεκαετίας του '70 εμφανίζεται για πρώτη φορά συστηματικά στο σύγχρονο παιδαγωγικό προβληματισμό, από Νεο-μαρξιστές Κοινωνιολόγους της Εκπαίδευσης που ζουν και εργάζονται σε καπιταλιστικές κοινωνίες, η θεωρία της Αντίστασης στην εκπαίδευση, σύμφωνα με την οποία, η θεωρία της Αναπαραγωγής στην εκπαίδευση, χωρίς να χάνει την αξία της, εμπλουτίζεται με νέες ιδέες που μας βοηθούν να κατανοήσουμε τον αναπαραγωγικό ρόλο του εκπαιδευτικού συστήματος πιο πολύπλευρα και, παράλληλα, να δράσουμε πιο αποτελεσματικά. Βλ. Σπ. Ράσης, Η θεωρία της Αντίστασης στην Εκπαίδευση, περ. Σύγχρονη Εκπαίδευση, No 40, 1988, σελ. 55-6.

110. H. A. Giroux, Theory and Resistance in Education. A Pedagogy for the Opposition, Massachusetts, Bergin and Carvey, 1983, σελ. 108.

111. Από τη στιγμή που δεχόμαστε ότι ο εκπαιδευτικός θεσμός, ως μια δυναμικά εξελισσόμενη, μέσα από τις εγγενείς αντιφάσεις και τις συγκρούσεις που αναπτύσσονται στο εσωτερικό του, κοινωνική πραγματικότητα συνδέεται με την κοινωνία δια μέσου ενός πλουσίου συνόλου σχέσεων και αλληλεπιδράσεων που χαρακτηρίζονται από ένα σημαντικό βαθμό αυτονομίας του θεσμού αλλά και ένα σύνολο εγγενών αντιφάσεων της κοινωνίας, είναι δεδομένο ότι το εκπαιδευτικό σύστημα χρησιμοποιείται μεν από τις δυνάμεις της εξουσίας ως μηχανισμός νομιμοποίησης και διαίωνισης του status quo, είναι δυνατό, ωστόσο, να δράσει και ως μηχανισμός προωθητικός-μετασχηματιστικός, ως παράγοντας αλλαγής της κατεστημένης τάξης πραγμάτων, σε συσχετισμό με αντίστοιχες αλλαγές στην κοινωνικο-οικονομική δομή και το πολιτικό πλαίσιο της συγκεκριμένης κοινωνίας, με τα οποία συμβαδίζει διαλεκτικά και συμπληρωματικά. Βλ. M. W. Apple, Εκπαίδευση..., όπ. π. σελ. 107.

112. Ο δάσκαλος μπορεί να υφίσταται, λόγω της θέσης του, περιορισμούς που προέρχονται από την ευρύτερη καπιταλιστική κοινωνία και να συμμετέχει, εξαιτίας της φύσης του εκπαιδευτικού θεσμού και της από καθέδρας εξουσίας του, είτε συνειδητά είτε ασυνείδητα σε μια πολιτική πράξη, ωστόσο, έχει τη δυνατότητα να συμβιβάζει, να μεσολαβήσει και να αντισταθεί στην καπιταλιστική

λογική και την κυρίαρχη πρακτική της. Οι μαθητές, εξάλλου, δεν είναι απρόσωπα και πειθήνια όντα, παθητικοί και μηχανιστικοί δέκτες της κυρίαρχης γνώσης και ιδεολογίας. Εκπαιδευτικοί και μαθητές μετέχουν στο συγκεκριμένο, εσωτερικά διαφοροποιημένο χώρο, μέσα στον οποίο λειτουργεί το εκπαιδευτικό σύστημα, και επεμβαίνουν με τον τρόπο τους στη διαδικασία μετάδοσης και πρόσληψης της επίσημης γνώσης και ιδεολογίας, αποτελώντας ουσιαστικές παραμέτρους της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Βλ. M.W. Apple, *Ιδεολογία...*, όπ. π. σελ. 13, Η. Α. Γιρούχ, όπ. π. σελ. 108 και Μ. Ηλιού, *Εκπαιδευτική και Κοινωνική Δυναμική*, Αθήνα, εκδ. Πορεία, 1988, σελ. 262.

ΣΕΙΡΑ: «ΘΕΣΜΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΤΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ»

ΣΥΛΛΟΓΗ ΣΥΜΒΑΣΕΩΝ
ΤΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ
ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ

Πρόλογος: WALTER SCHWIMMER
ΧΡΗΣΤΟΣ ΓΕΡΑΡΗΣ

Επιμέλεια-Μετάφραση: ΕΛΦΘΙΑ ΑΜΙΤΣΙΛΗ
ΑΝΤΩΝΗΣ ΑΝΔΡΑΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΝΑΦΑΝΗΣ

ΣΕΙΡΑ: «ΘΕΣΜΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΤΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ»

ΣΥΛΛΟΓΗ ΣΥΜΒΑΣΕΩΝ
ΤΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ
ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ

Πρόλογος: WALTER SCHWIMMER
ΑΝΤΩΝΗΣ ΠΟΥΛΑΚΙΔΗΣ

Επιμέλεια-Μετάφραση: ΕΛΦΘΙΑ ΑΜΙΤΣΙΛΗ
ΑΝΤΩΝΗΣ ΑΝΔΡΑΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΝΑΦΑΝΗΣ

Κοινωνιολογική προσέγγιση της ιατρικής και του ιατρικού θεσμού

Θανάσης Αλεξίου*

Περίληψη

Η αύξηση του καταμερισμού εργασίας είχε σαν συνέπεια την απόσπαση της ασθένειας από την κοινότητα και την ενσώματόποίησή της σε ένα στρώμα ειδικών (γιατροί). Υπεύθυνος για την άρση της ρήξης μεταξύ ατόμου και κοινωνίας, την οποία η ασθένεια προκαλεί, θεωρήθηκε ο γιατρός και δευτερευόντως το ίδιο το άτομο. Η ασθένεια έπαυσε να αποτελεί αντικείμενο της κοινότητας και ο ασθενής αποενοχοποιήθηκε. Επειδή η ασθένεια ορίζεται πρωτίστως με κοινωνικό-πολιτισμικούς όρους, η μετάβαση αυτή έγινε μέσα από την εναλλαγή ιατρικών παραδειγμάτων και κάτω από την επίδραση κοινωνικό-οικονομικών παραγόντων. Ωστόσο η εμπέδωση δομών μισθωτής εργασίας και η παράλληλη αναβάθμιση της αξίας του σώματος (παραγωγή υπεραξίας), αναβάθμιση, επαγγελματικοποιώντας και τον ιατρικό θεσμό, ο οποίος στο νέο κοινωνικό πλαίσιο, όπου η υγεία ταυτίστηκε με την απουσία ασθένειας, απέκτησε ελεγκτικό ρόλο (πιστοποίηση ασθένειας) και ρόλο αποκατάστασης της λειτουργικότητας του ατόμου.

Εισαγωγή

Πρώτα θα προσδιορίσουμε το αντικείμενο της ιατρικής. Στη συνέχεια θα εξετάσουμε τη σχέση μεταξύ ιατρικής και κοινωνίας, καθώς και το πλαίσιο μέσα στο οποίο εμφανίστηκε, κινήθηκε και

* Επίκουρος Καθηγητής Κοινωνιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

λειτουργεί η ιατρική ως πολιτισμικό υποσύστημα. Αφού δούμε μέσα από ποια παραδείγματα ενεργοποιείται η ιατρική και παρεμβαίνει κοινωνικά ο ιατρικός λόγος, θα εξετάσουμε την ιατρική ως θεσμό της βιομηχανικής-καπιταλιστικής κοινωνίας. Πρόθεσή μας είναι να εντοπίσουμε τις κοινωνικές και οικονομικές συζεύξεις της ιατρικής και του ιατρικού θεσμού με την αστική-νεωτερική πραγματικότητα και το καθεστώς της μισθωτής εργασίας, και να εξηγήσουμε πως και για ποιους λόγους επιβλήθηκαν τα συγκεκριμένα ιατρικά παραδείγματα. Η από τα μέσα προσέγγιση της ιατρικής που επιχειρούμε εδώ, σκοπεύει να αναδείξει επίσης τη σχετικότητα αυτών των παραδειγμάτων, καθώς αυτά εντάσσονται και λειτουργούν σε συγκεκριμένες πολιτισμικές οντότητες, ενώ συχνά αυτά προσδιορίζονται από ιδεολογικές παραμέτρους.

Η νέα αντίληψη για την ασθένεια: ο ρόλος των γιατρών

Η ιατρική ως σύστημα προσδιορισμού και αντιμετώπισης της ασθένειας εμφανίζεται με την αύξηση του καταμερισμού εργασίας, την προωθημένη διαφοροποίηση της κοινωνίας, την κυριαρχηση πάνω στη φύση και το περιβάλλον και τη συγκρότηση ενός σώματος γνώσεων, το οποίο μεταφέρεται σε έναν κοινωνικό θεσμό που έχει αυτονομηθεί από τις γνώσεις και τις εμπειρίες των καθημερινών ανθρώπων. Ο χαμηλός καταμερισμός εργασίας και η εξισωτική δομή των προκαπιταλιστικών-προνεωτερικών κοινωνιών, επιτρέπει πολύ περιορισμένα την ανάδειξη μηχανισμών προσδιορισμού και αντιμετώπισης της ασθένειας, με αποτέλεσμα η ευθύνη για την εμφάνιση της ασθένειας και τη θεραπεία του ασθενούς να παραμένει στο άτομο και στην κοινότητα.

Σε αντίθεση με αυτές τις πρακτικές όπου η ασθένεια είναι υπόθεση της κοινότητας και ο ειδικός διαμεσολαβεί ανάμεσα σε αυτή (ασθένεια) και τις υπερφυσικές δυνάμεις που προκάλεσαν την ασθένεια¹, η σύγχρονη ιατρική συγκροτεί ένα σύστημα διαχείρισης της ασθένειας αναλαμβάνοντας σε μεγάλο βαθμό την ευθύνη για την αποκατάσταση της υγείας, γεγονός που μαζί με την αναθεώρηση των αιτιών εμφάνισης της ασθένειας απελευθερώνει το άτομο από ενοχές αλλά και από ευθύνες για την αντιμετώπιση της ασθένειας. Η ασθένεια παύει πλέον να θεωρείται υπερφυσικό γεγονός και εκκοσμικεύεται. Η εκκοσμίκευση της α-

σθένειας οδήγησε στην εκλογίκευση και των σχέσεων που αναπτύσσονταν γύρω από την ασθένεια, οι οποίες ερμηνεύονται τώρα από την οπτική δράσης των υποκειμένων (T. Parsons). Σε αυτό το πραγματοκεντρικό πλαίσιο, η κοινωνική συμπεριφορά δεν μπορεί να προσανατολίζεται από τις αξίες αλλά από τους στόχους. Επομένως θέσεις που προτάσσουν τον ανθρωπιστικό ή αλτρουϊστικό ρόλο των γιατρών και της ιατρικής δεν μπορούν να έχουν εγκυρότητα, καθόσον οδηγούν σε μη ορθολογικές και πατερναλιστικές συμπεριφορές, συμπεριφορές που αντιστοιχούν περισσότερο σε κοινοτικές κοινωνίες².

Συνήθως η έρευνα για την υγεία στις κοινωνικές επιστήμες κατευθύνεται από έναν εξωγενή προσανατολισμό. Στον εξωγενή προσανατολισμό η ασθένεια αναλύεται έξω από αυτήν την εμπειρία του ασθενούς και έξω από πολιτισμικούς και κοινωνικούς προσδιορισμούς. Η υποκειμενική πραγματικότητα απογυμνώνεται από κοινωνικο-πολιτισμικά περιεχόμενα και ελαχιστοποιείται ή αγνοείται. Ο ασθενής αντιμετωπίζεται ως αντικείμενο πάνω στο οποίο πρέπει κανείς να δράσει. Εφόσον η έρευνα απορρέει από μια τέτοια προσέγγιση, η ασθένεια ορίζεται ιατροκεντρικά, γεγονός που οδηγεί στην υποβάθμιση της εμπειρίας που προκύπτει από την ίδια την ασθένεια ως κοινωνικό φαινόμενο³. Επίσης παραγνωρίζεται η δυναμική των σχέσεων που αναπτύσσονται γύρω από την ασθένεια, καθώς και οι γνώσεις και οι δεξιότητες που π.χ. ο χρόνιος ασθενής στη διάρκεια της θεραπείας του έχει αποκτήσει.

Αν θέλει να αποφύγει κανείς αυτό το ατόπημα θα πρέπει να προσεγγίζει την ασθένεια και την ιατρική από μια ενδογενή οπτική, λαμβάνοντας υπόψη και άλλες παραμέτρους που προσδιορίζουν το υποκείμενο. Αυτονόητο πως αυτή η οπτική επικεντρώνει το ενδιαφέρον της στον ασθενή άνθρωπο και προσπαθεί να εξηγήσει την ασθένεια σε αντίθεση με τον αναγωγικό τρόπο της πρώτης προσέγγισης. Αντιμετωπίζει την ασθένεια ως κοινωνική-πολιτισμική οντότητα και σε σχέση με αυτήν προβαίνει σε αξιολογήσεις και εκτιμήσεις για το ιατρικό σύστημα. Μια οπτική που βλέπει τα πράγματα από τα μέσα μπορεί να αποκαταστήσει ενεργητικά την υποκειμενικότητα του ασθενούς και να τη θέσει σε διαδραστική τροχιά με το γιατρό.

Μια τέτοια προσέγγιση επιβάλλεται επιπρόσθετα από το γεγονός πως γιατροί, επαγγελματίες υγείας κ.ά. ως μεσαία κοινωνικά στρώματα κατέχουν στην κοινωνική δομή μια διαμεσολαβητική ιδιότητα και ασκούν στην κοινωνία μια ιδεολογική λειτουργία, στοι-

χεία που επιτρέπουν (σε τελική ανάλυση) την οργάνωση των ταξικών συμβιβασμών από το κράτος αλλά και την πολιτική και ιδεολογική ενσωμάτωση ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων στο υφιστάμενο σύστημα κοινωνικών σχέσεων. Η υιοθέτηση των πολιτιστικών προτύπων και αξιών αυτών των στρωμάτων για την εκπαίδευση, τον πολιτισμό, την υγεία κ.λπ. από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα είναι συνέπεια της ιδεολογικής παρέμβασης τους, παρέμβαση που καθιστά την αστική κουλτούρα ηγεμονική. Τη συμβολή αυτών των στρωμάτων στη διατήρηση και αναπαραγωγή της κατεστημένης κοινωνικής τάξης δεν μπορεί να αγνοεί το κράτος όταν σχεδιάζει αλλαγές και τομές στο χώρο της υγείας⁴.

Παρόλο που οι παρεμβάσεις του κράτους στην περιοχή της υγείας επιβάλλονται από μακρο-οικονομικούς όρους αξιοποίησης του κεφαλαίου (αποτελεσματικότητα στην παροχή υπηρεσιών, διατηρηματική συνεργασία φορέων υγείας, αντιμετώπιση ασθενειών που σχετίζονται με τρόπους ζωής), οι παρεμβάσεις αυτές εξαντλούνται σε ημίμετρα, καθόσον θα πρέπει να ληφθούν υπόψη τα συμφέροντα αυτών των στρωμάτων (γιατροί, φαρμακοποιοί κ.ά.) τα οποία σε κάθε μεταρρύθμιση θα πρέπει να κατοχυρωθούν.

Γίνεται αυτονόητο τώρα, γιατί κυρίως γιατροί ως ελεύθεροι επαγγελματίες εναντιώνονται τόσο σθεναρά σε αυτές τις μεταρρυθμίσεις (βλ. ΕΣΥ), οι οποίες επιχειρούν τον εξορθολογισμό πόρων και κοινωνικών σχέσεων στο χώρο της υγείας (κατάργηση του πατερναλιστικού πλαισίου παροχής υπηρεσιών και αμοιβής) και να επαναπροσδιορίσουν το επάγγελμα του γιατρού στο νέο καταμερισμό εργασίας, επαναπροσδιορισμός που θα σχετικοποιούσε σε ένα βαθμό την ιατροκεντρική αντίληψη για την υγεία. Γι' αυτό το λόγο εξάλλου καταπολεμήθηκαν από τους ιατρικούς συλλόγους της Δύσης απόπειρες επαναπροσδιορισμού του αντικείμενου της ιατρικής. Η ιδέα του «ξυπόλητου γιατρού» στην Κίνα και του «φέλτσερ»⁵ στη Σοβιετική Ένωση, θεσμοί που εφόσον είχαν υιοθετηθεί θα οδηγούσαν δίχως άλλο στο μερικό απο-επαγγελματισμό της περίθαλψης⁶, απορρίφθηκαν κατηγορηματικά από τους επαγγελματίες γιατρούς.

Η λήψη προληπτικών μέτρων και προγραμμάτων προαγωγής της υγείας για παράδειγμα, θα περιορίζε σε μεγάλο βαθμό το επαγγελματικό πεδίο των γιατρών προς όφελος άλλων επαγγελματιών (κοινωνιολόγοι, ψυχολόγοι, κοινωνικοί λειτουργοί, κ.ά.), θα μείωνε το κόστος της υγείας και το σημαντικότερο, η υγεία θα προσδιοριζόταν με εξωϊατρικά κριτήρια, εξέλιξη που θα καταδεικνυε με σαφήνεια το αντικείμενο της ιατρικής. Η εναντίωση των

γιατρών σε τέτοιες προσπάθειες αποτυπώνεται στη διεύρυνση του βαθμού αυτονομίας τους, γεγονός που καθιστά άλλους επαγγελματίες υγείας που εμπλέκονται στο χώρο της πρωτοβάθμιας φροντίδας υγείας να εξαρτώνται επαγγελματικά από αυτούς. Επακόλουθο αυτής της εξάρτησης είναι η προαγωγή υγείας να γίνεται ιατροκεντρικά σε αντίθεση με τις κατευθύνσεις του WHO (Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας) ο οποίος συνιστά τη συμμετοχή και άλλων επαγγελματικών ομάδων⁷.

Θα ήταν μεθοδολογικό σφάλμα λοιπόν να προσεγγίσουμε την ιατρική από την πλευρά των επαγγελματιών οι οποίοι ασχολούνται με την ασθένεια, δηλαδή των γιατρών, μιας κοινωνικής ομάδας που αρθρώνει τα επαγγελματικά της συμφέροντα γύρω από ένα χώρο, ο οποίος ενώ φαίνεται να οριοθετείται απέναντι στους μηχανισμούς της αγοράς, ακολουθεί συμπεριφορές που συνάδουν με τη λογική της αγοράς, όπως ο M. Weber όρισε αυτές τις σχέσεις: σχέσεις ορθολογικές ως προς τους στόχους (zweckrational)⁸. Συχνά πάλι, η ιατρικοποίηση περιοχών που μέχρι πρόσφατα διατυπώνονταν με ηθικούς ή κοινωνικό-οικονομικούς όρους ανοίγει το δρόμο και την κοινωνική ανέλιξη επαγγελματικών ελίτ με την έννοια ότι αυξάνει το κοινωνικό στάτους, επομένως και τις δυνατότητες κατεύθυνσης της κοινής γνώμης (καρδιολόγοι, φυσίατροι, διαιτολόγοι, σεξολόγοι κ.ο.κ.). Έτσι τα προβλήματα διατυπώνονται πρώτα από την οπτική αυτών των επαγγελματιών και δευτερευόντως από την πραγματική τους διάσταση.

Στην αντίθετη περίπτωση θα έπρεπε να δεχθούμε τη θέση του T. Parsons, πως το κοινωνικό πράττειν του γιατρού, διέπεται και ελέγχεται από μια χωρίς συναισθηματισμούς ουδετερότητα και από μια εξειδικευμένη κατάρτιση και γνώση, στοιχεία που εγγυώνται επομένως την προσήλωση και δέσμευση του γιατρού στην υγεία του ασθενούς και στην αποκατάστασή της μέσω της θεσμοποίησης αυτής της σχέσης⁹. Κάτι τέτοιο ακυρώνεται από την ίδια την πραγματικότητα, τόσο γιατί ο χώρος της ιατρικής έχει πλήρως εκλογικευτεί και οι γιατροί εκ των πραγμάτων ακολουθούν δικά τους επαγγελματικά συμφέροντα (Erwerbsinteresse) αλλά και επειδή η βιομηχανοποίηση (εξοπλισμοί, φάρμακα κ.λπ.) της ιατρικής έχει καταστήσει το χώρο όπου ενεργοποιείται η ιατρική μια γιγαντιαία επιχείρηση, όπου διαπλέκονται και αντιπαρά τίθενται συμφέροντα, φιλοσοφίες, θεραπευτικές στρατηγικές και κατεστημένες ή εναλλακτικές πρακτικές¹⁰.

Με την «αποεπαγγελματοποίηση» της εργασίας μάλιστα, την αφαίρεση από αυτήν του ηθικού της περιεχομένου, χάνεται και ο

λόγος ύπαρξης της υποκειμενικής πλευράς του επαγγέλματος, δηλαδή η δέσμη υποχρεώσεων και αξιώσεων που συνδέονται με μια συγκεκριμένη εργασιακή λειτουργία, της υπεύθυνης εργασιακής πρακτικής και της κοινωνικής αναγνώρισης του επαγγελματία¹¹. Η εκκοσμίκευση της έννοιας του επαγγέλματος που προέκυψε από τη μηχανοποίηση-αυτοματοποίηση της ιατρικής υποδομής ακύρωσε αυτό το χαρισματικό στοιχείο που χαρακτήριζε την ιδέα του ιατρικού επαγγέλματος, το οποίο παρόλο που μεταβιβαζόταν δευτερογενώς και θεσμικά (μέσα από συντεχνίες, συλλόγους κ.ο.κ.) διατηρούσε πάντα μια προκαπιταλιστική χροιά, που εν μέρει συντηρείται στον επαγγελματικό όρκο.

Αντικείμενο της ιατρικής

Εφόσον δεχθούμε τον ορισμό της Παγκόσμιας Οργάνωσης Υγείας για την υγεία, υγεία είναι τότε κάτι περισσότερο από την απουσία ασθένειας ή από τη λειτουργικότητα σώματος και ψυχής. Σύμφωνα με την Διακήρυξη της Άλμα-Ατα, υγεία είναι μια κατάσταση πλήρους φυσικής, ψυχικής και κοινωνικής ευεξίας¹². Αυτός ο ορισμός υπερβαίνει κατά πολύ τα όρια της ιατρικής, καθόσον η ευεξία πραγματώνεται και σε επίπεδα και χώρους που 'εκ των πραγμάτων' δεν μπορεί να καλύψει η ιατρική, όπως αυτό της εργασίας, της παιδείας, της κουλτούρας κ.ο.κ.

Από την άλλη, η σχέση ετερότητας που διέπει το πλαίσιο αναφοράς ασθενούς και γιατρού, εγγράφεται στο ιατρικό σύστημα, το οποίο εμπεδώθηκε με την καθιέρωση των κρατικών ασφαλιστικών ταμείων. Η σχέση αυτή, με το γιατρό ως τον ενεργητικό πόλο και τον ασθενή ως τον παθητικό, αποτελεί το περιεχόμενο της ιδιωτικοποίησης της υγείας και της ασθένειας, με στόχο την αποδέσμευσή της από τον έλεγχο της κοινότητας. Η απόσπαση της ασθένειας από την προσωπική ευθύνη και η κατανόησή της ως δημόσιο αγαθό, που το κράτος προστατεύει, συμβαδίζει με μια άλλη εξέλιξη που αφορά στη θεσμική διασφάλιση και αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης¹³. Σε αυτό το κοινωνικό-εργασιακό πλαίσιο, η ιατρική ενεργοποιείται ως θεσμός πιστοποίησης της ασθένειας και αποκατάστασης της λειτουργικότητας του ατόμου.

Όπως και το υπόλοιπο πλέγμα κοινωνικών σχέσεων σε συνθήκες μισθωτής εργασίας, και αυτή η σχέση αλλοτριώνει την ανθρώπινη ύπαρξη, καθώς υγεία και ασθένεια προσδιορίζονται έξω

από την εμπειρία του ατόμου¹⁴. Μια κοινωνική, συλλογική θεραπευτική διαδικασία που θα μπορούσε να χαρακτηρίζει την ιατρική πρακτική, μετασχηματίστηκε σε μια διαδικασία ανταλλαγής εμπορευμάτων, με το γιατρό να προσφέρει τις υπηρεσίες του και τον ασθενή να μετατρέπεται σε πελάτη, δηλαδή σε αγοραστή αυτών των ιατρικών υπηρεσιών¹⁵. Ωστόσο αυτή η σχέση ετερότητας είναι και μια κοινωνική σχέση που δεν προέκυψε ξαφνικά, αλλά διαμορφώθηκε ιστορικά κάτω από την επίδραση πολιτισμικών και κοινωνικό-οικονομικών παραγόντων, τους οποίους στη συνέχεια θα εξετάσουμε.

Ιατρική και κοινωνία: η ιατρική ως κοινωνικό-πολιτισμικό υποσύστημα

Ίσως ένας καλός τρόπος για να κατανοήσουμε σωστά τη λειτουργία της ιατρικής στις διαφορετικές κοινωνικό-πολιτισμικές συζεύξεις της, θα ήταν να υιοθετήσουμε την έννοια του παραδείγματος (Κυηη)¹⁶, το οποίο παρέχοντας πρότυπα προβλημάτων και λύσεων σε μια κοινότητα ειδικών και για ένα χρονικό διάστημα, θα χαρακτήριζε και την ιατρική. Τότε το βιοϊατρικό παράδειγμα¹⁷, το οποίο προτάσσεται από τη σύγχρονη ιατρική θα ήταν έγκυρο και αποτελεσματικό σε ένα δεδομένο πολιτισμικό πλαίσιο, δηλαδή σε αυτό που αντιστοιχεί στη βιομηχανική-καπιταλιστική κοινωνία.

Στο βαθμό που αυτό ερμηνεύει και ταξινομεί επιστημονικά την ασθένεια, νομιμοποιεί από την άλλη και τις διαγνωστικές-θεραπευτικές στρατηγικές, οι οποίες και δεν μπορούν να αποκλίνουν από το ερμηνευτικό πλαίσιο του παραδείγματος. Από τη στιγμή που οι ασθένειες ταξινομούνται σύμφωνα με το κάθε φορά ισχύον παράδειγμα, οι θεραπευτικές στρατηγικές δεν είναι δυνατόν να αναπτύσσονται εκτός του πλαισίου του παραδείγματος, και ούτε είναι δυνατόν αυτές να αναπτύσσονται και να συνυπάρχουν με άλλα παραδείγματα, καθόσον η κατάσταση πολιτισμικής πρόσμειξης που προκύπτει από την ενεργοποίηση περισσότερων ιατρικών παραδειγμάτων σε ένα χωροχρονικό πλαίσιο, δημιουργεί σύγχυση στα υποκείμενα και αναποτελεσματικότητα στα ιατρικά συστήματα.

Επομένως σχετικοποιείται και η ερμηνευτική εμβέλεια της επιστημονικής ιατρικής να συλλαμβάνει, να προσδιορίζει και να αποκαθιστά τις οποιεσδήποτε διαταραχές της σωματικής-ψυχικής κα-

τάστασης του ατόμου, καθόσον αυτές προσλαμβάνονται και ταξινομούνται όχι διαχρονικά και διαπολιτισμικά, αλλά μέσα από μια συγκεκριμένη πολιτισμική οπτική, από την οπτική της βιομηχανικής κοινωνίας και την οπτική της αστικό-καπιταλιστικής κουλτούρας.

Εφόσον δεχτούμε αυτό το μεθοδολογικό σχήμα, η εγκυρότητα του παραδείγματος της σύγχρονης ιατρικής περιορίζεται εντός της κοινότητας των ειδικών που υιοθετούν ίδιες παραμέτρους ερμηνείας και αξιολόγησης, αλλά και εντός της κοινωνίας που διέπεται από τα ίδια αξιακά συστήματα και προσανατολίζεται σε κοινά πρότυπα δράσης και συμπεριφορών, τα οποία λιγότερο ή περισσότερο απορρέουν από την αξιωματική θέση της εργασίας μέσα σε αυτήν.

Αυτό σημαίνει βέβαια πώς σε κοινωνίες που βασίζονται σε άλλες συστοιχίες αξιών, η σύγχρονη ιατρική έχει μάλλον πολύ περιορισμένες δυνατότητες παρέμβασης. Πολλές φορές αυτή η παρέμβαση σημαίνει και την καταστροφή άλλων παραδειγμάτων που για τη συγκεκριμένη κοινωνία, με το συγκεκριμένο πλέγμα κοινωνικών και συμβολικών σχέσεων, μπορεί μέσα από μια κατάσταση πολιτισμικής πρόσμειξης να τα καταστήσει αναποτελεσματικά, καθώς η συμπεριφορά αντιμετώπισης μιας ασθένειας (Coping Capacity) αναπτύσσεται σε ένα τέτοιο πλαίσιο, ελλειμματικά. Η προσπάθεια πρόσληψης νέων συστημάτων (healer-shcopping) μέσα από παραδοσιακούς τρόπους αντιμετώπισης της ασθένειας (Coping-strategy) ή αντίστροφα, εξασθενεί την αποτελεσματικότητα και των δύο συστημάτων¹⁸.

Ο ασθενής και το ιατρικό σύστημα που είναι στη διάθεσή του, ανεξάρτητα αν αυτό είναι παραδοσιακό, σύγχρονο ή πλουραλιστικό, είναι ενσωματωμένοι σε ένα πολιτισμικό οικοσύστημα. Αυτό το πολιτισμικό οικοσύστημα εφόσον γίνει αντιληπτό και ως σύστημα σημασιών, αποτελεί για τους ανθρώπους προϋπόθεση για την αντιμετώπιση δοκιμασιών και ασθενειών που εμφανίζονται στην καθημερινότητά τους και στους βιοκόσμους τους. Επομένως για τρώς και ασθενής, όπως και ο περίγυρός τους, εξαρτώνται όσον αφορά στη στάση τους απέναντι στην ασθένεια η οποία διαμορφώνει και το κοινό πλαίσιο αναφοράς, από τις σημασιοδοτήσεις αυτού του συστήματος¹⁹.

Τη σημασία αυτού του πολιτισμικού και βιωματικού οικοσυστήματος φαίνεται να σχετικοποιεί ή και να υποβαθμίζει ο WHO (Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας), όταν προκρίνοντας την εξάπλωση του επιστημονικού παραδείγματος σε όλο τον κόσμο, δυσχεραίνει

έμμεσα μια διαπολιτισμική αντίληψη για την υγεία²⁰. Πολιτισμικά συστήματα σημασιών έχουν επίσης μια άλλη κατανόηση για την ασθένεια, από ό,τι για παράδειγμα ο International Classification of Disease (ICD), ο οποίος μέσα από την ταξινόμηση των ασθενειών λειτουργεί ως εργαλείο αναδιαπαιδαγώγησης του παγκόσμιου πληθυσμού σε μια ενιαία και μονοπολιτισμική κατανόηση για την ασθένεια και την υγεία²¹. Δεν είναι επομένως αμέτοχη η βιοϊατρική στην κοινωνική αποδιοργάνωση κοινωνιών με διαφορετικά κοινωνικό-πολιτισμικά ισοδύναμα, πόσο μάλλον όταν η εμφάνιση επιδημιών στην Αμερική, την Αφρική και την Ασία βρίσκονται σε συνάρτηση με την αποικιοκρατία και την πτώση των πολιτισμών τους²².

Με αυτή την έννοια, η ιατρική αποτελεί σημαντικό λειτουργικό (υπο)σύστημα μιας κουλτούρας, καθόσον ενσωματώνει την ασθένεια στην καθημερινότητα και στο ισχύον πολιτισμικό σύστημα με τρόπο που οι συνέπειες από την ασθένεια για το άτομο και την κοινότητα να ελαχιστοποιούνται στο μέγιστο δυνατόν. Ενσωματωμένη η ιατρική μέσα στις συμβολικές σχέσεις του πολιτισμικού συστήματος εμπεριέχει για όλους όσοι συμμετέχουν σε αυτό και στον ίδιο βαθμό (άτομο, κοινότητα, ειδικοί και μη) πληροφορίες και γνώσεις για τις αιτίες, το χαρακτήρα, την πρόληψη, την εξέλιξη, τα μέτρα θεραπείας και τις συνέπειες της ασθένειας.

Από την άλλη, το πολιτισμικό σύστημα μέσα από τους κώδικές του, στους οποίους δεσμεύεται η προϋπάρχουσα ανθρώπινη εμπειρία και δράση²³, νοηματοδοτεί την ανθρώπινη δράση παρέχοντας πληροφορίες για διαθέσιμους πόρους, για θεσμούς, για ρόλους, πλαίσια διαδράσεων, κανόνων, αξιών κ.ο.κ. που καθοδηγούν τρόπους αντιμετώπισης της ασθένειας. Καθώς η ασθένεια συνιστά και μια κατάσταση επικοινωνιακής ρήξης του ανθρώπου με το περιβάλλον του, η αναζήτηση θεραπευτικών μεθόδων αντιμετώπισής της συμβαδίζει με μια διαδικασία εκλογίκευσης για αιτίες και συνέπειες. Η διαδικασία εκλογίκευσης μπορεί να εξελίσσεται και σε ένα «μη ορθολογικό» επίπεδο, σε ένα συμβολικό επίπεδο, όπου εντάσσεται για να επεξεργασθεί το βίωμα του πόνου, του θανάτου και όλων των βιωματικών ασυνεχειών που η κατάσταση ασθένειας προκαλεί.

Στο διηνεκές αυτών των διεργασιών αναπτύσσονται διαφορετικοί τρόποι κατανόησης και επεξεργασίας του βιώματος, ανάλογα με τις προτεραιότητες της κοινότητας. Ο μάγος, ο ιερέας, ο γιατρός, ο ψυχαναλυτής κ.ά. ενεργοποιούνται σε αυτό το πεδίο, στο οποίο συχνά εναποτίθεται όχι μόνον η ψυχή αλλά και το σώμα.

Ακόμη και σήμερα ένα σημαντικό ποσοστό ανθρώπων προσφεύγει στη μαγεία, στην προσευχή και σε θρησκευτικές τελετουργίες (άναμα κεριών που συμβολίζουν τη θυσία, προσκύνημα εικόνων κ.ο.κ.) γιατί πιστεύουν πως αυτά τα ιατρό-μαγικά μέσα μπορούν να τους βοηθήσουν²⁴.

Σε αυτό το πλαίσιο θα πρέπει να ενταχθεί και το *effect placebo*, δηλαδή η επιτυχής θεραπεία δια μέσου φαρμάκων που στην πραγματικότητα είναι τελείως ουδέτερες ουσίες (π.χ. νερό και ζάχαρη). Εδώ δεν είναι οι ιδιότητες του φαρμάκου που το καθιστούν αποτελεσματικό, αλλά η «ιδέα» και η πίστη των ανθρώπων στη συγκεκριμένη θεραπευτική τεχνική. Το γεγονός αυτό καταδεικνύει όμως την ισχύ του φαντασιακού και συμβολικού πεδίου εντός του οποίου ευρίσκονται και δρουν γιατροί και ασθενείς. Αυτό το πεδίο εντός του οποίου «λειτουργεί» η ανθρώπινη οντότητα περιλαμβάνει το συμβολικό δίκτυο του κοινωνικό-ιστορικού κόσμου (πεποιθήσεις, αναπαραστάσεις για την υγεία, ορισμό της ασθένειας), αλλά και τους τρόπους θεραπείας που ρυθμίζονται από διάφορα πρότυπα θεσμοθετημένων σχέσεων και κοινωνικών θεσμών. Αυτοί με τη σειρά τους προσδιορίζουν θέσεις και ρόλους και εγγυώνται για τη γνώση και τη θεραπευτική αποτελεσματικότητα των τρόπων θεραπείας²⁵. Σχετικές έρευνες δείχνουν πως 30-40% της αποθεραπείας ασθενών ανάγεται στη θεραπευτική δράση του φαινομένου placebo, ενώ υπάρχουν δυνατότητες διεύρυνσης αυτού του ποσοστού²⁶.

Σε κοινωνίες με χαμηλό καταμερισμό εργασίας, οι οποίες είναι γι' αυτό περισσότερο έκθετες στα φυσικά φαινόμενα, για ευνόητους λόγους, η αρρώστια ερμηνεύεται υπερβατικά. Σε αυτές τις κοινωνίες, η αντιμετώπιση της ασθένειας προκύπτει όπως αναφέρει ο C. Lévi-Strauss, από τη συνύπαρξη και ενεργοποίηση τριών στοιχείων, τα οποία συνθέτουν το πολιτισμικό πεδίο της ίασης, η οποία γίνεται πάλι υπερφυσικά και μέσω της μαγείας: α) το μάγο με την πεποίθησή του ότι μπορεί να ιάσει, β) τον ασθενή που προσφεύγει σε αυτόν και είναι επίσης πεπεισμένος ότι ο μάγος μπορεί να τον βοηθήσει, και γ) την κοινότητα που απαρτίζουν τα δύο μέρη, με την κοινή πεποίθηση πως η ίαση στη συγκεκριμένη μορφή είναι δυνατή²⁷. Παρόλο που μια τέτοια διεργασία ίασης λαμβάνει χώρα σε μια παραδοσιακή κοινωνία, η ευρετική και ερμηνευτική της αξία ξεπερνάει τα όρια του συγκεκριμένου πολιτισμικού ορίζοντα, καθώς υπογραμμίζεται η σημασία καίριων παραμέτρων στη συγκριτική εξέταση πολιτισμικών συστημάτων.

Στο ιατρικό σύστημα λοιπόν, ενσωματώνονται η ατομική εμπει-

ρία με την ασθένεια, η οποία επειδή εξαρτάται από πολιτισμικές ερμηνείες διαφοροποιείται από κουλτούρα σε κουλτούρα. Η σημειωτική της ίδιας της ασθένειας στο κάθε πολιτισμικό πλαίσιο που αυτή εμφανίζεται και λειτουργεί, και η πράξη της (απο)θεραπείας της ασθένειας μέσα από τις προτεινόμενες πρακτικές, συγκλίνουν στρατηγικά με το πολιτισμικό πρότυπο²⁸. Αυτό το σύστημα, κοινωνικοί του οποίου είναι άτομα, ομάδες και κοινότητα, επιτρέπει διαγνώσεις της ασθένειας, τρόπους και μέσα θεραπείας, προσδιορίζει ποιος συμμετέχει στη θεραπεία (οικογένεια, γιατρός, ο ίδιος ο ασθενής), τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των ασθενών κ.ο.κ.

Για παράδειγμα σε μια κοινωνία που αποβλέπει στην πολιτισμική ομοιογένεια, η τρέλα αποκτά μια εντελώς άλλη διάσταση και αντιμετωπίζεται με διαφορετικά μέσα απ' ό,τι στην προνεωτερική κοινωνία, η οποία είναι μια κοινωνία μη εκ-κοσμικευμένη με πολυεθνική δομή. Μάλιστα η έννοια του «εθνοτικού ασυνειδήτου» στην Εθνοψυχιατρική (G. Devereux), του στοιχείου δηλαδή που είναι κοινό σε μια πολιτισμική κοινότητα, θεωρεί πως οι έννοιες εθνοτική ψύχωση και νεύρωση προσδιορίζονται πολιτισμικά²⁹. Από αυτή την οπτική η σχιζοφρένεια θα μπορούσε να εξεταστεί ως μια εθνοτική ψύχωση του δυτικού πολιτισμού, της οποίας τα κύρια συμπτώματα προκύπτουν από τη μορφολογία και τις αξίες του³⁰. Αλλά και η συχνότητα και η ένταση μιας μη ψυχικής ασθένειας, (καρδιοαγγειακές παθήσεις, καρκίνος κ.λπ.), εξαρτάται επίσης σε μεγάλο βαθμό από κοινωνικούς και πολιτισμικούς παράγοντες.

Μια σημαντική πτυχή του πολιτισμού που προσδιορίζει σε μεγάλο βαθμό το κάθε φορά ισχύον ιατρικό παράδειγμα, είναι αυτή της σχέσης του ατόμου με την κοινότητα. Πάνω σε αυτό το δίπολο εξελίσσεται ένα ιατρικό παράδειγμα επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον στο άτομο ή την κοινότητα. Σε μια προκαπιταλιστική κοινωνία, όπου το άτομο είναι οργανικό μέρος συσσωματώσεων, και όπου ρόλοι και υποχρεώσεις κατανέμονται πρωτίστως με βάση την οικογένεια ή ευρύτερα μορφώματα της κοινοτικής πραγματικότητας, οι θεραπευτικές στρατηγικές αποσκοπούν πρωτίστως και για ευνόητους λόγους στην άρση δυσλειτουργιών που επηρεάζουν τη λειτουργία της κοινότητας και των τμημάτων της. Επομένως, η οποιαδήποτε παρέμβαση ιατρικής φύσεως γίνεται από την οπτική της κοινότητας και δευτερευόντως από αυτήν του ατόμου, το οποίο και δεν υφίσταται κοινωνικά. Η ανθρωπολογική συγκρότηση των προνεωτερικών κοινωνιών, η διαπλοκή του εγκόσμιου με το όσιο, επέβαλλε και μια ολιστική θέαση του ανθρώ-

που, ως συστατικού μέρους ενός οργανικού και συνάμα υπερβατικού πλέγματος σχέσεων.

Αλλά και η ταξινόμηση των ασθενειών όπως και η νοσολογία τους, αλλά και η ίδια η έννοια της ασθένειας υπακούουν σε πολιτισμικές προδιαγραφές. Άλλη είναι η σημασία μιας ασθένειας στη μια πολιτισμική κοινότητα από ό,τι σε μία άλλη. Η εξέλιξη και η μορφολογία μιας ασθένειας, εξαρτάται πάλι από το πως αυτή γίνεται αντιληπτή από εκείνους που συμμετέχουν σε μια πολιτισμική πραγματικότητα. Από εκείνους δηλαδή που υιοθετώντας το πολιτισμικό σχήμα ερμηνείας της ασθένειας, προχωρούν σε προσδιορισμούς και αξιολογήσεις των συμπτωμάτων που μπορεί να αποκλίνουν από αυτά της σύγχρονης ιατρικής, καθόσον η ανάγνωσή τους γίνεται με διαφορετικό τρόπο. Το σύμπτωμα έχει για τον αγροτικό πληθυσμό π.χ. μια συγκεκριμένη χρονική διάρκεια και ταυτίζεται με μια συγκεκριμένη εργασία. Στο κλινικό πλαίσιο αντίθετα, ο ασθενής είναι φορέας του συμπτώματος, το οποίο όμως έχει χάσει τη χρονική του διάσταση και έχει αποδευμευτεί από τον κοινωνικό χώρο εμφάνισής του³¹.

Τα ίδια τα συμπτώματα, μπορεί να ερμηνεύονται διαφορετικά ακόμη και μέσα στο δυτικό χώρο όπου κυριαρχεί η σύγχρονη ιατρική. Στη μια περίπτωση τονίζεται ο ρόλος της αντίστασης του σώματος σε εξωγενείς παθολογικούς παράγοντες, και η θεραπεία αποσκοπεί στην ενδυνάμωση αυτού του ρόλου (Γερμανία, Γαλλία), στην άλλη περίπτωση η θεραπεία κατευθύνεται στους ίδιους τους εξωγενείς παράγοντες (αγγλοσαξωνικός χώρος)³².

Καθώς στις πολιτισμικές ερμηνείες η ασθένεια δεν προσδιορίζεται οντολογικά, όπως στη σύγχρονη ιατρική, όλα τα στοιχεία που συνθέτουν την ασθένεια καθορίζονται λίγο ή πολύ από κοινωνικούς και πολιτισμικούς παράγοντες που βρίσκονται έξω από την ασθένεια. Οι θεραπευτικές στρατηγικές δεν υπαγορεύονται από το γνωστικό σχήμα (αιτιολογία, παθολογία, νοσολογία) αλλά από τις επιπτώσεις που η εμφάνιση μιας ασθένειας έχει πάνω στην κοινότητα.

Η εναλλαγή ιατρικών παραδειγμάτων

Στην επόμενη ενότητα θα επιχειρήσουμε να εξηγήσουμε την αλλαγή των ιατρικών παραδειγμάτων με βάση το κοινωνικό-ιστορικό πλαίσιο και τις επιστημολογικές παραδοχές.

1. Η αποδέσμευση του σώματος από το υποκείμενο

Η αποδέσμευση του ανθρώπου από την οργανική κοινότητα των διαπροσωπικών σχέσεων, σηματοδοτεί και μια διαδικασία εξατομίκευσης, στην πορεία της οποίας εξατομικεύεται και η στάση απέναντι στην ασθένεια. Σε επίπεδο αντιμετώπισης της ασθένειας ακολουθείται πλέον μια εξατομικευμένη και όχι ολιστική προσέγγιση, ενώ εξατομικεύονται και οι θεραπευτικές στρατηγικές. Η εξατομίκευση των θεραπευτικών στρατηγικών, υπαγορεύεται και από τις ανακαλύψεις της βακτηριολογίας και μικροβιολογίας. Σύμφωνα με το νέο μοντέλο ασθένειας, που κυριάρχησε από τον 19ο αιώνα και μετά, η ασθένεια οφείλεται στην εισβολή ενός μικροβίου στον ανθρώπινο οργανισμό. Η εισβολή ξένων σωμάτων στον οργανισμό ανατρέπει την οργανική ισορροπία του. Η υπόθεση, πως κάθε ασθένεια ανάγεται σε ένα συγκεκριμένο αίτιο, έχει μια συγκεκριμένη εξέλιξη (παθογένεση) και ότι εξωτερικεύεται μέσω μιας συγκεκριμένης συμπτωματολογίας, ενίσχυσε τη θέση πως η ασθένεια είναι το αποτέλεσμα παθογόνου επίδρασης. Για το αναδυόμενο ιατρικό μοντέλο η άρση της κατάστασης ασθενείας που προκαλείται από παθογόνους παράγοντες και η αποκατάσταση της υγείας, είναι δυνατή μέσω της παρέμβασης θεραπευτικών και φαρμακευτικών μέσων, δηλαδή μέσω της ιατρικής γνώσης-επέμβασης³³.

Η ηγεμονία του επιστημονικού παραδείγματος (βιοϊατρικό) που βασίστηκε στις φυσικές επιστήμες και στη συνέχεια στις βιοεπιστήμες και η απώθηση του παραδοσιακού, συνοδεύεται από μια άλλη διεργασία, που αφορά πρωτίστως στην οικονομία και στη δέσμευση του παραγωγικού συντελεστή εργασία, και της εργατικής δύναμης στις νεότευκτες δομές της μισθωτής εργασίας. Εξυπακούεται, πως το ενδιαφέρον της κοινωνίας επικεντρώνεται τώρα στο σώμα (φορέα της εργατικής δύναμης), στο οποίο η κοινωνία και το κράτος επενδύουν (ανατροφή, κατάρτιση κ.ο.κ.). Η ιατρική από περιθωριακή τεχνική αναβαθμίζεται και επιστημονικοποιείται, όπως αναβαθμίζεται και η κοινωνική θέση του γιατρού και του ιατρικού επαγγέλματος. Αντικείμενο της ιατρικής, δεν είναι πια, όπως στο παρελθόν, η θεραπεία μελών της ανώτερης τάξης αλλά η υγεία μεγάλων ομάδων του πληθυσμού. Καθώς ο χώρος «ακαδημοποιείται», ξεπερνιέται και ο χωρισμός της ιατρικής από τη λαϊκή ιατρική. Έτσι οι κουρείς-χειρουργοί αναβαθμίζονται και εξελίσσονται σε γιατρούς, οι εξαγωγείς δοντιών σε οδοντίατρους, οι έμποροι μπαχαρικών σε φαρμακοποιούς και οι σιδεράδες σε κτη-

νιάτρους³⁴. Στην Ελλάδα, στα χρόνια του Παπαδιαμάντη, στις αρμοδιότητες των κουρέων ενέπιπτε η εφαρμογή βδελλών, η αφαίρεση δοντιών, οι αφαιμάξεις, οι εγχειρήσεις κηλών κ.λπ.³⁵.

Στην αλλοτριωτική πραγματικότητα της μισθωτής εργασίας, ο άνθρωπος διασπάται, πραγματοποιείται (*Verdinglichung*). Μέρος της ανθρώπινης υπόστασης εκχωρείται προς εκμίσθωση, η εργατική δύναμη (και το σώμα), γίνεται πράγμα και εμπόρευμα, ενώ κομμάτια αυτής της διάσπασης, απομονωμένα από παραδοσιακές ενότητες στις οποίες αναφέρονταν, συγκροτούν τον ψυχικό κόσμο, μάλλον ως αντάλλαγμα στην απανθρωποίηση και την ποσοτικοποίηση της ανθρώπινης εμπειρίας³⁶. Το σώμα ως φορέας της εργατικής δύναμης, οριοθετεί πλέον τον εξατομικευμένο άνθρωπο προς τα έξω και απέναντι στην οργανική κοινότητα, καθιστώντας αυθύπαρκτη κάθε ανθρώπινη ύπαρξη.

Σε ηθικό επίπεδο αυτή η εξέλιξη επικυρώνεται με την απομυθοποίηση και εκκοσμίκευση του κόσμου, διαδικασία που επιτρέπει επίσης την απόσπαση του σώματος από οργανικές και μεταφυσικές δεσμεύσεις, ευνοώντας την εξαντλητική μελέτη του σώματος χωρίς ηθικές επιφυλάξεις. Η ολιστική θέαση του ανθρώπου αναθεωρείται και αντικαθίσταται από τον καρτεσιανό δυϊσμό, ο οποίος και προδιαγράφει το ηθικό-ιδεολογικό πλαίσιο ανάπτυξης της ιατρικής. Οι επιστημολογικές συνέπειες αυτών των αλλαγών και αναθεωρήσεων στην κοινωνία και την ηθική, προλείαναν το έδαφος για τη συστηματική ενασχόληση της επιστήμης και της ιατρικής με το σώμα, το οποίο εκλαμβάνεται ως μια μηχανή, έξω από ηθικές, συμβολικές και κοινωνικές διασυνδέσεις.

Στο νέο επιστημολογικό παράδειγμα της ιατρικής, το άτομο έχει μόνο σώμα, ενώ ακόμη και αυτή η ψυχική του υπόσταση προσδιορίζεται σε μεγάλο βαθμό βιολογικά (ή βιοχημικά). Σιγά-σιγά το υποκείμενο χάνεται από τον ορίζοντα της ιατρικής. Το σώμα έχει αναχθεί σε υποδοχέα της ασθένειας, από το οποίο αυτή πάση θυσία θα πρέπει να εκδιωχθεί, ανεξάρτητα αν διακυβεύεται η ποιότητα ζωής και η αξιοπρέπεια του ανθρώπινου υποκειμένου³⁷.

Στον εξωγενή προσανατολισμό, ο οποίος εγγράφεται στο βιοϊατρικό παράδειγμα η ασθένεια αναλύεται, όπως αναφέραμε παραπάνω, έξω από αυτή την εμπειρία του ασθενούς. Σε αυτόν τον προσανατολισμό, ο πελάτης, δηλαδή το να είναι κανείς ασθενής (*sickness*) ή η ασθένεια (*illness*) αντιμετωπίζονται ως αντικείμενο πάνω στο οποίο πρέπει κανείς να δράσει. Συνέπεια μιας τέτοιας δράσης, είναι η αποκοπή του ατόμου από ψυχικές και κοινωνικό-

πολιτισμικές συζεύξεις που συγκροτούν το άτομο σε υποκείμενο. Η αναζήτηση ψυχο-υποστηρικτικών μέσων, από την πλευρά του ατόμου που έχει καταστεί αντικείμενο της ιατρικής παρέμβασης, καταδεικνύει την ανάγκη του ατόμου να αποκατασταθεί ξανά ως υποκείμενο³⁸. Πόσο μάλλον όταν πρόκειται για παρεμβάσεις που αλλάζουν τον κύκλο ζωής του, όπως συμβαίνει για παράδειγμα με την αφαίρεση της μήτρας ή άλλων οργάνων από το ανθρώπινο σώμα.

2. Διαφορές ανάμεσα στο προεπιστημονικό και το βιοϊατρικό παράδειγμα (η ανάγνωση και η ερμηνεία των συμπτωμάτων)

Μια κρίσιμη διαφορά ανάμεσα στο προνεωτερικό-προεπιστημονικό παράδειγμα και το επιστημονικό, που διαφοροποιεί και τις πρακτικές εφαρμογές τους, έγκειται στην ερμηνεία των συμπτωμάτων (τα σημεία των Ιπποκρατικών). Γενικά, το σύμπτωμα στο προεπιστημονικό-προπειραματικό παράδειγμα, μπορεί να θεωρηθεί ως το σημείο μέσα από το οποίο μορφοποιείται η ασθένεια. Σε μεγάλο βαθμό ο πυρετός ταυτίζεται με την ίδια την ασθένεια³⁹. Το σύμπτωμα αποτελεί την πρώτη περιγραφή της απροσπέλαστης φύσης της ασθένειας⁴⁰. Την άποψη, πως η ακριβής παρατήρηση των συμπτωμάτων μπορεί να οδηγήσει στην κατανόηση μιας ασθένειας αλλά όχι στην ερμηνεία της ασθένειας καθ' εαυτής, διακήρυτταν από τα αρχαία χρόνια οι Ιπποκρατικοί.

Με την εμπέδωση του επιστημονικού παραδείγματος αλλάζει και η οπτική ανάγνωσης και ταξινόμησης της ασθένειας. Ενώ η προπειραματική ιατρική κατηγοριοποιεί τις ασθένειες με βάση το εξωτερικό σύμπτωμα, η σύγχρονη ιατρική προβαίνει σε μια ταξινόμηση και τυπολογία των νόσων, με βάση την αιτιολογία τους, η οποία προκύπτει από μικροβιολογικές και εργαστηριακές εξετάσεις⁴¹. Τα συμπτώματα, ερμηνεύονται απλώς ως απόρροια επίδρασης σε τοπική κλίμακα φυσικών και χημικών αιτιών, όπως βακτηρίων, ιών και αλλοιώσεων των δομών του οργανισμού, ξεκομμένα από ψυχικές-συμβολικές και κοινωνικές παραμέτρους. Ο καρτεσιανός διϊσμός, έχοντας ως πρόθεση να απαλλαγεί από τις ψυχοκρατικές «αρχές» και τις «ψυχές» που χαρακτήριζαν την αναγεννησιακή επιστήμη⁴², κατέστησε το ανθρώπινο σώμα *res extensa*, το τοποθέτησε δηλαδή στο ίδιο οντολογικό επίπεδο με άλλα φυσικά σώματα. Στο νέο ιατρικό παράδειγμα που επικράτησε, το σύμπτωμα, θεωρείται ένα μήνυμα που πρέπει να αποκωδικοποιη-

θεί, και η ιατρική αναλαμβάνει με την παροχή ειδικών χημειοθεραπευτικών ουσιών να εξαφανίσει τους παθογόνους παράγοντες που συμποσούνται στο σύμπτωμα.

Η αντίληψη, πως το σώμα είναι δεκτικό παρεμβάσεων-διευθετήσεων, μετατρέπει πάραυτα το σώμα σε αντικείμενο, αποπροσωποποιώντας τις σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ του γιατρού και του ασθενούς. Σε αυτό το υπηρετικό πλαίσιο, η ιατρική αποτελεί περισσότερο μια παραλλαγή του «μοντέλου των μαστορικών υπηρεσιών» με περιεχόμενο την ανταλλαγή αξιών. Στο ιατρικό μοντέλο υπηρεσιών υπάρχει μόνον υπηρετική σχέση⁴³. Ο γιατρός παρέχει και ο πελάτης αγοράζει περίθαλψη. Ο γιατρός με βάση μια σχέση ετερότητας, καλείται να αντιμετωπίσει τα συμπτώματα και όχι τον ασθενή. Από την άλλη, ο ασθενής μιλάει για το σώμα του σαν να πρόκειται για το σώμα ενός τρίτου.

Εντούτοις, η αλλοτριωτική κατάσταση στην οποία το ανθρώπινο υποκείμενο έχει εκπέσει, αντανακλά μια άλλη αλλοτριωτική κατάσταση που ο άνθρωπος βιώνει ως κοινωνική ύπαρξη. Η μετατροπή του υποκειμένου σε αντικείμενο, είναι οργανική συνέπεια της υποβάθμισης της ανθρώπινης εργασίας και του ανθρώπου σε πράγμα. Ο δυϊσμός του υποκειμένου, αποτελεί ίσως τον εύσημο και αναγκαίο τρόπο σχετικοποίησης ηθικών-υπερβατικών δεσμεύσεων, για να είναι δυνατή η εντατική και χωρίς ηθικούς φραγμούς ενασχόληση της επιστήμης και της ιατρικής με το σώμα. Ένα σώμα που πρέπει να αναπλαθεί, να γίνει υπάκουο, πειθήνιο και πειθαρχημένο. Σώμα μηχανή, συγχρονισμένο με τους ρυθμούς της παραγωγής. Σώμα, που μέσα από την διαπαιδαγώγηση των αναγκών και των σωματικών δραστηριοτήτων γίνεται κοινωνικά λειτουργικό⁴⁴.

Εδώ, έγκειται κατά τη γνώμη μας, το κρίσιμο σημείο που διαφοροποιεί το προεπιστημονικό από το επιστημονικό παράδειγμα. Οι διαφοροποιημένες στρατηγικές ανάγνωσης του συμπτώματος, αντιστοιχούν σε διαφορετικές πολιτισμικές πρακτικές, οι οποίες στην πρώτη περίπτωση περιστρέφονται γύρω από τον άνθρωπο που έχει ρίζες και γενεαλογία. Μέσα από το σύμπτωμα, αναπαρίσταται κατά κάποιο τρόπο η ιστορία μιας ασυνέχειας⁴⁵, ο βιολογικός και κοινωνικός της κύκλος.

Στο επιστημονικό παράδειγμα αντίθετα, οι πολιτισμικές στρατηγικές κινούνται γύρω από τον εξατομικευμένο άνθρωπο, ξεριζωμένο, χωρίς συνέχεια⁴⁶. Εδώ, το σύμπτωμα δεν αναπαριστά, αλλά εντοπίζει την ασυνέχεια πάνω στο σώμα. Από την εξέταση του σώματος, θα αντλούνται στο εφεξής, πληροφορίες απαραίτητες για

τη διάγνωση μια ασθένειας. Αν στο παρελθόν, οι άρρωστοι αφηγούνταν την ιστορία τους, που ήταν και ιστορία των άλλων, αυτοβιογραφούντο δηλαδή, πολύ δύσκολα μπορούν να χωρέσουν σε ένα στενογραφικό ιστορικό ιστορίες ζωής και οι εμπειρίες του ανθρώπου με τον εαυτό του και το περιβάλλον. Η ασθένεια αποτελείται μόνο από πολλά παθολογικά σημεία ή συμπτώματα, όπου το ένα αποκλείει το άλλο, και τα οποία αντιστοιχούν ευθέως (γραμμικά) στην ασθένεια. Η ταξινόμηση αυτών των σημείων, γίνεται μέσω του γιατρού και της ιατρικής διάγνωσης, η οποία ελαττώνει την πολυσημία και προσπαθεί αναγωγικά να τη μετατρέψει σε μονοσημία (G. Lanteri-Laura)⁴⁷.

3. Η επικράτηση του βιοϊατρικού παραδείγματος

Στο προεπιστημονικό παράδειγμα υπάρχει ο τόπος και ο ασθενής, στοιχεία που ευνοούν μια ολιστική προσέγγιση του ανθρώπου, στο επιστημονικό (βιοϊατρικό) αντίθετα υπάρχει μόνο η ασθένεια και ο γιατρός, που κάθε άλλο παρά επιτρέπουν μια αντίστοιχη προσέγγιση. Με τον ορισμό του ασθενούς, ως πελάτη, διαμορφώνεται μάλιστα και η φόρμουλα που θα κάνει προσπελάσιμη οποιαδήποτε ιατρική παρέμβαση. Αλλά και αυτή η ιατρική παρέμβαση, κατακερματίζεται πάλι εξαιτίας της υπερεξειδίκευσης, χάνοντας αρκετά σε αποτελεσματικότητα⁴⁸.

Είναι προφανές, πως αυτές οι συζεύξεις αποτυπώνουν διαφορετικές κοσμοαντιλήψεις για την ασθένεια, για τις αιτίες που τις προκαλούν αλλά και για τις στρατηγικές θεραπείας της. Ανάλογα με τη θέση του ατόμου μέσα στην κοινότητα, το πολιτισμικό πλαίσιο που την περιβάλλει και τη νομιμοποιεί, και ανάλογα με τις οικονομικές αναγκαιότητες της εποχής, αναδύονται τα επιστημολογικά πρότυπα της ιατρικής. Η αποδέσμευση των ανθρώπων από τη γη, η διάρρηξη των κοινωνικών σχέσεων που διαμορφώνονταν σε σχέση με αυτή, επομένως και της οργανικής κοινότητας, και η μετάβαση σε ένα καθεστώς αγοραπωλησίας εργατικής δύναμης, αναθεωρούσε τη φυσιοκρατική αντίληψη για την οικονομία (F. Quesnay), θεωρώντας πως ο «Πλούτος των Εθνών» προέρχεται πρωτίστως από την ανθρώπινη εργασία (A. Smith).

Ασφαλώς, και η αλλαγή του κοινωνικό-οικονομικού πλαισίου σήμαινε και την αλλαγή του ιατρικού παραδείγματος, το οποίο τώρα στην εποχή της μισθωτής εργασίας διαμορφωνόταν με βάση την αξία του σώματος, αλλαγή που καθιέρωνε και νέες πολιτισμικές πρακτικές για το σώμα (φροντίδα και επιμέλεια του σώμα-

τος, το σώμα ως αισθητικό και σεξουαλικό φετίχ κ.ο.κ.). Ο επα-
ναπροσδιορισμός των εννοιών της υγείας και της ασθένειας, α-
φορούσε κυρίως στην κατάσταση του ανθρώπινου σώματος (λει-
τουργικό ή μη). Από εδώ απέρρεαν και οι κρίσιμες διαζεύξεις με-
ταξύ φυσιολογικού και παθολογικού. Ό,τι καθιστούσε το ανθρώπι-
νο σώμα λειτουργικό, θεωρούνταν και κανονικό (φυσιολογικό)⁴⁹,
κάτι όμως που δεν ανταποκρίνεται πάντα στην πραγματικότητα. Η
ιατρική του 19ου αιώνα, παραιτείται από θεραπευτικές τεχνικές
που άπτονται του τρόπου ζωής και διατροφής, τις οποίες μπο-
ρούσε να ασκήσει ο καθένας, και οι οποίες μέσα από ένα μεγά-
λο αριθμό βιβλίων και φυλλαδίων που εμπειρείχαν προτροπές
πρόληψης, αλλά και υγιεινής περιορίζαν σημαντικά τις μεγάλες ε-
πιδημικές νόσους⁵⁰. Η ιατρική ασχολείται πλέον με τη γνώση του
υγιούς ανθρώπου⁵¹, που εμπειρικλείει τόσο την εμπειρία του μη α-
σθενούς ανθρώπου όσο και τον ορισμό του πρότυπου ανθρώπου,
γνώση που καθίσταται απόλυτα αναγκαία για την ένταξη του αν-
θρώπινου σώματος στην παραγωγή.

Οι μετατοπίσεις στην οικονομία και την κοινωνία, αλλάζουν το
κοινωνικό τοπίο, και διαμορφώνουν νέους τρόπους σύλληψης της
κοινωνικής πραγματικότητας. Ο καπιταλισμός έχει περάσει στη
δεύτερη βιομηχανική επανάσταση (μαζική παραγωγή καταναλωτι-
κών αγαθών, αυτοκινητοβιομηχανία, επικοινωνίες κ.λπ.), και καθώς
εγκαταλείπεται η περιγραφική αναπαράσταση της κοινωνίας, ανα-
δύονται νέες συμβολικές μορφές πρόσληψης της κατακερματι-
σμένης από την εν σειρά παραγωγή ανθρώπινης εμπειρίας (Τει-
λορισμός, Φορντισμός). Η μετάβαση από τον περιγραφικό ρεαλι-
σμό στον εξπρεσιονισμό, και στη συνέχεια στο σουρεαλισμό, α-
ποτυπώνει ανάγλυφα αυτή την εξέλιξη. Η επιστημολογική σχέση
αιτίας-αιτιατού που ερμηνεύει εξωτερικά την ασθένεια (μικρόβιο-
σύμπτωμα), συμπληρώνεται, στην εποχή του αναπτυγμένου καπι-
ταλισμού, από το ζεύγος λανθάνον-φανερό της φροϋδικής ψυχα-
νάλυσης, το οποίο στην εποχή του ύστερου καπιταλισμού (E.
Mandel) εκβάλλει στο σημειολογικό μοντέλο και στο ζεύγος ση-
μαίνον-σημαινόμενο⁵².

Οι κοινωνικό-οικονομικές ανακατατάξεις επηρεάζουν τις παρα-
δοχές και τις υποθέσεις των επιστημών. Από την ηγεμονία του
παραδείγματος της φυσικής, περνάμε στο παράδειγμα της βιολο-
γίας, ενώ προαλείφεται η μετάβαση του ιατρικού παραδείγματος
από το βιοϊατρικό-βιοσημειωτικό στο βιογενετικό-μορφοκλαστικό
(fractal)⁵³ μοντέλο που θα βασίζεται στη βιοτεχνολογία, στη γενε-
τική, στις νευροεπιστήμες και την κυβερνητική. Από τις τροχιές,

τις δυνάμεις και τη μοριακή βιολογία της κβαντικής φυσικής των δεκαετιών του μεσοπολέμου, περνάμε έτσι στους κώδικες και τα συστήματα⁵⁴. Από τις μεγάλες κλινικές ιστορίες και τα ιστορικά ασθένειας, περνάμε τώρα, στην εποχή του «τέλους των μεγάλων αφηγήσεων» και της πληροφορικής, στα κωδικοποιημένα βιογραφικά ασθένειας και τους αυτοματοποιημένους ιατρικούς φακέλους ασθενών με διαγνωστική απεικόνιση, νοσολογία, κωδική δομή και κλινική τεκμηρίωση⁵⁵.

Μια βασική συνιστώσα, που διατρέχει όλες τις εκδοχές του βιοϊατρικού παραδείγματος από την εποχή της εμφάνισης της επιδημιολογίας μέχρι τις μέρες μας, είναι η άμεση ή η έμμεση απόρριψη υποδεέστερων μορφών ζωής.

Στο αναδυόμενο μοντέλο της «Κοινωνικής Υγιεινής» (επιδημιολογία), το οποίο ιδεολογικά βρίσκεται μεταξύ Νεομαλθουσιανισμού και Κοινωνικού Δαρβινισμού, επίκεντρο του ενδιαφέροντος γίνεται η ομάδα και ο πληθυσμός. Εδώ, ενσωματώνεται επίσης η νιτσεϊκή αντίληψη του πολιτισμικού εκφυλισμού και της βιολογικής παρακμής του ανθρώπινου είδους. Φωνές για μέτρα που θα ανακόψουν αυτή την πορεία γίνονται όλο και πιο δυνατές. Η έρευνα περιστρέφεται γύρω από μέτρα ελέγχου και επηρεασμού της «κοινωνικής παθολογίας» που ευθύνεται για την προσβολή από ασθένειες και επιδημίες ευπαθών ομάδων του πληθυσμού⁵⁶. Η ιατρική δεν κρύβει πλέον τις προθέσεις της, να παρέμβει και σε αυτή τη γενετική διαδικασία με στόχο να εμποδίσει τον εκφυλισμό του ανθρώπινου είδους και να προστατέψει την αρτιμέλεια και τη ζωτικότητα του «λαϊκού σώματος» από ανεπιθύμητες περιπλοκές (γέννηση ατόμων με σωματικές και ψυχικές δυσλειτουργίες).

Από εδώ, θα αντλήσουν το θεωρητικό τους οπλοστάσιο οι Εθνικοσοσιαλιστές για να διατυπώσουν τη θέση τους για την υπεροχή της Αρίας Φυλής. Ο υπόρρητος ευγονισμός της «Κοινωνικής Υγιεινής», θα γίνει στο παράδειγμα της «Φυλετικής Υγιεινής» ένας επιθετικός ευγονισμός που θα εφαρμοσθεί με ιδιαίτερη βαρβαρότητα στους «υπάνθρωπους», εβραίους και τσιγγάνους, στους ανάπηρους και στους τρελούς, και γενικά σε όλους αυτούς που αποκλίνουν από το πρότυπο για την υγεία του φασιστικού καθεστώτος. Το ότι όμως προγράμματα ευγονικής εφαρμόστηκαν και σε χώρες με δημοκρατική πολιτική παράδοση, όπως η Σουηδία και η Η.Π.Α. (αναγκαστική στείρωση ψυχασθενών και άλλων «απροσάρμοστων», λοβοτομή κ.λπ.)⁵⁷, δείχνει πόσο ρευστά μπορεί να είναι τα σύνορα μεταξύ των δύο παραδειγμάτων, αλλά και την εγγενή τάση της βιοϊατρικής προς τον ευγονισμό. Αλλά και οι

προγραμματικές διακηρύξεις του WHO (Ιατρική 2000), δεν είναι λιγότερο αμέτοχες στην ανάπτυξη κοινωνικό-δαρβινιστικών ιδεολογισμών, καθόσον η λογική της ολοκληρωτικής υγείας: «Υγεία για όλους», προϋποθέτει την ολοκληρωτική εξόντωση του ασθενούς και του αδύναμου⁵⁸. Στην ίδια λογική εντάσσεται και η πρόληψη κυρίως στις αναπτυγμένες χώρες, η οποία αποτρέποντας την εκδήλωση της ασθένειας, καθιστά υποχρεωτική την υγεία. Στον ίδιο άξονα κινείται και ο έλεγχος του πληθυσμού από την επιδημιολογία, η οποία βλέπει τους υγιείς ως υποψήφιους ασθενείς, γεγονός που επιβάλλεται σε ένα βαθμό και από την κοινωνική δύναμη των γιατρών⁵⁹.

Παρά τη συμβολή της ιατρικής στην αντιμετώπιση των ασθενειών, οι κοινωνικές παράμετροι πολλών ασθενειών δεν έχουν ακόμη επαρκώς ερευνηθεί από την ιατρική, ενώ η ενασχόληση της ιατρικής και με ζητήματα πρόληψης της ασθένειας μάλλον παραγνωρίζει ακριβώς αυτές τις παραμέτρους, καθόσον η ιατροκεντρική (βιογενετική) προσέγγιση της κοινωνικής πραγματικότητας, δεν μπορεί να συλλάβει το εύρος αυτής της προβληματικής, και να προβεί σε έγκυρες υποδείξεις⁶⁰. Η απεμπόληση της κοινωνικής πατρότητας ή μητρότητας από τις βιολογικές της καταβολές, οι οποίες λειτουργούν και ως συμβολικές σχέσεις (Lévi-Strauss), όπως επιχειρείται μέσα από τη γενετική έρευνα και την αποκωδικοποίηση του DNA είναι μια εξέλιξη μείζονος σημασίας. Παρόλο που η διάσταση μεταξύ ερευνητικής διάγνωσης και θεραπευτικών δυνατοτήτων είναι δεδομένη, η εξατομίκευση γενετικών κινδύνων υποσκάπτει και την προσωπική ταυτότητα του ατόμου, η οποία συνίσταται στην προσδοκία, να αναπτυχθεί αυτό ως διαφορετική κοινωνική ύπαρξη⁶¹.

4. Προσπάθεια επανασύζευξης του σώματος με το υποκείμενο: Η περίπτωση της ψυχοσωματικής ιατρικής

Μια μερική αναθεώρηση του βιοϊατρικού παραδείγματος, έρχεται από την πλευρά της ψυχοσωματικής ιατρικής και της ψυχανάλυσης, οι οποίες θέλοντας να σχετικοποιήσουν τον υλιστικό μονισμό και τον λανθάνοντα ανθρωπολογισμό του κατεστημένου ιατρικού παραδείγματος στην ερμηνεία της ασθένειας, αντιλαμβάνονται την ασθένεια σαν αποτέλεσμα της σύγκρουσης μεταξύ ατόμου και κοινωνίας (Krankheit als Konflikt), και ως βίωμα και συναίσθημα που εξωτερικεύεται συνειδητά ή ασυνειδητά στο σώμα του

ασθενούς⁶². Ωστόσο αυτή η μετατόπιση που αξιώνει σε επιστημολογικό επίπεδο να υπερβεί το δυϊσμό που ευνόησε το βιολογισμό στην ιατρική, συγκροτήθηκε και ως πολιτισμικό κίνημα και συνδυάστηκε με νέες αντιλήψεις για το σώμα (σωματισμός) και την υγεία, κυρίως μεσοαστικών στρωμάτων.

Βασική αδυναμία της ψυχοσωματικής ιατρικής είναι ότι αντιλαμβάνεται την αρρώστια ως διανοητικό φαινόμενο, ως αποτέλεσμα της δράσης του πνεύματος στο σώμα⁶³. Τοποθετώντας η ψυχοσωματική ιατρική τις αιτίες που προκαλούν την ασθένεια στην κοινωνική σφαίρα όπου ζει και κινείται το άτομο, δέχεται έμμεσα τη συνεργία του στην εμφάνιση της ασθένειας και άμεσα τη συμμετοχή του στην άρση της κατάστασης ασθένειας. Εμφανής είναι εδώ, η ταύτιση της ψυχοσωματικής ιατρικής αλλά και της ψυχοθεραπείας με την προεπιστημονική αντίληψη για τη συνυπευθυνότητα (συνενοχή) του ατόμου, σε αντίθεση φυσικά με την αντίληψη της σύγχρονης ιατρικής, που παραπάνω εκθέσαμε, στην εκδήλωση της ασθένειας⁶⁴. Επειδή η ασθένεια στην προνεωτερική κοινωνία είχε να επιτελέσει και κοινωνικές λειτουργίες που άπτονταν της συνοχής της κοινότητας (λειτουργία του αποδιοπομπαίου τράγου), ενσωμάτωνε στην αντιμετώπιση της ασθένειας πέρα από το άτομο, το οποίο καθιστούσε ένοχο για την ασθένεια και την κοινωνική δημοσιότητα. Αντίθετα η ψυχοσωματική ιατρική, όπως και η ψυχοθεραπεία-ψυχανάλυση, επειδή βασίζονται στην ενεργητική συμμετοχή και την αυτοανάλυση του ατόμου που καλείται να διορθώσει συμπεριφορές ή να επαναδομήσει κομμάτια του εαυτού του, αποκλείουν αξιωματικά τη συμμετοχή της δημοσιότητας.

Η επαγγελία της ψυχοσωματικής ιατρικής, πως η υγεία είναι δυνατή και εξαρτάται από τη θέληση και τις επιδιώξεις του ενός, δεν αποπροσανατολίζει μόνον από τις κοινωνικές συνθήκες που γεννούν τις ασθένειες (συνθήκες εργασίας, αλκοολισμός, περιβαλλοντολογική ρύπανση κ.ά.), αλλά είναι και μια απόφαση ηθικού και πολιτικού διαμετρήματος: όποιος είναι άρρωστος και αδύναμος ευθύνεται ο ίδιος γι' αυτό⁶⁵. Είναι οφθαλμοφανές που οδηγεί αυτό το ιδεολόγημα, αλλά και ποιες συγχύσεις δημιουργεί, και μάλιστα σε μια εποχή που η θέση του ατόμου είναι πολύ δυσχερέστερη για να αντιμετωπίσει από μόνο του παθογενείς καταστάσεις. Η αποενοχοποίηση της κυρίαρχης τάξης, και του τρόπου οργάνωσης της εργασίας που ευθύνονται πρωτίτως γι' αυτή την κατάσταση του οικοσυστήματος, μετατοπίζει την ευθύνη για την ασθένεια στο άτομο. Καθόσον μάλιστα αυτή η νέα κοινωνική παθολογία συμπληρώνεται και από μια φιλοσοφία ζωής και έναν ά-

κριτο καταναλωτισμό για οτιδήποτε έχει να κάνει με την υγεία και το σώμα, κατά προτίμηση εναλλακτικό, η δικαιολογημένη αγανάκτηση απέναντι στις κυρίαρχες οικονομικές και πολιτικές ομάδες, βγαίνει σε ένα πεδίο ακίνδυνο για το σύστημα, όπου το άτομο κατατρίβεται με τον ίδιο τον εαυτό του φτάνοντας στο σημείο να θεωρεί συχνά το ίδιο το σώμα του ως αντίπαλο. Επειδή το σώμα δε μένει πάντα νεανικό, επειδή δεν υπακούει στις προσδοκίες του, επειδή επιτρέπει την είσοδο εξωτερικών ρύπων, σύμφωνα με την κυρίαρχη παράσταση για την ασθένεια. Η καχυποψία απέναντι στο σώμα που υφέρπει σε αυτή την αντίληψη μοιάζει πολύ με την εχθρότητα που επιδεικνύει ο πουριτανικός και ασκητικός χριστιανισμός απέναντι στο σώμα και τις ανάγκες του⁶⁶.

Ιατρική και μισθωτή εργασία: Η ιατρική ως ελεγκτικός μηχανισμός

Αφού είδαμε πως κοινωνικό-πολιτισμικές μεταβλητές επηρεάζουν την ιατρική και προσδιορίζουν τα αντίστοιχα ιατρικά παραδείγματα, θα εξετάσουμε τώρα την ιατρική ως θεσμό, σε σχέση με το κοινωνικό-οικονομικό ισοδύναμο στο οποίο αυτή εμφανίζεται, δηλαδή στο αστικό-καπιταλιστικό σύστημα.

Θα πρέπει όμως να θυμήσουμε πως όλες οι κοινωνίες διέθεταν μηχανισμούς αντιμετώπισης των ασθενειών. Ενώ όμως μέχρι την εμφάνιση της νεωτερικής κοινωνίας έχουμε έναν πλουραλισμό μέσων και μεθόδων αντιμετώπισης των ασθενειών και η ιατρική είναι μια μέθοδος μεταξύ των άλλων, με την εμφάνιση των μεγάλων επιδημιών και τη μαζική παρέμβαση του κράτους, κυρίως μετά τη λιγότερο ή περισσότερο επιτυχή αντιμετώπιση της πανώλης, του «μαύρου θανάτου» που κατέτρυχε τις μεσαιωνικές πόλεις, η ιατρική εγκαθιδρύεται σαν θεσμός. Τα συστήματα υγείας που αναπτύχθηκαν και τα οποία αντιστοιχούσαν στα διάφορα ιατρικά παραδείγματα κατέστησαν την υγεία και την ασθένεια δημόσια υπόθεση. Υγεία και ασθένεια έπαψαν να θεωρούνται ιδιωτική υπόθεση. Με κύρια μέσα αντιμετώπισης των επιδημιών τα λοιμοκαθαρητήρια και την καραντίνα (*quarantaria*), που απέρριε από την αντίληψη της βιβλικής παράδοσης για τη μεταδοτικότητα, την επιβολή δημοσιονομικών μέτρων και τον έλεγχο των τροφίμων, η ιατρική αναλάμβανε να ελέγξει και το ανομικό καθεστώς των διατομικών σχέσεων που η νέα τάξη πραγμάτων επέβα-

λε, εφαρμόζοντας διαφοριστικές και εξατομικευτικές πρακτικές θεραπείας.

Ας μη ξεχνάμε πως είναι μια περίοδος ανθρωπογεωγραφικών ανακατατάξεων (εξεγέρσεις και έξοδος των χωρικών, αστεοποίηση κ.λπ.), και έντονης κοινωνικής κινητικότητας (προλεταριοποίηση, σχηματισμός μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων), που διαμορφώνουν μια δυναμική κοινωνία αλλά και που σχηματίζουν ένα συγκρουσιακό κοινωνικό υλικό ιδιαίτερα επικίνδυνο. Είναι η εποχή του απολυταρχικού κράτους (18ος-19ος αιώνας), όταν το κράτος επιχειρεί μέσα από το μαζικό έλεγχο της υγείας του πληθυσμού να αντιστρέψει τα δημογραφικά δεδομένα που επιβαρύνθηκαν από τους μεγάλους λιμούς και τους θρησκευτικούς πολέμους. Η κατάσταση αυτή, υποχρέωνε το κράτος να λάβει μέτρα προστασίας του πληθυσμού, για να καλύψει τις ανάγκες της παραγωγής και τις ανάγκες των εθνικών στρατών. Για πρώτη φορά διαμορφώνεται η έννοια της Public Health, και το κράτος, έχοντας ως πρότυπο την ιατρική αστυνομία (Medizinische Polizei) του J.P. Frank, εντάσσει με βάση το εύλογο συμφέρον για τη δημόσια υγεία ολοένα και περισσότερα πεδία της ζωής των υπηκόων του στη σφαίρα του άμεσου κρατικού ενδιαφέροντος⁶⁷. Η εξασφάλιση της υγείας του ατόμου, θα προέκυπτε από μια δέσμη μέτρων επιτήρησης του ατόμου από τη γέννηση μέχρι το θάνατό του⁶⁸.

Ωστόσο, η Βιομηχανική Επανάσταση αλλάζει το κοινωνικό σκηνικό, καθόσον νέες κοινωνικές τάξεις εμφανίζονται στο προσκήνιο. Το νέο ιατρικό παράδειγμα διαμορφώνεται τώρα, στην εποχή της μαζικής προλεταριοποίησης και της άναρχης εγκατάστασης πληθυσμών στα αστικά κέντρα, σε συνδυασμό με τις χωροταξικές ανάγκες και τις ανάγκες διευθέτησης του οικολογικού χώρου. Η ιατρική και τα κινήματα υγιεινής (sanitary movements), που αναπτύσσονται, έχουν σαν στόχο να εξωραΐσουν το περιβάλλον της πόλης, ένας εξωραϊσμός όμως που μαζί με τα μέτρα υγιεινής επιβάλλει στάσεις και συμπεριφορές συμβατικές με το νέο κοινωνικό πλαίσιο. Ο λόγος περί υγιεινής, όπως εκφέρεται από μεσοαστικά στρώματα (γιατροί, αρχιτέκτονες, μηχανικοί κ.λπ.) στρέφεται κατά του συνωστισμού ατόμων στην ίδια στέγη, της κακής αποχέτευσης και της παιδικής εργασίας. Η ιατρική, εμμένοντας στη θεωρία της «ακαθαρσίας» που χαρακτήριζε το ιατρικό παράδειγμα της προβακτηριολογικής περιόδου, δηλαδή στη θέση πως οι επιδημίες προέρχονται από την αποσύνθεση της ύλης και τους μiasματικούς ατμούς που εκλύονται, και όχι από τη μεταδοτικότητα

ή τους μικροοργανισμούς, θα ζητήσει την απομάκρυνση της βρωμιάς από τις φτωχογειτονιές⁶⁹. Αίτημα που μεταφράζεται πολιτικά ως απομάκρυνση των φτωχών από το κέντρο των πόλεων. Το αίτημα των υγιεινολόγων, συμπίπτει με τις προθέσεις της κυρίαρχης αστικής τάξης να ελέγξει επιτέλους το κέντρο των πόλεων, το οποίο συχνά αποτελούσε πεδίο κοινωνικών συγκρούσεων και αντιπαράθεσης πληθειακών και εργατικών στρωμάτων με το κράτος και τις δυνάμεις καταστολής. Οι οδομαχίες, τα οδοφράγματα, οι μαχητικές διαδηλώσεις που χαρακτηρίζουν την εικόνα των μεγάλων πόλεων (Παρίσι, Βερολίνο, Βιέννη κ.ά.) σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα (Επανάσταση του 1848, Παρισινή Κομμούνια) και σηματοδοτούν την είσοδο των μαζών στην ιστορία, μπορούν μόνο να εκλείψουν εφόσον μπει τάξη στις εξαθλιωμένες συνοικίες. Η διάνοιξη πλατειών λεωφόρων, τα έργα υποδομής (αφόδευση, ύδρευση), η αναδόμηση δηλαδή του οικιστικού χώρου, σημαίνει και την απώθηση και διοχέτευση των «επικίνδυνων τάξεων» σε ελεγχόμενους χώρους, όπου ενεργοποιούνταν μηχανισμοί κοινωνικής πολιτικής και καταστολής (Correcthouses, Zuchthäuser, Workhouses κ.λπ.). Έμμεσα πλην σαφώς, καταδεικνύεται η σχέση αλληλεπίδρασης της ιατρικής με τις κοινωνικές συνθήκες, αλλά και πως συγκροτείται επιστημονικά το ιατρικό παράδειγμα και από που απορρέει ιδεολογικά ο ιατρικός λόγος.

Στο μεταξύ η θνησιμότητα στα αστικά κέντρα παίρνει μεγάλες διαστάσεις, δημιουργώντας εύλογα ανησυχίες για την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης⁷⁰, ενώ η όξυνση των κοινωνικών αντιθέσεων και η κλιμάκωση των κοινωνικών αγώνων, οδηγούν το κράτος στην επιβολή μέτρων προστασίας του πληθυσμού. Το εγχείρημα αυτό, θα εξελιχθεί και ως εμπέδωση της ηγεμονίας του επιστημονικού παραδείγματος απέναντι σε μη επιστημονικά. Είναι η αποφασιστική στιγμή για τη σύγχρονη ιατρική, στην οποία αναγνωρίζεται σχεδόν αποκλειστικά, η δυνατότητα αντιμετώπισης και διαχείρισης της ασθένειας και αποκατάστασης της υγείας του πληθυσμού.

Οι επενδύσεις για την ανατροφή, την εκπαίδευση και την επαγγελματική κατάρτιση των ατόμων, αντιπροσώπευαν πια ένα μεγάλο μέρος των κρατικών εξόδων και ήταν φυσικό, πως το κράτος θα ενδιαφερόταν αμεσότερα για την υγεία των υπηκόων του, καθόσον μόνον έτσι θα μπορούσε να γίνει η απόσβεση του δαπανηθέντος κεφαλαίου. Το νέο ιατρικό παράδειγμα, υιοθέτησε γρήγορα την έννοια του πληθυσμού και τα αντίστοιχα εργαλεία της νεοσυγκροτούμενης δημογραφικής και στατιστικής επιστήμης

(έλεγχος γεννήσεων, σεξουαλική συμπεριφορά κ.λπ.), με στόχο να επηρεάσει (θετικά ή αρνητικά) την πληθυσμιακή μεταβλητή.

Βέβαια στο αστικό-καπιταλιστικό σύστημα σχέσεων, δηλαδή στο καθεστώς της μισθωτής εργασίας και στο βαθμό που η ιατρική γίνεται κατανοητή ως επιστήμη⁷¹ για την αντιμετώπιση της ασθένειας, ο ρόλος της ιατρικής είναι *sui generis* αναπαραγωγικός, τόσο από άποψη περιεχομένου (αποκατάσταση της λειτουργικότητας του ατόμου) όσο και από άποψη ιδεολογίας. Ο χαρακτήρας αυτός της σύγχρονης ιατρικής, προέκυψε στη διαδικασία ενσωμάτωσης και δέσμευσης του συντελεστή παραγωγής «εργασία» στο σύστημα σχέσεων της μισθωτής εργασίας. Ένας παράγοντας που οδήγησε στην αναβάθμιση της αξίας του σώματος, και στην έπακρο αξιοποίηση των δεξιοτήτων του για την παραγωγική διαδικασία. Είναι αυτή η πράξη της εξωτερίκευσης ενός ιδιωτικού στοιχείου, όπως συμβαίνει με την εκχώρηση και εκμίσθωση της εργατικής δύναμης που μπορεί να μετατρέψει ένα ιδιωτικό συμβάν (κατάσταση υγείας) σε δημόσια υπόθεση. Στο τέλος μιας τέτοιας διαδικασίας μετατροπής της υγείας σε δημόσιο αγαθό, έχουν κοινωνικοποιηθεί και οι όροι αποκατάστασης της εργατικής δύναμης, και οι όροι περίθαλψης και θεραπείας των φορέων εργατικής δύναμης, των ατόμων. Το γεγονός αυτό, επιτρέπει στην ιατρική ως «επιστήμη» αντιμετώπισης της σωματικής ή ψυχικής δυσλειτουργικότητας, να διαχειρίζεται και να «διοικεί» για λογαριασμό της κοινωνίας αυτές τις ιδιωτικές στιγμές (κατάσταση ασθένειας)⁷², με στόχο τη γρήγορη και λειτουργική επάνταξη του ατόμου στην παραγωγική διαδικασία. Από την άλλη, η συνεχής εναλλαγή ιατρικών παραδειγμάτων, όπως παραπάνω αναφέραμε, επιβεβαιώνει ακριβώς τον καθεστωτικό ρόλο της ιατρικής, καθώς αυτά ανταποκρίνονταν σε ιδεολογικά περιεχόμενα και δευτερευόντως σε επιστημονικά δεδομένα⁷³.

Έτσι το ανθρώπινο σώμα, ως φορέας εργατικής δύναμης, έγινε από πολύ νωρίς μετρήσιμο μέγεθος και η σωματικότητα αντικείμενο επισταμένων ιατρικών εξετάσεων. Παίρνοντας υπόψη κοινωνιο-βιολογικά δεδομένα που βασίστηκαν στη φυσιολογία, η ιατρική προχώρησε μεθοδολογικά σε μια προσέγγιση του ανθρωπίνου σώματος με βάση την ανατομία του (βάρους, μέγεθος κ.λπ.) για να καταγράψει σωστά το ρυθμό του, όταν αυτό θα κινείται σε διαστήματα δεδομένων χρονικοτήτων, διεργασία που επιστημονικοποιήθηκε από τον Τεϊλορισμό. Σκοπός της φυσιολογικής εξέτασης του σώματος, ήταν να προσδιορισθούν τα όρια αντοχής του, δηλαδή μέχρι ποιο σημείο μπορεί να φθάσει η εκμετάλλευση της ζω-

ντανής εργατικής δύναμης, όταν αυτή θα εκτίθεται στην παραγωγική διαδικασία. Η εισαγωγή ενός κοινωνικά επιτρεπόμενου βαθμού εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης, εξασφάλιζε επίσης την αναπαραγωγή της. Οι γιατροί ανέλαβαν να κάνουν γνωματεύσεις για την κατάσταση του ανθρώπινου σώματος, και να πιστοποιούν, έχοντας σαν βάση τα δεδομένα της φυσιολογίας, τα οποία είχαν υιοθετήσει τα ταμεία ασθενοείας και γήρατος, όχι μόνον την ικανότητα προς εργασία αλλά και τη θέληση προς εργασία.

Συνάμα, η εμπέδωση και διεύρυνση των ασφαλιστικών ταμείων, στα οποία αναγκάστηκαν να ασφαλισθούν οι εργαζόμενοι, απαιτούσε εξειδικευμένες ιατρικές γνώσεις, γεγονός που με τη σειρά του επέβαλε την επαγγελματικοποίηση των γιατρών. Η καλή και γενική εκπαίδευση των γιατρών, κρίθηκε ένα αναγκαίο μέσο για την προστασία των ασφαλιστικών ταμείων απέναντι στις «αδικαιολόγητες» αξιώσεις των ασφαλισμένων. Η άντληση πληροφοριών από την ιδιωτική σφαίρα των πελατών, καθιστούσε την ιατρική αποτελεσματικό ελεγκτικό μηχανισμό της θέλησης προς εργασία, ενώ σε συνδυασμό με τους αντικειμενικούς συντελεστές για τη χρήση της εργατικής δύναμης που προσέφερε η φυσιολογία, προσέδιδαν στην ιατρική μια ανεξάρτητη βάση νομιμοποίησης⁷⁴. Παράλληλα ο αναβαθμισμένος ρόλος της ιατρικής –ως συνέπεια της αναβάθμισης της αξίας του σώματος– γι' αυτή είναι πιο ενεργό ρόλο πάνω στα κοινωνικά πράγματα, γεγονός που έδινε τη δυνατότητα στους γιατρούς να έχουν λόγο για την ασθένεια αλλά και για το κοινωνικό πεδίο γύρω από αυτήν.

Υπερβαίνοντας τα όρια του γνωστικού τους πεδίου, οι γιατροί ασκούσαν συχνά και στην κοινωνική θεωρία, αναπτύσσοντας θεωρητικά σχήματα για το πώς θα πρέπει ή θα έπρεπε να λειτουργεί η κοινωνία⁷⁵. Η ιατρική θα ασκεί στο εφεξής και κοινωνικοποιητική λειτουργία, ενσωματώνοντας στο κυρίαρχο πολιτισμικό σύστημα τον πληθυσμό. Οι καμπάνιες για την καθαριότητα δεν σταματούσαν μόνον στην αντιμετώπιση της βρωμιάς, αλλά επιδίωκαν να αναδιαμορφώσουν και τον θυμικό κόσμο των ατόμων απωθώντας παρωχημένες πολιτισμικές συνήθειες και έξεις των λαϊκών στρωμάτων. Καθόσον η ιατρική αυτοπροσδιοριζόταν όλο και πιο πολύ ως φορέας αγωγής του ηγεμονικού πολιτισμικού προτύπου, ο γιατρός ανελάμβανε το ρόλο του πεφωτισμένου βοηθού της πολιτικής εξουσίας, καθώς πρωτοστατούσε στη διαμόρφωση ανεκτών συνθηκών υγιεινής και ζωής των λαϊκών μαζών. Το γεγονός αυτό άμβλυσε την εξαθλίωση των λαϊκών στρωμάτων, διεύρυνε όμως το λόγο της ιατρικής σε κατ' εξοχήν χώρους άσκησης πολιτικής.

Σε ένα άλλο πεδίο, το οποίο διαμορφώνεται τόσο από παιδαγωγικές ανάγκες όσο και από ανάγκες αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, ο ρόλος της ιατρικής γίνεται «διαταξικός». Ενώ η παρέμβαση της ιατρικής στο χώρο των αστών έχει παιδαγωγικό χαρακτήρα, και ως στόχο την απόσπαση των παιδιών της αστικής τάξης από την αρνητική επίδραση του υπηρετικού προσωπικού, εγχείρημα που προωθείται μέσω της συγκρότησης της οικιακής ιατρικής και του οικογενειακού γιατρού, η παρέμβαση της ιατρικής στο χώρο ζωής των κατώτερων κοινωνικών τάξεων απορρέει κυρίως από μια «κοινωνική οικονομία» αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης⁷⁶. Αυτό σημαίνει συνομάδωση όλων των μορφών καθοδήγησης της ζωής των φτωχών από ένα σώμα γιατρών, υγιεινολόγων, φιλανθρώπων κ.ά. με στόχο την ελαχιστοποίηση της δημόσιας δαπάνης για τη συντήρηση της λαϊκής οικογένειας. Η επιχείρηση αντιμετώπισης της φυσικής εξασθένησης του πληθυσμού, συμβάδιζε με μια εκστρατεία ηθικοποίησης και ελέγχου των συμπεριφορών, με στόχο τα άτομα να κινούνται σε ανεκτά από το κράτος πλαίσια επίλυσης και διευθέτησης των κοινωνικών διαφορών. Ωστόσο, αυτό το κίνημα διαπαιδαγώγησης, βοήθησε επίσης το ιατρικό σώμα, να απαλλαγεί και από τη λαϊκή ιατρική που εφαρμοζόταν από τους αυτοσχέδιους γιατρούς (κομπογιαννίτες, μάγοι κ.ά.) αλλά και από τις «γυναίκες του λαού», όπως η Φόνισσα του Παπαδιαμάντη⁷⁷, στη δικαιοδοσία των οποίων ενέπιπτε ο τοκετός, οι αρρώστιες της γέννας και οι παιδικές ασθένειες⁷⁸, αφαιρώντας γνώση και τεχνικές από τις γυναίκες και καθιστώντας το ιατρικό επάγγελμα ένα κατ' εξοχήν αντρικό επάγγελμα.

Αν στο πεδίο σύζευξης ατόμου και οικονομίας, η ιατρική ενσωματώνει το άτομο στο κοινωνικό-πολιτισμικό σύστημα της μισθωτής εργασίας, σε επίπεδο διατήρησης του κοινωνικού συστήματος, η ιατρική ενεργοποιείται και ως ελεγκτικός μηχανισμός, καθώς δεσμεύει συγκεκριμένες μορφές παρεκκλίνουσας συμπεριφοράς σε ελεγχόμενους χώρους. Σε επίπεδο ατόμου, η ιατρική προσφέρει μέσω της ασθένειας νομιμοποιημένα πρότυπα συμβατικής συμπεριφοράς⁷⁹, καθώς το άτομο αποδέχεται το ρόλο του ασθενή, αποδοχή που αποβαίνει προς όφελος της κοινωνίας και δευτερευόντως προς όφελος του ατόμου, καθώς με την κοινωνική συνθήκη της ασθένειας η ιατρική αποκαθιστά λειτουργικές δεξιότητες του ατόμου, και το επανεντάσσει στην εργασία, εξασφαλίζοντας πάραυτα την αναπαραγωγή του «συλλογικού εργάτη».

Πιθανόν το άτομο μέσα από την κοινωνικοποιητική και θεραπευτική παρέμβαση της ιατρικής να προσαρμόζεται λειτουργικά.

Κάθε άλλο όμως παρά πρόκειται για μια πραγματική προσαρμογή, καθώς ο ψυχαναγκαστικός κονφορμισμός που διαπερνά αυτές τις κοινωνικοποιητικές πρακτικές προετοιμάζει το έδαφος για τις «παθογενείς καριέρες»⁸⁰.

Ο ιδεολογικός ρόλος της ιατρικής γίνεται εδώ περισσότερο από εμφανής. Αφού καθιστά την ασθένεια ατομική περίπτωση αποδεσμεύοντας τις αιτίες εμφάνισης από το πλέγμα των κοινωνικών σχέσεων και τους χώρους διαβίωσης και εργασίας των ατόμων, μετατοπίζει την ευθύνη στο ίδιο το άτομο, εξηγώντας συμπεριφορικά το φαινόμενο της υγείας αλλά και την ίδια την ασθένεια.

Συμπέρασμα

Η μεταφορά της ευθύνης για τη διαχείριση και την αντιμετώπιση της ασθένειας από την κοινότητα στον ιατρικό θεσμό, είχε ως συνέπεια την απόσπαση του σώματος από το υποκείμενο, και την ακύρωση πολιτισμικών συζεύξεων που υποστασιοποιούσαν τον άνθρωπο ως μέρος της οργανικής κοινότητας. Με την εγκαινίαση αντίστοιχων ιατρικών παραδειγμάτων, το σώμα αποτέλεσε αντικείμενο ψυχοφυσικής αναμόρφωσης (M. Weber), ενώ η γνώση για το σώμα και τις κινήσεις που προσέφεραν η φυσιολογία, οι βιοεπιστήμες, η ψυχοεπιστήμη κ.ο.κ., συνέβαλαν σε σημαντικό βαθμό ώστε το σώμα να δεσμευθεί στην παραγωγική διαδικασία. Η αντίληψη πως υγεία σημαίνει απουσία ασθένειας, ευνούσε μια μεταχείριση του ανθρωπίνου σώματος στην κατεύθυνση επαναπόκτησης απωλεσθεισών δεξιοτήτων που θα καθιστούσαν το άτομο ξανά λειτουργικό. Εξίσου σημαντικός είναι και ο ιδεολογικός ρόλος της ιατρικής, ως θεσμού της αστικής-καπιταλιστικής κοινωνίας, καθόσον μέσω αυτού επιβάλλεται η αγωγή του ατόμου σε συγκεκριμένες ανάγκες και σωματικές δραστηριότητες (στάσεις, έξεις, αναστολή αναγκών κ.ο.κ.), έτσι ώστε αποκλίσεις να διοχετεύονται σε ελεγχόμενα πεδία και συμβατικές συμπεριφορές, όπως είναι το πλαίσιο σχέσεων με επίκεντρο την ιατρική (γιατρός, πελάτης, ασφαλιστικά ταμεία) και η ίδια η ασθένεια.

Σημειώσεις

1. Ackernelcht, 1971, σελ. 19 κ.ε.
2. Weber, 1972, σελ. 13.
3. Μάλιστα η εμπειρία του ασθενούς με την αρρώστια και η συνδιαλλαγή του με τα πνεύματα αποτελούσε στο σαμανισμό τη βάση για τη θεραπευτική ικανότητα του γιατρού. Βλ. Τζαβάρα, 1986, σελ. 71.
4. Βλ. Kühn, 1996, σελ. 96 κ.ε.
5. Μετά την επανάσταση του 1917 η παροχή υγείας στη Σοβιετική Ένωση γινόταν μέσω κρατικών γιατρών και feldschers. Βλ. Ackernelcht, 1998, σελ. 243. Ο όρος «φέλτσερ» προέρχεται από τη γερμανική λέξη Feldscher και αναφέρεται στο γιατρό, ο οποίος με ελάχιστη εκπαίδευση ή και χωρίς επιστημονικές σπουδές προσέφερε τις υπηρεσίες του στους τραυματισμένους στρατιώτες. Βλ. Wahrig, Deutsches Wörterbuch, 1991.
6. Τσαλίκης, 1996, σελ. 56.
7. Βλ. Γείτονα, 1996, σελ. 153.
8. Βλ. Weber, 1972, σελ. 13 κ.ε.
9. Βλ. Parsons, 1961, σελ. 15 κ.ε.
10. Χιωτάκης, σελ. 38 και Relman, 1986, σελ. 210.
11. Offe, 1993, σελ. 227.
12. «Η διακήρυξη της Άλμα-Ατα», *Σύγχρονα Θέματα* 29, 1986, σελ. 14-15.
13. Στο κρατικό σύστημα ασφαλίσεων (KVG) που επέβαλλε ο Bismark το 1883 στο Γερμανικό Ράιχ, στην προσπάθειά του να αποσπάσει τον έλεγχο αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης από τα ασφαλιστικά ταμεία των εργαζομένων (Hilfskassen), η ασθένεια γίνεται αντιληπτή ως περίπτωση βλάβης (Schadenfall), μια ουδέτερη έννοια, σαν να αφορά στη βλάβη κάποιου πράγματος.
14. Ξεκινώντας από μια οντολογική αντίληψη για την εργασία και υποθετώντας έμμεσα την αντίληψη πως υγεία είναι μια κατάσταση ψυχικής και φυσικής ευεξίας και όχι μια κατάσταση απουσίας ασθένειας, ο M. Weber τονίζει πως η βιομηχανική εργασία φθείρει όχι μόνο το σώμα αλλά και την ψυχική υπόσταση του εργαζομένου. Επομένως η λειτουργία του «ελεύθερου χρόνου» είναι συγκεκριμένη και συνίσταται στην εξορρόπηση μακροχρόνιων φθορών που ο εργαζόμενος υφίσταται. Ενδεικτικός ο τίτλος σχετικού άρθρου του: «Η ψυχο-φυσική της βιομηχανικής εργασίας». Βλ. Narr, 1990, σελ. 252 και 253 κ.ε.
15. Rodberg, Stevenson, 1978, σελ. 44.
16. Θεωρούμε πως η έννοια του παραδείγματος του T. Kühn είναι ένα καλό αναλυτικό εργαλείο για να δείξει κανείς στο χρόνο τη διαφορετική οπτική προσέγγισης ενός κοινωνικού φαινομένου μέσα από την κοινότητα των ειδικών, σχετικοποιώντας αυτές τις αρχές και θεωρήσεις των επιστημόνων. Ωστόσο η μη δέσμευση του παραδείγματος σε ένα κοινωνικό-ιστορικό πλαίσιο οδηγεί σε μια ανιστορική προσέγγιση της επιστήμης και της λειτουργίας της.

17. Βασικά στοιχεία του βιοϊατρικού μοντέλου είναι: α) ο δυϊσμός του υποκειμένου στην αντιμετώπιση της ασθένειας, β) ο μηχανιστικός και αναγωγικός τρόπος που βασίζεται στον προσδιορισμό της ασθένειας μέσω των μικροοργανισμών και γ) ο εμπειρικός και επεμβατικός τρόπος που βασίζεται στην παρατήρηση και τη γενίκευση, μια μέθοδος που επιτρέπει τη θεώρηση του ανθρώπου ως βιολογικού συστήματος και την επέμβαση με στόχο την «επισκευή» του. Hardey, 1998, σελ. 9.

18. Η ανάμειξη στον τοκετό τόσο του γιατρού όσο και της γιαγιάς, οι οποίοι είναι φορείς ρόλων που αναφέρονται σε διαφορετικά κοινωνικό-ιστορικά και πολιτισμικά πλαίσια, δημιουργούν σύμφωνα με έρευνες που έγιναν στην Κορέα περιπλοκές στην όλη διαδικασία τοκετού. Ο τοκετός στις παραδοσιακές κοινωνίες δεν είναι ιατρικό συμβάν, αλλά εντάσσεται στο συμβολικό σύστημα της κοινότητας. Ο τοκετός σε ένα νοσοκομείο πέραν του ότι αποκόβει τα άτομα από τις αναφορές τους, προκαλεί συγχύσεις και συγκρούσεις ρόλων. Βλ. Sich, 1994, σελ. 243.

19. Sich, 1994, σελ. 233.

20. Από την άλλη θα πρέπει να σχετικοποιηθούν οι διακηρύξεις του WHO για την επανασύνδεση της ιατρικής με την κοινότητα, καθόσον η μετατόπιση της ευθύνης περίθαλψης προς πρωτογενή δίκτυα, συνδυάστηκε με τον περιορισμό της αναπτυξιακής βοήθειας προς τις χώρες του Τρίτου Κόσμου και την ιδιωτικοποίηση μέρους της δημόσιας υγείας στις χώρες της Ευρώπης και της Αμερικής. Τσαλίκη, 1996, σελ. 56.

21. Σε αυτό το πλαίσιο θα πρέπει να επανεξετασθεί, αν οργανώσεις, όπως «Γιατροί χωρίς σύνορα», «Γιατροί του κόσμου», των οποίων τα μέλη διαπνέονται από το ηθικό-ουμανιστικό πνεύμα «κοινωνικής προσφοράς» των αστικών φιλανθρωπικών οργανώσεων του 19 ου αιώνα και της παράδοσης που εγκαινίασε ο Α. Σβάιτσερ στις ζούγκλες της Αφρικής, συμβάλλουν πραγματικά στην καλύτερη κατανόηση της ασθένειας, επομένως και αντιμετώπισής της ή οδηγούν σε μεγαλύτερες συγχύσεις.

22. Δημητρίου, 1999, σελ. 97.

23. Geertz, 1987, σελ. 51.

24. Hütte, 1996, σελ. 66.

25. Βλ. Χρηστάκης, 1995, σελ. 208.

26. Sich, 1994, σελ. 250.

27. Lévi-Strauss, 1963, σελ. 178 κ.ε.

28. Βλ. Helman, 1984, σελ. 13 κ.ε. Σύμφωνα με την D. Sich (Sich, 1994, σελ. 240) η διαδικασία της ασθένειας μπορεί να συλληφθεί επισημονικά και πολυεπίπεδα: α) μέσα από το επίπεδο του σώματος (βιοϊατρική), το οποίο δεν μπορεί ωστόσο να αποκλείσει πολιτισμικές επιδράσεις πάνω στην εξέλιξη της ασθένειας, β) μέσα από το επίπεδο της ατομικής εμπειρίας (ψυχοσωματική ιατρική), γ) μέσα από το επίπεδο των διανθρώπινων σχέσεων, όπου οι άνθρωποι μοιράζονται εμπειρίες και με βάση αυτές δρουν (κοινωνική ιατρική ή ιατρική του «Τρίτου Κόσμου») και δ) μέσα από το επίπεδο ενός πολιτισμικού συστήματος σημασιών, το

οποίο επέχοντας θέση μεταεπιπέδου, διαπερνά όλα τα άλλα επίπεδα, ερμηνεύοντας και ενσωματώνοντας την ασθένεια στην καθημερινότητα, ώστε να εξουδετερώνονται οι αρνητικές παρενέργειες για την κοινότητα και να μετριάζεται η έκταση των ανομικών συμπεριφορών. Σε αυτό το μεταεπίπεδο θα δραστηριοποιούνταν τότε μια εφαρμοσμένη συγκριτική ιατρική ανθρωπολογία (applied medical anthropology).

29. Αμπατζόγλου, 1991, σελ. 35.
30. Ackernelcht, 1971, σελ. 27.
31. Pollak, 1974, σελ. 69 κ.ε.
32. Haijer-Ruskamp, 1992, σελ. 33 κ.ε.
33. Lapantine, 1986, σελ. 266 κ.ε.
34. Ackernelcht, 1998, σελ. 342
35. Ρηγάτος, 1998, σελ. 96.
36. Jameson, 1981, σελ. 62 κ.ε.
37. Χρηστάκης, 1995, σελ. 196.
38. Beck-Gernsheim, 1995, σελ. 16.
39. Σιδέρης, 1983, σελ. 110 κ.ε.
40. Foucault, 1996, σελ. 44.
41. Κωστής, 1995, σελ. 18.
42. Hankins, 1998, σελ. 173.
43. Goffman, 1994, σελ. 309.
44. Βλ. Lévi-Strauss, 1990, σελ. 15.
45. Για το ρόλο του συμπτώματος βλ. Ginzburg, 1983, παντού.
46. Το έθνος θα μπορούσε να εκληφθεί ως μια μορφή άρσης αυτής της ασυνέχειας, η οποία προέκυψε από έναν αυξημένο καταμερισμό εργασίας και τον εξαστισμό.
47. Βλ. Αμπατζόγλου, 1991, σελ. 37 και 38.
48. Κυριόπουλος, 1998, σελ. 166.
49. «Το να είναι κανείς υγιής» γράφει ο Von Weizsäcker «δεν σημαίνει να είναι κανείς κανονικός αλλά να αλλάζει στο χρόνο, να ωριμάζει και να μπορεί να πεθαίνει». Von Weizsacker, 1985, σελ. 294.
50. Πεντόγαλος, 1988, σελ. 246.
51. Foucault, 1996, σελ. 52 κ.ε.
52. Τις διαπλοκές αυτές, τις οποίες υιοθετεί και ο Κ. Πρέβε χρησιμοποίησε ο F. Jameson για να δείξει τη συμβολική δόμηση της νεωτερικότητας. Βλ. Πρέβε, 1998, σελ. 123.
53. Ο εγκεφαλικός φλοιός, οι πνεύμονες, το εσωτερικό τοίχωμα του λεπτού εντέρου κ.λπ. έχουν fractal δομή χωρίς περιοδικότητα και με μη διατηρητική χαοτική λειτουργία με απλούς ή πολλαπλούς ελκυστές. Νίκολης, 1999, σελ. 56.
54. Βλ. Πρέβε, 1998, σελ. 120.
55. Για τον ηλεκτρονικό φάκελο ασθενών (Electronic Patient Record) βλ. Παπουτσή, Παπαδημητρίου, 1999, σελ. 65.
56. Reulecke, 1994, σελ. 22.

57. Βλ. Αμπατζόγλου, 1991, σελ. 44. Σχετικά στοιχεία επίσης στην *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία* 31-8-1997.
58. Βλ. Jakob, 1978, σελ. 204.
59. Δημητρίου, 1999, σελ. 96 κ.ε.
60. Βλ. επίσης Bernard, 1996, σελ. 59.
61. Scholz, 1995, σελ. 59.
62. Mitscherlich, 1984, σελ. 140.
63. Δημητρίου, 1999, σελ. 90.
64. Schoene, 1963, σελ. 86.
65. Borp, 1987, σελ. 62.
66. Borp, 1987, σελ. 63. Για τον P.Bourdieu αυτή η ασκητική στάση χαρακτηρίζει πρωτίστως τα ανερχόμενα μικροαστικά στρώματα, τα οποία διαπνέονται από την ηθική του χρέους. Bourdieu, 1996, σελ. 575.
67. Zola, 1986, σελ. 380.
68. Πεντόγαλος, 1988, σελ. 248.
69. Ackernecht, 1998, σελ. 241.
70. Η φυματίωση, ο ραχιτισμός, η πελλάγρα, απόρροια κακών συνθηκών εργασίας, διαβίωσης και διατροφής, γνώρισαν ιδιαίτερη έξαρση από τη Βιομηχανική Επανάσταση και μετά. Bosquet, 1984, σελ. 171. Το 40% των είκοσι δύο εκατομμυρίων νεαρών που κλήθηκαν να υπηρετήσουν στον Αμερικανικό Στρατό στο Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο απαλλάχτηκε για λόγους υγείας. Ackernecht, 1998, σελ. 57.
71. Επειδή η ιατρική βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στις βιοεπιστήμες (βιολογία, βιοχημεία κ.λπ.) δε συγκροτεί αυτόνομο γνωστικό αντικείμενο με πειθαρχημένη επιστημονική κατεύθυνση. Γι' αυτό αυτή κατανοείται και ως μια εισαγωγή-καθοδήγηση σε σωστές δράσεις με στόχο την αντιμετώπιση της ασθένειας. Βλ. επίσης, Κυριόπουλος, 1998, σελ. 167.
72. Βλ. Jonas, 1994, σελ. 238.
73. Βλ. Labisch, 1986, σελ. 278.
74. Milles, 1998, σελ. 374 και σελ. 378
75. Borp, 1987, σελ. 53.
76. Donzelot, 1997, σελ. 416 και σελ. 430.
77. Ρηγάτος, 1998, σελ. 96.
78. Donzelot, 1997, σελ. 417.
79. Parsons, 1961, σελ. 17.
80. Βλ. Moersch, 1980, σελ. 43 κ.ε.

Βιβλιογραφία

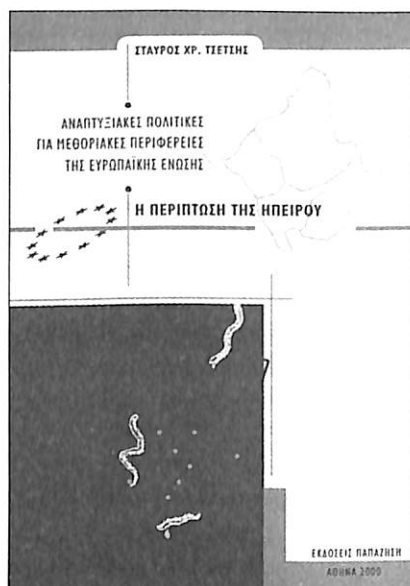
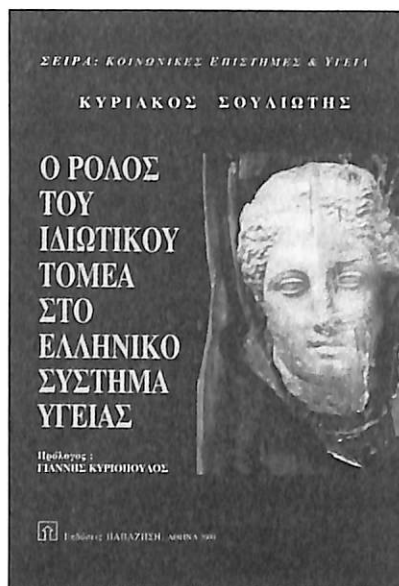
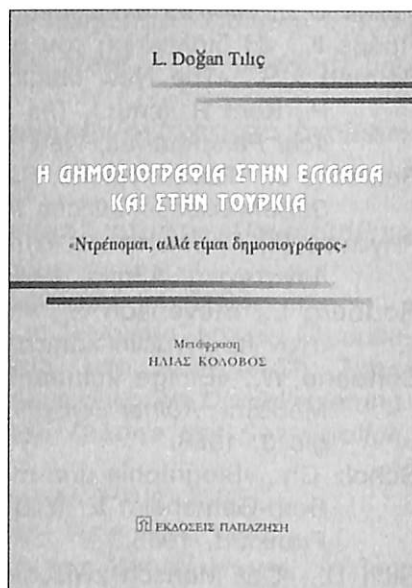
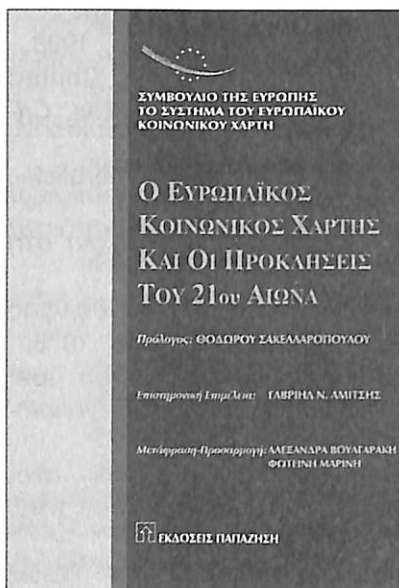
- Ackernecht E.H., *Medicine and Ethnology*, New York, 1971.
Ackernecht E.H., *Ιστορία της Ιατρικής*, Αθήνα, 1998.
Αμπατζόγλου Γ., *Ψυχιατρική και Ιατρική. Τα όρια, οι ταυτότητες και οι σχέσεις*, Αθήνα, 1991.

- Bernard J., *Η βιοηθική*, Αθήνα, 1996.
- Bode I., «Vermittlungsleistungen normativer Interessenorganisationen. Verbände im Gesundheitswesen als "enfantes terribles" mit Gemeinwohlbindung», *Soziale Welt* 49, 1998.
- Bopp J. «Die Tyrannei des Körpers», *Kursbuch* 88, 1987.
- Bosquet M., *Οικολογία και Πολιτική*, Αθήνα, 1984.
- Bourdieu P., *Die feinen Unterschiede. Kritik der Urteilskraft*, Frankfurt, 1996.
- Brenner M.H., «Health and the National Economy», *Research in Human Capital and Development* 7, 1994.
- Helman C., *Culture, Health and Illness*, Bristol, 1984.
- Χιωτάκης Σ., *Για μια κοινωνιολογία των ελεύθερων επαγγελματιών. Επιστημονική προσέγγιση των ιατρικών υπηρεσιών*, Αθήνα, 1994.
- Conrad P., «The Experience and Management of Chronic Illness: Recent and New Directions», στο: Roth J., Conrad P. (επιμ.), *Research in the Sociology of Health Care*, τόμ. 6, Greenwich, Ct, 1987.
- Χρηστάκης Ν., «Από το σώμα στο υποκείμενο», *Δωδώνη* (Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων), τόμ. 24, 1995.
- Geertz C., *Dichte Beschreibung*, Frankfurt, 1987.
- Γείτονα Μ. «Ο γενικός γιατρός ως διαμεσολαβητής ανάμεσα στο χρήστη και τις υγειονομικές υπηρεσίες και ως ρυθμιστής των δαπανών υγείας», στο: Κυριόπουλος Γ., Φιλαλήθης Τ. (επιμ.), *Η πρωτοβάθμια φροντίδα υγείας στην Ελλάδα*, Αθήνα, 1996.
- Δημητρίου Σ., «Βιοϊατρική και ορθολογισμός», *Ουτοπία* 36, 1999.
- Donzelot J., «Ο έλεγχος των παιδιών και της οικογένειας», στο: Μακρυγιάννη Δ. (επιμ.), *Παιδική ηλικία*, Αθήνα, 1997.
- Goffman E., *Άσυλα. Δοκίμια για την κοινωνική κατάσταση των ασθενών των ψυχιατρείων και άλλων τροφίμων*, Αθήνα, 1994.
- Foucault M., *Die Geburt der Klinik. Eine Archäologie des ärztlichen Blicks*, Frankfurt, 1996.
- Haaijer-Ruskamp H., «Medicine Use a Social Phenomenon», στο: Trakas D., Sanz E. (επιμ.), *Studying Childhood and Medicine*, Αθήνα, 1992.
- Hankins T.L., *Επιστήμη και Διαφωτισμός*, Ηράκλειο, 1998.
- Jakob W., *Kranksein und Krankheit. Anthropologische Grundlagen einer Theorie der Medizin*, Heidelberg, 1978.

- Jameson F., *The Political Unconscious. Narrative as socialsymbolic Act*, New York, 1981.
- Jonas H. «Humanexperimente», στο: Sass, H.M., *Medizin und Ethik*, Stuttgart, 1994.
- «Νοσοκομειακές Λοιμώξεις που εκφράζουν αντοχή στα αντιβιοτικά», *Καθημερινή*, 14-3-1999.
- Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 31-8-1997.
- Κυριόπουλος Γ., «Η "κατακερματισμένη" ιατρική», *Πρωτοβάθμια Φροντίδα Υγείας* 4, 1998.
- Kühn H., «Macht und Gesundheit», *Leviathan* 24, 1996.
- Labisch A., «Hygiene ist Moral-Moral ist "Hygiene"-soziale Disziplinierung durch Ärzte und Medizin», στο: Sachsse Ch., Tennstedt F. (επιμ.), *Soziale Sicherheit und soziale Disziplinierung. Beiträge zu einer historischen Theorie der Sozialpolitik*, Frankfurt, 1986.
- Lapantine F., *Anthropologie de la maladie*, Paris, 1986.
- Lévi-Strauss C., *Structural Anthropology*, New York, 1963.
- Lévi-Strauss C., *Εισαγωγή στο έργο του Marcel Mauss*, Αθήνα, 1990.
- Milles D., «Die Physiologie als Grundlage ärztlicher Gutachten bei der Etablierung der deutschen Sozialversicherung», στο: Sarasin Ph., Tanner J. (επιμ.), *Physiologie und industrielle Gesellschaft. Studien zur Verwissenschaftlichung des Körpers im 19 und 20, Jahrhundert*, Frankfurt, 1998.
- Mitscherlich A., «Die psychosomatische und die konventionelle Medizin», στο: Mitscherlich A. (επιμ.), *Der kranke Mensch in den modernen Gesellschaften*, Frankfurt, 1984.
- Moersch E., «Zur Psychopathologie von Herzinfaktpatienten», *Psyche* 34, 1980.
- Narr W.D. «Max Webers "Psychophysik der industriellen Arbeit". Kommentare und Zitate», στο: König H., Von Greif B., Schauer H. (επιμ.), «Sozialphilosophie der industriellen Arbeit», *Leviathan* 11, Opladen, 1990.
- Νίκολης Ι., «Η χαοτική δυναμική στην ιατρική», *Ουτοπία* 33, 1999.
- Offe C., *Κοινωνία της εργασίας*, Αθήνα, 1993.
- Παπουτσής Ι., Παπαδημητρίου Ι., «Ηλεκτρονικός φάκελος ασθενών. Υλοποίηση στο Αρεταίειο Πανεπιστημιακό Νοσοκομείο», *Ιατρική* 75, 1999.
- Parsons T., «Struktur und Funktion der modernen Medizin. Eine soziologische Analyse», *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 3, 1961.

- Pollak C.J., *Gibt es ein Leben vor dem Tod*, München, 1974.
- Πρέβε Κ., «Η διαλεκτική του μεταμοντέρνου», *Ουτοπία* 31, 1998.
- Reiman A.S., «The New Medical-Industry Complex», στο: Conrad P., Kern R. (επιμ.), *The Sociology of Health and Illness. Critical Perspectives*, New York, 1986.
- Reulecke J., «Rassnhygiene, Sozialhygiene, Eugenik-ein Überblick», *Sozialwissenschaftliche Informationen* 4, 1994.
- Ρηγάτος Γ., *Πρόσωπα και ζητήματα. Δοκίμια για την Ιατρική στη Λογοτεχνία*, Αθήνα, 1998.
- Rodberg L., Stevenson G., «Η βιομηχανία ιατρικής περίθαλψης στον προηγμένο καπιταλισμό», *Σύγχρονα Θέματα* 3, 1978.
- Schoene W., «Einige kulturanthropologische Betrachtungen über Medizin», *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 3, 1963.
- Scholz Ch., «Biographie und molekulargenetische Diagnostik», στο: Bern-Gernsheim E. (επιμ.), *Welche Gesundheit wollen wir?*, Frankfurt, 1995.
- Sich D., «Der Mensch zwischen Kultur und Medizin», στο: Wesej K.F. (επιμ.), *Herkunft, Krise und Wandlung der modernen Medizin*, Bielefeld, 1994.
- Σιδέρης Ν., «Αρρώστια και άρρωστοι στη Λευκάδα τον 19ο αιώνα», *Τα Ιστορικά* 1, 1983.
- Τζαβάρα Ε., «Η σχέση "άρρωστος-αρρώστια-γιατρός": Μια ανθρωπολογική προσέγγιση», *Σύγχρονα Θέματα* 26, 1986.
- Τσαλίκης Γ., «Η αμφιδέξια πολιτική της πρωτοβάθμιας φροντίδας υγείας», στο: Κυριόπουλος Γ., Φιλαλήθης Τ. (επιμ.), *Η πρωτοβάθμια φροντίδα υγείας στην Ελλάδα*, Αθήνα, 1996.
- Von Weizsäcker R., «Ärztliche Fragen. Vorlesungen über Allgemeine Therapie», στο: Von Weizsäcker R., *Gesammelte Schriften*, τόμ. 5, Frankfurt, 1985.
- Wahrig, *Deutsches Wörterbuch*, Gütersloch, München, 1991.
- Weber M., *Wirtschaft und Gesellschaft*, Tübingen, 1972.
- Zola I.K., «Medicine as an Institution of social Control», στο: Conrad P., Kern R. (επιμ.), *The Sociology of Health and Illness. Critical Perspectives*, New York, 1986.

Ρόλος και ταυτότητα του φύλου: Κοινωνική μάθηση, ή βιολογική αναγκαιότητα;

Παναγιώτης Ι. Βύρας, Ιωάννης Ν. Νέστορος***

Περίληψη

Στο άρθρο αυτό εξετάζονται οι νεότερες αντιλήψεις περί ρόλου και ταυτότητας φύλου, καθώς και οι προτεινόμενες βιολογικές επιδράσεις σε προγεννητικό στάδιο. Σύμφωνα με την πρόσφατη έρευνα, η εκδήλωση αποκλίνουσας σεξουαλικής συμπεριφοράς μπορεί να συνδέεται με ορισμένες ορμονικές μεταβολές κατά την εμβρυϊκή ανάπτυξη.

Εισαγωγή

Στην πρόσφατη ψυχο-βιολογική βιβλιογραφία, σημειώνεται μια τάση επανεκτίμησης των διαφόρων οργανικών εξηγήσεων αναφορικά με τον ερωτικό προσανατολισμό, το ρόλο και την ταυτότητα του φύλου (Byne, 1993). Η παρατηρούμενη αυτή τάση επιχειρεί να συμπληρώσει τις ψυχολογικές θεωρίες σχετικά με τη σεξουαλική πολυμορφία, δίνοντας έμφαση σε ορισμένες βιοχημικές διαδικασίες που συμβαίνουν κατά την ανάπτυξη του εγκεφάλου στο έμβρυο. Οι ψυχο-βιολογικές αυτές ερμηνείες προσφέρουν μια νέα άποψη που αναθεωρεί πολλά από τα συμπεράσματα της παραδοσιακής ψυχολογικής έρευνας.

Η βιολογική εξήγηση της ανθρώπινης σεξουαλικότητας αποτελεί μια σχετικά πρόσφατη εξέλιξη των νευροεπιστημών, αφού η ε-

* Αναπληρωτής Καθηγητής Κλινικής Ψυχολογίας στο Πανεπιστήμιο Κρήτης.

** Καθηγητής Κλινικής Ψυχολογίας στο Πανεπιστήμιο Κρήτης.

ρωτική έλξη ως ψυχολογικό, κοινωνικό και πνευματικό φαινόμενο ανέκαθεν υπήρξε αντικείμενο διερεύνησης και στοχασμού για τον άνθρωπο (Βαϊδάκης, 1994). Μέσα από τις επιστήμες, τις τέχνες, τις φιλοσοφίες και τις θρησκείες, από παλιά παρουσιάζεται η ιδέα ότι η αναζήτηση συντρόφων για τη σύναψη ερωτικού δεσμού αποτελεί για τον άνθρωπο έμφυτο ψυχικό χαρακτηριστικό, πιθανώς καθοριζόμενο από τη «Φύση» μάλλον, παρά υποκείμενο σε επιδράσεις που προέρχονται από το περιβάλλον. Σε αυτό το υπόβαθρο στηρίζεται η αντιπαράθεση nature - nurture και οι αντίστοιχες θεωρίες essentialism - constructionism (Diamond, 1977).

Σήμερα είναι γνωστοί, ως ένα βαθμό, πολλοί μηχανισμοί που μέχρι πρόσφατα απεδίδοντο στη «Φύση», αφού το βιολογικό υπόστρωμα ορισμένων ψυχικών λειτουργιών αποκαλύπτεται σταδιακά από την επιστήμη. Ως προς το σημείο αυτό, οι έρευνες σχετικά με την οργάνωση των νευρικών δικτύων στον εγκέφαλο και την τοπογραφική κατανομή ορισμένων σύνθετων λειτουργικών κέντρων, πχ. του λόγου, έδειξαν ότι υπάρχουν δομικές διαφορές στα δύο φύλα (Hines, 1992). Αυτές μάλιστα είναι σημαντικές σε βαθμό που να δικαιολογείται η περιγραφή της κατανομής διαφόρων εγκεφαλικών κέντρων ως «ανδρικού» ή «γυναικειού» λειτουργικού τύπου (Moir, 1989).

Από διάφορες ανατομικές και φυσιολογικές παρατηρήσεις αναφορικά με αυτούς τους λειτουργικούς τύπους, συμπεραίνεται πως ορισμένες δομικές διατάξεις στον εγκέφαλο συνδέονται με την ερωτική ενόρμηση και συνεπώς, η εγκεφαλική λειτουργική ανάπτυξη μπορεί να επηρεάζει άμεσα τη διαμόρφωση της σεξουαλικής ταυτότητας και συμπεριφοράς στον άνθρωπο (Le Vay, 1993).

Εγκέφαλος, φύλο και σεξουαλικότητα

Η διαμόρφωση του λειτουργικού τύπου στον εγκέφαλο επιτελείται κατά την ενδομήτριο ανάπτυξη. Είναι μια εξαιρετικά πολύπλοκη και πολυδιάστατη διεργασία που περιλαμβάνει διάφορους βιολογικούς παράγοντες: Η-Υ αντιγόνο, MIF, ορμόνες. Ορισμένες γοναδικές ορμόνες και ειδικά η τεστοστερόνη (TS), έχουν κεντρικό ρόλο στην ολοκλήρωση της σωματικής διάπλασης, στη διαμόρφωση του φύλου και του εγκεφάλου του εμβρύου (Doerner, 1981).

Μέσα στη μήτρα, το έμβρυο αρχικά παραμένει αδιαφοροποίη-

το ως προς το φύλο, έχοντας τη δυνατότητα να αναπτυχθεί ως αγόρι ή κορίτσι ανάλογα με την πληροφορία που υπάρχει στα χρωμοσώματά του. Η διαφοροποίηση αρχίζει την 6η εβδομάδα της εγκυμοσύνης (Siler, 1978). Κατά την περίοδο αυτή στο έμβρυο με χρωμοσώματα XY (άρρεν), παρατηρείται αυξημένη παραγωγή TS, η οποία προκαλεί ανάπτυξη των έξω γεννητικών οργάνων.

Αν η ποσότητα TS σε αυτή τη φάση δεν είναι αρκετή, μετά τον τοκετό το άρρεν νεογνό θα μοιάζει εξωτερικά με κορίτσι, θα φέρει κόλπο και ένα πολύ υποτυπώδες πέος (Wayne, 1981). Αντιθέτως, στο έμβρυο με χρωμοσώματα XX (θήλυ) δεν παράγεται αυτή η ορμόνη. Ως αποτέλεσμα, στο έμβρυο αυτό αναπτύσσονται γεννητικά όργανα θηλυκού τύπου. Ωστόσο, στην περίπτωση που το θήλυ έμβρυο εκτεθεί σε ικανές δόσεις μητρικής TS τότε κατά τη γέννηση θα μοιάζει εξωτερικά με αγόρι, παρουσιάζοντας υπερτροφική κλειτορίδα, η οποία και εκλαμβάνεται ως πέος (Schiani, 1988).

Σε τέτοιες περιπτώσεις το φύλο που παρουσιάζει το βρέφος δεν αντιστοιχεί στα χρωμοσώματα του, αλλά είναι μια ενδιάμεση κατάσταση που προκαλεί σύγχυση, αφού το χρωμοσωμικό φύλο δε συμφωνεί με το σωματικό. Την ίδια περίπου περίοδο της κύησης μια ανάλογη διαδικασία η οποία συμβαίνει στον εγκέφαλο συμπληρώνει την ενδομήτριο εξέλιξη του φύλου.

Στο θήλυ έμβρυο υπάρχει ελάχιστη TS. Τα επίπεδα της δεν επαρκούν για να προκληθούν οι αναγκαίες δραστικές αλλαγές στη δομή του εγκεφάλου. Ως αποτέλεσμα αναπτύσσεται μια δομή θηλυκού τύπου η οποία φαίνεται να αποτελεί ένα είδος βασικής, αδιαφοροποίητης οργανικής κατάστασης (Swanson, 1987). Στο άρρεν έμβρυο είναι απαραίτητη η TS για να αλλάξει η δομή του εγκεφάλου από το θηλυκό λειτουργικό πρότυπο, στο ανδρικό. Αυτό, κατά κάποιο τρόπο, αποτελεί ένα είδος μεταγενέστερου σταδίου οργανικής «εξειδίκευσης» (Groves, 1988). Ορισμένες ορμονικές μεταβολές, που μπορεί να συμβούν κατά τη διαφοροποίηση του εγκεφάλου, έχουν σημαντικές επιπτώσεις και στην εξέλιξη του εμβρύου. Ένα άρρεν έμβρυο μπορεί να διαθέτει αρκετή TS για την ανάπτυξη ανδρικού σώματος, όχι όμως τόση ώστε να διαφοροποιήσει και τον εγκέφαλο, ο οποίος με τον τρόπο αυτό παραμένει στο προγενέστερο στάδιο (θηλυκού τύπου). Σε μια τέτοια περίπτωση, το νεογνό θα γεννηθεί με ανδρικό σώμα και εγκέφαλο θηλυκού τύπου (Green, 1979).

Με ανάλογο τρόπο, ένα θήλυ έμβρυο μπορεί να εκτεθεί σε ορ-

μονικές επιδράσεις που δημιουργούν έναν ανδρικού τύπου εγκέφαλο σε ένα γυναικείο σώμα. Τέτοια ασύμφωνη ολοκλήρωση του φύλου φαίνεται να επηρεάζει στη συνέχεια τον ερωτικό προσανατολισμό (Hines, 1982).

Η διαμόρφωση του φύλου και της σεξουαλικότητας μπορεί να παρουσιάζει διάφορες ενδιάμεσες καταστάσεις. Στις περιπτώσεις αυτές υπάρχει πρόβλημα το οποίο αρχικά σχετίζεται με τον προσδιορισμό του φύλου στο νεογνό και αργότερα με τον καθορισμό της ταυτότητας φύλου στο παιδί (Imperato, 1979). Το φύλο, στην ουσία, είναι μια σύνθετη κατάσταση που περιλαμβάνει χρωμοσωμικά, γοναδικά, σωματικά, εγκεφαλικά και ψυχικά στοιχεία (Green, 1985).

Η σεξουαλικότητα συνδέεται άμεσα με το «εγκεφαλικό φύλο» όπως δείχνουν ορισμένες έρευνες με πειραματόζωα (Gorski, 1987). Σε παρόμοια συμπεράσματα καταλήγουν επίσης κάποιοι ερευνητές που μελέτησαν περιπτώσεις ορμονικών μεταβολών κατά την εγκυμοσύνη. Οι μεταβολές αυτές μπορεί να οφείλονται σε διάφορες αιτίες και κάτω από ορισμένες συνθήκες μπορεί να επηρεάσουν τη διαμόρφωση του φύλου και τη σεξουαλικότητα (Doerner, 1980). Τέτοιες μεταβολές είναι δυνατό να προκληθούν πειραματικά, όταν η μητέρα κατά την εγκυμοσύνη λάβει ορισμένα φάρμακα (βαρβιτουρικά), στην παρουσία νόσου, ή κάτω από συνθήκες άγχους και stress (Ward, 1972). Πρόκειται για απειροελάχιστες διακυμάνσεις στην ορμονική κυκλοφορία που έχουν σημαντικές επιπτώσεις στο εξελισσόμενο έμβρυο.

Ορμονικές διακυμάνσεις συμβαίνουν και σε φυσιολογικές καταστάσεις, όπως η αλλαγή συνηθειών διατροφής ή κλιματικών συνθηκών. Άλλωστε, οτιδήποτε επηρεάζει τη μητέρα, φαίνεται να έχει κάποια επίπτωση στο έμβρυο. Τέτοια φαινόμενα έχουν περιγραφεί σε σχέση με περιόδους αλλαγών και έντασης, όπως στη διάρκεια πολέμων και φυσικών καταστροφών (Ellis, 1988). Η αναπαράσταση των ορμονικών επιδράσεων που αφορούν στην εγκεφαλική διαφοροποίηση του εμβρύου, περιλαμβάνει τρία ξεχωριστά στάδια ή επίπεδα, χρονικά ανεξάρτητα μεταξύ τους (Meyer 1982, Pomerantz 1988).

Η σχηματοποίηση που ακολουθεί, είναι χρήσιμη για την κατανόηση των διαφορετικών τύπων ασυμφωνίας που μπορεί να παρατηρηθούν στην εξέλιξη του φύλου και της σεξουαλικής ανάπτυξης:

α. *Σωματικό κέντρο*: Πρώτα δημιουργείται ένα κέντρο που μελλοντικά θα ελέγχει αφενός τη σωματική ανάπτυξη στο παιδί και

αφετέρου το μηχανισμό του οργασμού στον έφηβο. Σε αυτό το επίπεδο προκαθορίζονται τα εξωτερικά γνωρίσματα του σώματος (εμφάνιση) καθώς και η λειτουργία του οργασμού κατά τη συνουσία.

β. *Ερωτικό κέντρο*: Ακολουθεί το στάδιο οργάνωσης ενός κέντρου που σχετίζεται με τον υποθάλαμο και καθορίζει τις έμφυτες γενετήσιες ορμές. Αρχίζει να λειτουργεί μετά απο την εφηβεία κατευθύνοντας την ερωτική έλξη και τη διαδικασία του ζευγαρώματος.

γ. *Σεξουαλικό κέντρο*: Τέλος δημιουργείται ένα κέντρο που αφορά στην ταυτότητα φύλου, ανεξάρτητα απο την εξωτερική εμφάνιση ή συμπεριφορά. Αυτό καθορίζει τις αρχέτυπες γενετικές ιδιότητες με τις οποίες νιώθει κανείς να ταυτίζεται (επιθετικότητα ή παθητικότητα, ατομικότητα ή κοινωνικότητα). Τα χαρακτηριστικά αυτά εκδηλώνονται πλήρως με την εφηβεία και συνδέονται άμεσα με το ρόλο φύλου (στερεότυπη γενετική - ερωτική συμπεριφορά), όπως αυτός διατυπώνεται συμβατικά σε κάθε κοινωνία, π.χ. αρρενωπότητα ή θηλυπρέπεια (Money, 1972).

Καθορισμός του ερωτικού προσανατολισμού

Σταθερά ορμονικά επίπεδα κατά την εγκυμοσύνη, μπορεί να προκαλέσουν πλήρη διαφοροποίηση του εγκεφάλου. Η έκκριση TS σε ικανές ποσότητες, είναι δυνατό να διαμορφώσει την ολική «αρρενοποίηση» των εγκεφαλικών κέντρων για το φύλο, ενώ αντίστοιχως η πλήρης απουσία TS «θηλυκοποιεί» τον εγκέφαλο (Parsons, 1980). Η ανάπτυξη του εγκεφαλικού φύλου προς μια τέτοια αποκλειστική κατεύθυνση, φαίνεται να συνδέεται με την εκδήλωση ενός τέλεια ευθυγραμμισμένου ρόλου του φύλου και μιας απόλυτα μονοπολικής σεξουαλικής κατεύθυνσης μετά την εφηβεία. Έχει βρεθεί δηλαδή, ότι προδιαθέτει στην ανάπτυξη μιας ερωτικής συμπεριφοράς σε συμφωνία με το σωματικό - γοναδικό φύλο, καθώς επίσης και στην εκδήλωση έλξης προς το αντίθετο φύλο. Κάτι τέτοιο αναμένεται να συμβεί όταν και οι επιδράσεις απο το περιβάλλον είναι ευνοϊκές (Diamond, 1982).

Επειδή η διαφοροποίηση του εγκεφάλου απαιτεί κάποιο χρόνο, οι τυχόν ορμονικές μεταβολές μπορεί να επηρεάσουν οποιοδήποτε εγκεφαλικό στάδιο εξέλιξης του φύλου, ξεχωριστά ή σε συν-

δυσασμό. Αυτό μπορεί να συμβεί πιά εύκολα στο άρρεν γένος, με αποτέλεσμα οι άνδρες να παρουσιάζουν ασυμφωνίες στη διαμόρφωση του φύλου και παραλλαγές στη σεξουαλική συμπεριφορά περισσότερο συχνά από ό,τι οι γυναίκες (Klein, 1985). Μια εξήγηση γι' αυτό το φαινόμενο, είναι ότι η διαφοροποίηση του ανδρικού εγκεφάλου περιλαμβάνει μια μεγάλη πορεία, κατά την οποία ανασχηματίζεται εντελώς η εσωτερική του νευρική δικτύωση (Allen, 1991). Στη διαδικασία αυτή, ο εγκέφαλος είναι δυνητικά υποκειμένος σε πλειάδα επιδράσεων.

Όπως έχει λεχθεί, ο θηλυκός εγκέφαλος κατά την ανάπτυξη του δεν αλλάζει εντελώς την κατανομή των λειτουργικών κέντρων, όπως ο ανδρικός, αλλά διατηρείται βασικά στην ίδια δομική κατάσταση. Ίσως γι' αυτό στα κορίτσια παρατηρούνται σπανιότερα περιπτώσεις ασύμφωνης ανάπτυξης ταυτότητας και ρόλου του φύλου, καθώς και σημαντικά λιγότερες σεξουαλικές αποκλίσεις (Langevin, 1985). Όλα αυτά τα στοιχεία προδιαθέτουν στην εκδήλωση, μετά την εφηβεία, μιας ερωτικής τάσης και συμπεριφοράς που πιθανόν να αποκλίνουν από τον πρότυπο ρόλο φύλου, όπως τον υπαγορεύουν οι κοινωνικές συμβάσεις (Lebovitz, 1972).

Όταν επηρεαστεί μόνο το ερωτικό κέντρο (β) που καθορίζει τις έμφυτες σεξουαλικές τάσεις, το παιδί θα έχει μεγάλη προδιάθεση να έλκεται ερωτικά από άτομα του ίδιου φύλου (Troiden, 1989). Αυτό ενισχύεται από ψυχολογικές επιδράσεις του περιβάλλοντος (σχέσεις με τους γονείς, πρώτες εμπειρίες). Ωστόσο οι επιδράσεις αυτές δε φαίνεται να δημιουργούν μια τέτοια κατάσταση, αλλά μάλλον την υποβοηθούν να εκδηλωθεί, αν αυτή ήδη προϋπάρχει (Zuger, 1984). Η διαδικασία αυτή προσφέρει μια πιθανή εξήγηση για το γεγονός ότι μερικοί κατ' εμφάνιση αρρενωποί άνδρες μπορεί να έλκονται ερωτικά από άλλους άνδρες. Σε αυτούς είναι δυνατό να έχει επηρεασθεί μόνο το υποθαλαμικό κέντρο για το ζευγάρισμα, ενώ τα άλλα κέντρα πιθανώς έχουν αναπτυχθεί ανεπηρέαστα (Bell, 1978). Πρόσφατες νευροανατομικές μελέτες επιβεβαιώνουν τέτοιες διαφορές στον υποθάλαμο ορισμένων ομοφυλόφιλων ανδρών (LeVay, 1991).

Αν επηρεαστεί το σεξουαλικό κέντρο (γ), τότε το παιδί θα έχει την τάση να εκδηλώσει μια αρχέτυπη συμπεριφορά που αποδίδεται στο αντίθετο φύλο (ασυμφωνία ταυτότητας και ρόλου φύλου). Είναι μια πιθανή εξήγηση για το ότι μερικά αγόρια αποκλειστικά ετεροφυλόφιλα ως προς τις ερωτικές τους διαθέσεις, μπορεί να μην έχουν καθόλου αρρενωπή συμπεριφορά ή και εμφάνιση (Monev, 1984). Σε αυτή την περίπτωση ίσως να εμπλέκονται τα στά-

δια ή κέντρα (α) και (γ), ενώ το (β) να ολοκληρώνεται χωρίς ορμονικές μεταβολές κατά την ανάπτυξη του.

Αυτό το σχήμα προσφέρει μια ερμηνεία για το γεγονός ότι οι ομοφυλόφιλοι άνδρες δεν είναι κατ' ανάγκη όλοι τους θηλυπρεπείς, όπως άλλωστε οι θηλυπρεπείς άνδρες δεν είναι όλοι απαραίτητα ομοφυλόφιλοι (Money, 1985). Ένας άνδρας μπορεί να είναι επιθετικός και ατομιστής, χαρακτηριστικά που συνιστούν ανδρικού φύλου ρόλο (συνδέονται με την αρρενωπότητα), αλλά να έχει ομοφυλόφιλη ερωτική ενόρμηση. Αντίθετα κάποιος μπορεί να εκδηλώνεται με θηλυπρέπεια (να είναι ντροπαλός ή να «κουνιέται») αλλά εν τούτοις να νοιώθει ετεροφυλόφιλη έλξη.

Κάτι αντίστοιχο συμβαίνει και στις γυναίκες. Αν κατά την εγκυμοσύνη προκληθεί αύξηση στα επίπεδα TS, το θηλυκό έμβρυο μπορεί να επηρεασθεί σε μικρό ή μεγάλο βαθμό, ανάλογα με τη δόση και ο εγκέφαλός του κατά συνέπεια θα «αρρενοποιηθεί». Το κορίτσι αυτό μετά την εφηβεία αναμένεται να έχει ομοφυλόφιλη ερωτική προδιάθεση (Bailey, 1993). Οι αποκλίσεις από τα δεδομένα πρότυπα ερωτικής συμπεριφοράς, δείχνουν πόσο πολυδιάστατη είναι η σεξουαλικότητα και πόσο εύκολα διαταράσσεται στην ανάπτυξη της (Marmor).

Η σεξουαλικότητα ολοκληρώνεται κατά την εφηβεία, ανάλογα με τις επιδράσεις του περιβάλλοντος, της οικογένειας, τις ευκαιρίες κλπ. Μια έμφυτη σεξουαλική τάση μπορεί να παραμείνει λανθάνουσα (συγκαλυμμένη) ή να εκδηλωθεί πλήρως (εμφανής) με όλες τις πιθανές διαβαθμίσεις. Στο κέντρο αυτού του συνεχούς βρίσκεται η περιστασιακή ή κατά προτίμηση σεξουαλική ταύτιση, ετερο- ή ομοερωτική, εμφανής ή συγκαλυμμένη. Πρόκειται ουσιαστικά για μια αμφιπολική σεξουαλικότητα (Ehrhardt, 1983). Στα δύο άκρα του συνεχούς, τοποθετείται η αποκλειστικά μονοπολική σεξουαλική ταύτιση, που μπορεί να κατευθύνεται προς το ίδιο ή το αντίθετο φύλο, εκδηλωμένη ή λανθάνουσα.

Είναι αξιοσημείωτο ότι προς το παρόν δεν υπάρχει ένα κοινώς αποδεκτό ψυχολογικό εργαλείο που να καθορίζει τον ερωτικό προσανατολισμό (Coleman, 1987). Εκτός από την κλίμακα Kinsey, που προσδιορίζει τις ομοφυλόφιλες ή ετεροφυλόφιλες εμπειρίες και συμπεριφορά, ορισμένες κλίμακες καταγράφουν σκέψεις, συναισθήματα και φαντασιώσεις, παρέχοντας ενδείξεις ακόμη και για την ανεκδήλωτη ερωτική ενόρμηση σε μια λανθάνουσα κατάσταση (Stein, 1993). Ένα κοινωνικό περιβάλλον που θεσπίζει με σαφήνεια χωριστούς ρόλους για τα δύο φύλα, ευνοεί την καθιέρωση στερεότυπων σεξουαλικής συμπεριφοράς. Κάτω από τέτοι-

ες συνθήκες, η πλήρως ευθυγραμμισμένη σεξουαλική ανάπτυξη μπορεί να δημιουργήσει εκσεσημασμένους τύπους: τον «πολύ βαρύ άνδρα» (macho) και την «γυναίκα με πολλή θηλυκότητα» (femme), οι οποίοι είναι αποκλειστικά μονοπολικοί και διαμετρικά αντίθετοι μεταξύ τους (Kinsey, 1948).

Στο ίδιο κοινωνικό πλαίσιο, οι αποκλίσεις από τον στερεότυπο ρόλο φύλου, μπορεί να είναι πολύ εμφανείς, ιδίως όταν οφείλονται σε επιδράσεις που αφορούν στο σεξουαλικό κέντρο (γ). Με χαρακτηριστικό τρόπο, αυτές γίνονται συνήθως αισθητές από την παιδική ηλικία, δημιουργώντας τους τύπους «γυναικωτός» και «αγοροκόριτσο», που μπορεί αργότερα να εξελιχθούν σε ομοφιλόφιλους του τύπου «κουνιστός» και σε λεσβίες του τύπου «ανδρογυναίκα» (Myrick, 1974).

Συμπέρασμα

Σύμφωνα με τις ισχύουσες κατευθυντήριες οδηγίες στην άσκηση της ψυχιατρικής και ψυχολογίας, η σημασία της έννοιας απόκλιση έχει συμβατικό και όχι αξιολογικό χαρακτήρα, έτσι που να μην κρίνεται μια βιολογική διεργασία με ηθικούς όρους (WHO, 1988). Στην πρόσφατη βιβλιογραφία, οι σεξουαλικές αποκλίσεις περιγράφονται ως παραλλαγές της ερωτικής δραστηριότητας, μολονότι δε θεωρούνται πάντα κοινωνικά αποδεκτές, ως η αποδεκτή και αρμόζουσα συμπεριφορά (Wilson, 1987).

Η γενική τάση στην τρέχουσα έρευνα είναι να προσδιοριστεί με μεγαλύτερη ακρίβεια η βιολογική σχέση μεταξύ ορμονών και αναπτυσσόμενου εγκεφάλου. Σκοπός είναι να συμπληρωθούν πολλά από τα κενά που άφησε η μονόπλευρη έρευνα των ψυχολογικών παραγόντων στα φαινόμενα της σεξουαλικότητας (Symons, 1977).

Η ενδοκρινολογία του νευρικού συστήματος αποκαλύπτει τις ορμονικές διαδικασίες που διέπουν τις ψυχικές εκδηλώσεις, προσφέροντας μια οργανική ερμηνεία για την ερωτική επιθυμία και τις παραλλαγές της (Bell, 1981). Η σεξουαλικότητα είναι ουσιαστικά μια πολυσύνθετη κατάσταση καθοριζόμενη από την αλληλεπίδραση ψυχολογικών, κοινωνικών, πολιτιστικών, πολιτισμικών, βιολογικών και περιστασιακών παραγόντων (Harlow, 1958).

Οι πρόσφατες ανακαλύψεις στον τομέα αυτό, εγείρουν σοβαρά προβλήματα δεοντολογίας, όπως ο προγεννητικός ορμονικός έλεγχος για μια πιθανή ασύμφωνη συμπλήρωση του φύλου. Πρό-

κειται για θέματα που συνήθως διακινούν έντονες συναισθηματικές αντιδράσεις, αφού ορισμένοι θεωρούν ότι η αντιμετώπιση των αποκλίσεων ως ανωμαλιών, υπαγορεύεται από μια διάθεση επιστημονικού ολοκληρωτισμού που αποσκοπεί στην απάλειψη της σεξουαλικής πολλαπλότητας και στην ορμονική τυποποίηση των φύλων (Weinrich, 1987).

Όπως επισημαίνεται (Hamilton, 1964), η επιστημονική αντίληψη για το τί είναι φυσιολογικό, αλλάζει διαρκώς, καθώς εγγίζει τις βιολογικές ρίζες των ψυχικών εκδηλώσεων. Το ίδιο και η κατανόηση των πολυδιάστατων φαινομένων της ερωτικής ζωής. Επιπλέον παρατηρείται σταδιακά μια ύφεση στην επιστημονική αντιπαράθεση μεταξύ ερευνητών. Οι θέσεις και τα συμπεράσματα όσων ερευνούν τις βιολογικές εξηγήσεις δεν αποκλείουν τις θεωρίες που, αντιθέτως, θεωρούν τις ψυχολογικές αιτίες ως καθοριστικό παράγοντα της σεξουαλικής πολυφωνίας (Βύρας, 1995). Αυτό γίνεται εμφανές, καθώς τα ψυχολογικά συμπεράσματα στηρίζονται όλο και περισσότερο πάνω σε μετρήσιμες, αντικειμενικές βάσεις, οι οποίες αποκαλύπτουν το πόσο εκπληκτικά πολύπλοκη μπορεί να είναι η φύση στο έργο της (Freud, 1966).

Βιβλιογραφία

- Allen L., «Sex differences in the corpus callosum of the living human being», *Journal of Neurosc* 11, 1991, σελ. 933-942.
- Βαϊδάκης Ν., «Η ερωτική έλξη», *Αρχεία Ελληνικής Ιατρικής* 11 (2), 1994, σελ. 73-75.
- Βύρας Π., «Επανεκτίμηση του βιολογικού παράγοντα στον καθορισμό του ερωτικού προσανατολισμού», *Ιατρική* 68 (1), 1995, σελ. 43-47.
- Bailey J.M., «Familial aggregation of female sexual orientation», *Am Journal of Psychiatry* 150 (2), 1993, σελ. 272-277.
- Bell A., *Sexual Preference*, Indiana University Press, Indiana, 1981.
- Bell AP., *Homosexualities*, Simon and Schuster, New York, 1978.
- Byne W., «Human sexual orientation», *Arch Gen Psychiatry* 50 (3), 1993, σελ. 228-239.
- Coleman E., «Assessment of sexual orientation», *Journal of Homosex* 14, 1987, σελ. 9-24.
- Diamond M., *Human Sexuality*, Baltimore University Press, Baltimore, 1977.

- Diamond M., «Sexual identity: mono-zygotic twins reared in discordant sex roles», *Arch Sex Behav* 11, 1982, σελ. 181-186.
- Doerner G., «Prenatal stress and homosexuality», *Endokrinologie* 75, 1980, σελ. 365-386.
- Doerner G., «Sex hormones and sexual differentiation of the brain», *Endokrinologie* 78, 1981, σελ. 129-138.
- Ehrhardt A., *Sexual Behaviour Assessment Schedule*, Columbia University Press, New York, 1983.
- Ellis L., «Sexual orientation of human offspring related to maternal stress», *Journal of Sex Res* 25, 1988, σελ. 152-157.
- Freud S., «Three essays on the theory of sexuality», στο: S. Freud, *Standard Edition of Complete psychological works*, vol. 7, Hogarth Press, London, 1953-1966.
- Gorski R., «Sex differences in rodent brain», στο: Reinisch J.M. (ed.), *Masculinity and Femininity*, Oxford University Press, Oxford, 1987.
- Green R., «Gender identity and sexual orientation», *Am Journal of Psychiatr* 142, 1985, σελ. 339-341.
- Green R., «Sex-dimorphic behavior development in the human», *Excerpta Medica*, Amsterdam, 1979, σελ. 59-80.
- Groves P.M., *Introduction to biological psychology*, Dubuque, London, 1988.
- Hamilton W.D., «The genetical evolution of social behavior», *Journal of Theor Biol* 7, 1964, σελ. 1-52.
- Harlow, «The nature of love», *Am Psychol* 13, 1958, σελ. 673.
- Hines M., «Cognition and the corpus callosum», *Behav Neurosc* 106, 1992, σελ. 3-14.
- Hines M., «Prenatal gonadal hormones and sex differences in human behavior», *Psychol Bulletin* 92, 1982, σελ. 56-80.
- Imperato-McGinley, «Androgens and the evolution of male gender identity», *New Eng Journal of Med* 300, 1979, σελ. 1233-1237.
- Kinsey AC., *Sexual behavior in the human male*, Saunders, Philadelphia, 1948.
- Klein F., «Sexual orientation: a multi-variable dynamic process», *Journal of Homosex* 11, 1985, σελ. 35-49.
- Langevin R., *Erotic preference, gender identity and aggression in men*, Lawrence Erlbaum Ass., New Jersey, 1985.
- Lebovitz P., «Feminine behavior in boys», *Am Journal of Psychiatry* 128, 1972, σελ. 1283-1289.
- LeVay S., «A difference in hypothalamic structure between heterosexual and homosexual men», *Science* 253, 1991, σελ. 1034-1037.
- Le Vay S., *The Sexual Brain*, MIT Press, London, 1993.

- Marmor J., «“Normal” and “deviant” sexual behavior», *JAMA* 217, 1971, σελ. 165-170.
- Meyer-Bahlburg H., «Hormones and psycho sexual differentiation», *Ci Endocr Metabol* 2 (3), 1982, σελ. 673-693.
- Moir A., *Brain Sex*, Michael Joseph, London, 1989.
- Money J., «Adult eroto sexual status and fetal hormones», *Psycho neuro endocrinology* 9, 1984, σελ. 405-414.
- Money J., *Man and woman, boy and girl*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1972.
- Money J., «The conceptual neutering of gender», *Arch Sex Behav* 14 (3), 1985, σελ. 279-290.
- Myrick F., «Homosexual types», *Journal of Sex Res* 10 (3), 1974, σελ. 226-237.
- Parsons A., *The Psychobiology of sex differences*, Hemisphere, London, 1980.
- Pomerantz, «Social and hormonal influences on behavior», *Horm Behav* 22, 1988, σελ. 219-230.
- Schiavi R., «Sex chromosome anomalies, hormones and sexuality», *Arc Gen Psychiatry* 45, 1988, σελ. 19-24.
- Siler-Kohodr T.M., «Studies in human fetal endocrinology», *Am Journal of Obst Gyn* 130, 1978, σελ. 795-800.
- Stein T., «Overview of new developements», in: Oldham J.M. (ed.), *Review of Psychiatry*, vol. 12, American Psychiatric Press, Washington DC, 1993.
- Swanson L.W., *Handbook of chemical neuroanatomy*, Elsevier, Amsterdam, 1987.
- Symons D., *Evolution of human sexuality*, Oxford University Press, Oxford, 1977.
- Troiden R., «The formation of homosexual identities», *Journal of Homosex* 17, 1989, σελ. 34-72.
- Ward I.L., «Prenatal stress feminizes and demasculinizes the behavior of males», *Science* 143, 1972, σελ. 212-218.
- Wayne Bardin T., «Testosterone: a major determinant of extragenital sexual diamorphism», *Science* 211, 1981, σελ. 1285-1293.
- Weinrich J.D., «A new sociobiological theory of homosexuality», *Ethol Sociobiol* 8, 1987, σελ. 37-47.
- WHO, *Guidelines on certain aspects of homosexuality* (ελληνική μετάφραση: Ν. Βαϊδάκης, Ψυχιατρική Κλινική Πανεπιστημίου Αθηνών), 1988.
- Wilson G.D., *Variant Sexuality*, Croom Helm, London, 1987.
- Zuger B., «Early effeminate behavior in boys», *Journal of Nerv Ment Dis* 172, 1984, σελ. 90-97.

ΜΠΕΤΙΝΑ ΝΤΑΒΟΥ

ΟΙ ΔΙΕΡΓΑΣΙΕΣ ΤΗΣ ΣΚΕΨΗΣ
ΣΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΑΣ

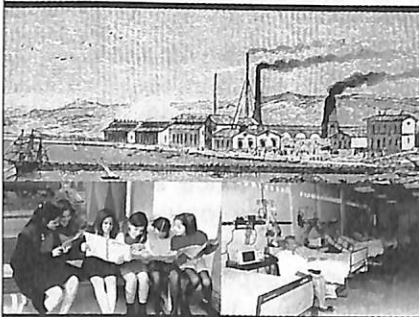
Θέματα Γνωστικής Ψυχολογίας
και Επικοινωνίας

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

ΓΙΩΡΓΟΣ ΔΗΜ. ΜΑΡΔΑΣ

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ
ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Θεωρία - Διοικητική - Εθνικό και Διεθνές Πεδίο

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

James Brown (επιμέλεια)

Entering the New Millennium: Dilemmas in Arms Control,
National Laboratories, Albuquerque,
New Mexico, U.S.A., 1999, σελ. 513.

Η πρόσφατη έκδοση που επιμελείται ο ελληνικής καταγωγής καθηγητής Πολιτικής Επιστήμης James Brown, εμπεριέχει τα πρακτικά του συνεδρίου για τον έλεγχο των εξοπλισμών, που έλαβε χώρα τον Απρίλιο του 1999 στην πολιτεία του Νέου Μεξικό των ΗΠΑ, και το οποίο είχε σαν κύριο θέμα του τα διλήμματα της διαδικασίας στον έλεγχο των εξοπλισμών στην χαραυγή της τρίτης χιλιετίας.

Το έργο αυτό είναι ογκώδες με 513 σελίδες, έναν πίνακα και τρία διαγράμματα. Αρχίζει με μια μεγάλη λίστα συντημήσεων, η οποία αφορά κυρίως διεθνείς συμφωνίες, υπηρεσίες ελέγχου των εξοπλισμών, πολιτικά κόμματα και άλλα συναφή. Ακολουθούν περιληπτικά βιογραφικά των συμμετασχόντων επιστημόνων οι οποίοι παρουσίασαν τις αναλύσεις τους. Πρόκειται για κορυφαίους διδάκτορες και ειδικούς στα θέματα του ελέγχου των εξοπλισμών από τις ΗΠΑ, τον Καναδά, τη Βρετανία, τη Γαλλία, τη Ρωσική Ομοσπονδία, το Ισραήλ, το Πακιστάν, την Ινδία, την Ιαπωνία, αλλά και ειδικούς από τον ΟΗΕ.

Μετά την εκτενή εισαγωγή, η

έκδοση προχωράει στο κύριο μέρος της, το οποίο χωρίζεται σε πέντε θεματικά μέρη περιστρεφόμενα γύρω από την προβληματική των εξοπλισμών.

Το πρώτο μέρος εστιάζεται στο θέμα του ελέγχου εξοπλισμών σε συσχετισμό με το ρόλο της ηγεσίας. Κατατίθενται οι σκέψεις και αναλύσεις των: Brad Roberts (ΗΠΑ – Institute for Defense Analyses), John D. Holum (ΗΠΑ – Σύμβουλος του State Department), Therese Delpech (ΗΠΑ – Πρέσβυς, πρώην ΟΗΕ, Επιστημονικός Σύμβουλος στο Monterey Institute of International Studies) πρώην πρέσβυς ΟΗΕ, Επιστημονικός Σύμβουλος στο Monterey Institute of International Studies.

Ο Roberts επισημαίνει τα εμπόδια και τις δυσκολίες στον έλεγχο των εξοπλισμών στο γενικότερο πλαίσιο της διαμόρφωσης της νέας παγκόσμιας κατάστασης, αλλά και με προοπτική την παραπέρα ισχυροποίηση των οπλοστασίων της Κίνας, της Ινδίας, του Πακιστάν αλλά και την ανεξέλεγκτη πορεία μικρότερων πυρηνικών δυνάμεων, όπως το Ιράκ και η Βόρεια Κορέα.

Ο Hollum στο άρθρο του, το οποίο είναι συνοδευτικό του προηγούμενου, εστιάζει την ανάλυση του στον όρο «μεταβατικότητα» σαν τον πιο κατάλληλο να χαρακτηρίζει το παρόν και το μέλλον στον έλεγχο των εξοπλισμών. Αναγνωρίζοντας τα διλήμματα και τις δυσκολίες για το μέλλον, ο Hollum κλείνει με μια νότα αισιοδοξίας για τον έλεγχο των εξοπλισμών στη νέα χιλιετία.

Η Delpech επισημαίνει την έλλειψη πρόθυμων ηγεσιών, ειδικότερα στις μεγάλες πυρηνικές δυνάμεις που εξαιτίας της παγκοσμιοποίησης και όχι μόνο, δεν παίζουν σωστά το ρόλο τους σε μια προοπτική ελέγχου.

Τέλος, ο Ogunbanwo επισημαίνει επίσης το ρόλο της ηγεσίας στα θέματα ελέγχου των εξοπλισμών και δίνει έμφαση στην προσπάθεια των χωρών της Αφρικής για περιφερειακή συνεννόηση και ασφάλεια. Πιστεύει μάλιστα ότι το παράδειγμα της Αφρικής μπορεί να γίνει πρότυπο για άλλες χώρες.

Το δεύτερο μέρος εξετάζει το ζήτημα της επισημοποίησης του περιορισμού των εξοπλισμών με περιπτωσιολογική μελέτη τη Νότια Ασία. Μετέχουν οι: Amit Gupta, (ΗΠΑ – Καθηγητής Πολιτικής Επιστήμης του Stonehill College με σπουδές και καταγωγή από την Ινδία), Ahmad Kamal (Πακιστάν – Συνταξιούχος διπλωμάτης καριέρας με μακρά θητεία στον ΟΗΕ), Dilip Lahiri (Ινδία – Σύμβουλος του Ινδικού Υπουργείου Εξωτερικών με απόσπαση στον ΟΗΕ) και ο Gerald Steinberg (Ισραήλ – καθηγητής Πολιτικής Επιστήμης στο Bar-Ilan

University και διευθυντής του Κέντρου Σύγκρουσης - Επίλυσης και Διπλωματίας).

Ο Gupta αναλύει σε βάθος τους πολιτικούς, οικονομικούς, και γεωστρατηγικούς-στρατιωτικούς λόγους για τους οποίους η Ινδία και το Πακιστάν πρέπει να ελέγξουν 'μέχρι περιορισμού' την πυρηνική τους αντιπαλότητα.

Ο Kamal αναλύει τις διάφορες πτυχές του Πακιστάν ως πυρηνικής δύναμης, ένα γεγονός το οποίο οφείλεται τόσο στην αποτυχία των ΗΠΑ να περιορίσουν τη διάδοση των πυρηνικών όσο και στην ανάγκη, σύμφωνα πάντα με τον Kamal, να υπάρξει ισορροπία και ειρήνη στην περιοχή αυτή της Ασίας.

Ο Lahiri πιστεύει ότι όσο και αν γίνονται προσπάθειες για τον έλεγχο των εξοπλισμών, ο κίνδυνος παραμένει, όσο υπάρχουν όπλα μαζικής καταστροφής, ειδικότερα μάλιστα στην περιοχή της Νότιας Ασίας.

Ο Steinberg εξετάζει τα εμπόδια για τη δημιουργία μιας αποπυρηνικοποιημένης ζώνης στη Μέση Ανατολή με προέκταση στη Νότια Ασία (Ινδία-Πακιστάν), και τα συνδέει με τα χρόνια προβλήματα ανάμεσα στις χώρες της περιοχής που όσο δε λύνονται, δεν μπορεί να γίνει και η αποπυρηνικοποιημένη ζώνη.

Το τρίτο μέρος εξετάζει και αναλύει τις προοπτικές του ελέγχου των εξοπλισμών πέρα από τη γνωστή συμφωνία START II. Συνεισφέρουν τις παρουσιάσεις τους: οι: Bruno Tertraits (Γαλλία – Ειδικός Σύμβουλος του Γαλλικού

Υπουργείου Άμυνας), George William Horkinson (Βρετανία - Ειδικός Σύμβουλος του Βρετανικού Υπουργείου Άμυνας και πρώην υφυπουργός Εσωτερικών), Sergey M. Rogon (Ρώσικη Ομοσπονδία - Διευθυντής του γνωστού Ινστιτούτου ΗΠΑ-Καναδά, πολυγραφότατος με ειδίκευση στη Σοβιετική-Ρωσική εξωτερική πολιτική) και ο Jesse James (ΗΠΑ - Γενικός Διευθυντής του Committee on Nuclear Policy, Πρεσβύτερος Αναπληρωτής στο Henry L. Stimson Centre, με εμπειρία στο State Department και αρθρογράφος της Dallas Morning News).

Ο Tertraits αναλύει τις πυρηνικές στρατηγικές της Βρετανίας και της Γαλλίας και τις συνέπειες ύπαρξης των χωρών αυτών σαν πυρηνικές δυνάμεις.

Ο Horkinson αρκετά αισιόδοξος, μας λέει ότι η Βρετανία και η Γαλλία θα βρουν το δρόμο του ελέγχου των πυρηνικών τους και ίσως-ίσως η Βρετανία παύσει να είναι πυρηνική δύναμη σε δεκαπέντε χρόνια.

Ο Rogon ανησυχεί βαθύτατα για τα σχέδια των ΗΠΑ για την ανάπτυξη αντιβαλλιστικού συστήματος τύπου «πόλεμος των άστρων», τα οποία ορίζει σαν άκρως αποσταθεροποιητικά της υπόθεσης ελέγχου των εξοπλισμών.

Τέλος, ο James ορίζει τον πυρηνικό κίνδυνο σαν προερχόμενο σχεδόν εξ ολοκλήρου από την Ρωσική Ομοσπονδία σε σχέση με τη διάλυση της πρώην Σοβιετικής Ένωσης και τη χαλάρωση στο επίπεδο ελέγχου. Πιστεύει όμως ότι οι Αμερικανο-Ρωσικές σχέσεις

μπορούν και πρέπει να αλλάξουν στην κατεύθυνση του ελέγχου των πυρηνικών.

Μια κριτική ανάλυση και παρουσίαση μας προσφέρεται στο τέταρτο μέρος της έκδοσης, για τις συνθήκες περιορισμού και ελέγχου των χημικών και βιολογικών όπλων. Καταθέτουν τα φώτα τους οι: Marie Isabelle Chevrier (ΗΠΑ - Καθηγήτρια Πολιτικής Οικονομίας στο University of Texas at Dallas με σπουδές και εμπειρία στο Harvard), Gennadi A. Lutai (Ρωσική Ομοσπονδία - Γενικός Διευθυντής του τμήματος Πολυμερούς Αφοπλισμού του Ρωσικού Υπουργείου Εξωτερικών) και Sergei N. Kisselev (Ρωσική Ομοσπονδία - πρώην σύμβουλος στο Σοβιετικό-Ρωσικό υπουργείο Εξωτερικών και τώρα βοηθός του διευθυντή του Οργανισμού Ελέγχου Απαγόρευσης των Χημικών Όπλων).

Η Chevrier αναλύει σε βάθος την ανάγκη για έλεγχο των βιολογικών όπλων σε σχέση πάντα με τη Συνθήκη Βιολογικών Όπλων (BWC), και θέλει τις ΗΠΑ πιο δραστήριες και πιο πρόθυμες στη διαδικασία ελέγχου τους.

Η Lutai επισημαίνει την προθυμία της Ρωσικής Ομοσπονδίας τόσο να εφαρμόσει τη Συνθήκη Βιολογικών Όπλων, όσο και τη Συνθήκη Χημικών Όπλων (CWC), αλλά επισημαίνει ότι το πρόβλημα για τη Μόσχα είναι οικονομικό και ότι απαιτείται οικονομική ενίσχυση μιας τέτοιας προσπάθειας από τη διεθνή κοινότητα.

Το τέταρτο μέρος κλείνει ο Kisselev με τη διεισδυτική του ανάλυση σχετικά με εφαρμογή του ε-

λέγχου και της απαγόρευσης των χημικών όπλων.

Το πέμπτο μέρος προβαίνει σε μια ανασκόπηση της προσπάθειας μη επέκτασης των όπλων μαζικής καταστροφής με προοπτική το 2000 και την τρίτη χιλιετία. Μετέχουν οι: Michael O. Wheeler (ΗΠΑ – Ανώτατη Ερευνητική Επιτροπή του γνωστού κέντρου SAIC με εμπειρία στην Πολεμική Αεροπορία, το State Department και την Υπηρεσία Ελέγχου της Πυρηνικής Ενέργειας), Hannelore Horpe (ΟΗΕ – Στη Γενική Γραμματεία από το 1984 και Ειδική Σύμβουλος Αφοπλισμού), Tariq Rauf (Καναδάς – Διευθυντής προγραμμάτων αφοπλισμού του Monterey Institute of International Studies και εμπειρία σε πανεπιστήμια και ερευνητικά κέντρα του Καναδά και του Πακιστάν), Rebecca Johnson (Βρετανία – Γενική διευθύντρια του Acronym Institute και Προϊστάμενη του Disarmament Diplomacy), Kaluba Chitumbo (ΗΠΑ – Διευθυντής του Division of Information Technology Safegard Department International Atomic Energy Agency, με παλαιότερες συνεργασίες στη Νότια Αφρική και στη Σουηδία), Malcolm Nicholas (ΗΠΑ – Αναλυτής στο International Atomic Energy Agency, με παλαιότερη συνεργασία στην κυβέρνηση της Αυστραλίας) και Masabumi Sato (Ιαπωνία – Διευθυντής του τμήματος Διεθνών Σχέσεων και Νομικών Σχέσεων της Comprehensive Test Ban Treaty, Διπλωμάτης καριέρας του Ιαπωνικού Υπουργείου Εξωτερικών).

Ο Wheeler αφού αναλύσει τα θετικά και τα αρνητικά των συμ-

φωνιών για τον έλεγχο των πυρηνικών, δίνει μια αισιόδοξη πρόβλεψη για τα αποτελέσματα του συνεδρίου για τον έλεγχο των πυρηνικών μέσα στο 2000, αλλά καταλήγει με τη διαπίστωση ότι κάθε έλεγχος των πυρηνικών όπλων είναι σε τελευταία ανάλυση έλεγχος και διακανονισμός του ίδιου του πολέμου.

Η Horpe στη δική της παρουσίαση που ακολουθεί, παρουσιάζει αναλυτικά τις διαδικαστικές και διοικητικές πτυχές του συνεδρίου για την αναθεώρηση του πυρηνικού ελέγχου (N.T.P.), το οποίο λαβαίνει χώρα φέτος στη Νέα Υόρκη.

Ο Rauf προχωράει ένα βήμα πιο πέρα από την Horpe παρέχοντας μια ανάλυση για το πως πρέπει να γίνει η συνεδριακή αναθεώρηση του N.T.P. στο επερχόμενο συνέδριο, ώστε να είναι πιο αποτελεσματική και πιο χρήσιμη.

Η Johnson εμφανίζεται πιο κριτική στην προσέγγισή της, καθώς εξετάζει το προσυνέδριο ελέγχου των πυρηνικών του 1999 αλλά και όπως αναλύει τις προοπτικές του συνεδρίου του 2000. Την απασχολεί τόσο η διαμάχη Ινδίας-Πακιστάν όσο και ο πόλεμος της Σερβίας, γεγονότα που πιστεύει ότι δυσχεραίνουν την πρόοδο στο διεθνή έλεγχο των εξοπλισμών.

Οι Chitumbo και Nicholas στο κοινό τους άρθρο δίνουν έμφαση στην ικανότητα των διεθνών οργανισμών ελέγχου των πυρηνικών όπλων να μπορούν να επικυρώσουν την ύπαρξη ή μη προγράμματος πυρηνικών όπλων. Πιστεύουν δε ότι το παράδειγμα ανακά-

λυψης του πυρηνικού προγράμματος του Ιράκ από τη διεθνή κοινότητα, είναι ενδεικτικό.

Το πέμπτο μέρος αλλά και όλο το έργο ολοκληρώνεται με το άρθρο του Sato, το οποίο αναλύει τις διάφορες πτυχές της Γενικής Συνθήκης Περιορισμού των Πυρηνικών Δοκιμών (C.T.P.T.), την οποία θεωρεί μάλιστα ότι τριάντα έξι χώρες την έχουν ήδη υπογράψει.

Όλες οι επιστημονικές εργασίες που παρουσιάζονται εδώ είναι επηρεασμένες από τη θεώρηση του κάθε συγγραφέα με βάση την καταγωγή, πράγμα φυσικό. Ο επηρεασμός όμως αυτός ξεπερνιέται από την αγωνία που διακατέχει όλους για το μέλλον των εξοπλισμών και την ανάγκη του ελέγχου, με προοπτική τον περιορισμό τους.

Η άλλη διάσταση των σκέψεων που κατατέθηκαν στο έργο που εξετάζουμε, είναι η επιρροή του ΟΗΕ σε κάποιους από τους γράφοντες, μια διάσταση που τους επιτρέπει να δούνε σφαιρικά και όχι στα στενά εθνικά πλαίσια, την ανάγκη του ελέγχου των εξοπλισμών.

Διάχυτη είναι βέβαια η αγωνία όλων των συμμετασχόντων, στο εν λόγω συνέδριο, για το μέλλον του ελέγχου των εξοπλισμών όταν μάλιστα πρόκειται για τα φρικτά πυρηνικά, χημικά και βιολογικά όπλα, που χωρίς να ακυρώνουν την καταστροφικότητα των συμβατικών, υπόσχονται τη μεγιστοποίηση μιας εν δυνάμει ανθρώπινης κόλασης.

Πέρα και πάνω λοιπόν από τις αποστειρωμένες προσεγγίσεις των αναλυτών για τη διαδικασία ελέγχου των εξοπλισμών, εντοπίζουμε αυτό το οποίο πραγματικά σηματοδοτούν όλοι τους και αυτό που επιθυμούν διακαώς οι λαοί της γης, δηλαδή την ανάγκη για παγκόσμια ειρήνη, αποπλισμό από συμβατικά και μη-συμβατικά συστήματα, τη συναδέλφωση των χωρών και των ανθρώπων για την πιστοποίηση της έννοιας της ουσιαστικής προόδου στο νέο έτος 2000, στο νέο αιώνα, τον εικοστό και στη νέα χιλιετία, την τρίτη χιλιετία.

Δημήτρης Ψύλλας

